

Юрій
Джеджула

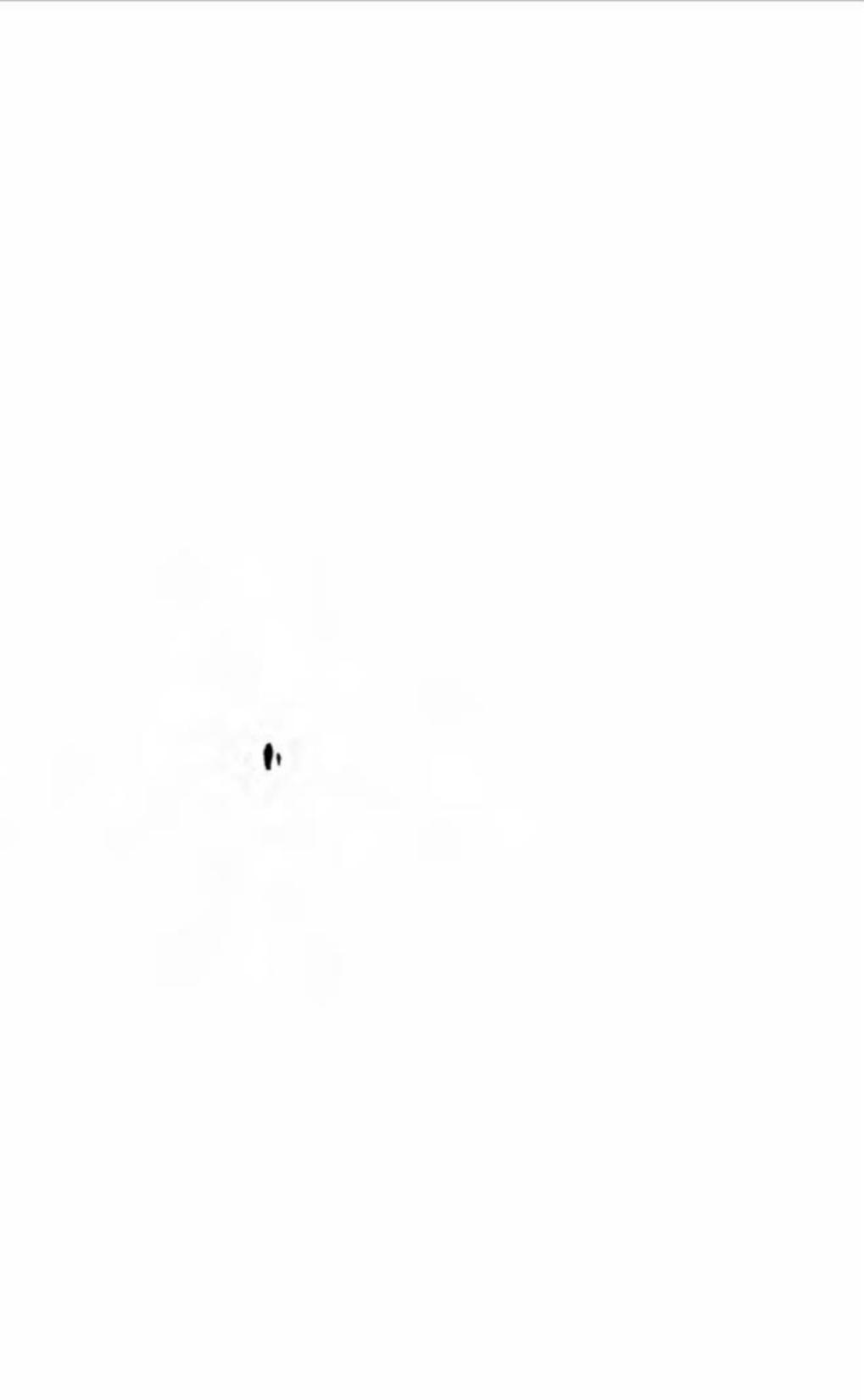
Святополк Окаяний

Святополк Окаяний

Юрій
Джеджула

УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ

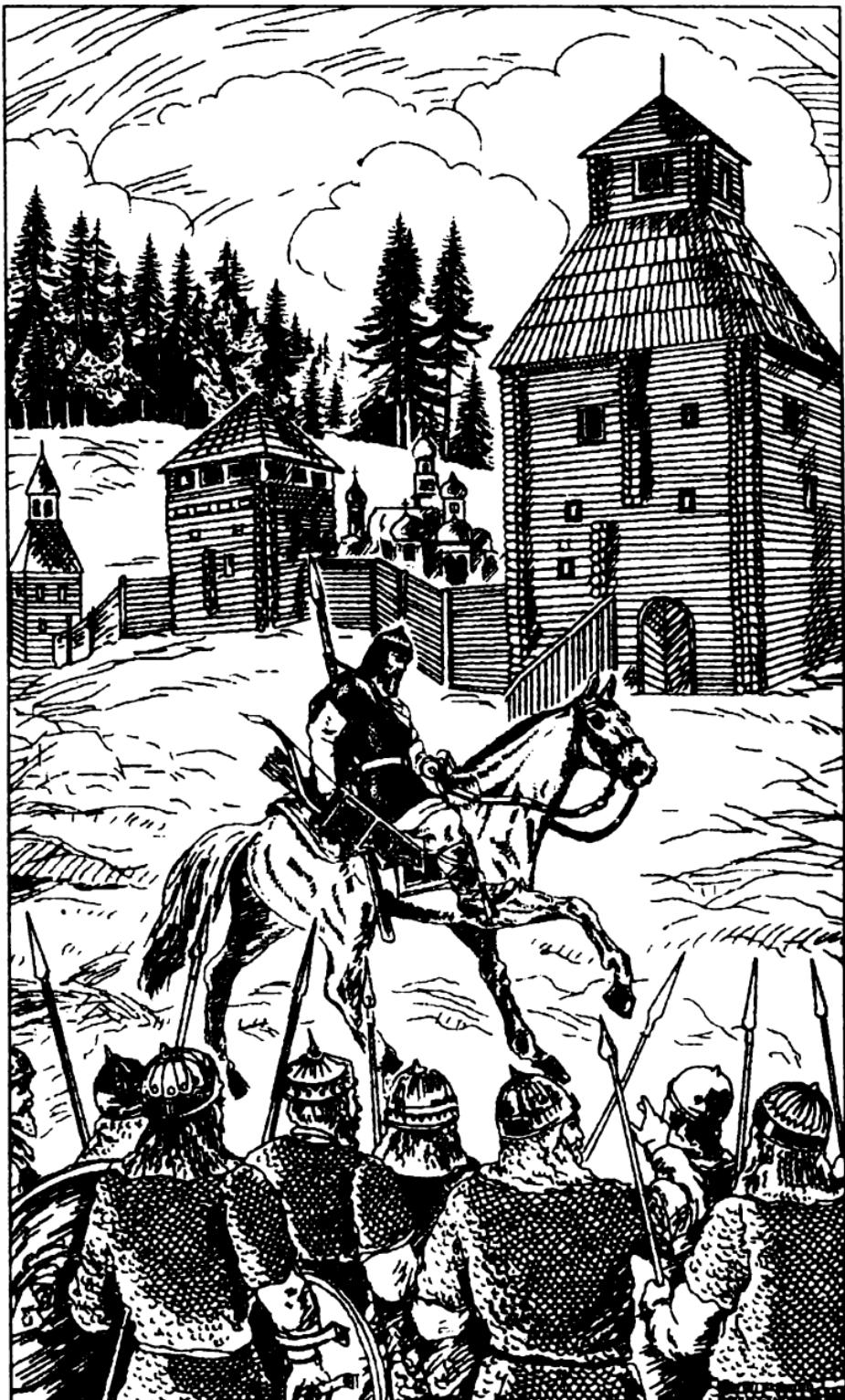

УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ

Київ

Видавництво «Шкода»

2006

ЮРІЙ
ДЖЕДЖУЛА

Святополк окаянний

Історичний роман
з російської переклав
Микола Ілляш

ББК 84.4УКР6
Д40

**Серія «Україна крізь віки»
заснована 2004 року**

**Обкладинка
Володимира Грінька**

**Ілюстрації
Миколи Колесніченка**

Джеджула, Юрій.

Д40 Святополк Окаянний: Іст. роман / Пер. з рос. М. М. Ілляш. — К.: Школа, 2006. — 416 с.: іл. (Україна крізь віки).
ISBN 966-661-547-9 («Школа»)
ISBN 966-339-369-6 (НКП)

Роман письменника-історика присвячений життєпису бунтівного князя Святополка — однієї з найтрагічніших постатей на суспільно-політичній сцені раннього українського середньовіччя; Його боротьбі з братом Ярославом Мудрим за київський велиkokняжий стіл. Перипетії цієї братовбивчої боротьби розгорнуто на тлі тогочасного європейського життя; показані суспільний устрій, картини побуту, звичаї наших предків та сусідніх народів.

ББК 84.4УКР6

**ISBN 966-661-547-9 («Школа»)
ISBN 966-339-369-6 (НКП)**

**© Ю. А. Джеджула, спадкоємці, 2006
© М. М. Ілляш, переклад, 2006
© Видавництво «Школа», 2006**

«Великий є грішник сей чоловік, — скав Бог. — Іване! Не виберу я йому скоро кари; вибери ти сам йому кару!» Довго думав Іван, придумуючи кару, і нарешті сказав: «Великої кривди завдав мені сей чоловік: зрадив свого брата, як Іуда, і позбавив мене чесного роду й потомства на землі. А людина без чесного роду й потомства — як хлібне зерня, що кинуте в землю й пропало в землі. Прорості нема — ніхто не дізнається, що кинуто було зерня».

M. В. Гоголь. Страшна помста

ЗОРЯНИЦЯ

Частина перша

БРАТИ ЄДИНОКРОВНІ

Та й було у великого князя київського Володимира Святославовича дванадцятеро синів. Один син — не син, два сини — півсина, три сини — син. А у Володимира їх — ціла дюжина! Як не радіти!

— Я — мов рік сонячний, — сміявся князь. — У мене синів, як у нього місяців.

І як кожен місяць має своє призначення: той холоднечу жене і сині кучугури вивершує, а той веселим дзвінким капежем землю розбудить, огорне світ ясним сяєвом, любовно виплекає трави, сипне в очі ярим весняним цвітом — так і юні княжичі, у кожного свій норов, свій вогонь у серці: у котрого жевріє, а в котрого полум'ям гоготить, громом гримить. Дивувався Володимир: рідні брати, одного сімені, однієї крові, а більшої несхожості і між чужими людьми важко знайти — певне, це через те, що матері в них різні, бо ненаситним до життєвих утіх був князь, вабила його незбагнена краса жіноча. Як і належалось йому згідно із саном висо-

ким, володів багатьма жінками й наложницями Володимир. Так було, аж допоки не взяв з волі власної за дружину собі царівну Анну, сестру візантійських василевсів порфіроносних. Дбаючи про державу свою, Володимир як посаг прекрасної Анни прийняв хрещення. Тож інші християнські володарі більше не сміли називати русів варварами і язичниками поганими. В один ряд з провідними державами постала Русь.

Не святою водою, а кровію живою окропив Володимир Русь, бо ж темний люд і добра свого не відає, не розрізняє, мов сліпець, світла й пітьми. Народ дружно пробував супротивитися новій вірі, але надто дужими були закуті в залізо дружини київського князя, хіба здатен їм хтось опір чинити? І скорилися люди, схилили шій під гострими мечами харалужними, проте потайки продовжували вшановувати старих богів і приносити їм жертви.

Ослабла сила колишніх богів, але не зітліла без сліду. Чорноризці ж твердили, що перетворилися поганські боги на злих бісів, і тішиться сатана непозбутньою глупотою на товпу. Волхви ж невтомно каламутили народ, і то тут, то там у різних кінцях держави чорний люд, збурений облесливими словами чародійників, раптом починав крушити храми нового Бога й рубати на тріски знаки його влади — животворящі хрести, і гинув багато хто в борні тій лютій.

Щоб зміцнити свою владу й не допустити крамоли, київський князь ставив синів посадниками в різних землях, котрі були колись самостійними князівствами вільних племен. Без затримок надходили даніна, вири, побори всілякі до Києва, який піднісся над рештою міст, як сонце над зірками. Надмірної волі своїм посадникам Володимир не давав, усі землі чіпко тримав у кулаку — нишкни все! Одна воля над землею святоруською — велиокняжа, й іншої бути не повинно! А якщо помічали, що негаразди в тій чи іншій землі, — летів гонець із доносом до Києва, і падав гнів князя на непокірливого сина, бо вимірював він любов свою до синів не родинним зв'язком, а відданістю їхньою і покірливістю; за свавілля й улюблена з-поміж синів не милував. У володаря одна любов — надана йому Богом держава, усе

решта облуда й олжа, геть їх! Не відають кровнородинної любові владарі, а якби відали, то не довго б ними були. Такий непохитний закон владарювання. Хто не дотримується його — гине!

Дванадцять синів у князя Володимира, дванадцять соколів, і в кожного — своя доля, свій шлях.

Старшому з них — Вишеславу, як і належиться, — Новгород! Ізяславу, синові Рогніди-Гореслави, діда Рогволода вотчина — місто Полоцьк; і задоволені були полочани, що править ними нашадок законного князя.

Рогніда... непокірна полоцька княжна! Володимирова усолода, біль і вічна туга. Роки мчали в несамовитій круговерті, а ніяк забути і простити не міг Володимир, як відмовила вона його сватам, зверхньо мовивши: «Не хочу роззути робочича!» Докориля Рогніда Володимира рідною матір'ю, що була ключницею в теремі княгині Ольги та полюбилася Святославові Войовникові... До цього часу обрала й біль палили серце. До цього часу, хоча й життя залишилося вже на один ковтак, били його навідліг презирливі ці слова. Здавалося, все пожер невситимий час, аж ні... живе все... І силою взяв Володимир Полоцьк, а з містом і Рогніду. Раною його кровоточивою була полочанка, любив її більше за всіх і... ненавидів, і вже й сам не міг розпізнати, де любов, де ненависть, настільки вони злилися воєдино. Але жити без неї, без клятої полочанки, не міг. Скільки він заприсягався собі що піде, кине її назавжди, але минав час, і Володимир раптом відкидав усі свої клопоти і летів до неї, окрілений нездоланним примарним сподіванням щастя й кохання.

Подарувала Рогніда Володимиру трьох синів: Ізяслава, Всеволода й кульгавенького Ярослава. Коли виповнилося Ярославові три роки, за звичаєм старовинним учили малькові постриг. Старі бабці-відунки зістригли з голови княжича перше пасмо дитячого волосся. Пильно стежили старі, щоб жодна волосиночка не впала на землю, — лихо буде! Зібрали відунки пасма й спалили на вогні. А Володимир підніс над головою сина і своїми руками посадив у сідло. Але здибився несподівано кінь, видно, зурочив хтось, упав

Ярослав і поламав об камінь праву ніжку, зойкнули люди: лихий знак — нелегке, великотрудне життя чекає на княжи-ча. Так і залишився Ярослав на все життя кульгавим, хром-цем. Володимир жалів молодшого Рогнідіного сина: як жити йому в цьому несамовитому світі, де сила і натиск вирішу-ють усе? Не вояовник він!

Святополк — о, це буде воїн! Якщо навчиться приборку-вати пристрасті, узгоджувати прагнення і вчинки, зуміє за-стосовувати дану йому силу задля блага, а не задля зла. Свя-тополк — перший син, народжений у Києві, коли мечем узяв Володимир золотокований київський стіл, здолавши брата Яropolка. Жона вбитого, гречанка краси невимовної, була подарована Яropolкові батьком... Святослав руйнував землі Візантійської імперії, і в одному з монастирів поблизу До-ростола воїни захопили юну черницю і хотіли пустити її на поталу і зірвали вже з ніжного тіла чорні ризи, коли побачив її Войовник — ой ти ж лебідонько біла! Та чи ж можлива по-дібна краса на землі?! І де? Посеред крові, біди, зла і нена-висті. Не Богові, а людині краса ця жива! Не дав Святослав поглумитися над юністю, за кілька бочок червоного ро-мейського вина викупив черницю у своїх несамовитих воїв, і пили витязі за здоров'я вождя, сміючись з його примхи...

Разом з державним мечем оволодів Володимир і жінкою брата, і покірно стала вдова знову дружиною князя. Але, певне, панує все ж у світі міра справедливості — не може од-ній людині бути віддано все: насکільки прекрасна була гре-киня, настільки ж мертвa для кохання, покірно віддавалася грубим, обридлим любошам, а у глибинах величезних синіх очей постійно крижанів жах, яким було пройняте все її тен-дітne ество, жах, який не полішав її ні на мить. «Не жона ти, а крижина в ополонці», — злостиво цідив крізь зуби Володи-мир і йшов до Рогніди, а грекиня, стоячи всю ніч на колінах, ревно, наче в нестяжмі, била поклони й молила Бога дарувати їй милостиву, ласкаву смерть, визволити від мук і довічного глумління від варварів: «За віщо мені все це, Господи? Чим я прогнівила тебе? Хай краще б лежала я в рідній землі, љ ки-париси виросли б із моєї могили... Боже, чому ти такий не-милосердний? Де твоя милостивість, де благість твоя?»

Змішалися у Святополку несамовита, шалена кров русича і чорна печаль гречанки. Ріс Святополк вдачею в діда Святослава, лицем — у матір, і йшли, як зачаровані, дівки молодиці в його обійми, не боячись ні поговору людського, ні жорстоких кар від батьків та чоловіків своїх, а потім проглиниали злу й нещадну красу княжичеву: ні до кого не прікипав він серцем... Потайним і мовчазним був Святополк, а потім зненацька щось проривалося всередині, і нестяжна радість, буйство, нестримне, страшне буйство заполоняло княжича, і жив він тоді, ніби ловив свою останню годину, пожадливо, вихлюпуючи себе до решти, до самого денця, а потім минав чад, і ще похмурішим, ніж раніше, ставав він, лякаючи оточення дивною незворушністю почуттів, і всі з страхом очікували нового спалаху пристрастей, котрі, як віщували старі, здатні зазирати в майбутнє, рано чи пізно принесуть йому погибель... І все більше тривожила Володимира та потаємна дума, що рано глибокою зморшкою лягла межі високих брів сина.

А ще були у Володимира сини: веселий Святослав, завзятий і уdatний Мстислав, Станіслав, Судислав. Був ще Позвізд, та помер у дитинстві. Двоє молодших — Борис та Гліб. Лише вони були народжені в християнському шлюбі, і нова віра наділяла їх особливим правом, бо вважалися вони церквою єдиними синами князя, народженими у законі.

У дитинстві росли брати дружними, і це тішило старого князя: братерська любов дужча кам'яних стін. А як же інакш? Їм же разом по життю іти — брат брату головою в оплату.

Минали роки. Підростали брати.

Кожному своє дарує доля. Хто на коня, гострого списа в руки — і в поле наввипередки з вітрами — гей-гей!.. А хто книжицю до рук — і чужа мудрість уже твоєю стала.

Святополк під наглядом сотника Варги все більше віддавався ратним вправам і невдовзі багатьох перевершив у мистецтві володіння мечем та бойовою сокирою, стріли метав несхібно, бив списом з певністю. Від посиленіх вояцьких забав поширяли плечі, обвітрилося обличчя: кожна риса як з гартованого металу викувана, і нема в ній жодної вади.

А Ярослав з головою поринув у книжне читання. Черпав повними пригорщами з книжок усе нове й нове знання і досяг великим заповзяттям та наполегливістю немалої премудрості. І хвалили його смиренні ченці-вчителі за старанність: «Велемудрий отрок», — та пророкували йому багато всього на тернистих шляхах пошуку істини. І не вгласали любов та потяг до мудрого знання в Ярославові у всі літа життя його, аж до самої славної кончини. А починалося наущання...

...Піп Сильвестр зиркнув з-під припухлих повік сірим каламутним поглядом.

— Що-о-о? — глухо просипів він. — Хто смів проректи сіє?

Очі попові вирячилися повністю і готові були викотитися на щоки. Від зіниць до країв очей звивалися криваві прожилки. Защмульгана ряса з шумом здіймалася на товстих, як у молодиці, грудях, аж підскачував важкий олов'яний хрест.

— Хто-о-о? — несамовито прокотився останній округлий звук світлицею.

Отроки завмерли, намагаючись утиснутися в лавиці. Піп задоволено гмикнув.

Святополк випростався, випнув круте підборіддя і, прямо дивлячись у болотну твань Сильвестрових очей, твердо вимовив:

— Сіє мовив я.

Ще більша радість зворухнулася в божевільних очах попа, і він хрипко запитав:

— А повторити зможеш? Не побоїшся?

— Не побоюсь. Я сказав, що я — не черв, а людина єсм.

Ярослав тоді подумав: «Ну що йому, дурневі, важко повторити за попом — «Аз єсм черв»? Що таке слово? Видих. Ale ж ні! Гордий, упертий. А на впертих воду возять».

— Хто? Хто ти? — гоготів Сильвестр.

— Людина я.

Незважаючи на оглядність, несподівано спритно налетів піп на хлопця, вхопив за комір, рвонув на себе. Затріщала сорочка.

— Я тобі покажу — людина! Мерзота ти! Черв! Черв ти і є! І черви пожеруть тебе, перш ніж ти станеш людиною і князем.

Святополк відчував, як чужа величезна сила підминає його, ламає тіло і хоче зламати душу, розчавити її... «Не піддамся! Не скорюся... не закричу...»

Сильвестр кинув хлопця на лаву, вихопив із в'язки лозину. Різкий свист у повітрі... Потім ще... ще... ще...

Ярослав зажмурив очі.

Піп бив із задоволенням, насолоджуючись чужим болем. Відчувалася вправна рука. Чим більше бив, тим більше звірів.

— Я тобі дам — людина! Я не зглянуся, що княжий син! Сам Володимир дав мені це право не шкодувати різок для наукання. Я й не пошкодую ні тебе, ні різок, — і після кожного нового удару: — Ось тобі — людина! Речі: аз — черв, аз — гад, аз — пес!

— Я — людина... людина... — стогнав Святополк.

— Ага, не скажеш? А куди ж ти подінешся, виродку?

Сильвестр переломив лозину, вхопив іншу.

У Ярослава защеміло все тіло, так наче й на нього сипалися жорстокі удари.

А піп весело примовляв:

— Різкою дух усесвятий діти велить частувати, зане здоров'ю ніже мало школи може завдати.

Святополк мовчав, ні стогону, лише з прокущеної губи — тонкий струмочок крові по підборіддю. Тіло його здригнулося, смикнулось, і на Святополка впала важка брила пітьми.

Лише тепер піп Сильвестр, задихаючись, відірвався від жертви, завмер від заподіянного. Жахом заполонився мозок: що скаже князь?

Сильвестра Володимир звелів кинути псам....

Святополк зненавидів після цього книжну премудрість. Володимир же йому не перечив.

Так Святополк рано прийшов до переконання, що силі можна протистояти самою лише силою...

ПРОЩАЛЬНИЙ БЕНКЕТ

У стольному граді Києві у славного ласкавого князя Володимира було бенкетування — почесний бенкет, було столування — почесний стіл на многій князі-бояри та на руські могутні богатирі й гості багатії...

Володимир поглянув праворуч, поглянув ліворуч — ось його сини сидять: Святополк і Ярослав. Та які ж вони різні! Що ж, так, напевне, і має бути.

Святополк — гожий, очей не відірвати. Погляд прямий, недогідливий. Великим мужем стане, якщо відкине слово «хочу» і осягне значення слова «треба». Ну, та це з літами має прийти.

Ярослав... З дитинства вовченям дивиться. От-от кусне. Не може вибачити батькові того, як той повівся з матір'ю. Розум йому дано гострий, як меч, — це його зброя. Розумний, хитрий, обачливий. Нема, певна річ, у ньому того завзяття, котре в старшому братові через вінця вихлюпuse. Але ж і відвага різною буває. Вона не лише в браваді молодецькій полягає. Кафіцтво рано привчило Ярослава долати слабкості свої і діяти так, щоб здаватися дужчим, ніж насправді, щоб змусити всіх забути, що він каліка. Кульгавий? Але далі йде не той, хто швидко бігає, а той, хто далі бачить. Ярослав дивився далеко. Можливо, занадто далеко. Але що бачить — не дізнатися: потайний княжич. Повільно запрягає, але швидко їздить. А коли ти в сіdlі, то хто помітить різну довжину ніг?

От якби поєднати відвагу старшого сина з хитрим розумом молодшого — ото б князь вийшов! Та не поєднуються вогонь з водою.

Непокoїла Володимира явна несхожість вдач і вподобань синів. Видно, і долі їм визначено різні. Якщо, не приведи Господи, зіткнеться коли-небудь між собою, багато горя вихлюпнеться, багато лиха завдадуть рідній землі. Обидва честолюбні, це лише й подібне у братів, обидва непоступливі — коса на камінь! Такі до кінця підуть, себе не пошадять, не те що інших, тільки б свого домогтися... Як поєднати не-поєднуване?

Трохи далі за столом сидять молодші сини Борис і Гліб. Кожен з них до котрогось одного зі старших братів тягнеться.

Бориско очей із Святополка не зводить, кожне слово ловить. У всьому старається бути схожим на брата. Навіть звички Святополкові наслідує. Смішно спостерігати, як ретельно хмурить брови, старанно наморщує зморшку на перенісці, щоб як у брата було. Навіть рукою так само нетерпляче сплескує... Подарував Святополк Борисові кривого печенізького меча з дорогими каменями на руків'ї. Ото радищів було! Не дивно — хлопчак іще.

Найменшенький Глібоњко. Очепятка ясні, допитливі, широко у світ розплющені. Дуже степний до книжного навчення, але ж сам дитя ще маленьке! Звідси й потяг його до Ярослава. То одне попросить брата розтлумачити, то інше. А Ярослав не відмахується. Терпляче все пояснює. Годинами сидять поряд, з благоговінням у серці роздивляються пергаменти.

З усмішкою пригадав Володимир, як нещодавно підслухав випадково Гліба, котрий, схилившись над навоскова-ною дощечкою з гострим писалом у руці, тихо шепотів:

— Господи, поможи рабові твоєму Глібу, нареченому у святому хрещенні Романом, навчитися писати без погрішностей. Руку б йому — міцну, око б йому — гостре. Писати б йому золотом.

Тихо причинив двері Володимир. « Ти бачиш — писати б йому золотом! От халамидник! — захоплено подумав князь. — У його літа я, окрім раті, і чути ні про що не бажав. А він — золотом писати!»

...Сходило сонце, і заходило сонце. День змінювався ніччю, а рік роком.

Настав печальний і радісний час вилітати соколятам з батьківського гнізда на широкий простір життя. Настала пора випробувати крила — чи не слабкі вони? Вистоять супроти сильного вітру?

І вирішив князь настановити Святополка і Ярослава своїми князями-посадниками в різних землях, щоби скуштували вони великі солодощі й безмірну гіркоту державної влади.

Святополка Володимир відправдавав у землю дреговичів. Дав йому у володіння Туровське князівство. І почав

готуватися Святополк разом зі своєю молодою дружиною — воями такими ж гарячими і необачливими, як і сам, до від'їзду на захід. Щоб урівноважити і в шорах тримати норов сина, звелів князь їхати разом з ним розсудливому сотникові Варзі. Старший дружинник, як завше, крякнув і зачав збиратися в дорогу. Любив він свого вихованця. Зріднився зі Святополком і сам не бажав розлучатися з ним.

На Ярослава ж очікував багатий Ростов. Ніхто зі знатних бояр не супроводжував його, і мусив княжич — уже не княжич, а князь! — у всьому покладатися на самого себе. Думав Володимир: «Літати швидше навчиться. А якщо спіткнеться — йому не звикати, і так кульгавий. Міцніший стане. За чужим розумом у люди не вийдеш. Та й Рогніда, певне, порадою не омине свого улюблена. Одне лиш невідомо: чим її поради обернуться — добром чи бідою? Непроста розумом Рогніда, непередбачувана у вчинках».

Володимир прошався із синами. Для того й затіяв бенкет, щоб настанку звести братів разом, слово напутнє мовити.

— Підійдіть до мене, браття! — наказав Володимир.

Стали сини до обидва боки: надійна опора батькові в старості. Обійняв Володимир їх за широкі плечі. Ось вона — його повернена юність. Його майбутнє! Віправдання його перед Богом і людьми.

— Простягніть руки один одному, браття! Ось так! Якщо і в житті будете тако поєднані, як персти ваші, — ніхто вас не здолає! Ніхто не зломить! Пам'ятайте: ви — брати єдинокровні.

Уважно дослухалися сини до батькового повчання: і Святополк, і Ярослав, і Гліб, і Борис. Кожен думав свою думу. Нема людей однакових. Нема і думок однакових...

Володимир звернувся до синів:

— А тепер присягніться один одному у вічній любові і дружелюбності.

Ярослав впевнено простягнув Святополкові руку:

— Присягаюсь любити тебе, брате, вічно!

— І я присягаюсь! — рішуче відповів Святополк.

Міцно обнялися брати перед грізним лицем батька свого.

— Любо!

І знову — бенкет.

Володимир перебрав очима бенкетуючих. Багато славних сміливців, мудрих думців, градських старців сидить сьогодні за його щедрим столом. А й того більше в землі сирій лежить... Де вірні други, з котрими починався переможний похід із Новгорода сюди, в Київ, задля заволодіння великокняжим золотим столом? Нема їх нині поруч! Нема його старої дружини, яка віддано служила не за золото червоне, а за честь і славу вічну. Нема їх і ніколи більше не буде! Усе змінилося! Розпорошився час! Виродився! А можливо, це він постарів і сам не помітив коли? І от буркоче та ніє в ньому тепер стареча неміч і заздрить молодій силі? Але ж і славні, молодецькі були часи, коли не знав Володимир утоми, і постіллю йому слугувало чисте поле, а не м'яке пухове ложе в кутку теплої опочивальні; укривало його безкрайнє небо з частими зорями, а не товсті перини; заколисували його буйні вітри, а не п'яне вино чи малі розумом казкарки. Гай-гай, де ти, весела юносте? Щойно поряд була... а вже й нема її, і життя, виявляється, промайнуло, і залишилося тільки гірке похмілля від нього. Раніше думав Володимир, що жити треба, поки п'янить життя, веселить кров, бентежить кров, породжує честолюбні задуми. Але ось усього досяг він, чого прагнув. І що ж? Усе минулося. Сил усе менше, а жити все одно спрагло хочеться. Пестити ніжних юнок хочеться! Скільки ж їх, голубиць ласкових, було в його житті — не злічити! А все одно — мало... Олжа все! Глибокий був колодязь, та весь вичерпався. Хіба що на дні лишилася дрібка живлюшої вологи, та й та навпіл з каламуттю. Ох, гірко.

— Гірко пити! — несподівано гучно, як на весіллі, закричав Володимир, підносячи наповнений по вінця келих. А діречно було б закричати: «Гірко жити!» — Хоча б піснею хто підсолодив гірке вино! Гей, молодці, чого пожурилися?

Вискочили на середину гридниці заповзяті пісельники — столи геть! — із силою вдарили підковами чобіт у дощату підлогу. Пішли навприсядки, та з гиканням, та з посвистом!

— Давай, давай жару!

Князь підхопився зі свого визолоченого різьбленого престолу. Пурпурое корзно зісковзнуло з костистого плеча.

— Давайте, молодці! Озолочу!

Загуділа гридниця. Розгулялося серце. Нема стриму!

Володимир гукав:

— Дужче! Дзвінкіше! Веселися, дружино моя славна!

Плеснув Святополка по плечу:

— А що, сину? А так, як вони, годен єси?

Підкрутив Святополк чорного вуса. Прямо з лавиці легко шугнув через стіл, змітаючи на підлогу чарки й братини.

— Егє-гей!

У руці Святополка оголений меч. Зашуміла, засвистіла біла криця над головою.

Усі відступилися, звільняючи княжичу місце. Меч миготів блискавкою.

— Спірк!

Як чорт із пекла, виник поряд зі Святополком вірний друг. Одним молоком вигодувані — мати Спіркова годувальницею була Святополкові. Де княжич, там і Спірк, а як інакше?..

— Що витворяє, бісів син?! — не витримували навіть поважні старі бояри.,

А Спірк вертівся на каблуку, підскачував до стелі і ще й встигав при цьому сипати на всі боки приповідки. І собі вихопив меча.

Пішли, розгойдуючись на напівзігнутих ногах, назustrіч один одному.

Зійшлися!

Ударила криця в крицю. Викресалися іскри.

— Давай!!!

Ніби вороги люті, підскакували, зіштовхувалися в стрибку, спритно ухилялися від ударів, хоча й рубалися з усієї сили.

— Ох і любо ж! Любо-о-о!

Закружляло, завихрилося, розгулялося гульбище.

Гримить гридниця. Здригаються стіни. Підлога вгинається. Ось вона, сила молодецька, богатирська!

У Ярослава противно заскиміла покалічена нога, і він, упершись поглядом у брата, прошепотів презирливо:

— Скоморох!

АНАСТАС КОРСУНЯНИН, НАСТОЯТЕЛЬ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ

Ніч...

Порожнью в храмі Святої Богородиці. Дивний передзвін кришталевими хвилями.

Морок здіймається до високого склепіння, чорно згущується вгорі, ворушиться.

Часом церквою, ніби подих когось незримого, проноситься подув студеного вітру.

Непроникні, мовчазні, темні суворі лики святих на іконах. Персті, що стримано благословляють, не видні у пітьмі, лише погляди грізних очей проникають крізь ніч до самого серця.

Дихають холодом кам'яні стіни. Лунко гудуть мармурові плити.

Десь у пітьмі тиха усмішка Матері-Одигітрії скорбної, недремної і в пітьмі кромішній, і настоятель Десятинної церкви Анастас Корсунянин не йшов — сторожко плинув по підлозі, мов по тонкому, хрумкотливому осінньому не надійному льоду, і засвічував лампади. Кволі вогники тихо погойдувалися, розгорялися світляками, мерехтили далекими зорями. Від вогнів на ікони страсного візантійського письма падали плями теплого світла, тріпотіли, відкидаючи тіні, і лики святих оживали, рухалися, в очах з'являвся незвичайний блиск, і народжувалася й зникала тайна...

Інколи на Анастаса щось находило, і він глухої, сліпої полуночі йшов до церкви, завмирав посеред храму в очікуванні спасенного спокою, але не знаходив його, і являлися йому видіння, але не божественні, а суєтні, мирські...

Херсонес... Білі будівлі. Смагляві люди. Червона суха, випалена полуденним сонцем земля. Рожева пилюка. Сині гори в дрімотливому мареві. Розмірені зітхання зеленого, ласкавого, теплого моря. Крилаті легкі кораблі з вигнутими од вітрів щоглами. Дивні схили чайок. Слизькі чорні спини дельфінів. Скрадливий шепті прибережної гальки, до блиску вигладженої невспівущим прибоєм...

Де все це, таке рідне? Куди згинуло? Чому? Коли це було? Та чи й було?.. Сам... сам назавжди пішов від усього цього! Від ніжного сонця, яке лагідно пестило шкіру, пішов у німоту й дрімучість непролазних пуш і згубу драглистих, плюскітливих боліт. Сам пішов, нікого винуватити — ніхто не примушував...

Анастас до хрускоту стиснув зуби, до кислого присмаку заліза в роті — і тільки тому не закричав. Засвічував свічку за свічкою. Спливав віск, і світло гнало тіні, а разом із тінями хovalisя по кутках спогади, але накидалися купою нові — не продихнути.

Ким він, Анастас, був там, у цьому хваленому Херсонесі? Ніким! Останнім серед пресвітерів, лише одним із багатьох. Хіба хоч хтось із херсонітів поцікавився хоч раз, які думки затъмарюють високе чоло юного священнослужителя? Ніхто! Ніхто не мав до нього діла!.. Ким він став тут, у Києві, у цій варварській столиці... Першим!

— Перший! — голосно гукнув Анастас, і загуділо над ним відлуння: «...ий ...ий ...ий...»

Так, тут він перший, Хреститель! Із його рук, котрі впевнено тримають світильник Ісуса, одержали язичники непогасне світло істинної віри й відреклися від забобонів та ідолів...

...Руси зіскакували з кораблів, піднявши над головою черлені щити, брели в лазуртовій воді, вийовничо розмахували мечами та бойовими сокирами. Вигравала на сонці срібляста луска кольчуг. Узбережжя повнилося оглушливими криками — русичі прикликали перемогу. Гриміло над околицями Корсуня-Херсонеса:

— Слава! Слава! Слава!

Стрімкі загони обтекли й щільно обложили місто.

Мовчки, разом з усіма херсонітами позирав Анастас з високих стін на буйне юрмовище варварів, і невиразна тривога кромішньо плюскотіла в його серці. Анастас не міг лише ніяк пригадати: тоді чи трохи згодом сяйнула в нього думка, і збагнув він, що йому належить чинити.

Почалася облога. Стрімко, подібно до морських валів, пішли русичі на приступ. Зустріли їх корсунці смертонос-

ною зливою стріл. Каменемети влучно метали важкі брили. А коли все ж прорвалися відчайдушні воїни до стін, ринув на них нищівний грецький вогонь, що вивергався широкими бронзовими трубами.

Атака захлинулася. Чого варті сміливість і відвага супроти могутньої сили всеспопеляючого вогню, таємниця якого свято оберігається ромеями!

Володимир озирнув похмурим зором потужні укріплення, що оточували місто, і мовив твердо:

— Ромеї кажуть: те, що створене руками людини, руками же й зруйноване буде! — І помахом булави послав на смертний бій нові загони.

Мудрими, яко змії, були ромеї, що століттями накопичували свою й чужу мудрість. Гадали корсунці, що недосяжні вони для ворожої зброї за високими стінами з білого каменю.

Знову і знову кидалися русичі вперед, рвали голими руками камінь, рубали його сокирами — аж іскри на всі боки! — але щоразу змушені були знову відкочуватися назад. Рили підкопи, засипали рови — усе намарне! — пильними були корсунці.

Погордливо вважали оборонці, що все врахували, все передбачили. Але на кожну людську хитру видумку знаходиться дві ще лукавіші...

Скрготнув зубами князь:

— Три роки буду стояти під Корсунем, але місто візьму!

Не знали корсунці, що задовго до задуманого походу заслав архонт русів спритних вивідачів, щоб вивідати їхні таємниці.

З одним із них, найнятим варягом Ждьберном, випадково чи й ні і зійшовся Анастас. Довго вагався пресвітер, перш ніж відважитися на цей крок. Скільки сліз виплакав! Скільки молитов смиренних звернув до Бога!.. Але в Корсуні він був лише одним з багатьох... Коли ж єпископ за недбалість під час літургії вдарив Анастаса посохом, останні сумніви відпали.

І відкрив тоді Анастас варягові Ждьберну велику таємницю херсонітів... Жили місто підземні води, підведені потаємними водопроводами-акведуками. Якщо їх перерізати, ніби вени на руках, спрага здолає місто...

Тож однієї ночі, коли, покладаючись на міць неприступних стін, мешканці міста безтурботно поснули, забриніла, зірвавшись з тугої тятиви, перната стріла й полетіла в стан русичів із радісною звісткою.

На світанку Варга, тоді ще простий дружинник, підібрав стрілу, подивувався вигадливим чорним письменам, накресленим на шматкові пергаменту. І відніс князеві Володимиру, слушно припускаючи, що криють дивні знаки щось важливе.

Швидко пробіг очима письмена Володимир, обняв Варгу:
— Бути тобі сотником!

Зруйнували підземний акведук Володимирові гридні...

Місто задихалося від спраги. Тріскалися пересохлі губи, вимолюючи ковток, один лише ковток води. Рвався крик і стогін зі стражденних горлянок.

І в міру того, як вичерпувалася волога, вичерпувалася й відвага захисників Корсуня...

Нарешті з рипінням і гуркотом розчинилися бронзові ворота. Опустився міст. Піднялися залізні ґрати.

Виходили з воріт заплакані мешканці міста й схиляли повинні голови, лід гострі мечі в покірному очікуванні пощади чи карі.

Попереду стояв, тремтячи всім тілом, старезний єпископ, убраний в золочені ризи. Анастас бачив, як його тонкі губи безперервно шептали молитви. Тінь від хреста, затиснутого в руці, лягала на руду пилогу. «Нічого тобі вже не поможе!» — зловтішно подумав тоді Анастас, і ця думка звеселила його.

Незрушно стояли руські полки, споглядаючи приниження ще вчора гордого, а нині поганьбленого ворога. Русичі звикли віддавати перевагу загибелі зі зброєю в руках, ніж зазнавати ганебного полону. А тут...

Кричали чайки, ридаючи разом з мешканцями міста.

Розступилася лава ратників, і назустріч понуреному в плачах і схлипах єпископові, виблискуючи золотом і сріблом, виїхав на вороному коні, вкритому червоним пітником, князь Володимир. Так прийшла перемога...

Ждьберн підвів Анастаса до князя. Покірливо, знизу вгору дивився пресвітер на вождя русів і цілував срібне стремено. На знак схвалення Володимир покуїовдив і кілька разів

посмикав Анастасові бороду. Так став Анастас наближеним київського князя.

Старий єпископ, проклинаючи колишнього свого служника, підніс руку і плюнув йому в обличчя. З глумливою усмішкою, повільно витер плювок Анастас...

Безбоязно вступали руси у підкорене місто.

Дзвеніли підковами коні по мощених каменем вулицях, окантованих сухими на ту пору водостоками.

На перехрестях стояли велики камінні хрести. Але оминали їх руси, знаючи від мешканців міста, що оберігають хрести від усілякої нечисті, і ліпше було триматися подалі від тих заклятих знаків, щоб ненароком не образити чужого бога.

Будинки, вкриті червоною черепицею, стояли вздовж тісних вулиць без вікон, наче сліпі. Кожний будинок повернутий лицем у двір — осереддя сімейного життя мешканців міста. Дивувався Варга та інші воїни з незрозумілого цього звичаю. Навіщо критися від сусідів?

Посеред міста поблизу торжища височів кам'яний храм із сяючим на верхівці хрестом — обитель християнського Бога. Але, як видно, не допоміг цього разу Христос тим, хто поклонявся йому.

У Херсонес знову прийшла вода. Задзвеніли, заграли прохолодні струмені мармурових фонтанів-водограїв. Жадібно пили мешканці міста солодку воду і ніяк не могли напитися. Та поступово замість страшної спраги, від якої згорталася кров у жилах, виникала нова спрага — бажання жити. Дихати, просто ходити по землі. І якщо досі усі помисли корсунців зосереджувалися на одному — воді! Заради Христа — воді! — то тепер, коли вологи було достатньо, у мешканців міста знову з'явилася надія на те, що все владнається і варвари залишать місто, вдовольнившись багатою здобиччю. І сподівалися корсунці на милосердя Боже.

Але милостивим був не Господь, а руський князь Володимир. Непорушною була його воля щодо заборони чинити насилля в місті. Усі знали, яке тверде слово у князя. Володимира боялися більше, ніж богів. Боги десь далеко, а князь тут, на землі, від нього не скитаєшся, не втечеш. Богів можна жертвами умилостивити, а чим упокорити серце володаря?

Не руйнувань прагнув князь, не для цього зібрав рать велику і пішов війною на ромеїв. Володимир хотів силою примусити візантійського василевса дотримати дане декілька років тому слово: віддати сестру Анну в жони руському князеві. Але не поспішав імператор виконувати обіцянє. Розумів владар Василій, що, віддаючи за варвара сестру свою, він визнавав Володимира рівним собі.

Тепер, коли скорився Корсунь і руси святкували перемогу, нічого іншого не залишалося василевсу, як погамувати свою гординю й поступитися. Так досяг Володимир бажаної мети, чому свідком був і Анастас, і пресвітер потайки похвалив себе за мудру передбачливість, за те, що не пропустив рідкісну нагоду піднести разом з русами, сприяючи їх хрещенню, чого бажав і сам князь.

А поки що, не заглиблюючись у хитросплетіння високих державних справ і помислів, прикрашали себе переможці жарким золотом, блідим сріблом та коштовним пурпуром, обмотували брудні ноги онучами з іскристого шовку, задля сміху змащувалися паощами, від яких п'янко паморочилася голова й переходжувало подих. Пили духмяні грецькі вина, котрі солодко лоскотали піdnебіння. Викупувалися в кам'яних мильнях, відмиваючи свою й чужу кров. І тримтіли від молодецьких войовничих пісень корсунці.

— Слава! Слава! Слава!

Володимир очікував вістей із Царгорода, куди він відправив послом славного варяга Ждьберна. І було це з боку владаря Русі відвертим знущанням, бо за звичаєм імператор мусив щедро винагородити посланця, однаке за обставин, що склалися, виходило так, що повинен він дати дари одному з головних винуватців такого несподіваного падіння неприступного Херсонеса.

Настрешений міццю несамовитих у бою русів, віддав нарешті василевс свою сестру Володимирові, але з умовою, що лише після обряду хрещення над князем київським шлюб цей стане законним...

Володимир погодився, хоч і нелегким було це рішення, бо добре знов князь, що воїнство його буде невдоволене, якщо саме тепер, у годину великого торжества русів і подолання ро-

меїв, він, переможець, прийме віру переможених. І хто знає, чи не обернулося б його хрещення похмурим ремствуванням полків та обуренням язичників? А це було особливо небезпечно тут, у чужій землі. Коли ворог замирений лише силою.

Анастас зрозумів, що настав його жаданий час зробити ще одну велику послугу київському владареві. Бо ж доля наївки пов'язала Анастаса з Володимиром. А раз так, то треба стати для князя необхідним, щоб бачив той його, Анастасові, вірність і відданість і не оминав своїми щедротами.

І пресвітера наче осяяло — видно, не полишив Господь його у своїх помислах! Для заспокоєння Володимирових воїнів потрібне було чудо, яке лише тільки й могло розвійти сумніви найзапекліших язичників. Треба зробити так, щоб прийняли ратники нову віру без вагань, з великою радістю, яку дає переконання в невідворотності і справедливості сподіянного. Необхідне було чудо зриме, яко близкавиця в небі посеред темної ночі...

Надовго усамітнився у своєму шатрі князь Володимир з новим радником священнослужителем Анастасом. Ніхто не знов, про що вони вели перемовини цілими ночами, про що радяться, що вирішують...

І раптом громом прокотилася по всьому руському стану злая звістка: князь Володимир вельми розхvorівся й осліп!..

Воїни збиралися гуртами, громотіли мечами в щити, відлякаючи злих духів, котрі приносять нещастя. Просили русичі Перуна, а особливо Велеса, визволити їхнього князя від лихої біди і злой напасти. Тужливо стогнали тварини під жертвними ножами. Зачервонила гаряча кров віттарі, зашкварчала на горючому камені. Багато хто скоса почав позирати на корсунців, підозрюючи, що це вони наслали причину на князя.

Велемудрі волхви-відуни давали Володимиру пити води з вугілля і з чистого золота, знаючи, що червоний метал має таємничий зв'язок з царством мертвих і тому має нетутешню силу зцілення. Волхви готували густі настоянки з тирличу, покрику, плакуну й розрив-трави і багатьох інших зел. Проливали готові настоянки крізь кинуті колеса. Яким тільки чином не лікували! — випробували всілякі зілля і засоби — намарно! — нічого не допомагало.

Володимир цілими днями сиднем сидів на одному місці, вступившись незрушними зіницями в нікуди. Зломлена була його могутня сила.

Радісно шепотілися корсунці, що це їхній Бог покарав князя язичників за те, що переступив закон Господній, здійнявши меч на ромеїв. І всі на власні очі уздріли, яким страшним буває прокляття Господнє.

Багато хто почав тоді говорити, що грецька царівна зачарувала князя, тому що вона і є найбільш зlostивою чародійницею і має бути скарана лютою смертю за сподіянe зло. Але балакунам швидко вкоротили язики...

...Попереду урочисто крокував, розмахуючи кадилом, Анастас Корсунянин.

Попідруки вели Володимира його наближені бояри — воєводи Добриня та Вовчий Хвіст.

Воїни бачили, як невпевнено ступає їхній вождь, низько опустивши голову й сутулячи костисті плечі. Перш ніж зробити крок, князь обережно обмащував ногою землю, начебто намагаючись знайти тверду опору для ступні.

Підвели Володимира до широких кам'яних сходів, що вели до християнського храму Святого Василія.

Князь хотів широко ступнути, незgrabно посковзнувся на східці, схитнувся, безпорадно, як птах, що розучився літати, змахнув руками. Ледве встиг підхопити його Анастас Корсунянин. Глухо охнуло військо, болісно сприймаючи біду свого повелителя. Замість могутнього мужа перед дружиною стояв немічний каліка, і боляче було всім русичам.

У храмі Святого Василія загадково мерехтіли товсті воскові свічі. Сяяли на срібних ланцюгах панікацила, пливли паморочливі паході ладану. Високо під самим куполом на хорах звучали джерельні голоси хлопчиків, що прославляли Бога. Їх перекрив могутній бас диякона. Здригнулися, затріпотіли злякані вогники лампад.

— І хай не спокусять тебе ніякі єретики, але віруй, кажучи так: «Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі і всього видимого й невидимого... І в єдиного

Господа Ісуса Христа Сина Божого... І в Духа Святого, Господа, Животворящого...»

Корсунський єпископ простяг над купіллю тремтячі чи то від старості, чи то від страху руки.

Окропили князя святою водою і нарекли новим християнським іменем — Василій. І промовив єпископ, що віднині Володимир став новою людиною, заново народженим на світ, бо лише тепер пізнав істинного Бога. Але знов Анастас, що не обряд робить людину християнином...

Нудьгували русичі на площі перед собором, з надією очікували чудесного зцілення вождя і вірили, дуже хотіли вірити в можливість чуда, бо завжди у час лиха сподівається на чудо людина, ким би вона не була в душі — безбожником чи істинно віруючою. Анастас знов, що сподівання чуда — одна з найголовніших сутностей людської природи.

Тиша над Корсунем, ніби на цвінтарі, і лише шебетливий шелест фонтанів та далекі крики вільних чайок порушували монотонність тривалого мовчання. З моря потягло вітром, принесло на майдан гострий гірко-солоний запах морської води.

Нарешті широко й переможно розчинилися різьблені двері храму, і з нього, дещо поволенъки, вийшли й стали на порозі, мружачись від різкого переходу з напівтемряви в яскраве світло дня, пресвітер Анастас і княжий родич Добриня.

Люди чекали, що скаже вуй Володимирів.

Добриня оглянув важким незлагідним поглядом щільні лави воїнів, що завмерли на білому від нестерпного полудневого сонця майдані в повному військовому спорядженні, наче прибули сюди, до християнського храму для битви з невідомим Богом християн, щоб визволити з біди свого князя. І Анастас з страхом подумав: скажи їм зараз, що нічого не змінилося, що не допоміг новий Бог, — і ринуться руси трощити все, і спалять до тла білокам'яне місто, мстячи за великий обман.

Мовчав воєвода. Й погрозливо мовчало військо.

Коли мовчання стало нестерпним і кожен відчув на собі його тягар, і не було вже сил покірно чекати, Добриня вигукнув у юрмище, ніби на відліг сокирою вдарив:

— Князь ваш Володимир Святославович щойно прийняв святе хрещення!

Водночас видихнули тисячі грудей. І Анастас виразно бачив у всіх очах одне-єдине запитання: ну то й що з того?

— Володимир охрестився — і...

Мить буває нескінченною!

— ...і прозрів!

Смерч! Буря на майдані!

Так звершилося чудо. Не могло не звершитися, тому що було необхідне.

І всі побачили могутність нового предвічного Бога, котрий сам є початком і першопричиною всьому. А якщо мети досягнуто, то хто перейматиметься тим, якими шляхами ішли до неї? Хто дізнається правду? Хто осудить?

Дзвеніли щити. Виблискували зброя. Глухо рокотали бубони. Схлипування бойових сурем розривало спекотний полудень. Щаленіла від радості довірлива дружина!

Блакить неба без хмаринки. Блакить моря без білих бурунів. Знемагало розімліле від спеки місто.

По-дитячому широко й простодушно раділи русичі чудесному зціленню проводиря: удача вождя — щастя воїнам!

І дивувався Анастас цій великій радості.

Добриня далі мрежив очі, споглядаючи людський прибій. У куточках рота зміїлася усмішка. Перекрикуючи гамір, знову гарикнув воєвода:

— Князь повелів: якщо хтось, як він, прийме хрест й увірує в нового всеблагого, всемилостивого Бога, на того очікують великі блага й дари. І добре буде похрещеним... Усі могли нині бачити велику силу Ісуса Христа. Старі боги, які пожирали на жертвниках падло, — ніщо перед ним!.. Мужі, відкиньте сумніви!

Багатьох з руського воїнства хрестили тоді корсунські священики. Першими прийняли хрещення наближені бояри і дружина княжа, а вже за ними й решта люду, що був у тому поході...

Разом з іншими священиками повів на північ князь Володимир і пресвітер Анастаса. І ще раз Анастас переконався, що його вибір правильний і не помилився він, обравши таку путь. І виправданням йому став святий апостольський вислів: «Вірне слово: якщо хто єпископства прагне, доброї справи бажає».

А потім Володимир силою хрестив Київ.

Дружина нищила ідолів, скидала їх з високих київських круч у Дніпро, канчуками заганяла киян в річкову воду, де їх хрестив Анастас Корсунянин, блаженний муж, слуга відданий Господу.

Але довго ще тривала смута по всій землі Руській. У битві тій гинули стародавні боги й віра пращурів, однак не скорялися.

...Анастас ліг хрестом на холодну підлогу перед вівтарем і надовго завмер у непорушності.

Корсунянин став із останніх першим. Корсунці докоряли йому за надмірне честолюбство, яке штовхнуло його на стежку зради. Доволі! Не честолюбство вело його — Божий промисел шлях йому освітлював. Хіба не він, Анастас, допоміг Володимиру переконати язичників у тому, що небеса послали їм Божу благодать? Він — Анастас, і ніхто інший!.. Ні, не зраду вчинив він, а велике добро і благо: відступився від корсунців, але зате привернув до престолу Царя Небесного цілий народ. Сам Христос у терновому вінку страждань вів Анастаса, а значить, нема на ньому ганьби. Нема!

Володимир настановив Анастаса настоятелем храму Святої Богородиці в Києві і видав указ:

«Даю церкві сій Святої Богородиці від маєтностей своїх і від городів моїх десяту частину... Якщо ж хто це осудить, то буде проклят і дастъ десятину Анастасу Корсунянину...»

У славі ходив Анастас, але мріяв про більше. Одного разу увірувавши в благодать, послану йому від Бога, не міг уявити собі, що може залишити його Господь у своїх помислах. Плекав Корсунянин велику mrію, котра перетворювала ночі на безсонні чатування: бажав він стати митрополитом Русі. Але митру отримав не він, а архієпископ Іоанн, хоча й перебував той поки що далеко від Києва — в Болгарській Охриді. Видно, пригадали в Константинополі Анастасову службу Володимиrowі. Великої образи завдали йому, і потайки почав ремствувати Корсунянин на Господа, зачайв у серці своєму докори царгородському патріархові, котрий, будучи заслібленим низьким і дріб'язковим, пустив у непам'ять його труди тяжкії, турботи великі, заслуги неоціненні... Однак не полишили Анастаса честолюбні прагнення. Часини своєї чекав терпляче...

Якось одного разу, улучивши момент, вирішив він нагадати про послуги, зроблені ним державі Руській.

Гмуknув презирливо Володимир і процідив крізь зуби:

— Що таке церква без моєї подачки? З голоду поздихаєте! Що ти мені про свої заслуги торочиш: зле тобі в мене — так іди геть! А щоб я ще й землю дав чорноризцям, як ти того просиш! Піп — не боярин, чернець — не гридень! Ваша справа Богу молитися, поклони бити, а не холопами й людьми володіти. Ти поглянь на них: палець дай — так усю руку готові відхопити! Зась вам! Знай, попе, махай кадилом! Мечем хай інші володіють, хто вправніший...

І цю образу проковтнув пресвітер...

Ніч минула. Анастас позадмухував свічки.

У храм проникала хистка сірість передсвітанкового неба.

Горвали, захлинаючись радісним відчуттям нового дня, півні.

ГОРДЕ ІМ'Я – РОГНІДА

Самотньо, непокірливо прожила життя Рогніда — дочка poloцького князя Рогволода. Лихі вітри хльостали її. Гнули злі біди. Згуби її прагнули люди. А вона залишалася незмінною і ніколи не схиляла голови перед численними лихами, котрі випали на її долю. Видно, хотіли боги розподілити горе межі багатьма, та забули й вихлюпнули усі злощасть на неї одну. Недарма, мабуть, люди прозвали її Гореславою. Що бачила й зазнала у своєму житті Рогніда? А бачила вона і знала лише горе — гірке, немилосердне, прокляте горе... Гореславою вона і є...

Довгі роки вдовою жила княгиня при живому чоловікові. Після одруження з візантійською царівною князь Володимир лише одного разу приїхав до Рогніди в її тихе село над Либіддю.

Сиділи одне навпроти одного за широким столом, а здавалося — розділені не його площиною, а роками, глибокими провалами часу, через які уже нема для чого і нема кому прокласти навіть вузенької кладки... І ще порожнеча й байдужість... Чужі!.. Так наче й не було між ними нічого.

Рогніда дивилася на сивого чоловіка і намагалася відшукати в собі хоч маленку дрібку почуття до цієї похмурої людини, яка так і залишилася для неї назавжди чужою й нелюбою.

Ні любові, ні ненависті вона вже не відчувала до нього. Усе випалив час, і намарне було б намагатися знайти під холодним попелом і роздмухати хоча б одну-єдину іскорку, котра б оживила те, що пощезло назавжди. Смішно було б після всього, що було, рахувати образи й пригадувати радості. Усе минуло... Попіл!..

Вірною й достойною женою князеві Володимиру була Рогніда. Шестеро народжених нею дітей були запорукою цієї вірності. Та чи любила вона його хоч коли-небудь?.. «Hi!» — тепер вона могла сказати це. Життя минуло, і обманювати себе саму хіба мало якийсь сенс?

Не Володимировою, а Ярополковою дружиною хотіла бути Рогніда, але Володимир силою взяв Полоцьк, а заразом і її. Супроти волі стала Рогніда дружиною переможце-

ві... Тож ніяк не міг забути, а отже, вибачити Володимир, що відкинула зневажливо полоцька княжна його сватання, хоча й вийшло так, як він хотів. Повінчав їх гартований булат. Гострі стріли проспівали величальні пісні. А замість старого меду пінилася на їхньому весіллі гаряча кров... Краще не згадувати...

Двоє немолодих людей, що пожили вже на світі, сиділи одне проти одного, і нічого їх більше не поєднувало.

За вікном помирає день. У світлиці темніло. У дворі сміялися гридні й форкали коні.

Володимир підвівся, задумався, хотів щось сказати, однак лише безнадійно махнув рукою, ніби остаточно відрубав минуле:

— Прощавай, Рогнідо... Живи...

Вона не стала його затримувати.

— Прощавай...

Ось і все...

Князь поїхав, щоб більше ніколи не повернатися до неї. Почувала себе вільною. Можливо, вперше в житті. Назавжди обірвалася ниточка, що з'єднувала їхні життя — не зв'язати.

Минав час. Рогніда почала все частіше хворіти. Несподівано гострий біль хапав серце і довго не бажав відпускати. Княгиня хотіла вдихнути і не могла: залізний обруч охоплював груди, голова паморочилася і пересихали губи... Нарешті біль відступав, але відчуття слабкості ще довго не полишало її. Невже одного разу ось так же занie серце і зупиниться, не в змозі витримати цього болю?

Гордо і самотньо доживала свого віку Рогніда. І геть би було зле, якби не дочка Предслава.

Рогніда любила непомітно спостерігати за доночкою і в несподіваному порухові руки раптом упізнати себе такою, якою була двадцять з лишком років тому... Ось закинута гордо вгору голова, швидкий порух вій, м'який вигин тонкого стану, дзвін гривні на високій шиї...

Усе рідше почав з'являтися до матері Ярослав... Ярославчику! Кульгавчику...

Рогніда добре пам'ятала, як сказала якось йому:

— Слабкий ти тілом, синку. Боги не дали тобі міцного здоров'я, та зате наділили настирливістю й розумом, а це варгує, повір мені, богатирської сили... Вірю, знаю — багато звершиш ти в житті, якщо будеш стійкий і рішучий, якщо не звернешубік, не витримавши великого тягаря влади.

І вирішила Рогніда словом перевірити сина, мовивши ніби ненароком:

— Хотіла б я бачити тебе на велиокняжому столі київському. Але не суджено спровадитись моєму бажанню: ти не старший син, не тобі успадковувати батьківського меча.

Сказала це. А сама внутрішньо напружилася в чеканні відповіді.

Ярослав дражливо тоді відповів:

— І батько мій Володимир не був старшим у роду, і мати його тривалий час була служницею княгині Ольги, однак це не завадило йому досягти так багато.

І Рогніда зрозуміла, що під смиренною зовнішністю сина криється непогамовний батьківський дух, і палить його честолюбство, і жадає він влади, щоб змусити людей забути про своє каліцтво і довести, що не лише плоть і велика сила визначають і роблять владаря, а розум, воля і, головне, — прагнення владарювати.

— А те, що кульгавий я, — на те воля Божа, й не завада мені це. Хай називають люди кривоногим, аби на розум не убогим. Міцно тримаюся в сіdlі — нікому мене з нього не вибити. А пішки нехай холопи за моїм конем бігають. Щастя на коні, а безщастя — під конем.

Образився чомусь... більше Рогніда не нагадувала Ярославу про цю розмову, чекала...

Ніколи не полишли Рогніду тяжкі думи про майбутнє дітей, бо ж власного майбутнього у неї вже не було...

...Сонце ще не зійшло, але вже розділило небо вогнистою межею на ніч, що проминула, і день, що починався.

Рогніда взяла в руки чорного півня, швидким невловимим рухом перевернула його на спину. Птах перестав борсатися, завмер.

Рогніда вийняла жертовного ножа. Різкий помах — і бризнула кров на поділ.

На сході виринув сонячний промінь і залив довкіл раптовим зеленим сяєвом. Зарожевіли краї дальньої хмари.

Гаряче шепотіла княгиня прадавні закляття. Молила Даждьбога і Хорса прийняти що малу жертву і бути милостивими до її дітей, освітити радістю їхні дороги.

Свята материнська молитва! Ніколи не відкидають її боги, та не завжди можуть виконати звернені до них прохання. Часто людина йде наперекір долі, і навіть боги не мають права зупинити її в цьому виборі. А тоді починає людина уявляти себе дужчою за небожителів, і платить за це не золотом — власною кров'ю і життям. Та чи така це вже й велика плата за право бути самим собою?

...Переддалекою дорогою прийшов Ярослав до матері за благословенням.

Рогніда притисла русяву голову сина до грудей, поцілуvala u високого лоба і, як у дитинстві, сплюнула вбік через ліве плече — зняла заздрісне око і наврохи.

— Ніби й нещодавно бачилися з тобою сину, а поглянь, як змужнів, Цілком князем став.

Син засміявся. Рогніда любила Ярославову усмішку: обличчя одразу мінялося, ставало таким ясним.

— А я і є князем ростовським, матінко. Чула? До капловухих ростовців Іду, котрі, якщо вірити скоморохам, озеро соломою запалили. — Поглянув лукаво на матір: — Бачиш, матінко, і кульгавий може далеко піти.

Рогніда вирішила, що настав час нагадати про ту давню, забуту розмову, і вона мовила:

— Ти повинен зуміти піти ще далі.

Здивовано вигнулася синова брова.

Невже й справді не пам'ятає, про що говорила йому давніше маті? Рогніда підвіщила голос:

— Так, ти повинен навчитись дивитися і йти ще далі. Особлива доля визначена тобі. Я просила віщих чародійниць поворожити на воді. Зливали вони воду на розжарене вугілля й плавили віск. Напророчили віщунки тобі велике майбутнє. Якщо тільки ти не даси поховати себе в дріб'язку. Від тебе, лише від тебе самого буде залежати те, ким ти станеш... Бійся дрібних клопотів, сину. Дріб'язкова метушня губить вели-

кі задуми. Ким хочеш бути — князьком зачучвереного князівства, котрий вдовольняється таким нікчемством, що над ним навіть скоморохи наслідаються? Чи могутнім володарем, котрий піднісся над усією землю? Який твій вибір, сину? Чи вистачить сили й відваги, щоб узяти на себеувесь тягар державної влади, весь до решти, ні з ким не ділячись?

— Сили вистачить, і дух мій міцний, — твердо відповів син.

Мати випросталася — ставна, все ще гарна, як предковічна богиня Мокош. Немилосердні до жіночої краси літа пощастили Рогніду, лише ледь зморшки біля очей поглиблися... Простягла руки, стулила повіки. Стала схожа на язичницьку жрицю, а вона й була нею, тільки мало хто знав про це. Рогніда не відреклася від віри батьків, не прийняла хрещення: «В кого вірила, в того й буду вірувати. Зі мною наші прадавні боги. Хто такий Ісус Христос — не знаю. Нема діла мені до нього».

Заплюшивши очі, Рогніда говорила, наче вві сні:

— Нині на світанку принесла я жертву богам, і невідомий голос сказав мені, що бути тобі на золотому столі в Києві. Якщо тільки ти сам сильно того забажаєш!

Ярослав стенув плечима:

— Я можу скільки завгодно мріяти про крила, але скільки б я не говорив про це — мені не злетіти. А якби й були крила, все одно летіти нема куди. — Він криво посміхнувся: — Мрії солодкі, та доля гірка.

Рогніда перебила його:

— Яким би грізним не був день, а вечір настане. Будь відважнішим, Ярославе! — Швидко зашепотіла запеченими, знекровленими вустами: — Знаю, тяжкий шлях до влади, але знаю також... вірю — здолаєш ти його. Мусиш здолати! До влади дорога не пряма торована — йди стежинками, ступай завуличками... Підлестись до батька, щоб бачив він твою синівську ретельність... А сам невтомно думу свою верши, перетворюй її на діло... Твій старший брат Вишеслав — не жилець на цьому світі після того, як минулого літа на ловах побив і потоптав його тур. Не встає Вишеслав з постелі. Недовго йому лишилося. А під ним Новгород. От би тобі — та на його місце! Сам знаєш: з Новгорода — пряма дорога на стольний Київ!

— Новгород старшому синові у вотчину віддається, — спробував заперечити Ярослав. — І є ще старші брати наді мною, окрім Вишеслава.

— Мовчи! — майже крикнула. — Скажу і про це опісля. Поки що ж мене слухай!.. Син мій Ізяслав володіє Погоцьком, дідівською вотчиною, але нерозумний, більше про веселих дівок та про п'янний мед думає, тим і вдовольняється, і нічого більше йому не треба. Ніколи не бути йому великим князем! Належного гонору нема, пристрасті нема, волі нема! Слабкий він духом. Дурневі навіщо розум? У нього завжди дума здумана, робота зроблена. Ні, не тримати Ізяславу державного меча — сили не вистачить! Залишається Святополк...

Рогніда замовкла, стиснувши — аж побіліли — довгі пальці. Та раптом зметнулася яструбицею:

— Будь він проклятий, син грецької жриці, лукаве насіння! Це — ворог! І ворог небезпечний, тому що розумний. Щедрі до нього боги — нічим не обділили: і красен, як ясний місяць у небі, і хоробрій, як леопард. Але здолати його треба! Цей знає, чого хоче, до чого рветься. А прагне він того ж самого, що й ти, Ярославе. Спить і бачить велиокняжий стіл. Дружину, бач, добрав собі — витязь до витязя, слухняні йому, яко пси. Лиш кивне — горлянку кому хочеш перегризуть. Правда, що дружина Святополкова підібрана за образом і подобою його — така ж запальна й нестремна. Що ж, чим скоріше скрутить собі шию Святополк чи гнів батька викличе своєю норовистістю, непокірливістю своєю... Втім, розраховувати на це особливо не доводиться. Радники у Святополка мудрі — сам Варга, пестун його, десяти бояр вартий. За Святополка тримаються і мужі нарочиті — Путша, Талець, Лешко, Єловіт, та чи мало ще хто! Усі вони з іменем його долю свою пов'язали... Ти гаєшся, Ярославе, а брат твій непомітно до влади підкрадається! Дивися, пізно буде!

Зачепили материні слова Ярослава за живе:

— Від Ростова ближче до Києва, ніж від дреговицьких боліт!

— Не покладайся на легкість дороги, сину! Здається, і пряма путь, та заводить у нетрища, а звідти й не вибратись.

Слухай! — Наблизила несамовиті очі до його очей і гаряче видихнула: — Убити його треба!

— Шо ти речеш, матінко? — зблід Ярослав. — Здійняти руку на брата старшого? Проклятий буду я Богом і людьми!

— Ти не підіймеш меча, так він це зробить! — затято відказала Рогніда. — Згадай батька свого! — Кожне слово матері наче удар в лиці. — Володимир по щиколотки в крові проривався до влади. Хіба думав він про братів своїх? Про великоцняжий стіл він думав! І кров родичів не зупинила його!

Важко Ярославу протиборствувати із самим собою і з рідною матір'ю:

— Ні... Ні-і-і! Не здатен я підле вбивство!

Опали руки Рогніди вздовж тіла, ще дужче збіліли вуста:

— А я ж, дурепа, гадала, що мій син — доблесний муж, а не боягузливий жрець християнський.

Звузилися очі Ярославові:

— Князь — не тать щічний! Не в потайному убивстві доблесьті!

Злостиво засміялася Рогніда:

— Ну ж бо, повчи мене, сину, повчі! У чому ж полягає доблесьті?

— Бути праведним... Бога шанувати, — не дуже впевнено промовив Ярослав.

— Якого бога? — глумливо поцікавилася Рогніда. — Чи ж не розіп'ятого?

— Тепер над нами єдиний Господь. — Ісус Христос.

— Ага, ось чому ти заговорив про праведність! А я, стара дурепа, гадала, що в жилах твоїх гаряча кров пращурів тече, а не болотяна твань. Твій Христос — бог рабів! Не рівнятися йому до наших богів! Куди йому до Перуна, бога князя і його витязів! Наші боги можуть загинути, бо помирають навіть боги, але дати себе розіп'яти? Таке навіть у страшному сні не приверзеться. Наші боги для сильних і сміливих! Твій Христос для боягузів і слабкодухих! Наш Даждьбог, котрий благословляє мужність русичів, вів полки вперед. Скажи мені, куди веде Ісус, окрім смерті?.. Та й не про те мова. Облишимо це. Якщо ти — князь, то не повинен мати вагань. Головний твій ворог — Святополк. Відкрито зітнутися з ним ти

поки що не можеш — сили не рівні. Володимир і весь Київ люблять його. Але ж і любов минуша. Особливо, якщо не сидіти сиднем, склавши руки на грудях, а діяти. Діяти так, як вимагають мета та обставини. Не можеш ударити прямо — бий із-за рогу! Нема чого червоніти, ти не красна дівиця на виданні... Право первородства на боці Святополка, кажеш? Переступи через право! Будеш сильним — будеш і правим... — І несподівано Рогніда приголомшила сина: — Та й нема ніякого права у Святополка. Не син він зовсім князеві Володимирові.

— Як це? — перехопило від несподіванки подих Ярославові.

— А так... Зачала його грекиня від першого свого чоловіка Ярополка, а Володимир узяв її вже череватою, і народила вона...

— Наговір це! — вигукнув Ярослав, розпалюючись усе дужче.

— Цілком можливо! — охоче погодилася Рогніда. — Брехня також, якщо на благо, необхідна тобі... Кинеш одне слівце... друге.... Поголос і підхопить! Піди, дошукайся правди! А тобі користь: нема, мовляв, ніякого права на Київ... Людське слово — дужче тавра розжареного. Якщо вже раз накладене — не витравиш, не відмиєш. Вік пекті буде! Пам'ятай: велика сила у слові мовленому! Страшна, нездоланна сила.

Усе, що сказала мати, потрясло Ярослава, розкрив янило душу, але змусило й замислитися... А що, якщо правду мовить мати і це єдина можливість перебрати собі всю владу і стати найвище од усіх у роді своєму?

— Печуть твої слова сильніше, ніж полум'я, — мовив стомлено. — Що ти зі мною робиш? Душу ти з мене виймаєш!

— От і добре, що печуть. Князем хочу тебе бачити, справжнім владарем.

Довго ще говорила, переконувала, доводила княгиня. Ярослав слухав і затямлював. Бачила, бачила Рогніда, що слова її не пропадають намарне. Кожне зернятком лягає в душу синову, змушує замислитися про те, у чому раніше і сам собі боявся зізнатися. А раз так — то невдовзі і жниуванню бути. Тільки яким воно буде?...

ТУРОВ

Добротні хороми спорудив боярин Уда в Турові. Вікові дуби поклав у стіни. Вінець до вінця підігнані колоди ретельно. Дивним різьбленням прикрашено високий ганок — любо глянути! На даху змахнув крильми, та так і не злетів дерев'яний півень з пишним гребенем, весь у яскравих різних барвах.

Господар боярин Уда за княжим добром дивитися приставлений, вири, мзду всіляку з холопів та вільних кметів збирає. І, певна справа, себе також забувати гріх: мала якась дешиця, дивись, та й прилипла до його рук. Дешиця до дешиці — от і примножилося багатство боярина — гріх на долю скажитися!..

У багато розшитому повойнику — адже ж не жебраки, є кому розшивати! — сидить на лавиці, покритій ведмежою шкорою, біля самого віконечка молода боярня Удівна. Світло з вікнападає просто на обличчя, висвічує на кирпатому носику ластовиннячко, котре боярня старанно присипає білим борошном, та хіба ж його приховаєш? Так і проступає назовні, кляте, так і проступає, а боярні — прикрість!

Удівна солодко позіхає, потягається — хрумтять білі, застояні від неробства кісточки. Любовно проводить долонями по ситому, виплеканому тілу, постійно спраглому до чоловічої ласки. Чоловік її, боярин Уда, начеб і не вельми старий, але на любоці скупий. Не любоці — інше в нього на мислі. Зайде до світлиці — нема щоб молоду дружиноньку приголубити! — зніме пояса, покрекче, сяде, широко розставивши ноги. Пузо одразу важко донизу одвисне, заколишеться між колінами. І сидить у самому спідньому. Вічно мокрими губами перелічує надбане за день.

А боярня на пуховій постельці легенько так поохкує, знатяком постогнє, щоб, значиться, чоловік на неї, молоденьку, увагу звернув. І так і сяк повернеться Удівна, дорідне стегно виставить, сорочечку тонку з округлого плічка ніби ненароком скине — великою груддю сяйне заклично. А чоловік — воляка безчуттєвий! — сидить собі, волохатого житва чухає та бурмоче: «А меду солодкого липового стільки-

то... а наварено пива стільки-то... а проса та ячменю смерди доставили стільки-то...

Гайдко слухати!.. А те, що жінка у нього молода й уваги та ласки потребує, і геть чисто забуває. Скінчить рахувати, вкладеться поряд. Аж ліжко стогне, провалиться у м'яку перину, цмокне ліниво Удівну в щічку — захрапів! Ну просто кабанюра! А їй усю ніч такі сороміцькі, такі солодкі видіння, хоч вовчицею вий...

Нудно боярині. Підвелається, з колін скотився клубок, вона й нагинатися за ним не стала — ліньки! Перехрестила пухкого ротика, неголосно гукнула:

— Дівки!

До світлиці влетіла, блискаючи товстими літками, чорнявка. Високі груди ходуном у просторій пазусі. Не дівка — яблуневий цвіт! Удівна чомусь одразу озлилася і сердито гарикнула:

— Кваску мені холодненького! Швиденько!

Дівка майнула подолом, вильнула крутым стегном. От холера!

Дрібним крохком, сірою качечкою підпливла боярня до столу, взяла до ручок дзеркальце. У дзеркальці відбилося здорове, рум'яне обличчя з тутими, налитими щоками. Кров з молоком, ягідка спіленька! А для кого? Для кнуряки мокророгого! І боярня розсердилася ще дужче. Пропадають літа її молодії марно!

Що ж це дівка так довго не вертається? Знову, напевне, шури-мури з хлопцями завела, негідниця? Ну ж зачекай!

Влетіла чорнявка, захекалася, з поклоном подала жбан.

Пригубила Удівна. Цвіллю наче б відгонить?

— З якої діжки черпала? — суворо запитала, і злі очка потонули в щоках.

— Із твоєї, голубонько-боярине, з крайньої, котра біля входу.

Боярня розмахнулася і пещеною ручкою лясь, лясь дівку по мармизі.

— Не бреши, паскуднице!

— Що ти, матінко, та хіба я брехала коли-небудь? Хіба насмілилася б?

— Надто гострою на яzik стала... Усі ви тут у мене розпаскудилися! Пора, ой пора вже за вас узятися. Ну ж бо, гуки до мене Колоба!

— Не треба Колоба! Не треба-а-а, господинько! — Чорнявка кинулася руки цілувати боярині. — Усе зроблю, як накажеш, тільки не треба Колоба!

Удівна із силою висмикнула руку:

— Я сказала: поклич Колоба, чуєш? Чи мені десять разів повторювати?

Поділками витираючи слізози, вийшла дівка за поріг...

Увійшов двірський наглядач Колоб, здоровенний чолов'яга з тупим, зарослим рилом і незвичайно синіми очима, мовив з позіхом:

— Кликала, чи що, боярине?

— Ось її випореш, холопе!

— Пробач, матінко! — ридма ридала чорнявка.

Пожавився Колоб, любив цю роботу.

— Це ми з радістю... Це ми зараз... Пішли, чи що? — потягнув дівчину за рукав.

— Тут випори! Хочу бачити, як наказ мій виконаєш!

— Тут, так тут, чого там, — охоче погодився Колоб.

Узяв різку, випробував — не годиться! Ще одну взяв — отця якраз!

— Ну йди сюди, моя ласкова!

— Не треба-а-а! Вік Бога за тебе молитиму, боярине!

Колоб згріб дівку, із силою перегнув через коліно, задрав поділ, з наслодою впоров по товстих рожевих сідницях.

— А-а-а-а! — пронизливо заверещала чорнявка.

— Раз! — почала рахувати удари Удівна.

— Ой, боляче! Бо-о-о-оляче-е-е-е!

— Два!

— Не треба!.. Змилуйтесь!.. Ойо-ой!

Колоб шмагав уміло, з любов'ю. Тіло дівки перед кожним ударом стискалося, зіщулювалося, билося в мізних руках доглядача, дрібно тремтіло в проміжках.

— Десять!.. Буде!

Колоб з явною досадою скинув дівку з коліна. Тільки в смак увійшов! В очах поволока, наче від доброї чар-

ки, — дивився на посмугований зад і облизував вивернуті губи.

— Іди собі! — наказала боярня.

Клишоного човгаючи широкими ступнями, Колоб вийшов.

На підлозі скліпувала чорнявка.

— Отож! — незлобиво сказала Удівна. — Надалі розумніша станеш.

У дворі почувся гамір.

Боярня припала до віконця.

Зі змilenого, заляпаного грязюкою коня зіскочив не-знайомий молодчага, на вигляд — дружинник, недбало відштовхнув Колоба і впевнено попрямував до ганку.

Боярня скоренько поправила повойник, потерла щоки, щоб стали яскравішими. У грудях солодко чи то муркнуло, чи замлоїло, зиркнула в дзеркало, сіла. Одразу ж підхопилася і гарикнула на чорнявку:

— Пішла геть!

Навстіж розчинилися двері.

Незнайомець постав на порозі.

Удівна зміряла пожадливим поглядом молодця з голови до ніг. Гожий! Плечі широкі. Поперек вузький, як у дівиці. Вус чорний, крутий. Очі швидкі, нахабні. Хоча б шапчину скинув! Так ні ж, стойте — не вклониться!

— Ти хто-о? — якось розгублено протягla Удівна.

— Я-то? — А сам оком — зирк! — так і мацає, так і мацає, ніби не в боярській світлиці, а в бані, прямо ноги самі підгинаються. Нахаба — одразу видно. А хай тобі біс! Таких, одразу видно, дівки палко люблять.

І розкішні груди боярині ходуном заходили. От якщо вже такий приголубить... чортяка!

— Я-то? — повторив, але не відповів молодець і поволі обдивився довкола себе. — А де боярин Уда?

— Чоловік він мій. А я, отже, йому жона.

— Пощастило бояринові, — витязь байдуже махнув рукою. — Де він?

— Хто ж його знає? Мало які в нього справи. Боярин він, хазяїн. Йому переді мною не звітувати.

— Та певно, що так, не перед тобою — перед князем!

Всередині в боярині враз похололо.

— А сам ти хто будеш? — перелякано не запитала, а попросила Удівна.

— Спірк я. Мечник князя Святополка.

— Ох! — як стояла, так і сіла, і сили нема знову підвєстися.

— Князь завтра тут буде. Звіт йому твій чоловік має дати: як добром княжим розпорядився.

— По маєтку він поїхав.

— Мені що до того, куди він поїхав? Щоб тут був! — відрубав Спірк.

— Як же? — геть розгубилася боярня.

— А так! Людину пошли чи чорта, кого тобі зручніше, але щоб тут був негайно!

Погойдався на закаблуках, обернувшись. Вийшов і не по-прощався. Нахаба! Але ж красунчик! А який буде молодий князь? Певне, також красень.

Умлівала зо страху й цікавості боярня.

У сінях зіштовхнувся Спірк з гарною дівкою.

— Ой! — голосно вереснула, обернула заплакане лице й усміхнулася крізь сльози.

— Хто ж тебе зобидив, таку красну? Плакала, чи що? А дай-но я тебе втішу, миленька, — і поцілував несподівано в губи.

Куди ж сльози поділися! Дівчина заусміхалася і нарочито закрилася, ніби засоромлена, рукавом. А з-під рукава такий безсоромний, такий відвергтий погляд, що Спіркові аж дух перехопило:

— А звати ж як?

— Яка я, таке ж ім'я. Тобі забавки, а мені непереливки.

Ступай собі мимо.

— Суво-о-ора! Ой, не говори зі мною так, дівко! — обхопив гнучкий стан, притиснув до себе, відчув, як п'янко притиснулися дівочі груди. — Ой, не говори зі мною так! — повторив Спірк з виразом. — Гляди, обпалю!

Дівка з явним непоквапом вивільнилася, зверхньо, так наче княжна, поглянула:

— Куди тобі! — А оченята заклично поблизукоють, обіцяють...

Спірк нахилився і гарячим шепотом:

— Ти от що... Приходь, як стемніє.

Сміливо дивилася й сміялась повними губами:

— Ще чого схотів! Як же! Приходила вже одна до безпутного! Я дівчина чесна.

А сама дивиться ласково: виглядай, хлопче!

Тож уночі молодець дочекався...

— Солоденький мій...

По коханні зітхання:

— Надовго до нас?

— Як складеться...

На світанку блідий, з темними колами під очима зустрічав Спірк князя.

Святополк, не спішуючись, прямо з коня коротко кинув:

— Збирайся! Поїдемо вотчину оглянемо.

Спірк потягнувся:

— Та ну його! Може, не поїдемо сьогодні? Ось прибуде боярин Уда, в нього й розпитаємо.

— Збирайся! Живо!

— Воля твоя, — позіхнув Спірк. — Спати хочеться.

— Гуляй менше ночами, блудодій.

— Так зате ж дівка яка трапилася. Богневиця!

...Від самого початку свого князювання в Турові вирішив Святополк у все самому вникати. Чинити так, як батько чинив. Князювати — не гульки водити! Тут голова потрібна.

Святополк об'їжджав свої землі. Уздрівши нового князя, люди падали на коліна просто в грязюку.

Але чим далі від'їздив Святополк від Турова, тим вище голови тримали люди. Не звикли шиї гнути й низенько кланятися. Одразу видно — волі більше мають. Жили по-старовинному — кожен за всіх, усі за кожного. Звідси й гордовитість, і впевненість у собі.

В одному невеличкому городку, обнесеному високим тином, вийшли люди назустріч Святополкові, стали плече до плеча, як на раті.

— Чого хочете від мене, люди? — запитав князь.

Говорити з князем доручили кметі мужеві на ім'я Ростих.

Ростих, кремезний, широкоплечий, середніх літ муж твердо стояв на землі. Непросто такого з ніг збити! Говорив ваговито, слова, наче печатку прибивав:

— Інакші міркування тепер у знатних та маєстатних, ніж раніше. Мій дід оповідав, що колись князь і його бояри данини збирали розумні, без шкоди для люду свого. Несправедливостей не чинили. І не були вони такі спесиві, щоб не слухати вільних мужів, якщо тим треба було з ними говорити.

— Хіба я не говорю з вами? — заперечив Святополк. — Хіба не слухаю вас?

— Добра ознака, — погодився Ростих. — Дай Бог, щоб так і далі було. Не зле володарям і народ свій вислухати, добро від того буває.

— Не відвернуся від правди, — пообіцяв Святополк.

Кметь схвально кивнув головою:

— Мій батько з дідом твоїм Святославом походом ходив до Царгорода; знав він звичай давній і розповідав мені про нього... У роки Святославові сильна була княжа влада, тому що люди вірили князеві, а князь — людям. Через те всі й тягнулися до Святослава, як бджоли до матки, і розквітала земля. Ради з людьми князь не цурався. Такими ж і бояри його були... Нині ж спесивості боярської додалося. Уже за вільних людей не вважає нас твій боярин Уда, і гніт його все дужчає. Де закон? Де звичай? Нема у боярина сили й мужності — твоєю силою прикривається. Каже, по твоєму слову і слову князя Володимира чинить так... Якщо ти, княжс, знову бажаєш жити з нами, як предки твої й наші жили, то всі ми на смерть за тебе стояти будемо. Якщо ж не зробиш так, як ми говоримо, — не нарікай! — не станемо ми терпіти наруги над собою. Не будемо мовчки терпіти беззаконня. Так чинили предки наші, тако й нам належить чинити, щоб не прокляли нас діти за те, що не вистачило нам мужності відстояти волю нашу і за правду голови скласти.

— Чи не бунтом ти мені погрожуєш, Ростиху? — аж дух перехопило Святополкові від раптового нападу зненависті.

— Не я кажу — весь народ! Правди ми лише хочемо і права свої знаємо.

— Гаразд! — примирливо мовив Святополк. — Я розсуджу, що до чого. А коли й справді порушено закон — винним кара мої!

Люди сквально загули. А Святополк зі злістю вдарив на-гаєм коня. Заледве наздогнав його Спірк і на ходу мовив:

— А таки правду кажуть кметі: багато неподобств княжим іменем в землях твориться.

Різко обернувшись до нього Святополк:

— Замовкни! Забув, з ким говориш? Коли мені треба буде, тоді й попрошу твоєї поради. А нині не потребую.

Спірк осадив коня. Ніколи ще з ним так не говорив Святополк! Гридень похмуро подивився вслід князеві і тихо прошідив:

— Ось і став ти князем, Святополче. Бачу — виріс!

...Боярин Уда відсапувався. Йому було зле.

— Ось, володарю, у мене все справно. Все пораховано. Ні зернинки не пропало... жодна вивірча шкурка не згнила, — а в самого очі бігають.

— Люди на тебе скаржаться, боярине, — повільно промовив Святополк.

— Так то ж хіба люди говорять? Холопи недбайливі. Їм аби лише від роботи ухилитись та данину б не сплачувати.

— Вільні кметі говорять, що примучуєш ти їх, усупереч старій правді.

— Так хіба ж я для себе? Для добра твого печуся, живота свого не шкодуючи... ночей не сплю... А кметі погибелі моєї жадають. Підлій народ. У шорах його тримати треба... в залізах. Ні, без батога ніяк не можна. Чим їх ішце візьмеш? Бога Христа не шанують... поганим ідолам поклоняються, нечестивці.

Святополк несподівано перебив Уду:

— Заможно живеш, боярине. Заможно. — І подивився пильно.

Засовався Уда.

— Я?.. Чого там... Яке багатство?.. Усім серцем я...

— І звідкіль же таке багатство? — лагідно продовжував Святополк.

— Господарюю помаленьку... Труджуся в поті чола свого, як Господь велів. — Жирні щоки тряслися.

— Крадеш, своло-ото? — Святополк коротко, без замаху ударив боярина в зуби. — Господь велить тобі красти? Мое добро собі в калитку складаєш, так? Уб'ю, собако! — тихо шипів князь, а жовна ходили вилицями. — Повішу!

Скавулячи скривавленим ротом, принижено плаzuвав боярин по підлозі, намагаючись лизнути княжий чобіт.

— Не хотів я... Оббрехали... Для твого ж блага... О Господи ж ти, Боже мій... несправедливо страждаю... Та я кров'ю...

Святополк гидливо відвернувся.

— Згинь з очей, цвіль погана! Усе віддаси!.. Спірку, простиж, щоб до останньої ногати!

Спірк міщно взяв боярина за комір, струснув:

— Ходімо, скотино! Розберемося, де твоє, а де княже.

— Душу за тебе закладу, пресвітлий князю, — радісно горлав Уда, розуміючи, що гроза минула. — Все віддам... все...

...Уночі боярин довго охкав і скаржився жінці:

— Ледь не згубив мене. Окаянний...

НЕСАМОВИТИЦІ

Чорна стара жінка скрадалася попід високими тинами, крилася в їх глибокій тіні, сторожко озиралася — чи не помітив хто?.. І знову ховала лице.

Тихо ритіли ворота, і жінка нечутно прослизала у двір, довго бродила попід вікнами і зазирала всередину жител, тоненько хихкала, відскакувала вбік, виймала щось із-за пазухи і розсівала навколо себе, пританцювала на місці і плескала в долоні, навшпиньки нечутно перебігала дворишче, відчиняла двері хліва і зникала там; долинали якісь шерехи, тріск, щебет, схожий на пташиний; злякано мукала худоба. А баба вже вислизала геть і швидко-швидко підбігала до криниці, нахилялася над нею, вдивлялася в нерухомий опукло застиглу темну воду, шамкала ротом. Змахувала руками, творячи дивні знаки, і бігла далі, до сусіднього житла, і знову здіймала над головою висохлі руки — насилала згубу. І хистке її тіло наскрізь просвічувалося...

Багато хто бачив бабу-змієвицю, але ні кому не давалася вона. І коли хотіли схопити її, змієвиця коротко скрикувала і повільно танула, зникала на очах або перетворювалася на гнилий корч. І лише смердючий запах указував людям на її незриму присутність поряд...

Почалося князювання Святополка в Турові великою бідою, злою напастю. Чорна пошестъ немилосердно вигублювала людей. Смерть, як завжди, несподівано увійшла до міста і довго блукала вулицями та перевалками, майданами і торжищами. Не проминула вона ні боярських хоромів високих, ні злиденних халуп чорного люду, ні святих храмів, ні потаємних капищ язичницьких — нема від смерті схову...

І почали ремствувати люди, що винен у цьому несподіваному нещасти туровський князь Святополк Володимирович. Лихо разом із ним у місто прийшло. Хто ж не знає, що удача князя — удача для всіх, а його біда обертається всезагальнюю бідою...

Наказав Святополк нечисленній дружині своїй бути насторожі. Щільно зачинилися ворота дитинця.

Зачайвся князь у своєму городі, як вовк у лігві.

Не шкодував Святополк жовтого воску — багато свічок засвічував перед образами. Творив молитви. Судомно хрестився. Ревно бив поклони. Склав обітницю у разі порятунку від пошесті звести у місті новий храм.

За порадою спробував звернутися князь до свого сповідника Сави. Але дрібно хрестився піп, приголомшений тим, що відбувалося, до втрати розуму, бурмотів щось несомнінне, поминав злих бісів і приповідав, наче баба на поминках:

— Є залишок неприязні у граді цьому, і зело не перестала тут спокуса ідолська, кумирські празникування і веселіє сатанинське. А в ньому є тріумфування і величання дияволу, богопротивне празникування...

Почувши ці дурні своєю недоречністю слова, Святополк ледве стримався, щоб не затопити попові у волосату пику, і лише промовив задихаючись:

— Які веселошці? Які радошці? Чи при своєму розумі ти, отче? Чи п'яний єси? Іди геть!

Сава боком вислизнув зі світлички. А Святополк грюкнув кулаком по столу, давши собі волю:

— Іди до біса, сволото!

Піп втягнув голову в плечі й стрімголов кинувся в сіни.

А пошесті лютувала. Міські пристави не встигали прибирати трупи. Мешканці міста вимирали сім'ями. І росло бунтівне невдоволення. Ремствували люди, що настала розплата і кара богів за забуття віри батьків.

Безрадісні вісті приходили з волості, де смерди почали палити й руйнувати церкви і відкрито приносити жертви Перуну й Велесу, просити заступництва в Рода й Мокоші...

Розумів Святополк, що визріває заколот в його землі, а зупинити його не міг, не було в нього ні сили, ні зможи.

Палахкотів вогонь на перехрестях. Сподівалися люди, що святе полум'я очистить Туров, зупинить зло...

До світлиці увійшов Варга. Дивився спідлоба.

— Княже, градські старці бажають говорити з тобою.

Зиркнув на нього Святополк запитально.

— Клич!

Зайшли старагани. Одягнені в біле і самі білі: обличчя й волосся, й бороди наче борошном припорошені. Доземно поклонилися қнязеві.

— Ближче проходьте, добрі люди, — притисив Святополк.

Діди переступали з ноги на ногу біля порога. Відкашлювалися. Нарешті виштовхали наперед високого старика з довгою жилавою шиею.

Ясний погляд — добрі помисли, чисте серце.

— Зле нам, княже, — почав старий. — Біда прийшла, на-пасті облягли — світа Божого не видати, і спасіння нема. Усе під себе чорна хворість підгрібає. Плачено ми горючими слізами, та нема користі від наших сліз.

— Знаю про те. Але якої допомоги сподіваєтесь від мене? Я — не Бог, порятувати вас не можу.

Рухнув старий на підлогу, підповз до Святополка на колінах, зазираючи в лицьо знизу вгору.

Святополк нахилився й підвів старого, а тіло у того легеньке-легеньке, наче пух.

— Не валися в ноги мені, старче! Старість молодості не кланяється. Молодість перед старістю не чваниться.

— Пресвітлий князю, не вели попам чинити нам перешкоди. Жінки наші з чорною моровицею хочуть поборотися, як батьки боролися. За звичаєм, тобто... А попи нас сварять, поганами називають. Карами всякими погрожують... А ми хіба поганого чого чи злочинного для рідної землі бажаємо?

— Не бажаємо поганого... Добра бажаємо, — збентеженим відлунням прогули діди.

— Від усього люду. Від усього миру нашого благаємо тебе, пресвітлий князю, дозволь нашим жінкам справити ста-ровинний обряд і зупинити моровицю. Бо погинемо всі, і смерть наша впаде на твою голову, тому що ти — князь, за всіх відповідаєш.

Замислився Святополк. Як тут бути? Дозволити поганський обряд — не можна. Не дозволити — також зло. Лишається з двох зол одне вибрати.

Терплячи очікували старики.

Князь скоса кинув погляд на ікону. Різко відихнув, наче намірився випити гірку чашу, й наважився. Одразу стало

легше, так ніби тягар, який гнітив його, переклав на плечі інших.

— Творіть так, як звичай велить... як сумління підказує.

— Хай хранить тебе сила Божа, князю. Бачимо тепер — і справді заступник ти землі нашої. Від усіх людей дяка. Ми ж тобі вірними будемо. Як ти до нас, княже, так і ми до тебе.

Радісно кланялися старі, намагалися руку поцілувати.

Князь відвів руку за спину, невдоволено мовив:

— Негоже так, отці. Я не піп у церкві, щоб мені руки цілувати. — І сердито додав: — А після обряду вашого — усім до церкви йти — гріхи відмолявати... покаяння прийняти.

— Усе зробимо, як ти велиш, — радісно обіцяли старики. — Аякже... Раз треба... Усе як слід буде... Як ти до нас, так і ми до тебе... Ну, дякуємо тобі, рідний.

Пішли діди. Над головою дзижчить бджола. Видно, запуталася в бороді котрогось бортника і так проникла в княжий терем.

І усвідомив Святополк, що вчинив вірно й правильно вирішив усе. Хай і невеличка, а все ж таки перемога. І несподівано розкрилася Святополку велика державна істина: народ не ламати треба, а гнути непомітно, щоб люди йшли туди, куди князь їх веде; вершили б княжу волю, а думали, що самі собі шлях обрали. Міцна тоді буде державна влада! І хвалимий всіма буде володар.

Увійшов Варга.

— Що це діди такі щасливі від тебе вийшли? Чим ти їх так пройняв, княже?

— Дозволив їм зробити те, що вони хотіли.

Варга зареготовав:

— Мудро ти вчинив, княже. А на попів — начхати!

— От що, — твердо мовив Святополк. — Хочу сам бачити, що це за обряд такий охоронний.

Варга одразу напустив на себе суворості:

— Важко це буде зробити. Адже вершать його самі лише дівки незаміжні та вдови. Чоловікам же туди — зась! Звіріють жінки, несамовитими стають під час радіння, яко вовчиці. Нікого не пощалять, уб'ють всякого, якщо запримітять під час обряду. І тебе, княже, не помилують, розірвуть

на ключя. Таємний це обряд. Кажуть, жіночу сутність оголює, а жінки не хотути, щоб та сутність стала явною... Не можна туди, княже, ніяк не можна!

— Я бажаю це бачити! — відрубав Святополк.

Варга нервово мотнув головою — упав довгий чуб на очі.

— Не можна! — уже не наполягав, а просив воєвода. — Ніяк не можна. Небезпечно.

— Чи не думаєш ти, що я, Святополк, князь турівський, убоюся якихось знавісніліх бабів? Злякаюся їхнього буйства?

— Що ж, — зітхнув Варга, — гаразд... що вже буде, те й буде.

Незвично затамувало подих місто.

Тихо...

Лише високі багаття тріскотять на перехрестях,

Клубочаться чорні хмари. Темніє сліпа ніч. Ні зірочки.

Не чутно птахів.

Не гавкають собаки, позалазили під хліви...

Очікування чогось незображеного...

Порожньо на вулицях, погасли вогні в житлах. Навіть міській варті суверо наказано забратися геть зі стін і надворітніх веж.

Іде, гряде свята ніч, сповнена таїн!

Ніхто, ніхто з чоловіків не сміє сьогодні з'явитися на вулицях.

Ганьба підглядачам! Смерть неслухам! Нині жіноче дійство велике. Уся жіноча сила зібрана воєдино, і страшна вона своєю могутністю, бо сила мужів явна, а жіноча — прихована, неждана, несподівана.

Нині опівночі зіллються воєдино дві плодоносні, животворні сили — матері-землі і матері-жінки, щоб зупинити чорну моровицю й захистити живих од світу мертвих.

Гряде жіноче дійство, нестримне, нещадне у своєму все-переможному буйстві...

Святополк лежав у кущах. Поряд — Варга. Дихає важко, зі свистом.

Напруга наростала.

Здійнявся вітер, скуювдив трави, розігнав хмари.

З розхристаної пазухи синьої ночі густо висипали рясні зорі.

Спокій ласкавий запанував над дрімотною землею. Над нивами, над близьким лісом.

Святополк до болю в очах вдивлявся в пітьму — нічогі-сінько!

Північ!

Яскраво прокреслила небо падаюча зірка.

Десь далеко мигнув вогник і погас... Здалося?

Почувся далекий дивний сміх.

І знову — зачароване мовчання...

Ураз дикий скрик роздер спокій ночі, здійнявся вгору, ударився об небесну твердь і розкотисто обвалився на землю, покотився гуркотом.

І несподіваною стрімкою бурею — гамір, дзвін заліза, ридання, змішане зі сміхом, моторошні крики, божевільний регіт, вереск безутавний.

Гамір наростав.

Усе ближче, ближче...

Уже поряд!

Святополк придивився...

Попереду чорного натовпу, що кишів тілами, ішла гола дівиця. Місячне світло плямами мерехтіло на високих тугих персах. Вони злегка розходилися в боки і дрібно здригалися. Безсоромна! Ще й пишається своїм страмом!

У Святополка перехопило подих, пересохло в роті. Заплюшив і одразу ж розплюшив очі — все бачити, нічого не пропустити!

Дівиця шульгою притискала до нерожалого черсва горщик, повний жару. Десницею зачерпувала розпечене вугілля і широко розкидала перед собою. Жарини шкварчали на голій долоні, але дівиця не відчувала болю. Незрушно вступила незглибимими зінницями в ніч, і йшла вперед, і через кожні три кроки змахувала рукою. Брела, наче сновида, похитувалася, наче п'яна. А може, її і справді обпоїли чаклунським зіллям. Чи була вона хмільна від тайнства, яке творилося? Хто знає?

За нею ступала ще одна дівиця, також геть оголена, і зернами засівала суху землю.

А вже за ними тягнало літня баба з плюскими, одви-
слими грудьми. Земля розсипчасто відваливалася набік, і
чорна борозна губилася в пітьмі.

Бабі йти було важко. Обличчя її посиніло. Мішки під
очима набрякли недоброю кров'ю. А її поганяли ззаду ба-
тогами і нещадно шмагали за якісь прогрішення перед
людським еством. Під ударами сирицевого нагая репала
шкіра, і довгі криваві смуги перетинали кістляву спину з
випнутими лопатками. Баба похитувалася, стогнала від бо-
лю, хитала приречено головою, але вперто крок за кроком
переставляла босі ноги, збиваючи їх до крові об груддя й
каміння.

— Оранка навпаки! — гаряче дихнув Варга. — Вони ві-
рять, що чорна моровиця не в змозі перебиратися через бо-
розну. Відбирає розорана земля силу у пошесті.

Святополк, не відриваючи очей від того, що відбувалося,
мовчки кивнув головою...

За ралом зі свистом та гиканням бігли голі дівки й моло-
диці. Тіла, сповнені юної свіжості і вже в'янучі від набли-
ження старості. Біснувалися! Юрмище голих тіл! Разом з
одятом скинутий геть звичайний жіночий стид!

Вільно теліпається розпущене волосся. Очі нестяжно ви-
тріщені... Чи усвідомлюють вони, що роблять?

Роти роззявлені у крику... Вистрибом скачуть жінки нав-
коло рала верхи на палицях, рогачах, помелах. Оскаженіло
б'ють у пічні заслінки.

Дзвін — небо!

У землю!

Виття. Крики. Стогін. Біль і радість... Здибився світ!

Жінки дзигами круться на місці, розставивши руки в
боки, наче крила. Падають на землю, качаються в пилузі й
грязюці, жадібно згрібають подорожній прах і запихають в
рот. Розкарячливши, хтиво й судомно вихитують стегнами,
корчаться, ламаються, вигинаються від болю і непогамованої
любовної млості. У безпам'ятстві вигукують жахливі,
страмні неподобства. Моляться й благають, заклинають
старих поганських богів дарувати життя людям і відвернути
від іхніх осель злую смерть.

Хтось не витримав нелюдського напруження лежить, зне-
притомнівши, бездиханно. Одна, обхопивши голову руками, несамовито кричить, нестяжно виє.

Крик її підхоплюють інші... Звірине виття б'ється над пустирищем, наганяючи страх і трепет на все суще.

Раптом зметнувся пронизливий вереск:

- Ось вона, морова смерть!
- Де-е?
- Де-е-е-е?.. Е-е-е-е-е-е!
- Ось вона!.. О-о-о-ось!

Святополк побачив, як з-поміж жіночих ніг вискочила ошелешена худа кішка... метнулася в один бік... в інший...

- Жени її!
- Бийте!
- У-у-у-у-у-у!

Влучно кинутий камінь — покотилася тваринка, дико заверещавши від болю.

Налетіли на кішку... босими п'ятами втолтали в пілюку.

- Бий морову смерть!

Помчали далі, люті від першої пролитої крові, страшні у своєму шаленому танку, і геть уже втрачено людський образ від нестяжі і непогамованого гніву...

- Погибель моровій смерті!
- Убити її!!! Убити!!
- Смерть!.. Смерть!!! — горлало поганське жіноче багатоголосся, від якого ставало моторошно.

Лемент одурманював. Діяв як отрута. Святополк відчував, що непритомніє... Нудило... Земля перехилилася і готова була скинути його зі свого тіла... Міцно вчепився пальцями в соковиту траву, рвав її з корінням, боячись зірватися в чорну безодню... Душно-о! Рвонув тісний комір сорочки. Відчував, що й сам піддається всезагальному буйству. Ще трохи, і він або збожеволіє, або, забувши про небезпеку, кинеться стрімголов у вир біснуватих.

— А-а-а-а-а-а!.. — лунав звідусіль страшний лемент. — А-а-а-а!

Бився крик, затиснутий між землею й небом.

Жінки з палаючим гіллям почали хижо нишпорити по полю в пошуках живого. Пролита кров вимагала нової жертви. Шукали здобич, щоб наситити богів, удавольнити таємничі сили.

Оглушливим дзвоном натужно калатало Святополкове серце, і йому здавалося, що його калатання лунає понад травами і зараз почують його несамовитиці й кинуться на цей зрадницький звук... Та хіба можна стримати серце, яке так скажено б'є в ребра, рвучись на простір і не знаходячи виходу?..

Просто на їхню скованку бігла худенька дівчинка. Руки крила закинуті за спину в щасливому леті... Не бігла — летіла над землею, ледве торкаючись живих трав, і кричала, кричала, упивалася своїм летом, переповнена невимовним захопленням... Кричала світові:

— Я жива-а-а-а-а!.. Жива-а-а-а! — кричала, ніби вперше в житті відчула й усвідомила себе одухотвореною...

Невже помітить?

Помітила!

Завмерла. Крик занімів у відкритому роті. Не в змозі була повірити навіть у можливість подібного блюznірства й осквернення великого жіночого тайства...

Святополк не встиг нічого втямити, як Варга кинув уперед своє ладне тіло. Збив дівча з ніг, затис долонею рота. Спійманою зненацька пташкою затіпалося воно в руках Варги. Але він тримав міцно...

Знесилилася... згасла...

— В'яжи її! — прохрипів Варга. — Не приведи Господи, крикне! Тоді — кінець нам!

Поясами зв'язали дівчисько, заткнули хустинкою рота. І лише тоді полегшено зітхнули — ніхто нічого не помітив! Помилував Господь!

А жінки металися по полю, розмахуючи вогнем. Іскри на всі боки. Змішувалося полум'я земне з небесним...

— Жертву богам!

— Жертву-у-у-у-у-у!..

— У-у-у-у-у-у!!!

Принесли чорне цуценя, що скавучало від переляку, чорну кішку і чорного півня...

Міцні дівки, відставивши гладкі голі зади, гребли, рвали нігтями землю...

Зачорніла в земному тлі глибока рана...

Вкинули тварин на дно ями. Живцем закидали землею.
Довго витанцювали, втоптуючи ногами закляте місце.
Помітили щось удалині. З вереском кинулися навздогін...
Крики поступово стихали, згасаючи у синіх сутінках.
Пахло перегноєм.

Чорним шрамом пролягла на плескатому обличчі землі
свіжа борозна.

Нема більше ходу чорній моровиці!..

Святополк обтер холодний піт, звівся на коліна, озирнувся довкруги.

Величезне поле лежало під ногами. Ліворуч зубцями
чорніло місто.

— Що робити з дівкою?

— Відпускати не можна. Переполоху наробить. Залишимо
тут зв'язаною, — відповів Варга. — Нічого з нею не станеться!
Помаленьку виборсається. Вранці знайдуть.

Низенько пригинаючись, швидко побігли до міста, збиваючи рясні роси.

Зітхнули, коли опинилися за стінами дитинця...

Варга налив собі і князеві повні чари.

— Ну як? Задоволений побаченим, хай йому біс? До
смерті налякали несамовитиці.

— Задоволений? Скоріше, наляканий. Скажи, Варго, чому
стільки ненависті живе в кожній з них? Безпощадності?

— Ненависті? — широко здивувався Варга. — Ні, тут інше.
Не нам, чоловікам, судити про це. Не дано нам збегнути це
прадавнє священнодійство. Це... це розгул життя. Нешадний,
несамовитий розгул життя, що перемагає смерть і лихоліття.

— Усе одно — страшно!

— А життя завжди страшне!.. Це нам, непосвяченим,
страшно, а їм, чаюдійницям, — ні. Палили жінки все довкола
себе вогнем і самі тим вогнем були. Животворящим вогнем!
Орали землю і самі землею були... Княже, ти ж бачив їхні не-
тутешні очі. Хіба розгледиш, що там на дні в них клекоче?

Варга за одним духом вихилив чару.

— Добре, однаке, що не спіймало нас бабство. Не бути б
нам живими. Не пити б веселого вина... Хе-хе.

...Уранці задзвонили дзвони. Настійно закликали до заутрені.

Розчинилися двे́рі святих храмів...

У церквах юрмилися люди. Тиснулися — не продихнути. Славили Христа.

Тремтіли свічки. Рокотав диякон. Скоромовкою приповідав піп Сава.

Чинно й добropорядно стояло жіночтво в напнүтих на голови паньовах, що тісно охоплювали чисті лоби. Жодна волосина не висовувалася з-під хусток. Не приведи Господи з'явитися на людях простоволосою! Сором же який!

Святополк вдивлявся в смиренно схилені обличчя, скромно опущені долу очі. Шукав у злагідних, приємних їх виразах хоча б якогось легкого, навіть ледь помітного сліду нічного шаленства... Намарно! Усі жіночі обличчя були спокійні, умиротворені святою молитвою. Ліпота! Смиренність і покора! Не полишило нічне язичницьке требище аніякісінького сліду. І Святополк подумав: «Хіба можна уявити собі, що ось ці самі жінки, котрі благочестиво палять тепер свічки перед святыми іконами і смиренно цілують хрест, усього кілька годин тому корчилися й біснувалися в дикому поганському радінні і готові були розтерзати будь-кого, хто наслілився б постати їм на шляху? Дивна, незбагненна істота людина! Страшний виворіт її душі, прихований від стороннього ока. Глибокі провалля свідомості, — не кожному дано зазирнути в них і вижити, утриматися на самому краєчку, не дати спокусі зіштовхнути себе в прірву, звідки нема вже вороття...»

А піп Сава гугнявив, умовляючи і настановляючи:

— Зле буває, коли мало не все місто зметнеться й збожеволіє. Гримотять бубони, і лунає звук сопілей, і гудуть струни, і починаються всілякі неподобства, ігрища катанинські з плесканнями і танцюваннями... Застукаче-бо град сей і загримлять в ньому люде... Жонам же і дівам неприпустимі плескання і скакання і головами своїми вихитування, устам же крик і вереск, пісні преогидні...

Говорив Сава, але Святополк тепер дуже сумнівався — чи чують його люди? І думав: «Що ти знаєш про них, про людей, попе?»

КОРОЛЬ І ЄПІСКОП

Польський король Болеслав Хоробрий посмикував куцими волосатими пальцями, обнізаними дорогими перснями, свій пишний рудий вус і допитливо вдивлявся в бліде, виснажене молитовними стараннями і тривалими постами обличчя єпископа Бруно Кверфуртського. Болеслав намагався тепер оцінити ступінь рішомості єпископа і визначити, що двигає ним: чиста, як вода гірського потоку, свята віра чи непогамовне честолюбство. В особливу святість помислів король не вірив, він надто добре знати людей. Інша річ — честолюбство, прагнення слави, почестей і влади — ось істинні побудники людини, під дією яких ідуть на подвиг, на муку і на... злочин. Кожен прагне добра й блага самому собі. І, вміло граючи на цій єдино справдішній людській властивості, можна, Болеслав це точно знати, багато чого досягти. Такий головний закон, що визначає долі й життя, на ньому ґрунтуються світобудова. Усе решта — вторинне, половина, а не зерно...

Спокійний, упевнений у собі стояв Бруно, виструнчившись перед володарем поляків. Вузькі груди тихо здіймалися під чорною сутаною, і здригався від подихів простий залізний — залізний, а не золотий чи срібний — хрест. У великих чорних очах палала непоборна віра в могутність Бога християн, віра в правоту будь-якого свого діяння, оскільки воно визначене Богом і осяяне святістю чудотворного хреста, на якому розп'ято Спасителя. Потаємно Бруно заздрив долі Сина Божого. І це було великим блюзніством, і Бруно усвідомлював це, але нічого не міг із собою вдіяти. Він давно шукав такої мученицької кончини, прагнув такої смерті, тому що вона одна могла безперешкодно розчинити ворота небесного града, куди пориваються всі праведники. І впевнений був єпископ, що ні смерть, ні життя, ні ангели, ні начала, ні сили, ні теперішнє, ні майбутнє, ні висота, ні глибина не зможуть відлучити його від любові до Бога, Христа Господа нашого, в ім'я якої він готовий був прийняти будь-які муки.

Кожна людина має і знає своє призначення, якщо ж не знає, то передчуває, як звірина погоду, якщо не передчуває,

то просто вірить, а не вірить, то існує без сенсу, бездумно, як трава під сонцем.

Єпископ Бруно знову відкрив своє призначення: нести євангельське світло, відділяти зерно від плевелі й померти в ім'я цього під час проповіді Господнього слова. По смерті було життя, вічне, блаженне, прекрасне життя в тінистих райських кущах. То чи не ліпше якомога скоріш покінчти з при-
марною видимістю існування тут, на землі, серед гріха і сморо-
ду, і перейти в сяючу діамантовим світлом небесну обитель,
шоб перебувати серед праведників і святих в радості й зами-
люванні? Й зі щасливим відчуттям своєї безсумнівної обра-
ності ходив Бруно Кверфуртський по хисткому містку, що
відділяв і поєднував береги ріки життя перед океаном смерті....

У роки навчання Бруно вважав, що старанна молитва не се спасіння, і ретельно, цілими ночами бив поклони незліченну кількість разів, перебираючи чорні чотки, звертався до Отця небесного з благанням про спасіння, несамовито, не шкодуючи себе, бичував кляту плоть, котра ніяк не бажала смиренства, відганяв спокуси й грішні думки, притаманні юності. Нічого не допомагало! Ночами біси насилали йому такі стидкі видіння, що Бруно задихався від похоті і вив у темряві, лякаючи своїм криком святих братчиків. Потім він ревно каявся, але наставала наступна ніч, і знову жахливі видіння накидалися на нього, і він нічого не міг удіяти зі своїм підлим тілом — брудною посудиною гріха, що приковувало його до землі й не давало його духові злетіти до висот. Тому і вбачав він у плоті своїй інший закон, закон, котрий протистояв законові розуму й духу і перетворював його, Бруно, на в'язня закону гріховного. Як же він молив Господа свого про визволення від цієї безкінечної тортури!..

Але якоїсь миті збагнув Бруно, що не самою молитвою дано буде йому спасіння, а ділом, ділом во ім'я утвердження Царства Небесного на землі та ще благовіщуванням у землях язичницьких, де погани треби творять свої і жертви приносять ідолам, створеним людськими руками за наущенням диявола.

Ось тому й ішов Бруно Кверфуртський до язичників. Маючи натхненний дар переконувати словом, покладав

знак Христа й на непокірливих угрів, бо незмініло була у них віра, і на лютих прусів, які вшановували змій, і на несамовитих ободритів, які не бажали знати Бога... Не ласкаві квіти на Божому полі зрывав він, а кривавив руки об злі шипи невір'я і терни омані, і туга його росла, бо прагнув Бруно стати апостолом для багатьох, і вабили його нові землі і нові народи. І хотів переконатися він у міцності віри новонавернених русів, які охрестилися нещодавно. Однак руси прийняли хрещення від константинопольського патріарха, а схизма, будь-яке відступництво від істинної віри — гріх не менш небезпечний, ніж явне ідолопоклонство. Бо ті, хто, не маючи закону, згрішили, за законом осудяться, і таки не слухачі закону праведні перед Богом, а виконавці закону виправдані будуть. Світло ж іде від престолу апостола Петра і його намісника в Римі... І ще вірив Бруно, що йому вдасться звершити те, що до нього ще ніхто звершити не зміг: прилучити до святих тайнств печенігів, котрі поїдають сиру конину... І ще багато в мріях своїх в ім'я Господа сотворити прагнув Бруно...

Король в усмішці кривив товсті губи:

— Не витай так високо, святий отче, а то я кричу і ніяк докричатися до тебе не можу, як до глухого. Спустися з гірських висот на грішну землю!

Бруно неохоче виринув з виру пам'яті, в який було занурився під впливом спогадів, що несподівано з'явилися, як це нерідко буває, в непідходящий час.

Від кам'яних стін замку віяло холодною сирістю й цвіллю, від яких не рятували дорогі килими. Крізь щілини до залу вривався пронизливий протяг. Бруно мимовільно зіщулився.

За вузькими вікнами тріпотів на вітрі сірий день. У каміні мерехтів жар, не стільки зігріваючи, скільки створюючи видимість тепла.

Епископ глибоко засунув руки в рукави тонкої сутани, і тіло дрижаками відповіло на доторк скрижанілих пальців.

— Пам'ятай, епископе, — простудженим голосом повагом кидав слова Болеслав, — шлях тобі випадає нелегкий, немало випробувань чекає на тебе.

— Розумію.
— Чи повернешся живим із країв дикунських, чи загинеш, як мученик Адальберт, від рук язичників, — не відаю. Все в руці Божій. Тяжкий твій хрест і довга дорога.

— Знаю.

— Стежки твої не мощені — колючі терни і напасті всяки на них чигатимуть. Готовий до такого?

— Готовий.

Болеслав замовк і довгим мечем розворушив жар у каміні. Вихопилося полум'я й освітило його потужні щелепи і важкий горбистий лоб, з-під якого допитливо визирали сірі очі, і в їх погляді вчуvalися жорстока воля й розум владаря.

Болеслав холодно й стомлено поглянув на жарини й на меч, затиснутий у руці.

— Не мені нагадувати тобі, що Господь відає передовсім справами небесними. — Сиплий голос Болеслава винищився, і луна прокотилася по кутках. — Але я... я — король, і справи земні, справи людські не можуть мене не турбувати. Я обраний і помазаний, щоб примножувати свою міць і всю землю тримати¹ ут. — Болеслав стиснув пальці в кулак. — Шо взяв, уже не випущу. Моїм назавжди буде.

Король дивився в живе полум'я вогнища, й очі його від вогняних відблисків здавалися налитими по вінця кров'ю.

— У чому полягає промисел Божий — тобі краще знати. У чому турботи державні — я ліпше знаю.

Жар у вогнищі то спалахував, то пригасав, розворущений мечем. Тож і очі Болеслава то розгорялися, то згасали.

Король підняв важкі повіки, і єпископа обвіяло холодом.

— Ти підеш назустріч сонцю. Там, на сході, росте й міцніє велика держава. Руси множать свою силу. Зростає їхня міць і невдовзі може стати страшною.

Потріскували жарини, час від часу лопаючись, стаючи сизими. Болеслав поклав двосічного меча на коліна і, здавалося, лагідно, як немовля, заколисує його.

— Сила русів — ворогів наших, їх відвага й завзяття нам відомі, — вів твердо король. — Здіймають вони зброю на нас. Як ріки у пору водопілля розлилися, скоро все довкруги затоплять, а цього допустити не можна... ніяк не можна.

Король рвучко звівся на ноги. Меч упав на кам'яну підлогу й довго дзвенів, поки не стих, ніби упокоївся.

Взявши єпископа за плечі, Болеслав обернув його до себе і, ніби в нападі задухи, гарячково й швидко зашептав:

— Іди до Києва, до князя Володимира йди. Бреши, страйхай, зводь наклепи, але не давай посилуватися... Іди до печенигів, схили їх до спілки зі мною, нацькуй, напусти степових хижаків на русів. Пообіцяй хоч райський сад і вічне блаженство, але свого добийся. Між усіма забивай клинки... Бог тобі простить і поможе, бо робитимеш ти велику справу.

Заспокоївшись, Болеслав уже стримано мовив:

— Там, у Києві, зважиш потугу русів, виявиш слабості, вивідаєш приховане й потаємне. І про все — чуєш? — донесеш нам!..

Бруно Кверфуртський схилив голову. Він зрозумів короля, а сам собі подумав, що ось точнісінько так же хапав його за плечі імператор Генріх і вимагав, щоб єпископ ніколи не забував, що передовсім він — німець.

Жар пригас, і в залі геть посутеніло.

— Іди. І пам'ятай, що я тобі сказав.

А коли єпископ пішов, Болеслав довго хрускотів пальцями й шепотів:

— Славія! Мені потрібна моя Славія, така, що обіймала б усі слов'янські землі...

Князі з роду Пястів усі були крутого замісу. Міцно стояли на ногах. Знали, що належиться робити для зміцнення свого владарювання. Воля, хоробрість, наполегливість, лукавство й удача передавалися як найдорожчий спадок від батька до сина, множилася їхня сила. Пясти не знали лінощів, трудами й мечем здобуваючи гучну славу, і розширили свої володіння, і їхніми наполегливими зусиллями на місці розрізних лехітських племен постала могутня польська держава.

Коли високим князівським достойництвом був наділений Мешко, син Земомисла, під його владою опинилося багато земель, населених хоробрими кметями. Але князеві Мешку було мало того, що дісталося йому в спадок від предків, і він почав криваву війну за Балтійське Помор'я з могутнім союзом лютичів, саме ім'я яких жахало їхніх ворогів.

З допомогою чехів Мешко розгромив лютичів. Їхні вожді загинули, стольне місто Волин було взяте приступом, і все західне Помор'я стало польським володінням. І дихала відтоді Польща солоним повітрям Балтики.

Німецький імператор Оттон I, прагнучи приборкати поляків, зажадав від Мешка покірливості.

У польського князя не було вибору: битися одночасно з лютичами й імперією він не міг, сил не вистачало, і скарбниця його була порожня, і великою була міць німців, і не настав ще час схрестити польські мечі з германськими...

Як запоруку вічної дружби зажадав Оттон залишити в нього Мешкового сина — малолітнього Болеслава.

Прощаючись із сином, Мешко власноруч зрізав з голови Болеслава пасмо волосся й відіслав його до Вічного міста із запевненнями в щонайглибшій повазі до римського понтифіка, обіцяв кріпити у себе в державі святу віру Христову і віддавав Польшу під владу престолу святого Петра. І просив хитромудрий польський володар римського папу взяти під своє покровительство й батьківську опіку Болеслава й польську державу.

Під час прощання Мешко поклав важку руку на русяву голівку сина:

— Нічого не бійся, синку, адже ти — Пяст! Я не дам скривдити тебе нікому. А зараз необхідно, щоб ти поїхав до імператора. Так треба нам — Пястам! Справі нашій потрібно!

Так у семирічному віці Болеслав став заручником при дворі імператора Оттона і там пізнав суть державницької влади. Він навчився сміятися, коли хотілося плакати, і так приховувати біль, коли вона проймала все тіло, щоб ніхто не помітив, як плаче його душа...

Літо Господнє 992, як і попередні роки, було криваве, і не припинялися війни між державами. Але тут несподівано розхvorівся Мешко, збила його з ніг лиха хвороба, і не було в лікарів надій на його одужання.

Задихаючись від ядухи, вкритий потом Мешко звелів по-кликати папського легата, бажаючи говорити з ним у присутності сина, якого на той час передбачливо вирвав з чіпких німецьких кітів. І на смертнім одрі прилучив він Болеслава до високого мистецтва державного правління. І останній подих повинен слугувати повчанням синові...

Мешко, закутаний у хутра, лежав, відкинувшись на високі подушки. Очі напівзаплющені. Болеслав бачив, як загострилися риси батькового обличчя. Тяжке, заросле рудою щетиною підборіддя погордливо виставлене вперед. Гострий борлак безперервно рухався. Губи запеклися, і час від часу Мешко проводив по них язиком, намагаючись їх зволожити. Здавалося, батько забувся в тяжкому сні, але несподівано Болеслав помітив навдивовижу ясну зіницю, яка визирала з-під важких повік і пильно вивчала його.

Увійшов легат, шепочучи про себе молитву, легким помахом руків благословив недужого.

Мешко якось дуже глибоко зітхнув, ніби смакуючи останні ковтки повітря, як п'янкий старий мед, і незвичайно довгими були його подихи. Мешко дихав і ніяк не міг нахихатися. Істинно кажуть: найсмачніший ковток — останній.

Трохи віддихавшись, як подорожній після важкої дороги, Мешко мовив:

— От що...

Легат нахилився над умираючим.

— От що, — повторив Мешко. — передай, святий отче, своєму проводиреві в Латернському палаці, що вирішив я, вірний раб Господа нашого, Ісуса Христа, остаточно передати мою державу під покровительство великого понтифіка...

папи римського... Народ наш благочестивий, усію душою
відданий єдино істинній вірі Христовій...

Сили полішали Мешка, і він поспішав:

— Так буде добре... і римському престолу... і державі
польській.

Легат згідливо кивнув головою і заходився збуджено пе-
ребирати гладенькі кісточки чоток.

— Тепер іди. Важко мені говорити.

Нашвидкуруч причастивши помираючого, легат квагли-
во вийшов зі світлиці.

Болеслав раптом від несподіванки стороїв: на пошерх-
лих губах Мешка тремтіла хитра посмішка.

Князь намагався щось промовити, але слів не можна бу-
ло розібрати, і помітно було, що це сердить помираючого...
Руки стислися в кулаки в останньому нестяжному прагнен-
ні утримати те, що втікало назавжди, — життя...

Помер славний князь Мешко, а був він людиною вели-
кого розуму й мужності. Влада його була важка й сувора, але
хіба іншою може бути справжня влада?

Запам'ятав Болеслав останній подих і останню загадкову
посмішку батька. Що він хотів сказати настанок? Що?

Нічого не робив Мешко у своєму житті просто так, нічо-
го випадкового, непродуманого. Невже він міг зрадити цьо-
му правилу перед смертю? Навряд чи! Тоді що?.. Запобігав
перед церквою, загладжував гріхи? Не може цього бути!
Старий Мешко завжди дивився на церкву як на прислуж-
ницю влади і підгодовував її, як підгодовують собаку за йо-
го вірність. Ще дитиною Болеслав не раз чув, як після слав-
ного бенкету захмелілий батько глумився над ксьондзами.

— Гей, послухай, синку, — веселий після випитого, ска-
зав одного разу Болеславу батько, — усе ж таки недолого
влаштоване життя, і смішні потуги людей. Кожний мислить
себе розумнішим за інших, а дурники — найбільше.

Було тоді свято Різдва Христового, гуділи церковні дзво-
ни, нагадуючи всім про людську гріховність і смертність.
Але, видно, Мешку було не до благочестивих роздумів про
минущість і суєтність всього сущого; для цього він був над-
то земним, і всі його думки були про земне.

— Чорноризці вважають, що я, Мешко, князь польський, служу їм... Ха-ха-ха. — сміявся батько, а Болеслава від того в'їдливого сміху взяв острах. — А не відають того, що не я, а вони мені слугують, бажають вони того чи ні.

Мешко різко обірвав сміх, і в голосі його забриніли по-грозливі ноти:

— І служитимуть мені завжди! І папу римського, і весь його клір змушу служити собі. От лише... — батько повчально помахав волосатим пальцем, — лише тонка це справа: виявляти смиренну благочестивість, коли тіло гріха просить і думки також не святі... ой, тонке... Ти скажи, навіщо мені, князеві, попівське смиренство? Що, допоможе воно мені державою правити? Сілезію допоможе утримати мені смиренство? Отож-бо! Жди хоч до Страшного суду! Ти слухай, що я тобі кажу, синку. Поганому не навчу. Тобі легше буде жити на світі, ніж мені, тому що я протоптав тобі стежку. Ти тільки не звертай убік, гаразд? — Батько поцілував Болеслава в лоб. — Жити треба шумно. Так жити, щоб і Богові, і чортіві було непереливки. Що є життя? Життя — це буйство. Це радість. Постійний злет. Піднесешся вище за всіх, ось тоді й спізнаєш справжнє щастя! А поки що рости, пізнавай владу...

Мешко замислився, схилив голову, потім знову засміявся:

— Молитву — їм, благочестивим — ха-ха! — отцям. А нам — владу і радість. А за радістю — понад усе справа... справа і труд великий. Ось я і вершу нелегкий мій труд з веселістю. Що мені слізне царство небесне? Мені давай земне царство грішне!

Виринули ці слова з глибин пам'яті, і несподівано збагнув Болеслав справжній зміст туманних висловлювань батька свого. І зрозумів, у чому його вигода...

Став Болеслав віруючим з віруючих, побожним з побожних. І жиріли священнослужителі, оточені княжою турботою і ласкою.

Молитву — їм, нам — владу і радість життя!

Але потрібно було шукати й застосовувати належні засоби. І не злазив Болеслав з коня, і не випускав зброї з рук своїх, свято вірячи, що добрий меч і вірне військо розчистять шлях до владарювання над усіма слов'янами. І заполонила

війна всі дні його життя... Чехія, германці, лутичі, руси, поморяни, літва — усі, усі були проти Болеслава! Усі протистояли здійсненню його високих задумів. Але невдачі не зупиняли володаря поляків. Недарма ж прозвали його Хоробрим. Інколи здавалося, що саме поразки дають йому нову силу. Напевне, так воно й було. І Болеслав шукав нові шляхи для свого вивищення... Тепер же надумав він захопити червонські міста на польсько-руському порубіжжі, а далі — хто знає? — може, настане черга й Києва. Так може постати велична держава — Славія, мрія його невідступна. Та яка ж довга й важка ця путь! Скільки поту й крові пролито! Скільки доріг сходжено. Уже старість стойть за плечима, а мета не наблизилася. Невже не судилося йому здійснити задумане?..

ЧОРНИЙ ПІП

Єпископ Бруно стомився. Втому ця не могла бути пояснена суто зовнішніми причинами: труднощами тривалих, виснажливих переходів, коли не знаєш, звідкіля з'явиться небезпека, яка євсюдно чигає на подорожнього в чужій землі. І не вона, ця постійна небезпека, тривожила єпископа, він наперед зізнав, на що йшов і що чекало його. І не тягар святої проповіді гнув його.

Інше гнітило його. І це інше жило в ньому самому. Ні, він ні на мить не засумнівався в справедливості того, що вершив, але тривога, незрозуміла і дражлива, росла, заполоняла серце. Витоки тривоги не можна було визначити — вона з'явилася раптово і вже не поліщала його. Можливо, що саме вона вгризлася в мозок нав'язливим питанням: до чого це все?.. І чи правильно він чинить, взявши на свої слабкі плечі одразу дві тяжкі ноші — державну й духовну? Коли він говорив з королем Болеславом, ці тягарі здавалися йому цілком посильними, і єпископ вірив, що успішно здужає їх нести. Та згодом, з кожним днем, з кожною годиною ставало все важче нести їх, вони не поєднувалися в ньому, навпаки — один заважав іншому. Можливо, слід було відкинути один із них і залишити той, котрий був йому під силу, для котрого й призначало його провидіння від колиски?

...Лив дош. Ченці й вояки, що їх супроводжували, низько понасували на очі каптури товстих суконних плащів, але воно мало допомагали й не рятували від усепроникної вологи.

Бруно Кверфуртський трясся в критому візку й безкінечно перебирає чотки. Подумки промовляв молитву за молитвою, але чичув його Господь — єпископ не знав.

Дороги розмило. Каламутні потоки води несли суху траву й поламане гілля. Іноді колеса візка загрузали по самі осі в рідкій грязюці. І тоді Бруно виходив назовні, по-бабськи здирав поділ довгої сутани й вигинаючи носки чобіт, намагався віднайти твердь, одна нога ковзала й по коліно провалявалася в болото.

Боже, як усе це обридло!..

...Вибралися з лісу й довго їхали вздовж туманного русла тихої річки, поки провідник не зупинився й не підніс руку:

— Ось там починається Русь.

Уперед! Лиш там, на сході, — слава!..

У Бересті Бруно не став затримуватися. Це порубіжне місто — постійний привід суперечок між Польщею та Руссю — не вабило його. І хоча єпископ поспішав, усе ж він устиг розгледіти явні свідчення язичницького занепаду серед міщан, які проказою нечестивості таврували їхні обличчя, роблячи їх настороженими, позбавленими християнського смиренства. І єпископ подумав, що це зумовлено постійною війною, яка стала для цих людей змістом життя.

«Такі ні в що не вірять. Нема для них Бога. Лише — меч!» — подумалося йому.

Із Берестя — шлях до Турова. Знову пущі, болота, рідкі поселення, тумани, дощі...

Неподалік від Турова єпископа зустріли дружинники князя Святополка. Старший над ними на ім'я Спірк швидко ковзнув похмурим чорним оком:

- З чим прибули, святі отці?
- З миром і благословенням Господнім, — відповів Бруно.
- Миру раді. Благословенню також...

Місто Туров найжилося високим дубовим частоколом. Неширока річка розтинає його надвое. На стінах і вежах збройна варта. Майорить на вітрі княжий стяг із золотим тризубом.

Довго опускався міст. Рипіли ворота.

Врешті в'їхали в місто...

Спірк розташував єпископа і його почет у хоромах неподалік від княжого двора, але сам володар Турова не квапився назустріч. І єпископ наперед відчув неприязнь, яка ще більше посилилася під час зустрічі зі Святополком, хоча князь прийняв його люб'язно.

Бруно поклонився:

— Дякую тобі, князю, за милість. Хай Господь не оминає тебе своїми щедротами й піклуванням.

Серед ченців, котрі були з ним, єпископ особливо вирізняв одного...

Чернець Дитріх походив зі знатного роду, однак, перейнявшись високими помислами, відрікся від рідні і тих привілеїв, які відкривала перед ним його родовитість. Повністю присвятив себе Богові. Під час літургії молодий чернець так самозречено віддавався служінню Господові, що ця нестимна християнська ревність перевищувала спроможності людської природи. Під час молитви Дитріх відривався від примарного земного життя, й рясні слізози замилування й безмежної віри струменіли по його шоках. Він міг, розпростершись хрестом, цілодобово лежати незрушино на землі, і на його вузьких долонях з'являлися криваві рани-стигмати — у тих самих місцях, в які на Голгофі було забито іржаві гвіздки в трепетну плоть Христа. От на що здатна істинна віра! «Щасливець! — думав єпископ, — йому всюди рай, і все життя для нього — лише молитва і нічого більше...» Якби він, Бруно Кверфуртський, міг ось так само повністю віддаватися служінню Святому хресту... Але водночас єпископ не міг не помітити, що чернець Дитріх при всіх своїх прекрасних якостях був нерозумним. Блаженні вбогі духом! Не гнітять їх сумніви, не знають вони душевних вагань, без непотрібних, виснажливих для мозку роздумів пруть вони навпрямки у прагненні досягти вічного блаженства негайно. Дух їхній ясний, свідомість не скаламучена надміром роздумів...

З подивом єпископ помічав, що надто багато що поєднує його з Дитріхом, так наче той був його двійником — карликом, потворним двійником, який кривляється, наслідую-

чи великих мужів церкви, доходить крайнощів у своєму прагненні до мучеництва як такого, без проповіді, поза намаганнями просвітити, чим лише шкодить великій справі навернення язичників. І єпископ відчував до нерозумного, але полум'яного ченця подвійне почуття: любов, таку схожу на ненависть.

...Бруно лежав, укритий теплим кожухом. Його морозило. Давалася взнаки виснажлива дорога. Сил не було.

Єпископ думав про те, що в багатьох поселеннях Русі, незважаючи на хрещення, люди продовжували шанувати ідолів — він сам це бачив. І була ця невіра дивна й незугарна.

До світлиці вскочив, важко дихаючи, Дитріх, піdnіс руки, наче відбивався від юрмища бісів, що насіли на нього.

— Отче! — ламав тонкі, нервові пальці Дитріх. — Нечестя живе у цих місцях! Смертний гріх високо голову підносить. Язичництво погордливо споглядає наругу над християнами.

— Говори ясніше.

— Тут на торговищі в місті є поганське капище й нахабно височіє ідол, наречений русами Велесом, або ж скотіїм богом. Неможливо без гніву дивитися на цей нестерпний глум над чистою вірою Христовою. Серце розривається від болю! — В очах ченця палахкотіло безумство. — Я знищу його!

— Переконуй словом.

— Не зважають нечестивці на слова! — Дитріх дрижав усім тілом. — Не вірують вони в Боже одкровення! Християнські церкви порожні, а язичники, обманюючи Господа й насміхаючись над ним, складають нечисті жертви ідолові препоганому.

Зіниці його розширилися на всю райдужну оболонку, і очі із сірих стали чорними.

— Я, смиренний чернець Дитріх, іменем істинного Бога клянуся поруйнувати ідолів!

Бруно зітхнув:

— І мені, сину мій, важко стримувати себе, дивлячись на торжество диявола на Туровській землі, але я наклав печать на вуста свої. Інакше не можна! Якщо нині вчинимо щось — досягнемо малого, а втратимо все, себе і нашу праведну

справу погубимо. Заради великої мети тримаю себе в шорах, хоча душа моя плаче... Прибудемо до Києва, розповімо великому князеві Володимирові про неподобства, що чиняться на околицях його держави... Нині ж не можна нам дочасно гнівити русів.

Лице Дитріха втратило благість і скривилося злобою:

— Ти боїшся, наставнику? — прошепотів побілілими вустами. — Ти боїшся! — вигукнув майже з торжеством.

— Ти — дурень, монаше! — Бруно намагався стримати себе. — Ти позабув, що надмір заповзяття завжди згубний. Упокорся! Так треба! Терпіння — вища з чеснот християнина. Кріпи себе, Дитріху, в благочесті й приборкай свій дух.

Щоки монаха пересмикувало судомою:

— Так що ж ти мені радиш? Бачити наругу над хрестом і покірливо мовчати? — Його голос тремтів і зривався.. — Який же я служитель правого Бога після цього? Тоді я — відступник!.. Хай загину, але не відступлю перед спокусою.

— Сам ідеш ти назустріч смерті своїй, і загибель твоя буде марною для церкви нашої.

— Нехай! Але вірю я, що більше буде користі Богу моєму від моїх вчинків, ніж від твоїх обережних слів.

— Ти сліпий, монаше Дитріху, як кріт.

— Я сам знаю, як мені чинити належиться! Апостол сказав: «А інших страхом спасайте, рятуючи з вогню, викривайте ж зі страхом!». Не відступлюся від задуманого. Мене Бог веде! — вереснув Дитріх і стрімголов вискочив зі світлиці.

Єпископ перехрестився:

— Господи, спаси раба твого.

Марні суперечки з людьми ушкодженого розуму. І гнів людини не творить правди Божої....

Межи турівськими мешканцями ходили люди, одягнені в чорне. Вони умовляли не поклонятися ідолам і погрожували карою небесною. Сміялися у відповідь турівці.

З особливою ж заповзятістю обстоював переваги християнства над старою вірою Дитріх. А очах, обрамлених темними колами, постійно палало дивне полум'я. До всохлого, виснаженого постійними постами й молитвами тіла, здава-

лося, намертво приросла, ніби стала другою шкірою, колюча волосяниця. Можна було подумати, що Дитріх бойтися скинути її — ось скине він її, і разом з волосяницею спаде з нього покров благочестя... На впалих грудях звисали важкі залізні вериги, глухо подзенькуючи, коли чернець швидко хрестився.

Був Дитріх молодий літами, але нічого в ньому не лишилося від юного віку, так ніби завжди, від самого народження був він старим. В ім'я Господа свого він добровільно відмовився від життя земного і ретельно готовав себе до посмертного життя — вічного, а не скороминучого.

Дитріх проповідував свою віру нестримно й безоглядно. Наче в прірву кидався. Чи на вогнище ступав.

У Турові, на розчищенному місці перед торжищем, у давно забуті часи люди поставили дерев'яного Велеса — скотячого бога, тобто бога, що дарує багатство. Велес повинен був приносити удачу купцям, тож торгові люди не шкодували йому дарів...

Дитріх зважився на страшне...

Наблизившись до ідола, монах розширнувся. Поряд з ним не було нікого. Значить, ніхто не завадить здійснити задумане.

Дитріх змахнув важкою сокирою й невміло рубонув почернілу від часу плоть дерев'яного бога. Велес навіть не схінувся. Лезо сокири зісковзнуло вбік, залишивши тільки білу подряпину. Топорище вислизнуло з немічних рук.

Опирається, диявол! Дитріх закусив губу, нагнувся, здійняв сокиру і знов ударив.

— Ти що твориш? — закричала якась стара жінка.

Дитріх зиркнув вовком. Відкинув навислі на лоба чорні пасма нечесаного волосся, щось заклекотіло в нього у горлі. І він знов ударив.

Чернець рубав, не звертаючи уваги на крики обурення. Він квапився. Глухо гепала сокира. Летіли врізnobіч тріски.

Скаламутилося торжище:

— Люди! Чорний піп бога Велеса порубав!

Заціпенів люд. Гамір прокотився поміж рядами — чи мислимо це? Навіть князь Володимир не наважився в Турові піти на таке!

Залунали нестяжні гнівні голоси:

- Чужинці вчинили наругу над нашим богом!
- Осквернено наш святий звичай!
- Кари їм! Кари!

Не намарне кинуто слова! Завиравала ненавистю юрма. Полетіли під ноги столи й прилавки. Щось горлали перекошеними ротами, і мало було людського в тому крикові — лише образа й біль.

Викотилися за ворота торжища й завмерли вражені перед понівеченим Велесом, бо до останньої миті не вірили. Не могли повірити в можливість подібного.

Дитріх радісно поглянув на півколо люду, що з'юрмився перед ним, криво посміхнувся — що, взяло вас за живе, язичники нечестиві? — з викликом задер голову й ще більш оскаженіло заходився рубати.

Кожний новий удар сокири болем відлунював у людях, ніби не мертвє дерево, а їхню живу плоть рубав чорний піп.

— А-уа-у-а-уа-а-а-а-а!!!

Моторошний скрик роздер німу тишу. Прорвалося гнітуче мовчання страхітливим ревом юрби, в якому змішалися біль, образа, ненависть, туга, тривога, страх, сподівання й безнадія.

Налетіли, вирвали із слабосиліх рук Дитріха сокиру, закинули далеко вбік.

Хтось рвійно вхопив монаха за чорні патли й швиргонув на землю.

Довго били важкими чобітими в обличчя, під ребра, під дихало, в пах, у зуби, у висок...

Дитріх не захищався, лише намагався затулiti обличчя руками і весь час дивно посміхався з-під закривлених пальців. Худе тіло перетворилося на криваве місиво, що легко переверталося під жорстокими ударами.

Чернець захрипів, на розбитих губах пузирями виступала червона піна. Уже беззубий рот німотно розтулявся. Дитріх силкувався щось сказати, але не слова, а хрип виридався з горлянки...

Натовп розступився, і люди побачили страшне обличчя монаха, що втратило людську подобу. Замість вибитого ока,

що повисло чорною кулькою на червоній жилці, кривавила-
ся порожня очна ямка. Але друге, вціліле око дивилося лагі-
дно, сяяло незрозумілим для живих щастям, хоча рота кри-
вила та, що й раніше, посмішка, і від цієї несумісності крові
й радості ставало моторошно, й люди відверталися вбік.

Дитріх перевернувся на живіт, став на коліна, спробував
піднести руки і скласти їх хрестом, але вони вже йому не ко-
рилися.

Несподівано тіло монаха випросталося, вигнулось, і він,
звівши голову до далекого ласкавого неба, повалився навзнак
у липку грязюку. Непорушно опали скалічені руки, які так і
не спромоглися скластись хрестом. На губах назавжди засти-
гла розчулена усмішка. І в смерті сміявся Дитріх над живими.

Мовчки, не дивлячись одне на одного, почали розходи-
тись люди. Вони вже соромилися сподіянного і самих себе,
тому що побачили й усвідомили раптом звіра в людині...

Перед спорожнілим торжищем самотньо бовванів спа-
плюжений, але не переможений бог Велес. Рани, завдані
руковою християнина, дивно біліли на його темному тілі...

Шестero дружинників у залізних бронях під'їхали і стали
при воротах...

Спірк звівся в стременах, блиснув побілілыми від люті
очима в натовп і неголосно мовив:

— Страшне діло ви вчинили, люди.

Гридні підняли скривавлене тіло, повернули коней і нек-
важливо, кроком рушили геть...

СВЯТИ ЗАСТУПНИКИ

Єпископ Бруно перебирає чотки. Чорні кісточки чоток
дрижали, вислизали з його пальців, стукотіли так, як від
страху стукотять зуби.

— Монах Дитріх за віру загинув, і смерть його — правед-
на, — видушив із себе єпископ.

— Дурник він, а не мученик, — сухо мовив Святополк. —
Навіщо проти рожна попер?

— Прагнув він кумирів поруйнувати, — не дуже впевне-
но заперечив Бруно.

— Спочатку поруйнуйте кумирів у серці своєму: честолюбство, гординю — все, що не подобає духовному сану. Не будьте в'їдливі, як мухи! Через вашу недоречну гарячковість і надмір заповзяття весь Туров гуде, наче бджолиний рій розгризований. Народ розгніваний. Лишень вийдете за ворота — на півдорозі перехоплять, і тоді сам знаєш, — підеш за божевільним Дитріхом.

Бруно бундючно випростався.

— Я смерті не страшуся. З радістю до дна вип'ю мученицьку чашу.

— Давай-но краще поки що цю чашу вип'ємо. Гадаю — ця чаша солодша.

— Я п'ю саму воду.

— Ну так розбав вино водою — гріха й не буде. А я, грішний, вже так, без хитрощів, як у нас заведено. — Із задоволенням випив — у роті терпко. — Бачу, самих вас відпускати не можна. Ну й заварили ви пиво! Як би вам не впитися ним смертно. — Святополк наморщив чоло. — Видно, мені самому їхати з вами доведеться...

Святополк залишив Спірка посадником в Турові, звелів покарати належно винних за вбивство Дитріха, а сам у супроводі двадцяти гриднів вирушив разом з Бруно до столичного Києва.

Дорогою нічого не трапилося. У Київ доправилися благополучно.

Привітно зустріло руське столичне місто нових гостей, як зустрічало всякого, хто прибував сюди з добром.

Але не всіх порадувало приуття в Київ посольства з єпископом римської церкви.

Переполошилися київські чорноризці. Поширилася чутка, що римський папа з потайним наміром заслав до князя Володимира послів, сподіваючись, як це вже було не раз, спокусити Русь латинською вірою, котра каламутила уми.

На цей час розколина, яка вже давно пролягла між східною та західною церквами, настільки поглибилася, що стала вже нездоланною чорною прівою. Мине ще декілька десятиріч, і христка основа будови єдиного християнського світу остаточно рухне й поховає під своїми руїнами видимість ко-

лишнього благочестивого смиренства, і нетерпимість стане головною ознакою у відносинах між візантійським та римським відгалуженнями християнства. І Голгофою стане Європа, і розіп'яті будуть цілі народи, бо запитання Понтія Пілата — що є істина? — так і не буде розв'язане кліром. І кожна з церков-суперниць буде називати одна одну церквою лукавих і своєю скорботою. І кожна з ворогуючих сторін буде переконувати, що правда на її боці, що лише вона одна неподільно володіє істиною, і лише її доктрини спасенні від гріха, прокляття й смерті, що нависли над людством.

Паства Христова металася між двома осереддями християнства. І стала віра нечестям, надія — приреченістю, любов — лютою ненавистю. І стало нечестя сильнішим за віру, приреченість — за надію, ненависть — за любов...

У Києві Бруно Кверфуртського оселили в Анастаса Корсуняніна, в домі його, що прилягав до храму Пресвятої Богородиці.

Анастас висловив велике невдоволення з цього приводу, але князь Володимир здивовано гмуknув у довгі вуса:

— А де ж йому бути, як не поряд з братом своїм по вірі?

— Не браття нам латиняни, — сердито буркнув Анастас. —

І віра в них облудна.

— Не бачу я різниці між вами. Одного Бога шануєте, значить, і віра у вас — одна.

— Латиняни — єретики! — вперто твердив Анастас.

— Єретики? Дивно... Розтумач мені, святий отче, в чому різниця між вашими вірами?

— Пресвітлий князю, довго перелічувати страшні збоченства латинян та їхні злочинства, котрі загрожують погибеллю тим, хто довірився їхній облудливій проповіді. Геєна вогненна — ось доля тих, хто піддається на обман, котрий виходить з Рима. Неправослав'я латинян очевидне. Вчення ж їхнє розбещене.

— У чому ж розбещеність їхня? — наполягав Володимир.

— Раніше латиняни не були такими єретиками, як нині, але з часом осквернилися помислами й загордилися... Головним же винуватцем відпадіння римської церкви від чистого джерела істинної віри є Петро Гутнявий, Богом про-

клятий єресіарх, котрий обманом і спокусами осквернив єпископський престол у Вічному місті.

— До суті йди! — перебив князь. — Не ходи колами!

— І наказали отці наші, сяючі святістю нетлінною, поклонятися іконам з великою честю і страхом... А нечестивий Петро Гутнявий з іншим прийшов у Рим, і престол первосвященика в затягості своїй і злобі захопив, і сила з лукавством були йому підмогою в цій чорній справі, гордня ума його й безстидство помислів злих; і розбестив віру... Й увів Петро Гутнявий у єресь нещадну, — Анастас скорботно перехрестився, ніби відганяв з-перед очей своїх сатану. — Входить в церкву став у непотребному вигляді: в парчевих ризах і павоноці, в рогатому клобуці, дияволу рогатому уподібнившись, у рукавицях з перстенцем і пурпурowych черевиках, прагнучи піднести владу свою вище імператорської... Бороду постриг... І звелів зі псами їсти з одних посудин.

Володимир іронічно посміхнувся.

Помітивши недовір'я на обличчі князя, Анастас почав говорити ще палкіше і, як йому здалося, вагоміше:

— А попам дозволив по сім жінок заводити. І в наложницях не вбачав гріха, говорячи, що це овоч плоті є, — скрушно зітхнув Корсунянин.

Володимир весело розреготався, плеснувши руками себе по стегнах:

— Оце мені любо! Молодчага, як я бачу, цей Гутнявий. І то правда: що то за муж, якщо жіночок солодких не любить, не голубить? Шкода, що я не знав цього раніше. Намарне, я, видно, всіх своїх жінок розігнав і наложниць своїх ласкавих боярам і дружинникам пороздавав. Ото вчинив, недолугий! А-ха-ха!..

Анастас ображено підібрав губи і терпляче чекав, поки князь припинить кпини, потім продовжив:

— І наказав Петро Гутнявий бороди священнослужителям стригти.

— Ти дивись — який нахабник! З яких тільки дурниць поши задачу не встругнуть! — широко подивувався князь.

— А в храмі звелів музикам на скрипціях грати і на скрипках, яко в корчмі.

— Оце то та-а-к! — лукаво протягнув Володимир. — Напевне, веселою людиною був цей Гугнявий?

Анастас удав, ніби не чує кпинів.

— І ось тепер латиняни, увійшовши до церкви, не кланяються іконам земно, як належиться, а стоячки поклоняться ї, поклонившись, напишуть хрест на землі і цілують; підвівши і випроставши, стають на нього ногами. На хрест!.. — Корсунянин переможно поглянув на Володимира: — Лігши — цілують, а вставши — потоптують! До того ж і землю називають матір'ю... Та якщо їм земля є матір'ю, то батьком їм не Господь, а небо — так ніби язичникам поганим... Відомо ж бо, що Бог створив небо, також землю... Якщо ж за їхніми розумуваннями земля є їхньою матір'ю, то чом плюєте на матір свою? Щойно цілували її, а тут же й оскверняете.

— Якщо так, то зле чинять латиняни, — серйозно сказав Володимир.

Підбадьорений Анастас пожавішав:

— Хай же не спокусяТЬ тебе, княже, ниції від єретиків, подібно до улесливого німецького єпископа Бруно. Не йми віри його спокусливим словесам! Красно вони розкрашені, але красивий і гад отруйний. Бруно ж — носій олжі. Недарма латинян прозивають безголовими. Істинно речуть: безголові вони і є!

Вислухати Анастаса Володимир вислухав, але навмисне залишив під одним дахом обох священнослужителів, а біжнім боярам своїм сказав сміючись:

— Побачимо, як святі отці домовляться між собою, як ладнати будуть... Наче пси голодні. Один на одного дивитися не можуть, рила вбік відвертають. Але водночас кожен із них говорить про любов понад усяку міру...

Під час проповіді Анастаса завше охоплювало солодке відчуття всевладдя над людьми. Це ж бо не він говорить, а Бог його вустами промовляє! Ця думка тішила Анастаса. Будьте уважні, люди! Слухайте глас Господній! І підносився пресвітер над зосердженим натовпом і, як ніколи, виразно відчував силу свою велику. Що може бути вище за щастя знати, що кожне твоє слово з трепетом ловлять і кожний

його звук має особливе значення, кожний подих? Люди, здавалося йому з амвона, перебували десь далеко внизу, так що Анастас не міг вирізнати жодного обличчя, а сам витав, легко-легко підносився над скученням плоті. І був він пасторем цьому стадові. Куди поведе, туди Й підуть.

От і сьогодні він висловить те, що наболіло, що не дає спати ночами, і його — ні, не його, а Господа — віщі слова знімуть більма з їхніх очей і відштовхнуть від бридкого язичництва тих, що хитаються, сумніваються, не до кінця увірували у все-могутність Господа. Так, сьогодні він буде говорити пастві про святих мучеників, про спасителів і спасених, і забудуть люди про свої зловорожі забобони й полюблять істинного Бога...

Натовп по ранковій відправі погойдувався, безликий і невиразний, в очікуванні початку його проповіді. Крізь вузькі вікна сіро просочувався день.

Анастас плавно здійняв перед собою руки й почув, як за його рухом покірливо стихає легкий гомін, завмирають люди.

Промова його була ясна й виразна, лилася без заминки. Пам'ять своєчасно підказувала необхідні слова й аргументи. У потрібних місцях він то підвищував, то понижував голос, уміло грав ним. І так, ніби збоку, сам до себе із задоволенням дослуховувався. Він говорив про те, наскільки християни щасливіші порівняно з язичниками, для яких зготовлений

вогонь пекельний. Він захоплено описував прохолодні райські кущі, сповнені щебетом птаства, небесні джерела, які дарують блаженство. Розповідав про вічне щастя праведників, наближених до самого Господа й осияних його вічним сяйвом. Грізно застерігав і напучував грішників, на яких чекають муки нестерпні й страждання безконечні.

Анастас відчував, як прилипали до нього погляди. Внутрішня напруженість росла, шукала виходу в слові, а він віщував. Навкруги біда, голод, гноблення сильними слабких, розпад родових і кровних зв'язків, старий світ рушиться, давні звичаї зневажені, а єпископ говорить про рай, про віддяку на тому світі за всі нещасти я напасті на світі цьому.

— І ввійдете в житло праведників. І не буде там ніяких тривог і турбот про їжу чи одяг. Не буде там страху, трудів і роботи, не буде приниження, заздрості, наклепів і злослів'я. Буде здравіє без усякої хворості, радість без скорботи, мир і спокій без небезпеки. Там буде дружелюбність нелицемірна, премудрість без лукавства. Там буде життя без смерті. Там усіяке добро непричетне ні до якого зла. Бо все давнішнє минулося...

Зітхання по церкві. Та невже можливе таке щастя?

А Анастас говорив і бачив, що слова його знаходять відгук, падають на благодатний ґрунт.

— Життя кожного з нас омивається слізами і сповнене багатьох і різноманітних лих. Скільки страждань доводиться переживати людям на землі! Господь посилає нам скорботи й страждання, щоб ми, терпляче зносячи їх, цю чесноту — терпіння й віddаність волі Божій — узяли із собою в дорогу до вічного й нетлінного царства. От що обіцяє і дає Бог тим, хто істинно увірував. Віруйте, і возвадасться вам!

Тяжко зітхають люди, дослухаючись до Корсуняніна. Яке полегшення, яка втіха в його словах! Невже й справді зникнуть скорботи й мине все, і замість страшного життя на землі буде там, на небесах, жаданий спочинок і нове, безтурботне життя, сповнене тихих, смиренних радостей, життя безконечне?

Витягнув шию стариган у благенькій овчині й, шамкаючи беззубим ротом, раптом недоречно, але з повагою запитав:

— Скажи, батюшко, видать, багато ти знаєш, як уберегти скот наш, корівок там, бичків, телят?

— І для цього є засіб і молитва. Слізно просити треба про захист від падежу худоби святого мученика Власія. А від кінських хвороб допоможуть мученики Флор і Лавр. Від лютих вовків охоронить святий великомученик Георгій.

— А якщо, наприклад, у мене штані вкрадуть чи що щось, що тоді? — домагався допитливий дід.

— А ти без штанів ходи! Або тримай їх міцно двома руками, — сміялися люди.

— Про повернення викраденого чи втеклих холопів — молитва Федорові Тирону та мученику Іоанну Войовнику.

— Ти бач, святі людолови! Ото боярам і віра ця! І на небі нема спасіння від кровопивць!

Гнівний був той крик.

— Ти глянь, скільки святих є. Чи не більше, ніж грішників.

Чухали мужі кругі потилиці, а Анастас Корсунянин дивився на них і думав, що великого гріха не буде, якщо вони до церкви будуть ходити, як раніше на язичницьке требище ходили, з жертвоприношеннями. Повітря храму вірі сприяє. Тут і невіглас християнином стане... І тут пригадав Анастас, як нещодавно якась бабуся принесла в обитель Господню для освячення коров'яче масло, яке нечестиво нарекла за звичкою Велесовим. У храмі Божому промовити ім'я ідолське! Анастас страшно розгнівався, налаяв нерозумну бабу на чому світ стойть, а потім задумався і зрозумів, що лаяв стару марно. Хай уже краще несуть свої хліби, яблука, масло, яйця, калачі для освячення до церкви, тільки б не йшли до волхвів. Свята вода всякий гріх зміє!..

Скінчивши службу, Анастас вийшов на світ Божий.

Десь за кущами черемхи якась дівчинка тоненько виспівувала:

Попаси же йому Господь Бог,
Хлор — Лавер конячок,
Уласій корівок,
Настасій овечок,
Василій свинок,
Мамоній кізок,
Терентій курок,
Зосим бджілок...

НЕСКІНЧЕННА ПІСНЯ ДИКОГО ПОЛЯ

— Я вже казав, володарю, що шлях мій пролягає в край печенігів. Хочу я з допомогою благовісного слова зняти полуду нечестивості з їхніх очей, — а в голосі Бруно непевність, а не переконаність.

— Важко тобі буде зробити це, — мовив Володимир. — Дики й немирні племена кочових пастухів населяють степ. Я не радив би тобі, єпископе, йти до них. Вхід туди широкий, та вихід вузький... Величезний степ, та ще більша в ньому поганська невіра — ні те, ні інше не міряне.

— Усе в руці Божій: кого схоче Господь — помилує, кого схоче — покарає. А все ж я виконаю свій обов'язок перед Богом і всім християнським світом.

— Як знаєш. Я ж попередив тебе.

— Красно дякую на добрім слові. Але хотів я, якщо мені буде дозволено, передати вашій величності поклони і запевнення в любові та приязні від двох великих володарів західних країн, котрі бажали б мати з вами дружбу.

— Хто ж це? — здивувався Володимир, ніби це й справді для нього новина й не здогадувався він ні про що.

— Імператор усіх німців Генріх і польський король Болеслав.

— І вони обидва мені поклін передають? А я чував, що незлагода між німцями та ляхами велика.

— Мир і війна — це основа основ життя будь-якої держави. Інакше не буває. Часом потрібна війна. Так само необхідний і мир. Для держави ці два стани такі ж природні, як для світу зміна дня і ночі.

— Це так... Але ти все ж таки від чийого імені бажаєш говорити зі мною? Від імені Генріха чи Болеслава?

— Я всього лише слуга Божий, і мирські справи та клопоти мені обридні. Що німецький імператор, що польський король — мені все одно... Але володарі пропонують тобі свій союз, тому що краще підтримувати мир, ніж вести війну.

— І в нас так говорять: солом'яна згода краща за добру бійку.

— А Болеслав Польський для того, щоб ти повірив у щирість його намірів, готовий віддати свою дочку за будь-котрого з твоїх синів. А в посаг за дочкою Болеслав віддає багаті червенські міста.

Володимир розкотисто розреготовався:

— Ото щедрий польський король! Легко віддавати те, що тобі ніколи не належало. Червона Русь давно моя. Нема ляхам до цих земель ніякого стосунку! А те, що дочку свою нам віддає, — добре! Породичанням таким не погребуємо.

I київський князь подумав тут же, що дочку Болеславову можна було б Святополкові віддати, визрів той уже літами, час і про сім'ю вже подумати. До того ж і Туровське князівство розташоване доволі близько до меж польської держави.

— Однаке, повернемося до суті розмови, — повів далі Володимир. — Отже, одночасно два могутніх володарі пропонують мені мир і спілку? Можливо, ти єпископе, мені порадиш, як краще вчинити? Із ким мені вигідніше дружбу завести?

— Не посмію я давати якісь поради такому вельми славному володареві. Нехай власна мудрість підкаже великому князеві, що ліпше.

— Не хитрий, єпископе!

Бруно наважився:

— Мені здається, Болеслав Польський прагне стати першим серед володарів слов'янських земель. Небезпечний він будь-кому із сусідів, бо в державницьких справах подібний до пияка: скільки не наливай — усе вип'є і ще зажадає. Двигає ним думка про об'єднання всіх слов'янських земель під єдиним скіпетром. I щоб саме Польща об'єднала навколо себе усіх слов'ян.

— Польський король так високо націляється?

— Шо я, смиренний чернець, можу знати? Я можу лише припустити...

— Досить. Ти сказав багато. Я подумаю над твоїми словами.

Бруно схилив голову.

— Так ти вирішив неодмінно їхати до печенігів? — знову запитав князь.

— Безперечно, володарю.

— Я не можу тебе ні відраджувати, ні утримувати. У кожного своя дорога... З тобою поїде до печенігів мій син Свя-

тополк. Я доручу йому вести перемови про примирення з печенігами та про викуп полонених.

— Багато хто з володарів, — вкрадливо зауважив Бруно, — зазвичай доручає таку важливу справу людям, не обтяженим мирськими турботами... Володарю, ви могли б довірити мені високу честь бути вашим послом. У мене є відповідний досвід...

Володимир уважно поглянув на Бруно Кверфуртського й сухо зауважив:

— Навряд чи варто завдавати тобі клопоту цими справами. Вважаю, що Святополк гідно упорається з дорученням...

Довго їхали вздовж високого й безкінечного валу, який відділяв землю орачів від степу, що палахкотів ненавистю...

«Повість минулих літ»:

«...А Ізмайл родив дванадцять синів. Од них і є туркмени, печеніги, і торки, і половці, що виходять з пустині...»

Тринадцять племен печенізьких сновигали по великому полю від річки Ітиль і моря Хвалинського понад узбережжям моря Чорного, що його греки називають Понтом, до голубої Дунай-ріки й високих гір Карпатських...

Ніколи не переставало Дике поле вирувати війною: викрадали табуни й отари, захоплювали полонених... Рід підносився... і вигибав рід. Не згасала ворожнеча між племенами.

Але завжди головними ворогами для печенігів були народи, що населяли північні землі. Стосунки з ними мислився печенігам лише такими: «Живіть для нас... Годуйте! Зодягайте! Озброюйте нас! Ми прийдемо і візьмемо наше добро, створене вашою працею і вашими руками!..»

Таким уявляв світ озброєний мечем воїн степів, пастух і табунник і зверхнью зі свого високого сідла дивився на орача...

— Тут межа моєї землі, — мовив Володимир. — Далі поїдете самі, і хай вас береже Господь.

Бруно зіткнув:

— Хай тобі Бог відчинить рай, як ти відчинив нам дорогу до язичників.

Володимир обернувся до Святополка:

— Привези мені замирення з печенігами! Мені потрібен мир з Диким полем!

Перед ними розстелявся величезний степовий простір. Єпископу Бруно здалося, що він зірвався в прірву і летить, летить, не відаючи, що чекає на нього там, на дні. Стискаючи руками хрест, єпископ тремтливо заспівав:

— Святий Петре, ти любиш мене, паси вівці мої!

Битий шлях то поволі збігав у низини, то вперто видирався на пагорби. Курява, наче сіре борошно, розсипана недбалим мірошником, пухнасто осідала на бровах і віях.

Пахощі настояної на сонці зелені ставали усе духмянішими. Удалині тремтіло й туманилося просякнуте спекою густе, в'язке повітря.

Уесь степ дзвенів, як туга гусельна струна. Це була одвічна, невгамовна пісня Дикого поля. Споконвіків хвилювала вона людину своєю загадковою і невмирущою співучістю.

Великі чорні птиці ширяли в глибокій синяві і то спускалися низько до самих суцвіть трави, збиваючи крильми крапельки самоцвітної холодної роси, то прямовисно здіймалися дотори й зникали у прозорому огромі неба.

Але ідилічний спокій поля оманливий. Святополк знов: криє у собі степ постійну небезпеку. Подорожні вдивлялися в далину з тривогою. Ось ота далека хмарка може наблизитись. Вона може виявитися табуном диких тарпанів. Але й під іншими копитами може здригнутися й загудіти земля... Пронизливий гук розпанахає тишу, приголомшить несамовитістю. І гнучкі вершники, припавши до кінських грив, у розхристаних кожухах, вовною навиворіт, засліплять шаленим летом криші, котра шпарко виблискує над головами. Хижі щіlinи очей під чорними клобуками збліснуть ненастю. Свисне аркан, майстерно зсуканий з кінського волосу, і пропаде назавше необачливий подорожанин, і якщо не впаде з розрубаною головою в бур'яни, то буде проданий у неволю десь у Білій Вежі чи в Корсуні і залишиться рабом на чужині до кінця свого віку...

Та ще страшніше, коли йде ціла орда. Перед її стрімкою навалою розбігаються дики звірі. У сум'ятті кружеляють над

гарячою землею птахи. Грізним, убивчим суховієм, витоптуючи під собою трави, мчить лавина вершників. Хропіння коней і важке дихання вершників. Жадібне, нетерпляче дзенъкання зброї. Розганяючи марево, метуть небо хвостаті бунчуки. Нестримний лет розгарячених присадкуватих коней, спонукуваних невтомними, невблаганими вершниками, сп'янілими від передчуття неодмінної перемоги.

Але поки що степ мирно й безтурботно спав...

Під розпаленілим сонцем, що важко нависло над ковиловим степом, мчало четверо вершників. Коні відчували радість від свого лету, і їх не було потреби спонукати нагаями. Вони стріпували довгими гривами, любовно заплетеними в тугі кіски, перевиті строкатими стрічками.

Вершники були молоді, люті й зіркі. Очі промащували простір, і кращі з них прозирали степ уперед на день їзди, і нішо не могло сковатися серед трав від їхнього чіпкого погляду. Плем'я Канклі доручило найбільш жадібнозорим серед юнаків високу честь бути гайдарями — тими, що йдуть попереду.

На відстані двох-трьох поприщ за дозорцями рухалося усе плем'я. На приземкуватих кошлатих конях неквапом їхали досвідчені в набігах і бойовищах озброєні воїни, прикриті щитами. Тихо спали пернаті стріли в поцяцкованих сагайдаках. Знатних мужів — ак-будут — можна було розпізнати по блискучих кольчугах, дорогій зброї і пещених конях, яких плекали в особливому табуні, щоб зберегти в чистоті благородство крові.

Слідом за воїнами в клубах густої пилюги рипіли велетенськими дерев'яними колесами кибитки, криті шкурами. Сонливі сірі воли ліниво тягли рухомі житла кочовиків. На возах гарувала й галакала замурзана дітлашня. Матері годували грудьми немовлят і встигали при цьому втихомирювати особливо заповзятих пустунів. Зморшкуваті старі баби готовали їжу, вичиняли шкури, в'язали циновки і буркотіли, споглядаючи недбалство чи невправність молодих. Вони багато чого бачили на своєму віку, тому й сльозилися їхні блаклі очі.

Верхівці-пастухи гнали табуни. Повільно сунули отари овець, гнані кошлатими псами зі злими вовчими очима.

Печенізька вежа кочувала, йшла за сонцем, призупиняючи свій невпинний хід лише на коротку ночівлю, щоб з новим ранком незмінно продовжити його.

Так із віку у вік ішли цим шляхом степовики, і не було кінця мандруванням. Щасливі були з цього вічного руху печеніги. Не мислили себе поза ним. З презирством позирали вони на людців, котрі бабралися в грязюці, рилися, як черви, в землі і вирошували хліб. Хіба може бути щасливим той, хто живе в глинняних норах, як жирний байбак, м'ясо якого таке смаковите? Чи той, хто мешкає в дерев'яних, як гнізда безкрилого птаха, житлах? Якщо ж безкрилий — підкорися тому, хто вміє літати! Ми, печеніги, — крилаті! Хіба можна були вільним, якщо ти прив'язаний до жалюгідного клаптя землі? Хіба можна бути щасливим, якщо весь твій світ затиснутий межами, огорожами чи стінами задушливих селищ чи міст? Смішно! Хіба вони люди — ті, хто називають себе орачами, хліборобами? Смішно! Хіба вони люди, якщо бачать над собою завжди одне й те саме небо, одні й ті ж зорі? Це ж нудно, це не життя, а мерзенне животіння в боягузливому очікуванні страшної миті смерті, коли сам перетворюєшся на той самий прах, котрий усе життя так любовно плекав. Дивні істоти ці осілі, вузький їхній світ, не відома їм радість вічної дороги, котрій немає кінця до самої останньої межі, визначеної великим Тенгрі. Ха! Ми, печеніги, настільки горді й одержимі свободою, що навіть могил своїх пращурів не знаємо! Навіщо це сумне знання? Могили зв'язують людей сильніше, ніж залізні пута. А хіба може смерть зупинити того, хто йде вперед? Єдино гідна вільного мужа смерть — загиbelь у полі серед ясного дня в жаркій січі під високим сонцем. Нехай земля збагатиться ще одним ковтком крові й жменькою праху! Це щаслива смерть! І це горда смерть! Де ж буває таке, щоб людина не помирала? Доля воїна — війна і набіги. Осілі називають це грабунком. Дурні! Їм не дано радості насолодитися власною силою. Хіба їм відома радість перемоги, коли все стає твоїм за правом переможного меча й вогню? Ви, ті, що наживаєте багатство і добро, страшіться

печенігів! Те, що вашими трудами надбано, нашою відвагою буде відняте! Те, що ви накопичували десятиліттями, обмежуючи себе у великому й малому, в єдину мить стане нашою здобиччю! Ми завжди йдемо вперед. Навіщо нам озиратися назад? Вічний наш рух. Нестримний наш біг. Хто нас осудить? Усі?! Але що нам, летючим, стогони, благання і прокляття інших? Наши матері благословили нас:

Перевали сімдесяті гір
Будуть, дитя, високими.
Броди сімдесяті рік
Будуть, синку, глибокими.
Ситий кінь твій пристане з утоми,
А ти простуй все вперед.
Ти сам, без спочинку, змучишся,
Та назад ніколи не відступай!

Ми самі обрали свою долю, бо ми, печеніги з вільного племені Канклі — господарі Все світу, і якщо судилося нам загинути — що ж! — ранами запеченими довго буде стогнати земля, згадуючи нас. Чуєте рокотання копит? Це йдемо ми, печеніги. Бійтесь нас!..

Печенізька вежа котилася вперед, наздоганяючи сонце. Дивовижним казковим змієм, м'яко обтікаючи поїдені часом кургани забутих народів, рухалося печенізьке ко-чів'я...

Феофілакт Болгарський (Х ст.):

«...Іхній набіг — удар блискавки, іхній відступ тяжкий і легкий одночасно: тяжкий від надміру здобичі, легкий — від швидкості втечі. Нападаючи, вони випереджають поголос, а відступаючи, не дають переслідувачам змоги про них почутти. А головне — вони спустошують чужу країну, а своєї не мають... Життя мирне — для них нещастя. Вище благо ж — коли мають вони слушну нагоду для війни чи коли насміхаються з мирної угоди. Найгірше те, що печеніги своєю незліченністю переважають весняних бджіл, і ніхто ще не знов, скількома тисячами чи десятками тисяч вони рахуються: кількість їх незліченна...»

Гайдарі сновигали степом, вискачували на лобасті кургани і довго й доскіпливо вдивлялися вдалину, ловлячи далекі порухи й тіні.

Один з вершників сторожко підніс руку. В'юнка камча чорною гадюкою звисала з тонкої кисті.

— Побачила щось, Аралго? — гортанно запитав юнак у багатому вбранні й підперезаний золоченим поясом — ознакою знатності роду.

Дозорець обернувся до супутників. З-під облямованої соболем шапки вибилися довгі коси. Зелені, як тирлич-трава, очі дивилися зі звичною зверхністю. На високій ший важка золота гривна. За вузьким срібним набірним поясом бойовий ніж із різьбленим руків'ям. Над головою погойдувалося чорно-біле оперення довгих стріл, котрі спочивали в сагайдаку, недбало закинутому через тиснений ремінь за спину в очікуванні щасливої миті бою. Дівчина впевнено сиділа в сіdlі, злегка перегнувшись у тонкому, як стеблина, стані. У її вільній посадці відчувалась тверда навичка впокорювати необ'єднаних степових аргамаків:

— Погляньте! — Аралго вказала рукою кудись удалину, де на краю виднокола зникалося синє небо із синім степом.

Там виднілася темна цяточка, яку, якби не зіркість дівчини, можна було сприйняти за втомлену хмаринку, що зачепилася за верхівки трав і через те спинилася у своєму леті.

— Чужі!

Дозорці перезирнулися. Юнак у дорогому вбранні не звикли до заперечень тоном наказав:

— Ти, Аралго, і ти, Тугане, мчіть в улус! А ми удвох залишимося тут. Чекайте звісток!

Аралго мовчки повернула коня, вдарила острогами і помчала не озираючись. Туган заледве встигав за нею.

Кинутий під копита степ. Б'є жаркий вітер в обличчя. Не скачка — політ над ковилою...

Стрілами, що зірвалися з тятиви, влетіли в стійбище.

Обернувся старий хан Сабар:

— Що сталося, дочко?

— Чужі в степу, батьку. Джигалі залишився пильнувати їх.

Хан замислився, потім сказав:

— Звідки вони йдуть? З півночі? Може, гузи? Ні, ці боягузливі баби так далеко не насміляться заглибитися в наші землі... Напевне, це люди київського кагана. Що їм потрібно від нас? Адже не висохла ще кров на наших мечах.

Не озираючись на воїнів, але знаючи, що вони тут, поряд з ним, чекають наказу, Сабар крикнув:

— Гей, воїни, йдіть і пошугайте чужинців.

Весело засміявся Каратур, знаний по всіх вежах відчайдух:

— Пошли мою сотню, тагаворе.

— Гаразд, іди ти, тільки без крайнощів.

— А-а-а-а! Ях! Ях! — пролунав гук Каратура над полем.

У відповідь йому оглушливо засвистіли печеніги.

Сотня, покірна своєму проводиреві, розсипалася і поскакала зустрічати незваних гостей. Ось щойно вони були поряд, і вже нема їх, лише курява серед поля.

Старий хан мружив око, споглядаючи на доладну воязьку вправність своїх людей — такі на льоту стрілу впіймають, у таких мечі ніколи не заіржавіють у піхвах, їхня зброя сама розжарюється від гніву, і тоді вони, воїн та його меч, зливаються в єдине ціле. Як утримати таких? Славне плем'я його молоді воїни. Вовче плем'я! Якщо помирати — всі разом помрутъ; якщо ж випаде жити, всі разом будуть жити...

Ніч розклала свою темну юрту і запалила по всьому небесному степу багаття, які осяяли земне поле своїм поки що непевним, але чимдалі яснішим холодним мерехтінням.

Степ стогнав від краю до краю. Стогін цей не слабшав і не посилювався, було в ньому щось чаклунське, таке, що дарує незвичайний спокій, і Святополк, зачарований ним, відчував, як послабляється в ньому тugo натягнутий прожилок і відходить кудись постійна напруга, яка не відпускала його в останні дні.

Раптом все зникло і почало стрімко кудись падати, розбиваючи віщент таку струнку в його уяві світобудову.

Звідкілясь із дзвінкої пітьми вирвалися косматі вершники на кошлатих звірах і помчали вихорем на межі світлового кола, утвореного спалахами вогню і чорним мороком поза межами світла.

Гикання й посвист шматували на клапті тиху благодать ночі. Стогнала земля під гострими копитами. Здавалося, з'єдналася сила зла і зараз буде торжествувати перемогу.

Летіли коні по колу, і не було, не могло бути їм упину. Виники з ночі і самі були схожі на згустки пітьми.

Єпископ Бруно до хрускоту стиснув у руці чудотворний хрест, сподіваючись лише на його рятівну силу, невже настав кінець його шуканням і він упаде з перетятим горлом на землю під копита печенізьких коней. «Не хочу... не треба мене вбивати... я приніс вам Господнє одкровення», — хотів сказати він, а змертвілі губи шепотіли інше: «Спаси, Господи, від злих бісів і людської жорстокості». І єпископ не знав у цей час, хто йому страшніший — сили невідомі чи зrima сила.

На повний зрист звівся Варга. Буравив оком темінь. Рука на руків'я меча лягла нетрепетно.

Посхоплювалися на ноги дружинники. У тривожній готовності дзенькнула зброя. Висунулися наперед щити, прикриваючи Варгу та єпископа.

Старий воїн відсторонив захисників рукою.

— Тихіше! — спокійно й владно прозвучав його голос. — Печеніги це. Не лякайтесь! Страхають вони. Завжди так чинять.

Упевненість Варги передалася решті, але всі готові були миттєво вихопити зброю за першим його знаком.

Раптом почувся наростаючий свист, пролетів над головами.

Святополк мимохіт схилився. Знову огидний, ниючий свист, що летить просто в обличчя. Потім ще і ще.

Варга, помітивши порух Святополка, сказав:

— Стріли це печенізькі. Щоб залякати ворога, роблять степовики біля самого наконечника кульку з отворами. Стріла летить, розтяте повітря вривається в отвори — звідси й незвичайний свист. Лише націляються вони вище нас. Залякують!

По тій мові він закутався в корзно, ліг біля вогнища й невдовзі вже давав хропака.

Бруно подячно перехрестився. Порятував Господь і цього разу. Хвала тобі, Царю Небесний, оберігаєш ти вірних тобі!

Повільно тремтіння полищало тіло. Гаряче молився єпископ, думаючи про те, чим скінчиться його проповідування серед дикунів. Від звичних слів молитви полегшало на душі. Страх минув. Нарешті Бруно зітхнув. Поволі розтиснулися пальці, до цього зведені судомою... Усе в руці твоїй, Господи. Лише не полишай мене, не позбавляй мене віри...

Святополк лежав біля вогнища. Сну не було.

Знову розмірений дзвін ночі. Іскри злітають у небо. І зорі. І пахощі трав. Кроки воїнів, виставлених на варту.

Святополк простяг над вогнищем долоні, ловлячи тепло сизих жарин, що ворушилися, наче живі. Йому здалося, що він щось помітив у трепеті полум'я, але що саме — збегнути не міг. Що ж пророкував йому вогонь? Нема відповіді.

А зорі оберталися над головою, кружляли в таємничому танку, падали, згасали і знову спалахували...

Як і передбачав Варга, печеніги повернулися на світанку, коли сонце почало швидко вибиратися на крутизну неба. Комонники широко охопили стан русичів, але не наближалися і не нападали. Очікували.

Святополк виразно бачив їхні обличчя, обпалені всіма степовими вітрами, і подумав, що якщо вода згладжує навіть найгостріше каміння, то вітер, навпаки, робить різкими й кутастими найм'якіші риси.

Незрушно й вільно сиділи печеніги на кошлатих конях, байдужі до всього й спокійні, ніби це не вони з гуком і вереском налітали на подорожан.

Варга взявся за високу луку сідла.

— Я з тобою! — сказав Святополк.

Варга пружно зметнувся на коня.

— Hi! Краще я сам. У разі потреби — покличу.

Пустив коня повільним кроком. За декілька кроків від печенізької лави зупинився.

Навстріч йому неквапом відірвався від степовиків вершник і наблизився до Варги. Молодий, красивий, хижий. Очі холодні. У руці затиснутий пернач — знак влади.

Ніяк не привітавшись, печеніг запитав — губи його ледь ворушилися:

— З чим руси прибули у наш степ?

— З миром, — коротко відповів Варга.

— Що вам потрібно від печенігів?

— Про це нам краще говорити із самим ханом.

Печеніг криво всміхнувся:

— А якщо я вас не пущу далі, з ким тоді говорити будете?

— Ми посли київського князя Володимира. Чи ти надто молодий і ще не знаєш звичаїв?

— Звичаї я знаю, — відповів печеніг і трохи відступився вбік, запрошуючи Варгу стати поряд.

Печеніг і русич не дивилися один на одного, кидаючи слова прямо перед собою.

— Мені потрібно бачити хана, — мовив Варга.

— Побачиш, коли настане час, — холодно відповів печеніг. — Спочатку накажи своїм людям скласти зброю.

— Цього не буде. До того ж я не можу наказувати, не я старший у посольстві.

— А хто ж? — здивувався печеніг.

— Старший син нашого князя — Святополк.

Степовик оскалився:

— Він що, злякається? Тебе, старого, уперед послав? Ха!

— Святополк — хоробрый воїн! Він не ховається за чужі спини.

— Гаразд. Поклич Святополка сюди.

Варга змахнув рукою...

Підскакав Святополк.

Печеніг пильно дивився на князя, і в його очах, у міру наближення русича, розгорялося захоплення. Ні, не на Святополка дивися степовик. Схоже, княжича він і не помітив. Кінь — подарунок Володимира — прикував його погляд. Печеніг навіть злегка підвівся в стременах, щоб краще роздивитися його інохідь. І, коли Святополк підскакав упритул, перше, що вимовив, цокаючи язиком, печеніг:

— Оце так кінь у тебе!

Аргамак Святополків і справді був чистокровний, легкий, швидкий, з ніжним, чутливим храпом, широкими грудьми, пишною шовковистою гривою.

— Ох, який кінь! — захоплювався далі степовик, сплигуючи на землю.

Він повільно обійшов аргамака, радісно поплескуючи по долоні нагаєм, і нарешті виснував:

— Нема ганджу!

Святополк також усміхнувся:

— Твій кінь не гірший.

Печеніг ще більше пожвавився:

— Мій Алгару? Нема іншого такого в степу! І в інших землях, хоч увесь світ обійди, також нема. Такий кінь, як Алгару, раз на тисячу років народжується! — хвалькувато мовив степовик. Суворість з його обличчя наче вітром здмухнуло. — Ти, я бачу, розумієшся на скакунах. Це добре. — І печеніг ударили себе в груди: — Ім'я моє — Джигалі. Я син хана Сабара.

— Честь тобі, Джигалі.

— Можете залишити собі вашу зброю. Батько сам вирішив, як бути з вами.

Печеніги зімкнули кільце і повели посольство у степ...

Нарешті Джигалі сказав, показуючи кудись уперед:

— Незабаром ханська ставка... Остерігайтесь! — помітно було, що йому сподобався Святополк. — Наши люди озлоблені на русів. Під час останніх сутичок чимало відважних воїнів полягло.

Часті дими виказували близькість стійбища.

У коші помітили наближення прибульців. Мов чорні мурахи, заметушилися степовики.

— Спокійно! — наказав Варга.

А на них уже ринули печеніги з бойовими сокирами в оголених м'язистих руках.

— А-а-а-а! Ях! Ях!

Джигалі поставив свого коня між розлученим натовпом і прибульцями. Злостиво гукнув шось гортанне. Трохи принишкло людське юрмовисько, але не надовго, незабаром знову завиравало ненавистю.

Джигалі намагався перекричати натовп, і його канчук нещадно шмагав сміливців, які рвалися до русів:

— Це не полоненики! Це — посли! Особа посла завжди священна!

Натовп не чув. Особливо ж лютували жінки. Прагнення помсти за полеглих годувальників засліплювало їх. Хіба їм

про звичаї гостинності думається? Лютими відьмами гасали розхристані жінки поміж розтривожених коней, мов кліщі, причіплялися до чобіт вершників, намагаючись стягнути із сіда і видряпати очі ненависним чужинцям, нестяжно вे-решали, намагалися плюнути в обличчя.

В оскаженілій натовп врізалися дужі туленгути — раби-охранці хана Сабара. Канчуками шмагали оскаженіліх фурій, розчищали дорогу своєму повелителю та старійшинам племені.

Відступився натовп, але продовжував лементувати.

Хан підійшов до Святополка:

— Будь-який гість — бажаний для нас.

Святополк насмішкувато кивнув убік натовпу, ревище якого не вщухало:

— Це відчувається!

— Що поробиш! — стенув плечима Сабар. — Чернь — завжди чернь...

Так почалося перебування київського посольства та Бруно Кверфуртського, єпископа римської церкви, в печенізькій вежі.

Поступово розтанули ворожість і недовіра печенігів до русичів. Лише жіноцтво не визнавало навіть видимості примирення й при зустрічі з киянами завжди знаходило злі, луті слова.

Єпископу було дозволено, як він того хотів, вести проповідь. І ходив він межі кочовиків, заходив до юрт і довго умовляв табунщиків, пояснюючи їм, чому Господь прийняв на землі муки за всіх людей.

Печеніги сідали кружком на п'яти, згідливо кивали бритими головами, прицмокували губами, дивуючись із всемогутності християнського Бога і чудес, явлених ним та його святыми, погоджувалися з красномовним єпископом, а потім розходилися... і все залишалося по-старому, і не побільшувалася паства Христова. Лише декілька беків — власників віддалених айлів, здавалося, прониклися проповідями Бруно, однак ще не зовсім ясно було, наскільки певні їхні наміри і що насправді криється під їхньою готовністю прийняти нову віру: наївна ширість дикунів чи хитра підступність...

Варга з виразом нудьги бродив, здавалося, без мети по стійбищу, однак до всього уважно приглядався, усе оцінював і зважував, усе бачив, усе примічав, у все вникав, і нішо в печенізькій вежі не могло приховатися від його пильного погляду. Печеніги поважали старого воїна більше за інших, відчуваючи в ньому людину мудру й досвідчену. Сила, розсудливість і мужність завжди шанувалися степовиками.

Святополк навдивовижу швидко освоївся з трибом життя у кочовищі, зі степовими звичаями й порядками. Зрозумілішими стали степові люди. Особливо здружився князь з Джигалі. Та це й не дивно: обидва молоді — ровесники! — гарячі, жадібні до воїнських забав. Ратні ігрища — відрада для воїна під час замирення. Кінські перегони, соколине полювання... до головного, до перемовин, справа поки що не доходила. Варга радив не поспішати. У державних справах зайва поквапливість — шкідлива. Недбало зронене слово іноді визначає долі народів на роки вперед, і надто великою буває ціна такого легковажного, квапливого слова...

Одного разу, коли спалахнув сліпучий день, постала перед Святополком Аралго, улюблена донька хана Сабара, котрій він давав надто багато волі, розуміючи, напевне, що все рівно утримати ту, що любить вітер, неможливо. На шаленому коні літала Аралго над ковилами, що покірно стелились під копита, і спліталися її розпущені коси з буйною гривою вірного аргамака, котра тріпотіла в струменях гарячого вітру. Печеніжка впевнено, по-чоловічому, сиділа в сідлі, підкоряючи собі лютого степового жеребця. На повному скаку несхібно збивала білих лебедів, що летіли до дальніх озер. Вигнувши гнучкий стан, рубалася не згірше будь-якого вояка. Бліскавкою миготіла в її руках гостра крива шабля... Джигалі охоче брав сестру із собою на лови, і Святополк помітив, як шалом розгоряються зіниці широко розставлених очей, як цілком, без остаті, віддається печеніжка несамовитому шаленству погоні.

Іноді Святополку здавалося, що Аралго підвладні і звірі, і птиці небесні, і трави. Одного разу він бачив, як вона тихо шепотіла щось вовкові, що стікав кров'ю, і звір поступово умиротворювався від її голосу, спокійно, уже без ненависті

до людини, згасав, зникав червоний блиск очей хижака, і, перш ніж смикнутися в останній судомі прощання з життям, звір устиг вдячно лизнути ніжну і водночас тверду руку дівчини, що гладила здіблену на загривку шерсть.

Помітивши погляд Святополка, Арапло зачервонілася, випросталася і, ніби вправдовуючись, сказала:

— Вовки — брати нам. Адже і нас, печенігів, породи світ Сіра Мати — вовчиця з кривавими очима... Ал цього не дано зрозуміти, русичу...

Довго дивився їй услід Святополк і відчував, що навіть палено його серце. Вершиною почала облягати чорна ніч — дівчина гнала коня, прагнучи втекти від неї. Туман пасмами плявся за швидкі ноги аргамака. Кінь струшував ті білі пасма, рвався, рвався навздогін за зникаючим днем. Але все більше пітьма, і все далі багряне полум'я заходу, що охопило половину неба на коротку, як схил, миттєвість, щоб потім звузитися до тоненької вогняної риски, спалахнути ще раз і погаснути...

Од і тепер знову стояла перед Святополком така прекрасна і така чужа печеніжка — дівчина іншої, ворожої крові. Йому б відвернутися, піти... а хотілося, до болю хотілося без слів, не думаючи про те, що буде потім, схопити її в оберемок, кинути на бістрого коня і викрасти, як чинили далекі пращури з красними дівицями, які полюбилися їм, а там — хай буде, що буде!.. Але нічого такого не зробив Святополк. А просто стояв і мовчки дивився на печеніжку.

Не було в Арапло тихої смиренності, властивої північним жінкам. Гостра, стрімка, наче оголений клинок. Завжди несподівана. Ось дивиться йому в очі. Легше смерті зазирнути в очі, ніж їй!

Арапло несподівано запитала:

— Русичу, я подобаюсь тобі?

Ошелешений відвертим запитанням у лоб, Святополк так і не спромігся на відповідь, а вона вже била наступним запитанням:

— А ваші діви й справді такі гарні, як про це розповідають наші воїни? Кращі, ніж я?

Відчував, що підхоплює його стрімкий водокрут, круже ляє, б'є об каміння, затягує все глибше й глибше, і нема ря-

тунку, нема сенсу чинити опір йому. Так гинуть човни на дніпровських порогах, втративши досвідченого керманича.

— І вони такі ж спритні, як я? Можуть вони приборкати необ'їджденого, лютого, як мангик, жеребця? Що вони можуть, ці снігові красуні? Чим вони кращі од мене? — в голосі клик і... сліози.

«Чо?» це? Сміється вона з нього, чи що? Святополк розумів зараз йому найліпше прикритися, як щитом у бою, съ жартом. Чи відповісти також насмішкувато. Але не може знаходилося слів. Випарувалися вони, як роса під зім'єю сонцем, і залишилася тільки дивна гіркота невисловленого і відчуття свого бессилля перед цією тендітною і такою незвичайною, такою несхожою на інших дівчиною. Було в ній щось таке, що змушувало забути про себе й бігти за нею стрімголов куди завгодно, лише б вона поманила, покликала за собою.

Аралго засміялася, але не ширим був її переливчастий сміх, і в очах — як приховати? — розгубленість, яку так хочеться зачати, та нема сили.

— Що ж ти не відповідаєш? Дивують мене слова наших воїнів про відчайдушну хоробрість русів. Де та відвага? Де хвацькість? Заповзятість? Невже брешуть люди? Дивлячись на тебе, говорити про чоловічу сміливість не доводиться.

І відвернулася, сміючись, а може, й плаочучи...

Після цієї зустрічі Святополк не міг більше ні про що інше думати. Куди б не повернувся, що б не робив — повсюди вона, не-збагненна, насмішкувата, дивна. Як жити з обвугленим серцем? Хотілося весь час бути поряд з нею, ловити погляди, слова.

СТЕПОВИЙ КІНЬ АЛГАРУ

Лемент лунав над вежею. Бігли люди й кричали щось. Чорне небо креслили палаючі смолоскипи. Сипалися іскри. Кочовище стогнало:

— Гузи!.. Гузи!..

Святополк вихопив меч і кинувся в метушню, готовий завдавати й відбивати удари. Разом з усіма його винесло на майдан.

Посеред майдану, оточений щільною стіною розлючених печенігів, понуривши голову, стояв високий табунщик Тайбу і боявся глянути в очі зблідлого від люті Джигалі.

— Як це було? — шиплячи тремтячими вустами, але намагаючись стримати себе, запитав Джигалі.

— Налетіли з пітьми. Ніч, нічого не видно. Я захищав твоє добро, беку. Захищав як тільки міг. — І старий показав поламаний укрюк. — Скрутили мене... Табун забрали.

— Ти спав!

— Не спав. Я — старий. Вони — молоді, сильні... налетіли, скрутили мане, побили.

— Краще б вони тебе вбили! Тобі було б краще, — лиховісно прошепотів Джигалі. — Хто вони?

— Я думаю, гузи.

— Гузи, — спокійно повторив Джигалі, надто спокійно, і був цей спокій страшний, крив у собі погрозу. — І ти дозволив цим собакам захопити мій табун? Хіба ти не знов, що мій Алгару мені як брат був? Ні, він для мене більше ніж брат!

Від утрати, від болю нестерпного Джигалі почав западати в несамовите безпам'ятство, властиве печенізьким шаманам під час камлання і великим воїнам під час січі, коли зникає розум і все єство людини заповнюється тоді несамовитою люттю.

— Брате мій Алгару, — приповідав печеніг, — коню мій любий, в перегонах випробуваний, у битвах гартований, ти був ніби з двома серцями народжений.

— О-о-о! — стогнав і роздряпував своє обличчя нігтями печеніг. — О-о-о, мій вогненно-рудий коню. Грива й хвіст твої були моїми крилами. Брате мій Алгару, я беріг тебе на день битви, на день гніву, щоб у твоїй тіні вражати й убивати ворогів. Але тебе вкрали у мене. Горе мені, твоєму господареві! Кажуть, що у воїна і в коня одна душа. І от боягузливі гузи украли мою душу. Як мені тепер жити? О товаришу мій Алгару, о мій перлинний коню, ти сам вартий цілого табуна. І ось нема тебе зі мною... Хіба мало я дбав про тебе?.. Чи й правду кажуть люди, що три речі невірні: кінь, меч і жінка? Воїн може смертельно поранити сам себе власним мечем. Жінка може відкрити палкі обійми іншому. Але знасти, що мій кінь, мій брат буде ходити під сідлом ворога?

Степовики поглядали на Джигалі зі співчуттям і остріхом. Кому, як не їм, знати, що означає улюблений кінь для батира! Адже навіть небо для кочовика було всього лише верхнім степом, по якому ходять довкола головної зірки на півночі Темір-казик — Залізної конов'язі — зоряні коні — Акбоз-ат та Кокбоз-ат, тобто Білій і Сивий кінь.

Одним стрибком Джигалі схопився на ноги і, трясучись усім тілом, підскочив до старого табунщика, схопив за горло. Тайбу м'яко обвис під твердою рукою.

— Чому ти не вбив себе? Чому ти не проштрикнув своє гниле серце ножем? — з ненавистю, бризкаючи слиною, шипів печеніг.

— Старий я, — у безнадії повторював табунщик, знаючи, що старість не виправдання, а скоріше докір для степовика, бо старість безцільна, нема в неї майбутнього. — Бачу погано.

— Більше ти нічого не побачиш!

І Джигалі наказав виколоти старому очі.

Крик, страшний крик болю сполосив степ.

А Джигалі злостиво запитував:

— Тобі боляче? Мій біль не менший. Пізнай і ти, що таке страждання.

— Ти заплатиш страшну виру за мої очі, Джигалі. Хай і не лишилося в живих жодного з п'яти моїх синів, щоб помстилися за мене. Усі вони полягли, захищаючи твій рід, — плачав старий, прикриваючи мозолястими долонями склічені очниці, а з-поміж пальців просочувалася кров і стікала по підборіддю на запалі груди. — Біль мій хай подесятериться і перейде на тебе! І хай будеш ти проклятий в цьому й в іншому житті. Вічно будуть гризти твої жовті кістки злі мангиси. А в черепі твоєму змостять гніздо чорні гади. Якщо самі не поздихають від твоєї отрути. Розвіяній буде твій прах і прах твого роду на семи дорогах. Рознесе вітер його, і сліду не залишиться від сімені твого на землі. Всі, всі ви згинете й зогните! Не одного коня, а всі твої табуни захоплять вороги. Насолоджуватимуться тілом твоїх жінок на очах у тебе, і затаврюють тебе вороги розпеченим залізом, і станеш ти зневаженим усіма рабом. Ось тоді пізнаєш ти справжній біль і ганьбу... Будь проклятий ти і твої нащадки!

І Тайбу здійняв руки до неба. Приклікав собі на допомогу великих і могутніх тенгрійських богів.

Вітер ударив в обличчя, протяжно завив, приніс чийсь відголосок. Степ заходив ходуном, захитався, як пліт на порогах. Високий бур'ян цвьохкав, метляючись у задушливому повітрі. Сум'ятливо метушилися язики полум'я, припадаючи до землі.

Джигалі мовчки вислухав прокляття табунника й жодного разу не перервав його. Він сміявся.

— Я плюю на твої закляття, синчі. Що мені твої слова? Сніг, що заносить сліди, — от що таке твої слова! Зійшло сонце — і розтанув він. Чи мені злякатися брехливих слів безсилого, як черв'як, слабкого, як слизняк, стариана? Нема у твоїх словах правди, сама лиш безсила ненависть слабкого. Я міг би вбити тебе, старий... але ти поживеш іще... деякий час. — І він наказав теленгутам: — Виженіть його камчами в степ! Нехай він стане падаллю для степових собак!

Теленгути погнали табунника у відкрите поле. Старий не намагався захиститись від різучих ударів сиром'ятної шкіри, а тільки благав:

— Убийте... убийте мене, якщо ви люди...

Але його гнали і гнали вперед. Він падав. Ударами змушували його підводитись і знову гнали...

Святополк мотнув головою, відганяючи жалість до старого, яка перебіжно зорнула в ньому, хоча він і розумів його провину. Він скоса поглянув на Джигалі і з подивуванням помітив слізу, яка прокреслила вологий слід по щоці батира.

— Який це був кінь! — ледь чутно прошепотів Джигалі.

І тут Святополк збагнув, що зараз треба робити, і він запитав:

— Коли його захопили?

Джигалі спочатку не зрозумів, до чого це пусте запитання.

— Гузи обтяжені табуном, — з притиском мовив русич. — Навряд чи далеко втекли.

Печеніг нарешті втямив, що хотів сказати Святополк, і прогарчав:

— На коней!

Теленгути, боячись гніву свого вождя, поквапом сіdlали коней. А Джигалі, розпаляючись, підганяв:

— Швидше! Швидше! — Він уже майже вірив в успіх погоні.

— Я піду з тобою! — твердо сказав Святополк.

Усміхнувся схвально Джигалі. Хижо збліснули гострі зуби. Легко, не торкаючись стремена, злетів у сідло і ніби зрися з конем.

Сагайдак з луком і стрілами за спину!

Нетерпляче дзвенять мечі, наче рвуться з піхов на волю, прагнуть ворожої крові і помсти.

Гайда!

Ходу!

Вперед, люди Джигалі!

Не відставай, русичу! Доведи, що і ти справжній воїн!

Вгризаються в землю копита.

Погоня.

Погоня-а-а-а!

А-а-а-а-а! Ях! Ях!

Небо на сході заяскріло. Повільно викотився обмитий в холодних росах литого червоного золота круглий щит сонця, і назустріч вершникам метнулися вогняні списи-промені.

Святополк старався не відставати від Джигалі, а печеніг безперервно поганяв коня канчуком і острогами.

Гнали аргамаків цілий день, поки в тих не запали скривавлені боки. Густими клаптями спадала під копита каламутна піна. Задихалися скакуни від несамовитого гону, але печеніги не шкодували їх — не вони поганяли коней, гнала їх смертельна образа.

Перекидали тіла на повному скаку на запасних коней.

Вперед!

А-а-а-а-а! Ях! Ях!

Коли день уже був готовий від утоми впасти навзнак за край землі, нарешті побачили крадіїв. Гузи також побачили переслідувачів, скупчилися, про щось радячись, а потім знову помчали, вочевидь сподіваючись на рятівну темінь ночі.

А відстань між гнаними й переслідувачами скорочувалася. Святополк уже ясно міг розрізнати голі, сірі від куряви і втоми обличчя гузів.

Вершники Джигалі розсипалися віялом, намагаючись захопити крадіїв у кільце.

— А-а-а-я-я!

— А-а-а-а-я-я! Ях! Ях!

Гузи зрозуміли, що їм не втекти! Широкоплечий воїн в чорній овчині і хутряному тюбетей, напевне, проводир баримти, звівся в стременах, гикнув, махнув рукою, і покірні його наказові гузи несподівано взяли ліворуч, ведучи за собою розгарячений табун.

— Що ж вони роблять? — раптом з болем закричав Джигалі. І йому у відповідь застогнали печеніги.

Гузи погнали бичами косяк, ошелешений несамовитістю скачки і нелюдським криком людей, до глибокого, з рваними краями яру, непомітного серед високих трав.

— Що вони роблять?!

Святополк бачив, як вершники, котрі вели за собою покірливий табун, на самому краю урвища раптово зупинялися і різко кидали своїх коней вбік.

Задні гузи погнали косяк в прівru..

Коні зривались в провалля, але навіть у падінні вимахували копитами, продовжуючи свій погибельний біг. Задні напирали на передніх і також падали, ламаючи хребти й ноги. З глибини прірви долинало болісне іржання. Як діти, стогнали коні, прощаючись із життям, ніби запитували у своїх убивць: «За що ви нас погубили, таких красивих і швидких?»

Навіть під густим нальотом сивого пилу поблідо обличчя Джигалі. І уклавши всю силу в легені, печеніг переливчасто свиснув.

І тоді на самому краю провалля здибився вогненно-рудий кінь і повернув свою гравасту голову, підкоряючись знайомому покликові господаря.

Джигалі намагався знову свиснути, але від хвилювання губи звела судома, і замість свисту з пересохлих вуст вирвалося змійне шипіння.

На краю провалля, на краю смерті, змахуючи гривою, танцював Алгару і міг зірватися вниз будь-якої миті.

Нарешті Джигалі вдалося подолати в собі слабкість, і він знову заклично свиснув.

Вогненно-рудий аргамак спритно, як вправний танцюрист, крутнувся на задніх ногах і весело помчав назустріч своєму володареві і братові.

Широкоплечий гуз, побачивши, що втікає дорогоцінна здобич, вихопив із сагайдака стрілу.

Диким шершнем загула тятива...

Червона стріла вп'ялася над передньою правою бабкою, але Алгару не відчував болю і мчав на знайомий посвист.

Сміявся Джигалі:

— Брат мій не полишив мене.

І, все так же сміючись, печеніг вихопив меч. У призахідному сонці здавалося, що криця вкрита густою кров'ю ще задовго до початку січі.

— Смерть!

— Смерть! Смерть! — підхопили теленгути.

Зіштовхнулися коні. Заскрготало залізо. Криця зустріла крицю. Стріли, випущені впритул, наскрізь пробивали груди. Зметнулися булави. Падали на плечі аркани, скидаючи війнів під гострі копита.

Стогони, лайка, свист, галас, переможні вигуки і благання пощади... У вирі бійки шаленіли не лише люди, а й коні. Оскаженіння, озвіріння людей передавалося коням, і вони, оскалившись як собаки, рвали одне одного зубами.

Здійнята копитами пилюга змішалася з нічним мороком, який раптово впав на бойовище.

Бій згасав...

Лише двоє гузів втекли в ніч, несучи лихі вісті родинам полеглих одноплеменців...

Святополк невиразно пам'ятив сутічку. Лише пригадувалося, як рубав з плеча, ухилявся від зустрічних ударів і знову рубав. Розбурханий бійкою, він навіть не помітив, як чужа стріла дряпнула йому щоку, і тепер зі здивуванням витирав долонею кров.

Теленгути запалили смолоскипи.

Біля ніг у Джигалі лежав подоланий гуз у чорній овчині і помирав. Джигалі уважно спостерігав, як каламутніють очі ворога, і отримував задоволення від цього видовища.

Святополк звернувся до печеніга:

— Запитайся в нього, навіщо він коней понищив?

Джигалі стенув плечима:

— Він — завзятий молодчага. Печі вогнем, помиратиме, але правди все одно не скаже.

Однак помираючий гуз силкувався щось сказати.

— Чого хочеш, собако? — без злости вості запитав Джигалі. Йому вдалося відбити коня, і серце його відм'якло.

Гуз через силу і проковтнув криваву піну, що виступила на губах:

— Покажи мені його.

— Мого Алгару?

— Так, — знесилюючись, прохрипів гуз, а смерть уже витала над ним і прагнула вхопити його.

Привели скакуна. Рана над правою бабкою уже запеклася і більше не кривавилася. Широкі груди спокійно здіймалися під час вдиху. Ніздрі чутливо вловлювали запахи. У прозорій зіниці ока відбивалися далекі вогні.

— Який красень! — захоплено прошепотів гуз.

— А ти вбити його хотів...

Нічого не відповів гуз, просто дивився, пропікав коня очима.

Тоді Джигалі розуміюче додав:

— Щоб якщо не тобі, то ні кому, так?

Тіло гуза смикнулося останньою судовою й застигло.

Джигалі повільно витяг ножа й нахилився над трупом...

ПОБРАТИМСТВО

Кочовище чекало на них.

Коли Святополк і Джигалі на Алгару, на шиї котрого, там, де зазвичай висіла кисть-оберіг, тепер теліпалася лобаста голова гуза, наблизилися до аїла, назустріч на неосідланих конях висипали замурзані хлопчаки, щоб першими привітати звитяжців.

Посеред майдану їх зустріли білобороді старійшини на чолі з ханом Сабаром.

Джигалі м'яко зіскочив з коня і потрапив в обійми батька.

— Молодчага, — шепнув Сабар. — Ти повернув Алгару, і за молодецьку відвагу буде тобі шана від усього народу. Ти повівся гідно.

Останні слова хана були поховані під обвалом вітальних вигуків.

— А-а-а-а! Ях! Ях!

Сабар крадькома позирнув на єпископа.

Бруно Кверфуртський нервово перебирає пальцями залізного хреста, що висів у нього на грудях. Прямо перед ним звисала відрубана голова гуза з кривими, запеченими кров'ю вустами, з чорними провалами очей. Єпископа нудило. Порядки й звичаї цього народу були жорстокими. Ні, не вдається посіяти йому в іхніх загрубілих душах, укритих коростою варварських збочень, жодного зерняті святої віри. Не можна зростити сад на камінці. Боже, адже вони про війну та грабіжництво лише й думають і самою війною лише живуть. І марне слово Господнє для них. Утікають, дикі, від спасіння, не дбають про душу. Та чи і є вона в них?

Підійшов Святополк. Бруно лагідно усміхнувся:

— І ти був з ними, сину мій? — кивнув убік Джигалі, що пишався своєю славою.

— Так.

— Навіщо це тобі? У тебе, християнина, — одна мета, у них, дикунів, — інша.

Святополк стенув плечима.

— Ну то й що?

— Пам'ятаєш, для чого батько послав тебе сюди?

- Не забув.
- Але ти не повинен забувати, що по тобі і за твоїми вчинками печеніги будуть судити й про віру Христову.
- І знову здивгнув плечима Святополк, але промовчав.
- Крім того, ти маєш постійно пам'ятати про велич роду свого, — напучував єпископ Святополка, ніби свого прихожанина.
- Що тобі до моого роду, попе? — роздратовано заперечив князь. — І хіба ти приїхав сюди турбуватися про державу нашу? Дозволь мені самому судити, що добре і що погано, гаразд? І хіба я хоча б чимось принизив честь Києва?
- Поки що ні, але через недосвідченість і молодість свою ти вельми близький до цього. Дику нам треба дати зрозуміти величезну різницю, яка пролягає між істинним християнином і поганим язичником. Сьогодні ти вирушив у набіг, ну в погоню, я знаю, з ханським сином... Що скажуть печеніги? — Святополк осміхнувся, але єпископ ніби й не помітив іронії. — Печеніги скажуть: нема між нами різниці, християни такі ж самі, як і ми. Не вищі вони од нас ні вірою своєю, ні вчинкам». Однакові у нас помисли, — скажуть печеніги, — однакові у нас прагнення, і нема між нами відмінностей. Чим же християни, — скажуть печеніги, — ліпші за нас?
- Але те, що вчинив я, — спокійно сказав Святополк, — лише зблизити нас повинно, а не розвести в різні боки. І хіба не цього, хіба не любові й миру між печенігами й русичами хотів мій батько?
- Ти ще занадто молодий, щоб справедливо судити про такі важливі державні справи.
- Не такий вже я й молодий, як ти твердиш, якщо батько саме мені довірив вести переговори з печенігами, хоча були й інші бажаючі. — Святополк подивився просто в очі Бруно.
- Єпископ зніяковів, нетерпляче змахнув рукою. Тепер уже йому треба було виправдовуватися.
- Ти мене не так зрозумів. Просто я міг би вести переговори від імені князя Володимира. Вважаю, володар русів не став би заперечувати, якби бажана мета була досягнута яко-

мога швидше. Я не вперше веду з перемовини з язичниками, знаю їхні слабкості і, безсумнівно, міг би застосувати свій досвід найкращим чином.

— Не утрудняй себе, святий отче, — Святополк обернувся і відійшов до Варги, який під час цієї бесіди стояв останнь і жував травинку.

Бруно Кверфуртський стиснув довгі пальці і прошепотів услід Святополку одне лиш слово:

— Змінія...

Чоло єпископа нахмурилося. Він про щось болісно і важко думав, і схоже було, що ці роздуми спонукали його до дії. Бруно перехрестився й рішуче підступив до старого хана.

Сабар слухав розповідь Джигалі про те, як відбувалася погоня. Подробиці розпалювали хана, і, коли Джигалі розповів про танець Алгару на краю смерті, Сабар у захваті вдаврив себе по стегнах:

— Щастя було тобі, Джигалі! Людям степів без улюблених коня й життя не життя. — Очі його розгорялися, ніби не син, а він сам врубувався в розполохані лави гузів.

Улучивши зручну мить, Бруно шепнув Сабарові:

— Хане, мані потрібно говорити з тобою.

Сабар відмахнувся від нього, як від гедзя.

Єпископ наполягав:

— Мені обов'язково потрібно поговорити з тобою, хане.

— Для чого такий поспіх? Хіба ти завтра полишаєш нас?

Пий кумис, тішся і облиш клопоти на інший час.

— Є турботи, які не можна відкладати.

— Що ж, якщо так, приходь до мене в юрту ввечері. —

Хан зазирнув прямо в очі єпископу, ніби хотів проникнути в його потаємні думки, приховані од усіх.

...Щедрим був нині хан, пам'ятаючи заповіти пращурів: «Щедрість — охоронець честі й майна».

Воєдино зібралися на бенкеті родовичі. Рвали зубами баранину, жадібно ковтали пісне м'ясо нежеребних кобил, пили чорний кумис і хмільний арак, облизували густий жир, що стікав до заголених ліктів, задоволено гикали, відригуючи від надміру з'їденого, гиготіли, ляпали один одного по м'язистих плечах.

Ревли кобузи, пронизливо рвали повітря, тремтячи під язиками, чангавузи, хрипіли чогори, гнусавили узани, співаючи славу хоробрим і першому серед них — Джигалі.

Спльовували під ноги, метляли бритими головами, регонали, переповнені відчуттям сили, похваляючись випитим, наложницями, кіньми й подвигами, зловтішно глузуючи над переможеними ворогами...

Джигалі обійняв за плечі Святополка, що сидів праворуч від нього на почесному місці.

— Рус, ти — справжній воїн і вірний друг. — І несподівано для самого себе Джигалі раптом запропонував: — І ми могли б з тобою побрататися, якщо бажаєш. Так скріпимо нашу дружбу.

Лукаво поглядав з-під кудлатих брів старий хан. Що ж, поганого в словах сина нема. Добре мати такого побратима, як княжий син, серед могутніх урусів.

А Джигалі, захопившись власною придумкою, наполягав:

— Давай побратаемося, русе. Тяжка наша путь у житті — важко пройти її без вірного друга. Давай змішаємо нашу кров.

Джигалі взяв у руки чашу з білим араком, оголив ножа й різнув себе по пальцях лівої руки. Краплини крові падали в каламутно-білу рідину й змінювали її колір на рожевий.

— Давай свою руку, брате.

Святополк простягнув долоню, і Джигалі так швидко змахнув лезом, що князь навіть не відчув болю.

— Ось наша кров і змішалася! — радісно вигукнув печениг і зробив декілька великих ковтків. — Тепер твоя черга. Пий! — Простягнув чашу Святополкові.

— Егей-й-й! — Князь обтер губи рукавом. — Хмільний арак варять печениги!

— Віднині ми з тобою куми-побратими. Назавжди! Стану я для тебе стременом, ребром твоїм стану в біді. Поклич мене — і я прийду. Покличу тебе — прийди і ти з допомогою! — І на підтвердження святості проголошених слів Джигалі лизнув лезо ножа. — Ось так... Клянуся!

Гидливо дивився Бруно на бенкетування варварів. Вигуками захоплення бенкетуючі засвідчили, що відбулося щось

вельми важливе. Єпископ нахилився до бія, що сидів з ним поряд, і запитав, чому так радіють люди?

— Звичай не знаєш. Відважний Джигалі й рус побраталися. Тепер вони — брати! — і знову вчепився зубами в шмат смаженої кобилячої ноги.

«Хитро діє син Володимира, — подумав Бруно. — Я не дооцінив його. Він виявився кращим послом, ніж я...»

Не дрімав і Варга. Все бачив. Усе примічав. І задоволений був старий воїн своїм вихованцем — на його очах безтурботний юнак ставав доблесним мужем. Коли всі випивали, Варга лише прикидався, що також п'є, коли всі безтурботно сміялися, він робив вигляд, що також сміється. Варга бачив і хитру посмішку хана, й бридливо підібрані губи єпископа...

Ударив хміль в голову Сабара. Він повернув побуряковіле від випитого обличчя до Святополка і прокричав, намагаючись перекричати суцільний гамір:

— Ти бачив мою доньку, сину князя?

— Я бачив твою доньку, хане.

— Ні, ти подивися на неї ще раз. Подібних красунь, я гадаю, ти не зустрічав і в своїх землях, де жінки гарні, як ранкова зоряниця, й білі лицем, як перший сніг. Однак нема в них спопеляючого вогню. Нема в них справжньої пристрасті. Покірливі вони й ніжні, згоден, але нема в них того... того... — Сабар поляскав пальцями, намагаючись підібрати потрібне слово, не знайшов його і просто махнув рукою: — Та хіба розповіси про це... Гей ви там, — гукнув хан рабам, — передайте моїй доньці, що я наказую їй з'явитися на бенкет.

Швидко повернулися кули.

— Аралго звеліла передати, що якщо хтось хоче її бачити, то нехай сам прийде до неї.

Хан скопився на ноги.

— Що-о-о? — почав він сердито, але тут же розреготався і захоплено вигукнув: — Га? Що я казав? Ну й дівка — смерть! Ну передайте їй тоді так: батько просить Аралго вдостойти його своєю присутністю, ха-ха-ха!

Подзенькуючи золотим намистом, гордо відкинувши назад голову з важкими косами, неквапом підійшла Аралго і стала біля батька.

Святополк дивився на печеніжку й очей не міг відірвати — диво ж яке! У кожному русі воля, сила і... заклик.

Зачервонілою стояла Аралго перед бенкетуючими, але не затулялася сором'язливо рукавами вишитої сорочки, як зробила б на її місці будь-яка інша дівиця. Ніздрі тонкого носа сердито роздувалися. Рука сторожко перебирала насичене сріблом руків'я ножа, засунутого за вузький пояс, який на заздрість воїнам обвивав тонкий, надто тонкий стан печенізької діви. Стояла і дивилася просто на Святополка — інших не бачила. Не було для неї інших!

Ніби весна дмухнула в`обличчя. Навіть старі перестали жувати і завмерли зі шматками баранини біля ротів.

Гордий красою своєї доньки, хан запитав:

— Що, гарна моя Аралго? Вогонь дівка! Де ще таку знайдеш! Скільки хоробрих воїнів мріють про те, що понароджує вона їм дітей. Скільки ще крові проллється за красу її невимовну!

Нічого не чув Святополк, нічого не бачив, окрім печеніжки.

Усміхалися бенкетуючі. Закусив губу єпископ, не міг дивитися на переможне торжество гріха.

Варга напружено витягнувся в струну — обкрутить княжича дівка, ох обкрутить! — і зітхнув, не в змозі й сам супротивитись палкій дівчині-красі.

Дивляться одне на одного Святополк та Аралго, прикипіли їхні погляди. І милуються ними, красивими, люди.

Повела чорною бровою — завмерло серце русича. Опустила пухнасті вії — ніби вітром обпалило. Спалахнула зеленню очей — і згинув молодець у їх вири.

Варга багатозначно кашлянув. Озирнувся на нього Святополк і цим різким рухом відігнав ману.

— Хочеш, віддам її тобі за жінку? — сміючись, сказав Сабар, а очі не сміялись. Суворо й холодно обмацуvalи князя, вловлюючи сум'яття почуттів, що мінилися на обличчі русича.

Стрепенулася Аралго, очікуючи. Але що ж ти зволікаєш, русичу? Відповідай!

Мовчить Святополк. Вогненні кола кружляли в голові. Що сказати?

Сміється хан, а очі холодні-холодні. Як лід, холодні.

Знову, похлинувшись араком, заходився кашляти Варга.

Старий хан з розуміюче поглянув на старого вояка і зареготовав ще голосніше, а очі — крижані.

— Пожартував я... Ні, не для пішого ця кобилиця. Я для неї знайду степового витязя. Щоб вогонь зустрівся з вогнем. Не настав ще її час. Мою Аралго кров'ю заслужити треба — нема рівної їй у всьому степу, і за високими стінами ваших міст також нема. Нема! Невже ти й справді подумав, що я ось візьму та й віддам її просто так?

Аралго закусила калиново-червону губу. Дивно жартує батько!

Розгублений Святополк. Треба щось сказати, а що тут скажеш? І знову захотілося схопитися й кинутись до пече-ніжки, вдихати пающі її волосся, що пахне вітром. Гупало серце... Нічого, нічого не можна вдіяти. Треба стримати себе, всупереч самому ж собі. Як це важко!..

— Ти поводишся гідно, — шепнув Варга.

— Відчепись! — відповідь Святополка. — Без тебе нудить.

Аралго сердито обернулася. Злетіли і важко впали за спиною воронового крила коси. Стрімко пішла геть, жодного разу не озирнувшись. А старий хан ні-ні та й поглядав допитливо на Святополка. Тяжким він став від випитого. Похитуючись, хан підвісся, підклікав до себе теленгутів. Поштиво взяли слуги захмелілого хазяїна попід руки й повели в юрту, криту білою повстю. Та перш ніж піти, Сабар непомітно подав знак єпископові, мовляв, усе пам'ятаю, прихόдь. І Бруно зрозумів, що не такий хан захмелілій, як хотів здаватися...

Трохи вичекавши, єпископ підвісся, потягнувся, озираючи бенкетуючих. На нього ніхто не звернув уваги. Але все одно Бруно обережно обійшов стійбище, час від часу озираючись, щоб переконатися, що за ним ніхто не стежить, і лише тоді підійшов до юрти хана, біля входу до якої нерухомо застиг вартовий зі списом в руках.

Варга бачив усе...

Джигалі кудись відлучився. Святополк сидів сам і постуپово хмелів. Важка брила навалювалася на нього і не давала розправити плечі. Туга наростала, і, щоб заглушити її, Свя-

тополк під схвальні вигуки степовиків наливав собі ще й ще.
Думки стрибали, але відвернути їх від печеніжки князь нікуди не міг. Вона весь час була поряд.

Повернувшись Джигалі. Був якось особливо урочистий і зосереджений. Але не вимовив ні слова.

— Ти що? — запитав Святополк і потягся до кумгана з араком.

Джигалі мовчки відвів його руку й простяг Святополку якийсь округлий предмет, загорнутий у червоний шовк.

— Що це? — здивовано запитав князь.

Нічого не відповів ханський син. Мовчав і дивився вбік. Святополк розгорнув шелесткий шовк.

— Чаша... Навіщо вона мені? — п'яно мовив.

Крива й злегка сумовита усмішка торкнула вуста печеніга. Невесела була то усмішка.

— Дарунок, чи що, твій?

— Дарунок, — значущо сказав Джигалі. — Тільки особливий дарунок. Із ханського скарбу ця чаша. Дивися, щоб ніхто зі старих не помітив її в тебе. Біда буде.

— Ну побачать, то й що? — з п'яною безтурботністю голосно заперечив Святополк. — Подумаєш, таємниця велика! Я можу пити й з рога. Мені все одно, з чого пити.

Джигалі спокійно продовжив:

— Ти уважно роздивися цю чашу.

Жовта кістка, оправлена сріблом. Зручно лежить чаша в руці — одразу видно: добром умільцем зроблена. Тепла. Гладенька. Чаша як чаша. Що в ній особливого? Святополк під час київських банкетувань тримав у руках і значно коштовніші посудини. До чого ж ця таємничість й урочистість? П'яна забаганка, чи що, Джигалі?

Печеніг тихо й втасманичено запитав:

— Святополку, ти добре знаєш, як загинув твій дід — Святослав Войовник?

Святополк довго дивився у вузькі очі печеніга, силкуючись збегнути потасмний сенс його слів. Але непроникним було обличчя Джигалі, як камінь.

І раптом Святополка обпекла страшна здогадка.

— Не може бути! — видихнув з болем, а в голові закружило, і виразно відчув Святополк, як гусне його кров і,

роздираючи груди, рветься до серця, готового зупинитися посеред вдиху.

Печеніг скорботно й поштиво схилив голову:

— Так... Це чаша хана Курі. Мій батько успадкував її від свого батька. Це — чудодійна чаша. Ми, печеніги, віримо, що в ній криється могутня сила, і той, хто вип’є з неї, набуде безстрашної мужності й відваги і ніколи не відступить перед ворогами! — І Джигалі пошепки додав: — Як твій дід Святослав Войовник, котрий і в смерті був найхоробрішим з людей.

«Мертві сорому не мають», — згадав князь горді, непохитні слова Святослава.

Задихаючись від почуттів, що переповнювали його, Святополк бережно, наче мале дитятко, притиснув чашу до грудей, боячись ненароком потривожити сплячий безпробудним сном дух свого діда. Зігрів чашу диханням.

Круголобий череп діда лежав у його долонях, череп воїна Святослава, від залізної ходи якого здригався навколошній світ. «Іду на ви!» — слова впевненого у своїй силі вождя, окріленого перемогою, бентежили своєю яскравістю його уяву з раннього дитинства, коли уявляв Святополк, що продовжить славу пращура під покровом бойових стягів руських, при вигляді яких втікають охоплені жахом вороги.

— Ось ми й зустрілися з тобою, діду, ось і стрілися, — шепотів схвильовано Святополк, і клубок стояв у горлі, і все зникло, залишилися тільки двоє — дід і внук, що зустрілися через нездоланну прірву часу. — Діду мій, дідусю, — ніжно гладив Святополк чоло черепа.

Князь підвівся й побрів у степ. Джигалі не став його стримувати, розуміючи, що Святополку необхідно зараз по-бути самому.

Налягав нічний туман, і він пив його пересохлим горлом. Думок не було, лише щем.

Далеко за спиною залишилися вогні стійбища. Поле тихо розповідало щось своїм принишклім звірині й птахам. Звірі й птахи дослухалися до цієї дивної мови, але не дано було збегнути цього людям.

Попереду прямовисно зачорнів високий курган, порослий густими бур'янами. Святополк підійшов до підніжжя. Пова-

лився, знесилений, у мокру траву. Бережно поставив перед собою чашу і весь час про щось говорив, про щось запитував, на щось відповідав... Довго тривала ця дивна бесіда внука з дідом, живого з мертвим. Ім було що сказати один одному...

Коли настав ранок, Святополк витяг захалявний ніж і почав рити у вологій землі кургану могилу для часточки свого діда.

Ніж наштовхнувшись на камінь, з хрюскотом переломився. Тоді Святополк почав розривати землю нігтями. Руки скривавилися, але він уперто продовжував угризатися в землю. Зупинився лише тоді, коли впевнився, що глибина ями достатня для поховання.

Узяв череп, притиснувся до нього щокою, поцілував.

— Тут тобі буде спокійно... Тут тебе ніхто більше не потривожить. — Святополк плакав, можливо, перший і останній раз в житті. — Ти будеш довго спати... спокійно... солодко спати.

Святополк постелив на дно ями срібні пасма степової ковили.

— Тобі буде зручно! — Обережно поклав на смертне ложе череп. Засипав могилу землею.

— Лише я один буду знати, де ти покоїшся... Лише я один... Спи... спи, Святославе... спи спокійно, дідо...

БІЛА ЮРТА

Теленгут нахилився вперед, вдивляючись в обличчя прийшлого, впізнав єпископа, відвів від його грудей списа й відкинув запону.

Єпископ переступив поріг і завмер у шанобливому поклоні.

Юрту освітлював невеликий світильник візантійської тонкої роботи, в якому плавився баранячий лій, і сморід від нього одразу вдарив у ніздрі.

Прямо навпроти входу непорушно сидів, схрестивши ноги, хан Сабар. Каламутний погляд байдуже ковзнув повз Бруно, здавалося, хан думав про щось своє, потаємне, і в думках перебував зараз десь далеко звідси.

Примарно тліла курильна паличка, і її вогник виглядав у напівмороку, як насторожене око небажаного підглядача.

Мовчанка затяглась. Бруно почав відчувати себе незручно в позі нагнутого, і він непомітно випростався, але голову, як і раніше, тримав низько схиленою.

Але ось велетенська тінь на білій повстяній стіні юрти здригнулася, хан повільно, ніби тримаючи на долоні важкий тягар, повів рукою, запрошуючи єпископа сісти з ним поряд на строкату повстять. Бруно з полегшенням опустився на коліна й по-печенізьки підібгав під себе п'яти, хоча йому й заважала довга сутана.

Сабар не квапився починати бесіду, і єпископу, котрому доводилося в усьому дотримуватися звичаїв дикунів, належало терпляче очікувати, коли хан запитає його про мету візиту, і він чекав.

Нарешті хан, все так же дивлячись в нікуди, не повертаючи голови, стомлено промовив:

— Так про що нагальне хотів говорити зі мною чорний шаман?

Єпископ гарячково продумував, з чого почати, як підійти до суті, хоча все вже тисячу разів було продумано до дрібниць.

— Тобі відомо, великий тагаворе. — Бруно вирішив полестити ханові, назвавши його почесним титулом великого

правителя всіх тюрків, знаючи, які не байдужі варвари на відверті лестощі й похвали. — Тобі відомо, що я всього лише скромний служитель Господа моого Ісуса Христа, лиш один з багатьох його слуг, і єдина моя турбота: нести його пророче слово для просвіти інших, бо лише в його словах — істина, спасіння й відчинені двері раю... Ти люб'язно дозволив мені проповідь серед твоїх підданців і надав право окроплювати водою тих, хто увірує в животворну силу хреста.

— Зле від твоєї води моїм людям не стане. Якби ти проповідував погане, то я б наказав здерти з тебе шкіру і вирізати чудотворний хрест у тебе на лобі, щоб він освітлював тобі шлях до твого бога, — весело й водночас злостиво оскалився в усмішці хан.

Єпископові стало не по собі від подібних веселощів. Холодна хвиля липкого страху огорнула його.

Хан, не змінюючи пози, вступився твердим поглядом в очі єпископа:

— Мої люди нехай вірують як хочуть і в кого хочуть. Ні, я тобі тут, чорний шамане, не помічник. Якщо ти не зміг їх переконати, що твій бог кращий і сильніший, — це твій клопіт. Я ж не перешкоджав тобі.

— Так, і за це я тобі безмежно вдячний. Малий мій засів, але все ж... все ж кілька твоїх знатних людей охрестилися і серцем сприйняли нову істину.

— Справді? — І, помовчавши, додав: — Хто? Ти можеш назвати їхні імена. Щоб я переконався в істинності твоїх слів?

— Це твої хоробрі беки: Боняк, Сугра, Тазі та їхні люди.

— Ось як? — в задумі промовив хан і протяг: — Та-а-ак! Отже, охрестилися, кажеш?

— Атож, мудрість Господня осінила їх, і непогано було б, якби й інші печенізькі вежі пішли святою дорогою.

— Достатньо й цих... Що мені до твого бога! — рішуче перервав Сабар єпископа. — Облиш це! Мене ти не переконаєш, марно слів не лий!

Хан помовчав. Лице одразу набуло хижого виразу. Видно було, що він зараз вирішував щось дуже важливе для себе.

У Бруно противно затерпли ноги, але він боявся випростати їх, боявся навіть поворухнутися, а тому терпів.

Хан порушив мовчанку:

— Жерче чужого бога, давай говорити з тобою начистоту.

Що б ти мені не співав, я ж то знаю, що ти приїхав у наші стійбища не лише з тим, щоб навчити нас новій вірі. Ні, в широті твоїх намірів я не сумніваюсь. Але є... повинна бути в тебе й інша мета. Адже є? Є! Я нутром відчуваю, мене не обманеш!

— Я... мені... — збентежився єпископ. — Та ні ж бо...

— Так. Так, — твердо мовив хан, і єпископ подивувався звіриній проникливості дikuна — можливо, й справді нутром відчуває? — Я — не дурник, багато що бачу, багато що знаю. А головне — я знаю людей. Інакше не бути мені ханом, не водити печенігів у щасливі набіги в усі сторони світу.

Сабар пожадливо випив кубок гіркого араку й долонею обтер сиві вуса.

— Пий і ти! — владно наказав Сабар і гидливо присунув чашу до єпископа.

Той слухняно взяв чашу і, кленучи себе за малодушність, проковтнув мерзенний напій. Юрта одразу закружляла навколо своєї осі.

Ханові губи скривилися в презирливій усмішці: не вміє пити чужий жрець, швидко п'яніє — це добре, нехай п'яніє, швидше розтеліпає про те, що приховує в серці, і Сабар продовжив:

— Ми з тобою не діти, що, налякані камчею, хитрутуть і брешуть, намагаючись врятуватися від батьківського гніву. Ми обое вкриті сивиною, чи то ж нам лукавити один перед одним?

Усе почало поверматися зовсім не так, як того бажав єпископ. Він розраховував поступово, обережно підвести хана до потрібної спрямованості бесіди, при цьому сподівався ні на мить не випускати нитку перемовин зі своїх рук, проте печеніг порушував загальноприйняті правила, не давав спам'ятатися, замість того щоб захищатися, сам нападав, хапав суть, як кобилу, за холку, весь час говорив сам і вимагав негайної відповіді, не полішаючи співрозмовникові часу для старанного обдумування відповідей. Хан обіклав єпископа словами, як звіра мережами, і цьому впевненому натискові Бруно не знав що протиставити.

І все ж єпископ вирішив переломити хід бесіди й зробив ще одну спробу:

— Віра Христова велика, багата, сильна. З її допомогою можна багато що звершити.

Сабар невдоволено нахмурився: знову цей шаман за своє? Що він — не зрозумів, чого чекають від нього? До чого тут віра? Невже чорному жерцеві нема чого більше сказати? Тоді навіщо взагалі вся ця балачка?

Бруно зрозумів, що далі ухилятися від головного небезпечно, і він, відкинувши сумніви, видихнув:

— Хто ворог твій головний, знаєш?

Хан весь підібрався, насторожився, зрозумів, що лише тепер починається справжня розмова.

— Хочеш, скажу хто? — Нарешті єпископ упіймав слабинку дикуна — ось туди й треба бити без промашки. — Головний твій ворог — той, хто сусід твій найближчий. І чим дужчий він, тим більше — ворог. Хіба не так?

Сабар на знак згоди опустив важкі повіки й притінів ними очі з червоними прожилками.

— От бачиш! Я бачив у столиці русів їхню потугу. Сильні вони, як ніколи досі. Усі зібрані під руку Володимира. А як він загородився від степу? Які стіни, завали, укріплення,вали! Хіба що птах перелетить через них. Як ти гадаєш, від кого хоче склонитися володар русів за високими стінами?

— Нехай хоч і до неба зводить стіну, все одно мої воїни дістануть його. Не втече від печенігів, як утік колись під Василевим, — похмуро зауважив хан.

— Безперечно, це так, не сковатися Володимирові від тебе, але ти, хане, мусиш погодитись, що твоїм хоробрим воїнам стало набагато важче проникати в межі Русі. Усе частіше стали виходити дружини київського кагана в поле й нищити стійбища печенігів. Хочуть відняти степ у тебе, хане!

— Тси-тси-тси, — злостиво прошипів Сабар, як змія перед кидком.

Єпископ помітив, що знов ужалив у болюче місце, і скрадливо продовжив:

— Коли я їхав до тебе через землю русів, то чував, як вихвалялися в Києві перемогами над печенігами. Зі сміхом і

глумом оповідали про те, як їхні ватажки Олекса Попович та Янь Усмошвець, могутній єдиноборець, побили багато печенігів, а їхнього хана Родомана з трьома синами привели на аркані до Києва на поглумління черні. Чи правда це? І сміялися кияни, розповідаючи, що тепер утікають печеніги, ледь зачуто їмена цих русів.

Сабар люто зім'яв у жмені повстю. А Бруно Кверфуртський, ніби не помітивши, продовжував бити в саме серце:

— І ще казали мені русичі, — тільки не знаю, чи правда це? — що, налякані могутністю київського кагана, багато ханів і беків перейшло під руку Володимира, принижено прохаючи захисту й покровительства.

— Правда, — зі стогоном витиснув із себе хан. — Зрадники!

— І розповідали, що бив чолом Києву хан Ілдей — раз! Хрестився у Володимира і на вірність хрест цілавав хан Метигай — два! Перейшов д'русичів хан Кучюк і служить їм — три!

— Досить! — люто закричав, підхоплюючись, Сабар. Дзиггою завертівся на підлозі мідний кумган, розхлюпуючи в різні боки арак. — Досить! Пам'ятаю я це. Нічого не забув. Не треба мені нагадувати про нашу ганьбу, чорний шамане, не треба!

Єпископ смиренно опустив очі долу: ох, як добре, як діречно нагадав він ханові про печенізькі невдачі й поразки, вивів-таки варвара зі стану спокійної впевненості в собі, розлив чорну жовч!

Хан Сабар закипів злістю:

— Нічого не забув. Усе пам'ятаю. Сильні руси, тільки й печеніги не збідніли відвагою. Як вовки, вривалися і будемо вриватися в їхні багаті поселення.

Вичекавши, поки попритихне хан і знову сяде на п'яти, Бруно, ніби ненароком, кинув:

— Про це я й хотів сьогодні говорити з тобою.

— Ха?

— Не спілки з Руссю слід тобі шукати, хоча ти правильно вчинив нині, приголубивши Святополка, — мудрому добре мати друга серед ворогів... Ти, хане, — мудрий. І мудрість має підказати тобі таке: шукай собі друга серед ворогів тво-го ворога. Такий друг не обманить, тому що невигідний йому такий обман... Хто ворог Києву — знаєш?

— У сильного завжди багато ворогів.

Епископ довірчо нахилився до хана:

— Нині в Польщі у ляхів сильний правитель. Охочий він до чужих земель, жадібний, лютий, сміливий. Над іншими князями першим хоче бути, а решту попрати своєю ступнею. Погляди захланні мече в навколоїшні землі. Певно ж, не вибачить він каганові Володимиру Червенські землі, котрі сам прагнув захопити. З усіма ворогами Болеслав Хоробрый, не боїться й імператора німців, а от на Русь страшиться йти. Ненавидить Володимира, а зробити нічого не може — надто сильні руси. Не по зубах Русь навіть Хороброму! Що хоробрість, коли сили не вистачає?

Епископ ковтнув солодкий запах овчини і видихнув з такою силою. Що вогник світильника злякано сахнувся вбік.

— Ось тобі сильний і вірний спільник проти Київської держави! І ти, і він — обидва ненавидите Володимира. Так чому ж вам не об'єднатися і не вдарити спільно одразу з двох боків? Не встоїть проти вас двох київський володар, лусне його держава під печенізькими сокирами та польськими мечами, геть злетить ہалізний обруч влади, і розпадеться Русь на окремі племена, як це було раніше. Що завадить вашим набігам?.. Польський же Болеслав не страшний печенігам. Далеко він буде за лісами та болотами... а тут, у степу і на руїнах Русі, ви, печеніги, — самі пани й володарі. Усе ваше буде!

Хрипко зареготав печеніг, як птаха з ушкодженим горлом:

— Ну ѿ хитрий ти, чорний шамане. Солодко співати можеш, вік би тебе слухав, — і вже суворо додав: — Солодка твоя мова, але гірчить полином. А що, коли я повірю і вчиню так, як ти мені радиш, га?.. Так хто ж тебе послав до нас у степ? Бог? Князь Володимир? Чи король Болеслав? А може, імператор німців? Бог, кажеш? Ха!

Бруно Кверфуртський підняв перед собою хрест. Слава тобі, Господи, почув ти мої молитви, просвітив варвара! Слава Господу Богу, всепереможному, милостивому, милосердному, що поціновує добро і зло.

І Бруно звернувся з проханням до хана Сабара:

— Так дозволь же мені продовжувати засівати Божим словом незасіяні ниви душ.

— Що ж, засівай. Шкоди й справді нема від слів твоїх, та чи буде користь?..

Епископ вислизнув з юрти. Передранковий холод змусив його щулитися, і він, глибоко засунувши руки в рукави тонкої сутани, швидким кроком попрямував до свого помешкання...

Чорна тінь тихо відсахнулася геть від ханської юрти. Сонний теленгут нічого не помітив. Він стояв, спершись на спис, і подрімував. З дотліваючого багаття раптовий порив вітру вирвав з-під сизого вугілля довгий язик полум'я, і в його миттєвому відблиску мигнуло суворе обличчя Варги...

Хан Сабар довго сидів, непорушно вступивши у тонкий вогник світильника. Він беззвучно шепотів:

— Небезпечна людина — чорний шаман, небезпечна й лукава... хоча... хоча він багато правильного сьогодні сказав...

Раптом хан згадав про беків, які прийняли християнство: «Сьогодні віру зрадили, завтра — мене!»

Сабар голосно свиснув. На поклик володаря до юрти вскочив посоловілій від дрімоти теленгут, витрішив заспани очі.

— Поклич Джигалі...

До юрти увійшов свіжий, ніби й не було буйного бенкетування, Джигалі, солодко позіхнув:

— Навіщо кликав, батьку?

Сабар задоволено оглянув доладну, гнучку, дужу постать сина. Справжнього воїна породив степам Сабар. Буде кому владу передати; такий її утримає, не впустить в грязь.

— От що, сину. Підіймай своїх батирів, сідлайте коней, і щоб тихо...

— Оце тепер? Ніч же!..

— Тепер! Негайно!.. Роби що кажу! Потайки підійдеш до стійбищ беків Сутри, Боняка й Тази... не перебивай мене!.. Понищиш їх дотла. Голови беків привезеш мені. Так треба! Так має бути!.. Ясний тобі мій наказ, Джигалі?

— Я зрозумів тебе, повелителю. — Джигалі притулив руку до грудей.

— Тоді йди. — Сабар ласкаво поплескав сина по щоці, потім легенько підштовхнув до виходу..

ЗЕЛЕНЬ ОЧЕЙ ПЕЧЕНІЗЬКИХ

Святополк лежав горілиць, вдивляючись у зоряне небо. Неквално котився небесним шляхом Зоряний Віз. Несамовито мчав межи шмаття сизих хмарин повновидий місяць. Сьогодні Святополк виразно бачив, як на його вогнистому тлі на смерть зчепилися, змагаючись за владу, два брати, і старший, як оповідають старі люди, підняв молодшого на вила, і боги, щоб не згладилося з пам'яті народів це жахливе злодіяння, навіки, назавше зупинили мить убивства, щоб увесь світ пам'ятав і не забував, що нема страшнішого злочину, ніж пролита кров родича, тому що рушаться тоді основи світобудови і щезає правда з-поміж людей.

Дихали коні. Ліниво погавкували собаки. Від вогнищ віяло звичним гаром. Далеко над завмерлою землею лунали голоси дозорців.

На краю виднокола палахкотіли далекі зірниці, і відблиски світла то спалахували, то згасали. Вдалині, в жаркій задусі ночі, металася гроза.

Святополк раптом відчув, як його підхопила якась таємнича, невідома сила й підняла догори. І понесли його невидимі хвилі, і солодким було відчуття польоту — солодким і гірким. Між небом і землею шугав Святополк у потоках повітря, усвідомлюючи свою одночасну належність до них обох...

Чиясь прохолодна рука легко лягла на його лоб. Політ стрімко перервався, і Святополк упав у ковилу. Над ним склонилося прозоре лице Аралго, що ніби струменіло в зоряному світлі. Дівчина притиснула палець до вуст і поманила його.

Святополк покірно підвівся й, не усвідомлюючи, сон це чи дійсність, зачарований, пішов, не запитуючи куди, за печеніжкою, як і вона, ступаючи в росяні трави. Хрумкотіли під ногами соковиті стебла.

Аралго манила й манила за собою і весь час озиралася. Ніби перевіряла, чи не відстав. Не йшла — легко зависала над землею й пливла. Очі її по-вовчому світилися в темноті. Чи то просто зорі відбивалися в зіницях її очей?

«Так ось вони які, чародійниці!» — промайнула й одразу згасла думка, і, підкоряючись нездоланній силі поклику

доньки печенігів, Святополк ішов за нею, як сліпий за по-водиром.

Аралго нечутно відкинула запинало шатра ѹ зникла за ним. Не роздумуючи, наче в ополонку головою, ринувся за нею Святополк і лише там, за теплою повстю тонких стін, нарешті зміг видихнути. Очі важко звикали до густого мороку.

— Іди до мене, — грудний голос Аралго спокохав тишу.

Вона стояла перед ним, безсило опустивши руки.

Потім рвійно обхопила голову князя руками ѹ, доторкуючись до його шоки жаркими губами, шепотіла:

— Джигалі не скоро вернеться. Батько спить... Я просто не могла більше чекати тебе...

На різні голоси заговорив про щось, зашепотів, зашелестів дощ, і через тундук — круглий отвір у вершку юрти — увірвалася нічна свіжість.

— Сядь! — владно поклала тонкі руки на плечі Святополку і ніби втиснула в землю. Ласково простелявся під ногами пухнастий ромейський килим.

Змігнула іскорка, і затремтів вогник у світильнику, обдавовуючи неяскравим, але добром сяєвом. Затріпотіли легкі полиски, положали, але не проганяли пітьму, а надавали оточенню характеру дивної нереальності.

— Я весь час чекала на тебе, — слова дівчини ледь хрипкувато перекочувалися в горлі, — весь час чекала на тебе. Але ти не йшов. Чому? Ти ж — воїн! Ти — муж! Ти повинен приходити й брати те, що тобі любо. Я знаю, я бачу, що люба тобі. Але ти не йшов. Тоді я прийшла до тебе сама. Мовчи! Я прийшла сама тому, що знаю — ми потрібні одне одному. І тут нічого не вдієш, видно, за нас так вирішили боги. Не бійся бути обранцем богів... Я всього лише жінка і... не можу без тебе... не хочу без тебе. Хіба себе обманеш? Я хотіла б обманути, обминути долю. Але це неможливо. Сьогодні, коли я дізналася, що ти невдовзі підеш від нас, я не могла більше чекати. І мені не соромно, чуєш? Не соромно.

Аралго нервово розсміялася, і сміх її був схожий на схлипування.

— Бачиш, ми, жінки, буваємо відважніші за вас, котрі не бояться криці, але страшаться любові. Дурненький, не бій-

ся любові — в ній життя... і з нею життя. Пам'ятай це. Мовчи! Сьогодні буду говорити я... Я так довго чекала на тебе. Напевне, все життя. І ось ти прийшов. Ти не міг не прийти, адже правда? Мовчи, я знаю.

Аралго опустилася на коліна. Поставила між собою і Святополком чорного срібла чашу. Дзвінко струменіла темна рідина з одурманючим запахом з вузькогорлого кумгана, пінилася, переливалася через край.

— Ми повинні разом випити настоянку, — прошепотіла дівчина тремкими вустами. — Тоді обое наших сердеч зростуться в одне. Ти хочеш цього?

Святополк мовчки — говорити не міг — кивнув головою. Відчув, що гине, потопає в цих однаково несамовитих і ласкавих очах печеніжки, потопав — і не мав бажання випливти.

Аралго взяла руку юнака й поклада на свої пругкі груди.

— Чуєш, як стукотить?

Закружляло. Замигтіло, завихрилося...

Сліпучий сплеск світла!

Задихаючись, Аралго відсторонилася від Святополка.

— Зараз, любий, зараз.

Її лице стало суворим. Вона повільно, дуже повільно й плавно простягнула руки і взяла в долоні чашу. Мов зітхнула, гойднувшись, темна, в'язка рідина, впіймала відблиск вогню і стала фіолетовою. Вдалині скрикнув нічний птах.

Імла розступилася. Висвітилося обличчя Аралго. Очі. Які це були очі! Вони охоплювали його усього, випромінювали неяскраве, добре й ласкаве світло, і це світло проникало в душу, заполоняло її, і в Святополкові почала нарости радість, шалена й безумна, незнана досі й непозбутня радість, від якої не втекти, не сховатися, тому що вона стала частиною тебе самого й тепер ніколи не полишить, нехай навіть розвернеться земля й запасеться небо... Так ось воно яке, щастя. Простягни ж руку і візьми його, візьми! Страшно? Страшно, безперечно, страшно, адже не спробувано ще жодного разу. «Так не може бути!» — кричав розум. «Лише так і повинно бути!» — відповідало серце. Але легше руку в вогонь! Але хто може знати, як краще?

Аралго піднесла чашу до вуст і, не розплюючи очей — зіниця до зінищі, — пригубила. Опустила довгі вій, лягла тінь на щоки. Завмерла, вся третміння й чекання.

З рук у руки перебрав Святополк чашу. Був якийсь потаємний сенс у цьому дійстві, але який — князь не знав. Срібло чутливо й бережно зберігало тепло долонь дівчини. Від любовної настоянки здіймалися хмільні степові запахи, від яких злегка паморочилось у голові. Пахло молоком диких кобилиць, євшан-зіллям, сріблом і зірками. «Як дивно», — подумав Святополк й осушив чашу до дна. Гаряча хвиля захлюпнула князя, підім'яла його. Заметалося серце, шукаючи виходу з грудей, і не знаходило його.

У напівмороці вуста шукали вуста, руки тягнулися до рук.

— Зачекай, — зі стогоном видихнула Аралго, — зачекай, коханий.

А солодкий туман уже засліплював очі.

Дівчина на мить притислася до грудей. Уста ледь торкнулися вуст. Святополк хотів обійняти її, але руки піймали лише порожнечу. Печеніжка гнучко вислизнула з обіймів. Стала, заломила руки. Рукави вишитої сорочки опали донизу, й оголилися срібні руки — такі тонкі, тендітні і водночас сильні. Вийняла гребінець. Ринуло довге волосся на плечі, груди.

— Не квапся, коханий — уже не говорила, а марила, захлиналася Аралго, знемагаючи. — Твоя я. Від мене не втечеш. Тепер я завжди буду з тобою. Де б ти не був, буду з тобою. Ти для мене єдиний і жаданий — я так вирішила чи боги — ах, яка різниця? І так буде зараз, завтра. Завжди. Нічого тут не вдіш. До гробу — лише мій. З ким би ти не був, кого б не зустрів — мій! Мене не позбудешся. Захочеш піти, соколе мій, а все рівно не підеш. Себе не перебореш...

Закляттям, страшним любовним закляттям пройняті були слова печеніжки. Святополк дослухався, розуміючи, що кожне її слово — правда, що так і буде віднині, і тішився з того, не відаючи і не бажаючи знати, що готує йому доля завтра. Більше не буде завтра. Є лише сьогодні, тепер...

Важко дзенькнула нагрудна гривна. Скинуто зап'ястя. Мов краплині у воду, тихо подзенькуючи, падали коштовні персні із самоцвітними каменями.

— Нішо не повинно заважати нам відчувати одне одного.
Нічого не повинно бути між нами... Лише я і ти... Зніми хрест!

І поки Святослав зволікав, сама скинула мідь з його грудей і швиргонула кудись у темінь.

Шелеснула одіж, що скидалася в нетерплячці, спадала на землю осіннім листям.

Припала до нього оголена, мов вихоплена до бою шабля.

— Ось тепер ти мій!

Що це, весна чи осінь?

І здиблася земля, шугонула й прогнулася під ними. Не лише вони розкривали одне одному обійми — то весь світ обіймав їх, юних.

Без слів, щедро розкривав світ їм приховане таїнство буття, велику тайну любові й ненависті, життя й смерті. Тільки не знали вони ще про це. Пізніше прийде це гірке знання, значно пізніше. А нині — що їм, юним, смерть? Що їм, сильним, біль? Що їм, вічним, час? Що їм, щасливим, страждання?.. Нічого нема, лише вони, і ця земля, і високе небо. І все суще злилося в цю мить у них.

Дивне слово — «коханий». Ніжне слово — «кохана»...

Десь хроплять коні. Хтось корчиться в смертельних муках, прощаючись з життям, зітнулися мечі, рве живу плоть залізо, палахкотять пожежі, кров, ненависть, перемога й поразка. Упала зоря? Ще одна? Ну то й що? Нічого, нічого нема... лише я і ти, ти і я, і ми разом. Так не буває. Не буває? Але ж є... Всі знеособлені. Все знеособлене. Бережи мене, Господи, і ви, старі язичницькі боги... Не боги — я буду оберігати тебе. І в сніг, і в сонце, і в радості, і в горі, і в житті, і в смерті. Де б ти не був — чи то в полі, чи в нетрях, на горах високих чи в морі глибокому, я, тільки я одна буду оберігати тебе — не боги!.. Я буду дихати пилом твоїх доріг, лиш пам'ятай мене, лиш пам'ятай мене, пам'ятай...

Дихали одне одним і надихатися не могли до того невблаганного часу, коли рожева зоряниця безжалісно розпахала небо й народила ясний ранок.

І тоді Араго сказала:

— Пам'ятай, я — твоя берегиня. Пам'ятай мене — я ж частинка тебе тепер, нехай маленька, але частинка...

Аралго простягла хитро звинений золотий перстень з яскравим каменем, що ввібрал у себе, здавалося, зелень усіх трав.

— Хочу, щоб цей камінь — подарунок на гірку пам'ять — завжди був з тобою. Він як око мое буде. Цей камінь оправлений в золото невідомим народом, котрий згинув у буреломі лихоліть ще в стародавні часи. Камінь цей народився одночасно із Всесвітом, тому ввібрал у себе щасливу силу матері-землі. Я хочу, щоб ти був щасливий, тому дарую тобі його.

Святополк хотів відмовитись від такого щедрого дару, але Аралго збліснула очима, і він узяв перстень й відчув його — стиснутий в золоту грудку тягар.

— Але він не підходить до моєї руки.

— А ти почепи його на шию поряд з хрестом, як оберіг.

Князь понишпорив рукою в темряві, наляпав шворку, на якій невагомо теліпався батьківський хрест, розірвав її зубами і запитально подивися на печеніжку. Аралго щасливо посміхнулася вологими очима. Тоді Святополк нанизав перстень на шворку поряд з хрестом.

— Зачекай, я сама надіну його на тебе.

Хрест і перстень одразу ніби прикипіли один до одного — не розчелити. Аралго взяла їх і наділа на м'язисту шию, погладила по щоці.

— Нагнися до мене.

І поцілуvalа спочатку в одне око, потім — у друге.

— Щоб завжди пам'ятав мене... Тепер — іди!

І вона відвернулася, щоб русич не зміг помітити гіркоти й безнадії, які дає знання, одвічно властиве жінкам, і яке ніколи не буде дано збагнути чоловікам. Бо знання те йде з глибин жіночого серця.

— Іди ж бо! — зі стогоном.

...Пішов Святополк. Аралго дивилася йому вслід, і по її шоках котилися слізози...

Святополкові здавалося, що, йдучи від Аралго, він з хряскотом рве на шматки свою душу — з болем, з кров'ю. Ішов Святополк і зізнав, що не буде йому більше радості, — вийла його серце зеленоока печеніжка, випалила душу і лишилося саме вугілля й невситимий і непогамовний біль...

На Святополка вже чекав, суворо насупивши брови, Варга. Схоже було, що він так і не лягав спати. Коли князь підійшов до згаслого бағаття, Варга навіть не обернувся, лише через деякий час кинув через плече:

— Недоладно, молодче.

І тут Святополк вигукнув несподівано для самого себе:

— Я одружуся з нею!

Варга на смішкувато поглянув на нього:

— Ой, чи ж так?

— Сватом будеш, Варго! — Святополк весело хляпнув наставника по кругому плечу, але той бридливо скинув його руку.

— Не квапся так.

— А чого чекати? Я кохаю її.

Варга різко обернувся. На вилицях заграли жовна.

— Скуштував жінки, і вже життя не життя без неї? Ще багато такого добра на твоєму віку буде! Кров молода заграла? — І Варга, більше не стримуючи себе, закричав: — Забув свій сан, княже? Забув, для чого послано тебе сюди? Дівуля в нього на умі! А про інше ти подумав? А може, навмисне підіслиали до тебе'печеніжку, щоб у солодких утіхах вивідати потаємне? — І вже м'якше додав: — А що, коли батько чи брат дізнаються про твою нічку веселу? Про це ти подумав?

Обм'якнув князь і вже не так упевнено повторив:

— Я одружуся з нею.

— Не одружишся! — відрубав Варга. — Ніхто тобі цього не дозволить. Забув, що ти — старший син Володимира? Не по любові князі женяться. Не красу дівочу в посаг беруть. На тебе за правом первородства чекає золотий стіл велико-княжий. Про це ти повинен пам'ятати. Усе решта забудь. Тут усе мечем і силою вирішиться. І одруження твоє також справою державною буде. Щоб ти сильнішим став. А ти під корінь рубаєш. Батько тебе сюди послав, щоб випробувати, а ти слабкість свою виявляєш. Ворогам твоїм це лише на руку. Згадай про братів своїх! Тільки й чекають, щоб ти спіткнувся. Спіткнувся — одразу, як вовки, зграєю накинуться, і — на шмаття! Про це пам'ятай.

Святополк сів, обхопив голову руками. Не владен він над собою!

— Аралго-о-о!
— Ось так-то краще, князю, — майже ласково мовив Варга й додав: — Усе минеться. Будуть у тебе нові веселі ніченьки... А печеніжку... печеніжку ти забудеш...

Не досягши такої жаданої мети в крайні печенігів, єпископ повернувся до Польщі під опіку Болеслава Хороброго.

Приблизно через півтора року після перебування в Русі й у дикому печенізькому полі Бруно Кверфуртський прийняв смерть від рук лютих пруссів... Слово його виявилося безплідним.

«Кведлінбурзький літопис» (XI ст.):

«...Бруно, за другим ім'ям Боніфацій, архієпископ і монах, на одинадцятому році свого постриження загинув, обезголовлений язичниками, на кордоні Русі й Литви з вісімнадцятьма товаришами й був прийнятий на небеса. Римська церква долучила його до сонму святих...»

ПОЛУДЕНЬ

Частина друга

ШАЛЕНСТВО

Болеслав наблизив товсте, з великим горбатим носом обличчя, обхопив руками голову Доброгніви, міцно поцілував у губи. Жорстка щетина батькових вусів противно лізла до рота, кололася. Від батька тхнуло винним перегаром, потом і конюшнею. Несподівана батьківська ласка була незвична. Доброгніва зіщулилася, їй було неприємно.

Несподівано Болеслав легко підхопив доньку на руки й високо, ледь не до самої стелі, підкинув. Серце дівчини сразу ж шутонуло вниз, стало страшно, і вона знову відчула себе маленькою, беззахисною дівчинкою.

Батько м'яко поставив доньку на землю. Ноги не хотіли тримати Доброгніву, вона вже знала, що зараз станеться щось таке, що змінить її долю, переінакшить життя, котре досі протікало в стінах кам'яного замку спокійно, наче тихий ручай у лісовій гущавині, але що саме переміниться — вона не знала, але вже стривожилася.

Болеслав посадив доньку поруч із собою. Довго дивився на неї й мовчав, і від цього мовчання ставало ще гнітючіше. Під важким поглядом Доброгніва знітилася. «Та говори ж нарешті!» — хотілося крикнути.

Батько здивгнув широким плечем, ніби скидав невидимі пута:

— От що... вирішив я видати тебе заміж.

Доброгніва заціпеніла. Передчуття не обмануло її.

— У Туров пойдеш. Дружиною Святополка, сина київського князя, станеш. Княгинею будеш... Онуків мені пода-руєш дужих, хоробрих.

Доброгніва тихо заплакала. Болеслав відвернувся, щоб не бачити сліз дочки.

— Щастя тобі... Про честь свою пам'ятай. Рід свій пам'ятай. Не забувай, що ти доночка Болеслава, короля поляків. Ніколи не принижуй гідності твоєї крові... У всьому слухайся Рейнберна Колобжезького, котрий буде супроводжувати тебе. Він мені вірний слуга, поганого не порадить.

Доночка схлипувала. Болеслав підвівся й, не дивлячись на неї — не дозволяв спалахнути батьківським почуттям, — за одним видихом відрубав минуле, що пов'язувало його з доночкою:

— Щастя тобі.

І пішов — величезний, важкий: під ногами зі стогоном прогиналися дошки підлоги.

Після його відходу Доброгніва довго захлиналася слізами, беззвучно й приречено, невідомі ще турботи вже тепер страшили її, і вона шепотіла, розмазуючи слізози:

— Навіщо?.. Навіщо?..

Що саме — навіщо? — вона не знала, просто майбутнє лякало її своєю неминучістю...

Від Болеслава Хороброго знову прибули до Києва посли й запропонували закріпити раніше укладений між Польщею і Руссю мир сімейним союзом. Болеслав пропонував доньку свою Доброгніву за дружину синові київського князя. Вусаті посли гречно кланялися Володимирові, передаючи слова свого володаря:

— Мир родичанням міцний. Породичаємося ми, взаємній ворожнечі — кінець. Усе можна буде обговорювати й вирішувати по-сімейному..

I Володимир визначив Святополкову долю остаточно.

Перебування Святополка в Дикому полі мало що змінило, хоча він і виконав усе доручене Йому батьком: уклав мир з печенігами, викупив полонеників і домовився про безпеку торгових шляхів. Володимир тільки й сказав, що Йому відрадно бачити змужніння сина, хоча, як відомо, Святополк діяв необачливо, ризикуючи надто багато чим. Святополк відчував, як багряність його щоки, а батько, насмішкувато поглядаючи на сина, сказав, що мудрість, як і багатство, накопичується роками, але у нього, Святополка, ще все життя попереду й вистачить часу, щоб навчитися владарювати не лише над людьми, а й над власними пристрастями, а поки що Святополк знову мусить їхати до Турова й княжити там, як і раніше, поки сам Володимир не покличе його назад до Києва. Коли це станеться? Коли визріє час й настане строк.

I того ж дня, розуміючи, що в Києві Йому більше робити нічого, Святополк разом з Варгою і колишнім полонеником Щедрою, якого він викупив у степовиків і який полюбився Йому, не зволікаючи, виїхав до Турова. Образа зачайлася в Святополковому серці, запеклася недоброю кров'ю і часто вихлюпувалася назовні безпричинним шаленством.

З байдужістю сприйняв Святополк рішення батька про свій шлюб. На мить виринула перед ним Аралго, тонка й сурова, погляд пильний. Гірко посміхнулася й щезла. Зелений камінь обпік груди. Виник біль і зник. Залишилася туга.

В очікуванні нареченої буйствуval Святополк. Пив мед для звеселяння, але на те вона й гіркота, щоб серце їсти. Нила душа. Нудотно! Гуділи дудки й свистіли свирілі. Гупали бубони. Кривлялися скоморохи. Святополк змушував тан-

цювати перед собою п'яних голих дівок, а потім просто в гридниці вчинявся повальний гріх. Гиготіли захмелі гридині. Вищали дівки. Сміх — як стогін, і стогін — як сміх.

Молодий місяць зеленавою рибиною вигравав у хмарах, пірняв у глиб небесних вирів і виринав, плив по темно-сіньому небу до зоряних розсипів і ніяк не міг допливти.

Надворі прохолодо. Вечірня сирість освіжала голову. Лопотіло кленове листя. Струшувалося гіля, холодні краплини пронизували сорочку. І раптом ясно зрозумів Святополк, що вже зараз, не убачивши, не знаючи, яка — добра, зла, вродлива чи потворна його наречена, — все одно: вона ненависна, осоружна й інакшою не може бути. І це назавжди... Звіниться, то й полюбиться? Олжа! Не полюбиться. Хіба можна полюбити ту, котру кладуть тобі в постіль, хай навіть того вимагають високі державні цілі? Досі він завжди брав сам, що хотів... Та що він за князь, за володар, якщо не вільний у своїх бажаннях і вчинках і мусить постійно погамовувати себе і своєї устремління? Пропади все пропадом!.. І щось страшне, не звідане раніше, прокидалося у Святополкові, і зринала, оволодіваючи ним, страшна, безглузда своєю безпричинністю жадоба руйнації, прагнення убивати, трощити, лютувати...

Глухої полуночі Святополк зривав гриднів, садовив на коней, і зграєю хижаків гасали дружинники полями, витоптуючи жито, що вже заколосилося. Князь чув, як хрумтять під копитами стебла, дзвонить колос, і радів цьому сумному похоронному подзвону. Пропади все пропадом! Нехай усім буде гірко! Навмисне нищив урожай, втішаючись нищенням. І, відчуваючи бентежне шаленство, яке змушувало забути про власну гіркоту, знов й знову спрямовував Святополк коней у гущу хлібів.

У відповідь на нечуване глумління смерди підпалили князівські гумна. Зовсім знетятився Святополк, дізнавшись про підпал...

Дружина увірвалася в біжнє поселення. Не став князь дошукуватися правих і винуватих. Попалив хати і, задоволений, дослухався до схлипування вогню.

Заупокійною свічкою враз запалахкотіла легка берестяна церквиця з гострим дахом, укритим гонтом.

Тоді постав перед Святополком піп Дудика в благенъко-
му підряснику. Дудика був своєю людиною, з місцевих, тіль-
ки й знат про Ісуса, що він — Христос, є Богом благим і ми-
лосердним, що сприйняв на себе біль світу й біди людей.

— Навіщо людей губиш? У чому провина їхня, княже? —
сміливо запитав піп.

— У чому? — люто видихнув Святополк. — Ти у мене, у
ме-е-не-е запитуєш, у свого владаря? А сам не знаєш?!

Схопив у жменю ріденьку борідку, крутонув і з м'ясом
вирвав, збив Дудику з ніг і з лятою насолодою довго топтав.
Піп звивався під жорстокими ударами і кричав черним від
крові ротом:

— Душогуб!.. Будь ти проклятий, окаянний! Окая-а-
нний!

Кривавий чад надовго затуманив князя. Спіркові насили
вдалося відтягти Святополка від понівеченого тіла Дудики.

— Облиш! Мертвий він.

Князь із ненавистю прохрипів:

— Киньте в кущі!

Поїхав Святополк. А зелений камінь так само тягарем
земним лежав на серці, не давав дихнути...

У кущах квітучої черемхи прийшов до тями піп Дудика й
побачив над головою розсип зірок і квітів. Дмухав вітерець,
і тихо опадав цвіт, покриваючи Дудику білим саваном. Зорі
незрушно вдивлялися в землю, і таким байдужим був їхній
погляд, що Дудика злостиво засміявся:

— Нема, певне, Бога... Нема!.. Дурні ми... без силі, обду-
рені всіма... Навіть боги брешуть...

Згорнувшись, як у дитинстві, калачиком, притулився до те-
плої землі... І так і помер...

Мерехтів великий Зоряний Шлях, але нікого нікуди не
кликав.

Зі столичного Києва приходили тривожні вісті, що Воло-
димир хворіє. На те Божа воля — юні шалені роки відлунюю-
ть хворостями в старості. Яким довгим не було б життя, а
свій лік кожному прожитому дню веде, і тепер, коли набута
поважна мудрість, і перемінив би щось великий князь, та

пізно: звершилось усе, що повинно було звершитися. Можеш озирнутися, та не зможеш повернути. Не повернути тих днів, що минули. Старість — неволя. Лише інколи дивно зашумує кров, прохопиться незнаний біль... Тихо померла Рогніда, перед смертю все хотіла побачити Ярослава, щоб віддати синові останнє материнське благословення... Так і не зустрілися при житті. Володимир не поїхав на похорон — дорогу розмила негода, і самотньою відспівала свою матір Предслава. Через декілька місяців Бог прибрав і візантійську царівну Анну, з іменем якої поговір пов'язував хрещення Русі. Вечорами ходив Володимир у Десятинну церкву плакати над кам'яною домовиною, в якій покоївся прах останньої жони його. Оплакував Володимир свою молодість, а все одно жити хотілося, і, коли висохли слізи, засміявся: «Молодим був — без крил літав; старим став — на печі сиджу — далеко виджу. Знаю — смерть моя не за горами, уже поряд, близесенько. Так ні ж! Ще поживу. Рано мене відспівувати, не все ще в цьому житті я звершив. Пospішати треба, щоб усе встигнути. Ох, і солодке життя, солодше за мед столітній буде». А потім гріянула громом несподівана звістка: знову жениться київський князь і бере собі за жінку старий юну доночку маркграфа Куно фон Еннінгена, онуку імператора Оттона I. Так забаглося Володимиру Красне Сонечко відсунути своїм могутнім плечем смерть. Гнав від себе київський князь осоружну, стидку старість.

Неприємно вразила ця новина Святополка. Злостиво хмикнув: опале листя молоду траву глушить. Ніж старий меч зубрити, чи не ліпше новий викувати?

Утік сон від Святополкових повік. Ночами жона його Доброгніва чула важкі, рвійні кроки чоловіка. Хотілося підійти, приголубитися до Святополка, але боялася роздратувати непроханою ласкою. І закутувалася щільніше в одіяло і так завмирала, сплакнувши в подушку. Святополк не приходив.

Важкі думи облягали туровського князя, змушували мечтатися ночами по тісній світлиці, наче по клітці, в усвідомленні великого безсиля свого. Минали, пропадали його кращі роки, а хто він, Святополк, є? Ніхто! Тlia! Загнаний у цей ведмежий закут і мусить нидіти в цілковитій невідомості

у той час, коли душа прагне великих звершень. У його літа Володимир уже був великим князем, надбав честі й слави від багатьох народів, а Святополк — усе ще маленький удільний князьок... Він — старший серед братів, та що йому з того? Додалося слави? Примножилося сили? Ні! Що його чекає в майбутньому? Хто успадкує державний меч після смерті батька? І чим Святополк прогнівив його? Володимир докоряє йому за непокірливість. Святополк закусив губу і став найпокірливішим серед синів. Й що ж? Нічого не змінилося. А тут ще вірні люди донесли лихі вісті, що Ярослав сіє чутки, начебто Святополк не законний син Володимира, а сім'я Ярополкове, тож і права на великої князя стіл не має. Раніше не вірив Святополк чорним чуткам. Поговір завжди злий і завжди прагне принизити високого, і виростають у власних очах малі, споглядаючи його приниження. Тепер Святополк уперше глибоко замислився над цими чутками. Не просто так слово мовлене. Досі заспокоював себе: не затулиш сонце рукавицею, не вб'єш молодця небилицею, і на орла ворон каркає. Але чутки ставали усе впертішими. Видно, комусь і справді треба, щоб люди повірили в дурну видумку. Поговір-бо не по лісу ходить, а по людях. Добра слава в кутку сидить, а погана по стежці біжить. Було над чим замислитися. Святополк знов братову вдачу: якщо надумав щось кульгавець — неодмінно доведе до кінця. Тим і небезпечний. Остерігатися Ярослава треба. Молодші брати — телята поки що. Нехай до часу під теплим крилом батечка потішаться.

Внутрішній погляд свій Святополк усе частіше звертав на Київ. Батько. Суворий, міщний володар не відає хитань і сумнівів. Призахідне сонце відкидає все довші тіні. Святополк далеко відійшов від батька, і мало залишилося між ними спільногого. З роками взаємне відчуження зростало. І знов Святополк, що тепер розділяє його з батьком не різниця в літах, а щось істотніше, а саме — погляд на світ і на те, що відбувається у світі.

Він, Святополк Володимирович, заполонений спрагою, а погамувати цю спрагу спроможна лише влада. Влада хай і не над усією Руссю, хай в одному князівстві. Але це повинна бути його влада, ні з ким не розподілена. Заради цього

варту ризикнути. Але потрібна опора. Потрібні союзники як усередині країни, так і зовні. На кого розраховувати в майбутньому? Печеніги? Джигалі? Араго? Напевне... Тільки цього мало. Хто ще? Київські бояри, котрі стогнуть під важкою батьковою рукою? Тесь Болеслав? Хіба не про це твердить Рейнберн, духівник його Доброгніви?

Останнім часом Святополк уподобав тихі бесіди з Рейнберном. Зазвичай вони сиділи один навпроти одного, потягуючи червоне вино. Спокійно мерехтіла свічка. Стікав краплинами віск, і без натуги текла некваплива бесіда. Єпископ володів завидною здатністю легко вгадувати Святополків настрій і залежно від цього вести веселу чи сумовиту розмову, уважно відстежуючи вираз обличчя співбесідника, безпомилково ловити мить, коли слід було змінити хід бесіди. Так чи інакше, але Рейнберн з дивовижною послідовністю незмінно схиляв розмову до одного й того ж: Святополку неймовірно пощастило, що він породичався з таким могутнім володарем, яким є польський король. Болеслав ніколи не полішає в біді друзів, він людина честі й рицарського слова, надійніша за кам'яну стіну його порука. Мати такого родича, як Болеслав Хоробрий, — велике щастя. Утім, все в руці Божій... Великий князь київський хворіє. Це таке лихо! Але що відіш? Смерть не вибирає: і в царя, і в раба однакова доля. Але якщо, не приведи Господь, станеться неминуче, бо ж у світі нема нічого більш певного, ніж смерть, то Святополк, можна не сумніватися, вже подумав про те, як йому в такому разі вестися? **Hi-i-i-i?!** Це дивина для такого мудрого володаря, як він. Мудрість правителя полягає, окрім усього іншого, в умінні передбачати розвиток подій, хіба не так? На жаль, він, єпископ, чував, які брудні чутки про Святополка поширюють брехливі язики наклепників. Нехай собаки гавкають, не варто на них звертати увагу. Одначе, з іншого боку, зовсім не надавати їм значення було б неприпустимою легковажністю. Слід добряче зважити, все-бічно обмізкувати, щоб випередити дії ворогів. Яких ворогів? Хіба Святополк ніколи не задумувався про те, хто його друзі і хто вороги? Певна річ, єпископ нічого поганого не хоче сказати про Святополкових братів, але все ж таки... тут

є над чим поміркувати. Кайн також був братом Авелю... Слід до всього бути готовим, щоб потім не пошкодувати про втрачене. Безперечно, судячи з усього, Ярослав — розумний правитель і щонаймиліша людина, але хто ж не знає, що влада псує навіть кращих з-поміж нас. Хіба не так? Володар повинен бути готовим до всього, тоді ніщо не заскочить його зненацька...

Щільно лягали слова єпископа Рейнберна на серце Святополкове, котрому здавалося, що єпископ говорить про те, що вже давно передумане ним самим, просто Рейнберн зумів укласти його думки в слова і сміливо проголосив те, про що Святополк лише роздумував. Так, треба діяти, зважитись на щось рішуче. Святополк уже давно не отрок, щоб метатися з боку в бік, мусить відважитись — інакше загибель і забуття.

Останні сумніви відкинула страшна звістка: Володимир віддав Новгород Ярославу. Звідти — пряма дорога на Київ...

ЗАКЛИНАННЯ ГРАДУ

За літо ввібрали в себе сонце, визріли міцні хліби — колосок до колоска.

Але не все на добро повертає людині...

На краю неба згромадилися, заклубочилися, завирували темні хмари. Ударив далекий грім. Розкотисто пророкотало над бором. Потім грюкнуло ще і ще. Здійнялася стіна густої пилюги й понеслася понад покрівлями. Гомінкі відлуння множили люте ревіння бурі, що явилася не знати звідки.

— Спаси нас, спаси, Боже! — волали люди, охоплені страхом.

Усе густішим ставало чорне, ревуче хмаровище. Біснувався вітер, безжалісно зриваючи з дерев листя, з тріском ламаючи важке гілля яблунь.

Стогнали ниви.

— Бі-да-а-а! Поб'є град стигле жито, як жити будемо?

На мить завмерла буря, ніби уважно прислухаючись до людських заклинань, повільно вбирала у велетенські легені розпечено повітря, щоб наступним своїм видихом знести дощенту все створене людьми.

Тут пригадали селяни стародавнє закляття: бурю й град можна або умилостивити, або відстрашити.

Кидали свої сокири високо навстріч хмарі, а потім із силою вганяли їх у землю.

Хтось зі старих виставив супроти вітру гострого меча. Вірили — хмару й град можна уговкати сокирою й мечем, серпом і косою. Найбільше бояться кованого заліза злі погонічі хмар — вітрогони, босоркуни й босоркині. Летять відьми й відьмаки, незримі всім, у бистрих потоках вітру, сіють зло. Мстяться за прокляття, накладене на них людьми. А може, це збили люті мерці-navи тумани в хмари і тепер тішаться болем і страхом живих?

Жінки надягали білу одіж навиворіт. Виносили з хат сита, повні сірого попелу, кидали його пригорщами проти вітру, називали на ймення знайомих загиблих — невмиротворених покійників, просили їх змінити гнів на милість, забути заподіяні образи й відвести град. Голосили жінки:

- Згинь, згинь, граде!
- Бий по зрубаних лісах!
- Бий у трухляві пні!
- Йди геть, буре, йди собі, грозо, на текучу воду, на сухі дерева, на голе каміння, на глибокі яри!

О потопельники, задушені, загиблі в піт'ямі, заверніть своїх небесних корів та биків у пущі й пустища, не пустіть їх на наші поля й сади. Хіба небо — мале пасовище? Ідіть, летіть, нави, у край далекий, у край північний!

Жінки високо задирали подоли, оголяли товсті ноги й стегна, сідали верхи на мітли й гасали по дворах та вулицях з вереском.

— Гей ви, жінки молодії і старії, дівки неціловані й матері! Виходьте навстріч хмаровищу й зверніть його туди, де пісень не співають, де не плачуть, де піvnі не горланять. Ya! Ya! Спрямуйте град і грім туди, де живого нема!

Тричі потрясали руками, благаючи Перуна й Велеса — повелителів грози, блискавки й граду:

— Відверни, боже! Відведи біду від малих діток і хліба золотого! Зроби так, боже, щоб не град пішов, а легенький дощик, солодкий, як роса.

Що тільки не витівали люди, щоб приборкати непогоду: виносили мертвєцький плат — хустку, якою накривали обличчя мерців; кидали борошно в огонь печей; розмахували довкруги себе серпами; вили самі й били їх щипали дітей, примушуючи їх плакати й кричати; вигонили скот на подвір'я; мели сміття навколо хат; підіймали над головами колиски з немовлятами, простягали їх до неба; виносили у двір столи з хлібом-сіллю; запалювали свічки, які тут же згасали під поривами вітру, а люди вперто знову й знову засвічували їх, вірючи в чудотворну силу вогню, — усе це повинно було заклясти град і завадити йому згубно ринути на ниви й грядки.

Не зарадили заклинання хмарогонниць! Темні хмари невблаганно, невідворотно насувалися. Ні завернути, ні відігнати їх, ні вмилостивити. Видно, біда причину свою мала. Може, явилася буря через те, що гуляща дівка принесла в пелені дитя й, остерігаючись лихого поголосу, погубила маля й схоронила його в нечистому місці?

І ось розверзлися безодні небесні, і буде періщити злива й битиме посіви град доти, поки не розкриється земля і не явить гріховний плід на білий світ. Чи то чаклує котрась із самотніх вдів, змучених життям і озвірілих від самотності?

— Хто?

І не змовляючись — несамовитий крик:

— Ярка!

Побігли натовпом до вдовиной хати. Порожнє й бідне подвір'я — звісно, одинокій у світі гірше за всіх: нема до кого прихилитися, нема кому тугу-печаль свою виплакати — всяк образить. І звинувачують завжди люди бідолах безборонних.

З усієї сили лушпарив дощ. Морок насувався стрімко й переможно. Бліскавки сліпили очі, спалахуючи вже над самою головою.

Раптом розколовся й спалахнув священний віковий дуб, який самотньо стояв посеред поля і довкола якого влаштовувалися літні священнодійства й складалися жертви. Голосніше загалалакали люди, викликаючи босоркинью:

— Виходь, стань перед миром, Ярко!

Розчинилися двері.

Із темряви на поріг вийшла й постала Яра. Нічого на ній нема, одна лише біла сорочка. І сама вона біла. Чорне волосся розпущене, зміїться-струменить по плечах, спадає до колін, обтікає, ніжить, укутує відьму-босоркиню.

— Нечестивиця! — цвъохнув чийсь вигук.

А Яра гордо звела підборіддя й зашепотіла:

— Відкрита моя голова всім вітрам, Боже, і хай мое волосся покриє поле, як покрило мене.

Тіло молодиці дрібно тремтіло. Широко розплющені великі карі очі, але нікого не помічають, горять від того, що бачать щось таке, невидиме іншим.

Притихли, згасли люди. Бояться дихнути. От бігли сюди, щоб убити, розтерзати відьму, а побачили її — і завмерли, зашепеніли. Страшно. Велика сила чаредійниці-відунки! Не така вона, як усі інші добрі люди. Не боїться грози, а, навпаки, явно радіє перунам-бліскавицям.

— Погляньте, у неї очі світяться!

— Відьма-а-а! — І не можна зrozуміти, чого більше в цьому стогоні-вигукові: страху чи забобонного пошанівку.

Бліскавки гостро відбивалися в зіницях відьми і начеб за свічували її саму зсередини. На зверненому до хмар обличчі — захоплення, тонкого вирізу ніздрі втягають вологе повітря, губи ледь посмикуються в передчутті солодкої мlostі. На миру, при всіх знемагала жінка від щасливого відчуття сили і своєї несходжості з іншими. Не диво: завжди обминали її люди — нині самі на поклон прийшли! Чи на погром? Ет, не все одно хіба? Сьогодні її день. Єдиний, довгожданий! Переможний!

Ох, як повільно-поволеньки, ніби священнодіяла, нікого не соромлячись, почала Ярка скидати тонку льняну сорочку. Оголилося пружне жіноче тіло, дивно так біліло між чорною землею і чорним небом. І кожен відчув нездоланну жіночу силу, невичерпну пристрасть, яка так раптово стала явною всім, а досі ніхто цього не помічав.

...Ураз стихли буйні вітри, а на землю ринули потоки ще страшніші, ніж досі. Вирувала вода в глибоких калюжах. Сипонуло окатишами граду. Яра осміхнулася:

— Ніхто не робив мені подарунків, а от небо дарує мені чисті перла.

Легко нахилилася. М'яко гойднулися високі груди. Підібрала й піднесла на відкритій долоні льодяну краплю до вуст. Розкусила її зубами:

— Розпадися на друзки, хмаровище, як розпалася ця градина!

Напружилося тіло. Яра сторожко до чогось прислухалася. Видно було, що чує вона якийсь загадковий наспів у гуркоті грому, від котрого здригалася і земна, і небесна твердь. І тіло її почало плавно розгойдуватися в дивному танці, спочатку повільно, ледь помітно, потім усе швидше, швидше. Дивлячись на неї, зачаровані незрозумілим дійством, почали й інші розгойдуватися, на шмаття роздираючи на собі одяг.

Тихо прошепотіла відьма про себе потаємні слова, розмовляла з кимось незримим, але слів розібрати так ніхто й не зміг. Не дано було людям дізнатися, про що шепотіла, про що молила, які слова знаходила Яра. Знали люди, що й сама вона ніколи не розповість про це, — інакше її тієї ж миті вразить неминуча смерть.

Раптом насторожилася, завмерла відьма, рвонулася вперед, побігла, розмежуючи гострим серпом, туди, де перехрещувалися блискавки. Бігла, як уві сні, навмання, не дивлячися під ноги, через вирви, рівчки, ями, через колючі кущі й бур'яни, і несла її нетутешня сила все далі у відкрите поле, у саме пекло грози.

Гіля шмагало голе тіло, а вона сміялася й не відчувала болю, хмеліючи від своєї влади — такої величезної, що сьогодні, лише сьогодні їй підвладні і люди, і звірі, і блискавки, і грім, і град, сили небесні й земні, всі стихії, з якими вона зливалася і ставала їх невіддільною часткою. Усе, усе їй підвладне!

Й увірувала вона у свою неймовірну могутність. Ось вона, радісна й щаслива мить її торжества, відплати за попередню гіркоту існування.

Била навідліг серпом по повітря, по холодних дощових струменях, по небу, що бігло так низько — простягни руку й доторкнешся до нього! — горлала, молила, стогнала, вимагала, благала. Гострі зубці серпа поранили стегно. Застрumenів тонесенький ручайок крові. Дрібничка! Нема сьогодні болю! Занадто багато болю було в її житті. Стомилася вона від бо-

лю. Стомилася! Будь воно усе прокляте. Адже ж повинен бути хоч один-однісінський день в житті, коли біль зникає?!

Хмари почали злякано відходити вбік, ніби відступаючи перед її переможною силою. Небо просвітліло, як обличчя малятка. Град припинився. Усе рідше й рідше били в землю важкі краплини. Нарешті дощ ущух. Минулася біда. Від землі здіймалася пара...

Яру знайшли в полі. Вона лежала бездиханна серед стиглих хлібів обличчям в грязюку. Мокре волосся сплуталося й обліпило тіло.

— Мертвa! — сплеснули руками.

Посхилялися над тілом.

— Hi-i! Жива ще.

— Молоком її треба відпоїти від чорної корови.

Внесли жінку в село. Потім довго й старанно відмивалися від скверни, яка могла перейти на них з відьми. У глиняному кухлі принесли свіжово видоєного молока від чорної корови. Молоко розхлюпувалося, розтікалося по підборіддю, скочувалося на груди. І тут лише жіноцтво сполошилося:

— Ану геть звідси, блудодії! Ач, баньки повитріщали!

Жінки, вже набравшись сміливості, з вереском і сміхом виштовхали чоловіків утришия.

Затремтіли довгі вії. Злегка розплющилися каламутні ще очі, а в них — порожнеча. Погляд ковзав над головами. Яра повела поглядом, наче п'яна, прошепотіла:

— Солодко так було! Навіщо ви мене розбудили...

Йшли чоловіки й перемовлялися поміж себе, дослухаючись до ваговитого шелесту хлібів.

— Весною треба буде поля оборати молодими бичками-близнюками, та гадюку вбиту обнести довкола села. Дуже помічне це від градобою.

— А треба буде.

— Ти бач, от і в нас хмарогонниця в селі виявилася. Добре це. Обнадійливо.

— Ой, чи то так воно? А якщо вона розгнівається на когось та наслання чи ще згірш — моровицю напустить, тоді що?

— Та певно.

— Ось люди розказують, що в стародавні часи після смерті градоборця відрізали в нього десницю до самого пле-

ча й прибивали на коньку покрівлі. Щоб хмари відлякував, граду не допускав.

- Вірний засіб. Однаке, тепер попи не дозволять.
- А що попи, що попи?
- Ну, не попи, так князь не дасть.
- Та таке ж...
- А правда, що хмари веде іноді орел-хрестовик, який нікого не вбиває, лиш вершить волю Божу?
- Хто ж його знає.
- Може, то і не орел ніякий, а босоркан чи босоркиня?

Ось я чував: у сусідньому селі, в Радимичах, якось убили орла. А на другий день одна жінка й померла. Її обмивати, а в неї кривава рана під серцем.

Постенали плечима, поозиралися — чого тільки на світі не буває...

Порозходилися жінки, залишили Яру саму, бути тепер їй проклятою людьми на віки вічні. Боятимуться й ненавидятимуть. І шануватимуть за силу й знання її надзвичайні, за те, що може вона, градооборонниця, багато чого такого, про що інші й гомислити не можуть. У добре лихим словом згадають її, а в біді — добрим. І буде вона заклятою жити серед людей, як у пустелі, і буде гордо нести свій тягар людського передсуду, приймаючи і лайку, і вдячність як належне. А скінчиться її вік, заб'ють осикового кілка в гріб її, а все одно довго ще приклікатимуть і проситимуть її про заступництво в тяжку хвилину. І мертвю не знатиме вона спокою.

СТУДЕНА ВОДА В РІЧЦІ

Ой студена ж вода в річці! Тече рівнесенько, злегка колишеться. Камінчики яскраві на дні світяться.

Біля протилежного берега залопотів крильми селезень і здійнявся в повітря. Збліснув зеленим пір'ям, перелетів на цей бік і склався в очереті. Гарно ж як!

Стойть Яра на березі в росяній, вільгій траві, обхопила рукою прохолодний стовбур верби, притиснулося до нього шокою. Під корою нуртує сік, і Яра чує, як він тече.

А верба рипить тоненько-тоненько і, наче ягнятко, лаштиться до вдовиці, обіймає вітами, розповідає про свою самотність, а Яра також своїми печалями з нею ділиться.

«Гей ти, вербо, ти, вербо моя, золотая вербо довгокоса. Ти не стій над рікою високо, не давай соловейкові гнізда вити, горлиці пташеняток виводити».

Жила собі Яра тихо, осторонь від людей, але ось тепер прийшла до неї невиразна якась тривога, ні вдень, ні вночі не полишає, безперестанно серце бунтує, навіває солодкі сни.

Усе почалося з того самого дня, як з'явився в них на селі перехожий молодець: собою статний, чуб пшеничний, очі лагідні.

— Ти чия ж будеш, молодице? — запитав привітно.

Молодець дивиться довго-довго. І відчуває Яра, як тепло її стає під ласкавим тим поглядом і розгорячається-палають щоки. Ніби у дівки під час русалій.

— Чого мовчиш, красо моя? Я не звір якийсь і не лихий чужий-чужинець. З ваших місць буду. Із села Радимичів.

Ніби прокинулася Яра й з викликом:

— Нічия я. Сама по собі, — і пішла геть. Не йшла, бігла.

Як шуміли трави!

Як вітер цілу ніч гудів у вітах!

Як сяяли зорі! І до ранку палиали щоки. Лежала Яра з широко розплющеними очами й бачила перед собою парубка, до найтоншої рисочки бачила. Схилівся він над нею, наблизився, — у Яри перехопило дух, — поцілував міцно в губи. Обірвалося серце, затріпотіло, як квітуча гілка. Невже заснула? Чи не зурочив хто?

Підвелаася, набрала липовим ківшиком води, що несподівано виявилася солодкою, як мед. Вийшла надвір. Тихо.

Пішла боса по холодних росах до річки. Ось тоді й обняла вперше вербу й поділилась із зеленою посестрою своєю несподіваною печаллю-радістю. Бо ж більше ні з ким. Так і зайшло у звичку: як тільки що — одразу бігти до вербиченьки на пораду.

Біля ніг лежала, струменіла річка. Яра повела долонями по її пружному тілу:

— А й справді — гарна я! — Й засоромилася від власних думок.

Уперше за довгі роки подумала так про себе й щасливо засміялася. Кинулась у річку сторч головою, глибоко пірнула, довго, до тяжкого дзвону у вухах перебувала під водою, випірнула й попливла прямо місячною доріжечкою, котра сполучала зоряне небо і щедру землю, хапала долонями холодні золотаві поблиски, які одразу ж прослизали поміж пальцями і зникали, а замість місячного сяйва в жменях чорніла вода.

Щоб водяник на дно не затягнув, Яра прошепотіла заповітні слова: «Земля тобі й камінь!» Тепер не страшний водяник — пішов у глибини.

Перевернулася на спину й так завмерла. І ввижалося їй: пливе серед зірок, а вони дивляться, голублять її блакитними промінчиками. Тіла свого зовсім не відчувала — так легко було. Сміх її переливався разом з нею з хвильки на хвильку. І якщо навіть хтось випадково й почув її сміх, то подумав, що то русалки граються, бавляться, і чимдуж утікав від біди...

А потім пощез молодець, як крізь землю провалився. Розпитати б, дізнатися б про нього у людей, та гордість не дозволяє. Згасла Яра, лише шепотіла:

— Без тебе не барвисто квіти цвітуть, не красно дуби ростуть у дібровоноці.

Усе стало не таким — і земля, і річка. Неяскраво світило сонце. Люди були злі й цуралися її, наче заклятої. І вона сама почала вірити, що це так і є. Адже прогнала вона град тоді? Прогнала! Не така вона, як усі. Видно, сила в ній живе невідома, тому й страшна, яра сила. Недарма, мабуть, батьки й нарекли її Ярою.

Важко жити в громаді. Чужа вона тут усім. Але ж і вона колись — коли це було? — як і інші дівчата, закидала свій вінок на яблуню, щоб дізнатися, чи скоро святів пришлють, чи скоро заміж іти? Повис вінок на гілляці. Обсипався яблуневий цвіт. Узяли її з дальнього лісового села та через дрімучі бори, через бистрі потоки привезли сюди. Чужі люди її прийняли, проте рідними так і не стали.

Стояла горобинонка на городі. Обрубали горобинонку начетверо, зробили горобинові гусельця. Кому ж на цих гусельцях грati?..

Чи любила чоловіка? Ні, не встигла серцем прикипіти. Бо ж пожили разом усього нічого. Пішов Чурило з княжим військом шукати свою долю на ратному полі та й згинув на чужині. Казали люди, що кістями ліг Чурило в землю, і вітер очі йому закрив.

Так і лишилася Яра сама на всьому білому світі, як верба над водою: уже не дівка, а все ще й не жінка, так — серединка на половинку. Було: спочатку підступалися до неї гуляки-чоловіки — всякому спокусливо зірвати солодку ягідку, — але строгою була Яра, шанувалася, і зрозуміли заповзяті гультіпаки, що ліпше з цією жінкою не зв'язуватися, й залишили її в спокої. А один спересердя бовкнув: «Відьма!» Так і прилипло, така й слава пішла...

Забути хотіла молодця, очі його променисті. Врятуватися від самої себе, позбутися незваного, несподіваного кохання хотіла. Не кликала його, само без запросин явилося.

Три досвітки підряд, тільки-но прокидалася земля і на сході ледь рожевіло небо, ходила Яра вище по течії на швидку воду, де зливаються дві ріки. Заходила по коліна у воду, скидала із себе, не розв'язуючи, пояс.

Тихо, без сплеску, як колись вінок її дівочий, упав візерунчастий пояс, загойдався на дрібненьких річкових хвильках. Яскравіше заголубіло небо. Уздовж дальнього берега стелився легкий туман чи пара. Із обмеженого поясом кружальця зачерпувала воду, але не долонями, а їх тильним боком, хлюпала собі в обличчя, потім — геть від себе на чотири боки:

— Іди, кохання неждане, іди, кохання незване, як вода, від мене!

І так щоранку по тричі. Умившись, забирала пояс і бігла геть, не озираючись назад. Та хіба від себе втечеш? Не допомагав обряд закляття кохання!

Нескінченими й тоскними стали ночі. Лягли темні тіні попід очима.

Ішла Яра в ліси шукати утиші добреї трави. Ходила серед трав, приповідала слова потаємні. Розкладала перед собою квіти й трави — стеблина до стеблині, вдихала їх пахищі й заздрила їх квітуванню.

— А мене навчиш на травах розумітися?

Здригнулася. Підвела голову, охнула, притисла руки до грудей. Він!

А молодець стояв перед нею, осяяній сонцем. Вітерець ворував на лобі золотисте пасмо. І посміхався парубок, як тоді, першого разу.

Заусміхалася щасливо, як рідному. Потім, задихаючись, вимовила:

— Я навчу. Дивися! — І почала перебирати стебла. — Ось горицвіт, півник, а це, дивись, любисток, мати-й-мачуха, сонцегляд... Назви такі все ласкаві, сповнені любові. Лише дуже добра людина могла дати їм такі наспівні імена. Правда ж? Значить, є все-таки на світі добро й любов?

Уважно поглянув на неї.

— Є! — відповів твердо.

Одразу зробилося легко. Видно, й справді: серце відчуває.

Подивилися одне на одного, розміялися.

— Чудна ти! — мовив захоплено.

— Відьма я! — сказала просто й буденно.

— Яка ж ти відьма! Відьми злі й старі, а ти — добра й молода.

Відвернулася:

— Ти людей поспитай. Вони тобі понароказують про мене.

— Люди розкажуть, тільки дай привід! Та я й так все про тебе знаю.

Запитально звела тонкі брови.

Молодик винувато похнюпився:

— Розпитував я про тебе.

Розсипалися трави, змішилися.

— Знайомі ми начеб давно. А імені твого справжнього й досі не знаю.

— Яра.

— А мене Щедра звуть. — Раптом: — Шукав я тебе.

— Справді? — запитала радісно, і в неї несподівано вирвалося: — І я тебе чекала.

Сказала, ю не соромно зовсім, навпаки, ніби камінь із серця важкий зняла, і зробилася легкою-легкою, як лебедина пір'їнка.

Ось так і зустрілися двоє самотніх сердеч, щоб злитися воєдино. Розділене лихо — зменшується вдвічі; розділена радість подвоюється — так уже влаштована людина.

Їм було що розповісти, повідати одне одному. І вони говорили, говорили. І кожне, навіть недомовлене, слово було вагомим і виповненим високого змісту.

Виплакала свою біду Яра, і, в свою чергу, з жертовною готовністю, так, як це вміють робити лише жінки, ввібрала в себе гіркоту прожитих днів свого милого. Щедра розповідав про героїчний захист і падіння Новгорода Малого, про ћеченізький полон, про ганьбу рабства, безнадійні спроби вирватися на волю, про люті бичі й жорстокі кари, яких зазнавав непокірливий, несумирний колодник, про дивні бесіди про доброго Бога, з якими безбоязно йшов по степах чудний чоловік Никола, котрий не чаїв ні на кого зла, про воскреслу надію, коли Диким полем прокотилася звістка про посольство з Києва і зародила нові сподівання на визволення. Про несподівану зустріч зі Святополком, повернення в рідну землю вже дружинником княжим, Святополковим, про розорене батьківське попелище і ще багато про що інше, пережите до самої першої їхньої зустрічі...

Так пізнали вони одне одного, так знайшли самих себе, а могли ж і пройти мимо. Як би тоді вони жили? І чи жили б вони?

Так почалося їхнє кохання, ненаситне. Щасливе.

Жадані!

Суджені!

Вічні!

«Я кочу, кочу по блюдечку наливнє яблучко. Уже коні води не п'ють, уже коні-то води не п'ють, із берега від води не йдуть. Береги були пішанії, вуздечка, шлеї були шовковії, попруги напівшовковії, а сідельця кованії. Туди ішов, не прийшов молодець, уdatний добрий молодець».

— Але ж я прийшов! Не міг не прийти.

— Тихіше! Люди почують.

Люди почули...

Якось ішла Яра вулицею і побачила, що зібралися жінки кружком і про щось гаряче пашекують. Весело привіталася

з ними Яра. Жінки підібгали вуста й відвернулися. А коли Яра пройшла повз них, у спину їй боляче вдарило злісне:

— Блудниця гуляща!

Як ноги додому донесли, сама не відала! Упала на лавицю, довго голосила, потім витерла сльози й вигукнула вбік вулиці:

— То й нехай!

Щедрі нічого не сказала, тільки стала такою тихою, що він здивувався:

— Що з тобою?

— Нічого; нічого, любий.

І жалібно цілуvalа очі, щоб пам'ятав і не забував.

— Та хіба ж тебе можна забути?

І від тих слів остаточно просохли Ярині сльози.

— Завжди будь таким!

Щедра підвівся, пройшовся світлицею, наморщивши високого лоба, рвучко обернувся до Яри:

— Сватати тебе буду!

— Навіщо? — сплеснула руками. — Хіба й так ми не подружжя?

— Так це перед Богом, а не перед людьми.

— Нехай! — сказала вперто.

Засміявся Щедра:

— Дурненька ти! — І враз став суворий. — Хочу, щоб ти сина мені народила. Хочу, щоб без сорому дивився він людям в очі.

Прикипіла до місця. Справді?! Притулилася жарким тілом, міцно обхопила руками, сковала обличчя на широких грудях:

— Сон мені був: маленький хлопчик на вишню виліз і ягоди єсть. Усе вище й вище вилазить, Мені страшно. Я кричу, а він весело так дивиться й говорить: «Нічого не станеться зі мною, матусю», а в самого чубчик руденький, як у тебе.

— На днях поїду до князя. Попрошу в князя, щоб дозволив мені оженитися. Усе ж таки я княж-дружинник, його згода потрібна...

Не ховаючи очей, горда й щаслива ходила Яра селом і сміливо дивилася на людей. Нема на ній гріха!

Шипіли жінки:

— Ич, красується. Страму в неї нема. Інша б на місці від сорому крізь землю провалилася, а цій відьмі — хоч би що.

«Нема чого мені ховати. Нема чого мені соромитись. Нічого ви не знаєте!» — усміхнулася сама до себе Яра, і від тієї усмішки ставала ще гарнішою, а бабство — ще зліше...

На майдані біля нової церкви, спорудженої на місці давнього капища, юрмилися люди. Над ними на баскуму коні височів чорновусий витязь у посрібленому шоломі.

— Отак-то, смерди, — завершив він свою промову. — Готовуйте подвійну данину!

— Як же це так? — стривожено загомоніли мужики. — Ми свій обов'язок знаємо. Завше платили, що за звичаєм належиться.

— А ось так, рідненькі! — насмішкувато одповідав чорновусий. — Тепер інші часи. Значить, і данина буде інша. Київ вимагає. І князь ваш Святополк за вас же горою стойть, то ж і ви князю маєте вдячними бути, а ви ремствуєте. Так що вибачайте на слові, мої любі. Кожен свій обов'язок мусить виконувати. Князь — свій. А ви — свій.

— Хто це? — запитала Яра у близчого чоловіка.

Той безвільно змахнув рукою:

— Спірк. Мечник нашого князя. Як пес, на чатах у нього стойть і, як пес, гавкає.

Спірк говорив з висоти коня:

— Так що, домовилися ми з вами, мужики?

— Та доки ж іще дертимуть з нас по три шкури? — зажуривши смерди й понуро поглядали з-під шапок.

— А скільки треба, скільки й будуть! — зблиснув зубами Спірк і тут запримітив Яру.

Розсунув конем натовп, наблизився до молодиці впритул. Б'є копитом кінь, косує карим оком.

Спірк дивиться зухвало. Очі нахабні. Ошкірився в усмішці, запитав через плече:

— Хто така?

Догідливо скинув шапку староста, поквапливо відповів:

— Ярка це, вдова Чурилина, котрий минулой війни з ляхами поліг.

— Нічого не скажеш: ладна жіночка! — Спірк обмашав очима Яру. — Нудно, напевне, без чоловіка?

Яра мовчки одвернулася й пішла. Відчуvalа, як липне до неї важкий погляд мечника. Ноги самі підгиналися.

Спірк із явним задоволенням довго дивився їй услід. Очима роздягав її і бачив усю з голови до ніг: гнучкий стан, що плавно погойдувався, м'яку улоговинку межи лопаток, важкі, круті стегна, що здригалися при ході.

— Ладна жіночка! — знову мрійливо промовив Спірк. — З такою ѹ позорювати не гріх зовсім, а само спасіння душі, — і звертаючись до смердів, додав: — Чекайте! Скорі буду. Ще поговоримо. Є про що.

Увечері на грудях у Щедри вся в слізах Яра приповідала:

— Боюся я його!

— Не бійся, горлице, — як умів утішав Щедра. — Нічого тобі не буде. Я так само кметь, як і він. Святополк своїх дружинників любить. Не дозволить бути неправді. Завтра ж цду до нього. Повернуся — весілля відгуляємо, як усі люди, з медом і піснями. Прощавай, моя люба. Чекай!

Поїхав Щедра, а через кілька днів прибіг захеканий отрок, старостин син:

— Збирайся, Ярко. Батько кличе.

— Чого це?

— Там скажуть! — поглянув дивно.

Швиденько вдяглася Яра, запнулася новою хусткою — подарунком Щедри й пішла куди кликали, а сама думала: «Чого б це?»

У старости в просторій хаті з-за стола з різними найдками назустріч Ярі встав Спірк:

— Ласково просимо, красуне

У тривозі стиснулося серце. Не дивлячись на Спірка, знайшла очима старосту:

— Навіщо кликав?

— Ось княжий муж велів, я й покликав, — буркнув староста, дивлячись убік.

Спірк обійшов довкруги стола, взяв за білі руки, підвів до лави:

— Хотів тебе бачити. Сідай!

Смерди не приховували багатозначних посмішок.
Опустилася Яра на лаву. Що ж це воно діється, люди добрі?

Спірк наказав:

— Голован, налий їй вина! — Подав наповнений по вінця
ріг. — Пий, жінко!

Німо благала Яра смердів про допомогу, але кректали чоловіки, одвертали червоні обличчя вбік. Раптом зрозуміла: вирішили відкупитися нею. Продали! Продали-и! Хай так. Та не буде по-їхньому, краще смерть. І коли зважилася на це, одразу заспокоїлася. Спокійно взяла ріг зі Спіркових рук, стараючись не розхлюпати, випила й перевернула ріг догори дном. Одразу запаморочилося в голові, перестало лихоманити і зробилося тепло.

— Оце по-нашому! — дихнув кислим запахом браги Спірк і спробував обняти Ярку за плечі.

Жінка скинула його руку.

— Ну-ну, — примирливо сказав Спірк. — Не будь такою суврою. Мені мужики — погляд який масний! — розповіли дешо про тебе.

— Що ж наговорили тобі про мене наші славні, доблесні мужі? — метнула презирливий погляд убік старости.

Староста засовався на лаві, сопів, м'яв у пальцях кульку з хліба, кашлянув.

— Різне, різне говорили, голубонько. А ти наплюй на них, сиволапих.

Яра запитала мечника просто в лоб:

— Що ж, вони вирішили продати мене тобі, так, чи що?

— Та вони продадуть кого завгодно, якщо вигода.

І тут сталося несподіване. Староста налився кров'ю, скипів, грюкнув з усієї сили кулаком по столу. Тонко задзвеніли чаши.

— Не пороч!

Як пес на ловах, напружився Спірк, витягнувся вперед і вкрадливо перепитав:

— Що-о? Що ти сказав, смерде?

В обох забігали жовна на вилицях. Обидва поїдають один одного ненависними очима.

Староста обтер піт, що виступив на лобі, і прохрипів:

— Данина потрібна — бери! З жінкою говорити хотів — говори! А хаяти себе не дозволимо! І вдовицю ганьбити не дамо! Зрозумів, блазню княжий?!

Смерди хутко попідхоплювалися зі своїх місць. Із-за дверей хтось визирнув. Дзенькнуло залізо.

Усе це встиг запримітити Спірк. Поганці! Зловили його, як дичину в тенета. Нападуть скопищем — зімнуть! Ні за що доведеться гинути. Сила на їхньому боці. Удох з Голованом не вистояти. Думка працювала гарячково у пошуку виходу. І, розуміючи, що лобом муру не проломиш, Спірк сказав примирливо:

— Гаразд. Погарячкували ми обидва трішки. Чого тільки хміль з людьми не витворяє. Ха-ха. Забудьмо.

І поки мужицтво спантеличено перезиралося, не знаючи, що належить чинити, Спірк, не давши їм отямитися, за-пропонував здравицю за князя:

— П'ємо за князя нашого! — І він підняв рога. — Хай здоров буде князь Святополк Володимирович многая літа, а ми — під його рукою!

Не поспішали смерди поділяти здравицю, поглядали на старосту: як він скаже, так тому й бути.

Нелегкий вибір постав перед старостою. Здавалося б, усе зроблено — не вирватися Спірку! За порушення дідівських звичаїв — кара! Але водночас староста розумів, що він не може зараз відмовитись від заздоровного слова. Це означало б замахнутися проти влади. І жорстокою буває помста князів. Спритно все обернув Спірк! Покарати зараз блазня означало підняти руку на самого князя. Певне, старості варто лише головою кивнути і... Проте перти на рожен староста не став. Він високо підніс великий турів ріг й урочисто проголосив:

— За здоров'я князя нашого Святополка Володимировича і його пресвітлого батька Володимира Святославовича п'ю цей мед! — і перехилив ріг. Стікав мед по його бороді.

Дивлячись на нього, так вчинила й решта смердів.

Зрозумівши, що цього разу все минулося, Спірк грайливо потягнувся:

— А тепер і почивати можна. Випито й з'їдено — час гостям і честь знати.

Староста, ніби нічого й не сталося мить тому, розчулено сказав:

— Для тебе, витязю, ѿ світличка вже жарко натоплена, і м'якенька перина підпушена.

Спірк підвівся, похитнувся, вчепився в край стола й п'яно заусміхався:

— Спатоньки! Спатоньки!

Але перш ніж піти, Спірк швидко нахилився до Яри й шепнув:

— А в Христа ти віруєш, хмарогоннице? — І протяг з по-грозою: — Гляди!

...Увійшовши до світлиці, Спірк цілковито тверезим голосом підклікав до себе Голована.

— Наготуй зброю і ляж біля дверей! — наказав Спірк і вийняв з піхов меч.

Помітивши подивування Голована, жорстко додав:

— Так треба. Тут аби зради не трапилося. Відчуваю змову.

Голован лініво відгукнувся:

— Облиш, Спірку. Випив ти зайвого, от тобі й ввижається казна-що.

— Hi-i! Мене, брате, не обдуриш! Я крамолу за сто верст відчуваю. Знаєш, як ведмеди: самі в лісі, а все чують, про що в селі говорять.

— Так то ж ведмеди!

— А я ліпше за ведмедя буду. Від мене нічого не приходить... а староста, гусак лапчастий, який? Чистісінький тобі вурдалака-перевертень! Але нічого — порахуємося. Дай тільки живим звідси вирватися — ото вже порахуємося!..

Яра чула, як похмурий мужичище Прокуд прошипів:

— Спалити їх, як нечисть, ото й усі клопоти.

— Я тобі спалю! Нишкни! — цитьнув староста. — Не до часу.

Спорожніла господа.

Староста наказав своїм синам провести вдову.

— Ти вибач мені, жінко. Так треба було.

Нічого не відповіла Яра...

Рано-вранці нашвидкуруч зібрався Спірк і, коли вже сів на коня, жорстко кинув старості:

— Чекай дорогих гостей. Повік не забуду твої хліб-сіль.

Вари пиво, діду...

Смерди йшли за кіннотниками до самої околиці.

Староста хріпко мовив:

— Готуйте подвійну данину, люди! — Облизав губи й додав: — І зброю свою готуйте!

Прокуд скрушно зітхнув басом:

— Я ж казав: спалити їх треба було.

ЕЙМУНД, ВАРЯЗЬКИЙ КОНУНГ

Еймунд, син конунга Хринга, котрий правив в Уппланді в Норвегії, був побратимом конунга Олава Харальдсона. Коли конунг Олав вирушив до Англії, разом з ним серед інших славних вікінгів був і Еймунд. Чим далі вони їхали, тим більшою ставала їхня слава. Потім, як це часто трапляється, їхні стежки розійшлися. Олав повернувся в Норвегію й, підкоривши собі країну, охрестив норвежців, за що був прозваний Святым, хоча істинної святості в ньому було мало, зате гордіні — надміру. Щоб зміцнити свою владу, Олав винищив усіх дрібних конунгів, — так оповідається в сазі про нього і про різні події. Декотрих він наказав убити чи скалічiti, а інших вигнав з країни. У ту біду потрапили брати Еймунда Хререк і Даг, а також батько його, доблесний і славний правитель Хринг. Еймунд зі своїми воїнами перебував у морських походах, коли це сталося. Хринг і Даг пішли з країни й вирушили на схід в Гаутланд, і довго правили там, а Хререк був скопленний, осліплений і жив у в'язниці в Олава-конунга.

Трохи згодом Еймунд повернувся в Норвегію з багатьма кораблями. Тут він дізнався про хрещення країни і про жорстокі гоніння на тих, хто не відрікся від минулого й опирався волі та забаганкам Олава Святого, в якому було мало святості.

Еймунд зібрав тинг з місцевими людьми й сказав:

— За той час, як нас не було, в країні сталися великі події: ми втратили родичів, а декотрі з нас були вигнані й зазнали багато поневірянь у пошуку пристанища. Нам шкода своїх родичів і прикро за них. Тепер лише один конунг в Норвегії. Й ніхто не може сказати, що так стало краще, ніж

раніше. Нелегка влада моого колишнього побратима Олава, в якому нема святості, зате багато є гріха й ненависті.

Друзі Еймунда стали наполягати, щоб він побачився з Олавом, можливо, той поверне йому становище конунга.

Еймунд стиснув плечима й сказав:

— Побачивши велике приниження своїх родичів, я не піду на поклон до Олава, навіть якщо б він і згадав про наше з ним колишнє побратимство. І ви, доблесні мужі, що посивіли в січах, хіба б ви стерпіли й промовчали покірливо, якби я почав канючити милості в цієї людини?

— Що ж нам залишається? — запитали воїни. — Піти геть вигнанцями з нашої землі, де ми народились і де поховані наші пращури?

Тоді Еймунд сказав:

— Думається мені, що якщо ми полишимо втікачами наші землі, а іншого вибору нема, то треба подбати про те, щоб нас, як і досі, не вважали за жебраків, котрі шукають шматок хліба, а мали за знатних і спроможних мужів. Бо ми — не прохачі. Ми — воїни!

На знак згоди дружина застукотіла щитами.

Вичекавши, поки стихне шум, Еймунд продовжив:

— Якщо ви хочете вчинити по-моєму, то я розповім, що я надумав. Я чув: тяжко хворіє конунг Вольдамар з Гардарики-Русі, а торгові люди говорять, що дні його лічені, і я схильний їм вірити. Ці володіння хочуть держати тепер Його сини, дуже славні мужі. І спало мені на думку, якщо ви згодні, вирушити туди й побувати у кожного із цих конунгів, щоб обрати кращого з них. Для нас це буде добре — здобудемо і багатство, і почесті. А далі хай доля й удача розсудять, як нам належить чинити задля власного блага.

Слова Еймунда були сприйняті схвально; усі були згодні. Їм хотілося здобути багатства. Вони готові були полищити країну, щоб тільки не залишатися й не зазнавати утисків від конунга Олава та своїх недругів.

І зібраав Еймунд велику дружину, підібрану за хоробрістю й мужністю. Під прапор Еймунда стало сімсот двадцять доблесних мужів, гартованих у січах. Серця їхні були озлоблені: втратили вони колишню славу, і лише нова хвиля могла

знову піднести їх. Воїни це розуміли й готові були на все, бо все, що можна було, окрім власного життя, вони вже втратили. Норвегія стала для них мачухою. У Гардариці-Русі воїни ж розраховували здобути багато що...

Вітер напружив строкаті вітрила, й довжина швидких кораблів розпанахала хвилі, тримаючи курс на схід. Варяги ніде не зупинялися, поки не добралися в Новгород до Ярослава. Еймунд і його сподвижники повітрягували на берег своєї кораблі й стали чекати, коли князь покличе їх, а поки що торгували тим, що мали із собою.

Коли Ярославу стало відомо про прибуття великої варязької дружини, він не здивувався, тому що останнім часом подібні випадки були не рідкістю — багато хто з норвежців шукав притулку на Русі, рятуючись від гніву конунга Олава. Тут ізгойів охоче брали на службу. І цього разу Ярослав послав гінців, щоб вони дізналися, з чим прибули заморські гості: з миром чи з війною. Якщо вони просять миру й покровительства, то надати їх варягам і запропонувати прибути їм у дитинець безбоязно, бо добреї воїни завше в пошані.

У світлих княжих палатах, зі стінами, прикрашеними золотою парчею й іншими дорогими тканинами, на високому місці сидить князь Ярослав. Поряд з ним на довгих лавицях — бояри й дружинники його старші. Навпроти них — найзначніші з варязьких вікінгів на чолі з Еймундом.

Поміж столами шмигають служки з великими блюдами, на яких гори смаженої вепрятини. Багато меду, браги й пива поналивано в братини й жбани. Гридні вихваляють щедрість володаря.

Еймунд п'є повними ковшами й жадібно поглинає м'ясо, кидаючи кістки під стіл, де за них гризуться собаки.

Ярославу нема потреби детально розпитувати варягів, він чудово поінформований про все, що відбувається в Норвегії. Багато найвизначніших урманських родів, якщо не змирилися, мусили згинути у нищівному вихорі або втекти. Мужність і ратна майстерність варягів славились по всіх навколошніх країнах, і їх там часто наймали служити собі. Тим, хто втратив вітчизну, далі втікати нікуди, і це було запорукою їхньої вірності.

Ярослав бавився бурштиновими чотками й думав, що варяги у нього багато не одержать. «Діватися вам, соколикам, від мене нікуди. Поторгуюмось! Казну пустошити не дам. Золота й срібла за службу свою від мене не отримаєте. Мусите задовольнятися малою часткою данини і ще за це дякувати».

Еймунд відставив нарешті срібну чашу, широкою долонею витер рота, і Ярослав зрозумів, що настав час торгу, й запитав:

— Куди твоя дружина путь держить, хоробрий Еймунде?

— Ми дізналися, володарю, що у тебе можуть зменшитися твої володіння через твоїх братів. А ми ганебно вигнані з нашої країни, — промовляв вікінг з явною байдужістю, так ніби мова йшла про щось буденне, — і прийшли сюди на схід, в Гардарику до вас, двох братів. Збираємося служити тому з вас, хто виявить до нас більше шані й поваги, тому що ми прагнемо добути багатства й слави й заслужити честі од вас.

Еймунд вловив відсвіт усмішки, що промигнула тонкими губами князя, і тіло його напружилося, як під час двобою.

— Спало нам на думку, що ти, володарю, можливо, схочеш мати у себе хоробрих мужів, якщо честі твоїй загрожують родаки твої, ті самі, що стали тепер твоїми ворогами.

Ярослав зосереджено перебирає чотки й не дивився на варяга.

Еймунд рубонув повітря рукою:

— Ми пропонуємо стати захисниками цього князівства, піти до тебе на службу і отримати від тебе золото, срібло та хороший одяг.

Ярослав погордливо підвів голову, подивився прямо в очі Еймунда й побачив у них напружене очікування. Холодно подивися князь, і варяг одразу зрозумів, що заправив надто багато й навряд чи одержить те, на що розраховував. Тому сказав якомога стриманіше:

— Якщо тобі це не подобається, володарю, і ти не вирішиш цю справу швидко, то ми підемо на те ж з іншими князями.

«Цього допустити не можна. Треба кинути варягам кістку, бо й справді підуть до Святополка й посилять його військо», — подумав Ярослав, відкинув убік чотки й сказав:

— Нам дуже потрібні від вас допомога й порада, тому що ви, варяги, мудрі мужі й хоробрі. Але я не знаю, скільки ви просите за службу.

Еймунд відихнув з полегшенням:

— Передусім ти маєш виділити належне помешкання й забезпечити, щоб у нас не було нестачі ні в яких ваших кращих припасах.

Ярослав на знак згоди кивнув головою.

— На цю умову я пристаю.

— І ще, володарю, ти не повинен змушувати нас хрести-тися й ходити до церкви. Не для того ми пішли з наших країв від Христа, щоби бити йому поклони тут. Ми шанували й шануватимем Одіна. Не потрібен нам християнський рай. Після смерті на полі битви — а це єдино гідна воїна смерть! — ми прагнемо потрапити до Вальгалли, де вікінги всіх часів бенкетують і щоденно, як і належиться справжнім мужам, змагаються один з одним.

Ярослав нахилився, підібрав чотки, потім відповів:

— Це ваша справа. І з цією умовою я також згоден.

— Тоді ти будеш мати право на цю дружину, щоб бути її вождем і щоб вона була попереду у твоєму війську і в князівстві. — Еймунд трішки вичекав, а потім ніби в холодну воду вступив — назвав свою ціну: — Ти повинен платити кожному нашему воїну ейрір срібла, а кожному кормчому на кораблі — ще, окрім того, половину ейрира.

Ярослав тут же широко усміхнувся:

— Цього ми не можемо. Я не роздаю гривні направо й наліво. Ми будемо платити бобрами й соболями. Певна річ, якщо буле якась військова здобич, то і твої варяги, Еймунде, можуть розраховувати на якусь її частку. Це все, що я можу вам запропонувати.

Еймунд зрозумів, що не дасть Ярослав більше понад те, що назвав. І вирішено було таку угоду укласти на дванадцять місяців, а далі — як кожен вирішить.

Важко тупаючи чобітими, до гридниці швидко увійшов воєвода Будий, попрямував до Ярослава, гаряче щось зашепотів на вухо.

Ярослав мовчки вислухав воєводу, враз спохмурнів, звелів слугам піднести Будому добру чарку. А сам задумався.

Чотки злегка здригалися в довгих пальцях. Ні на кого не дивлячись, Ярослав мовив:

— Щойно нам стало відомо, що Свейн Хладоярл, зазнавши поразки від конунга Олава й утративши честь на батьківщині, вирішив поглибити своє безчестя грабунком наших земель. Він підступив до Копор'я, зруйнував і спалив посад і став там грабувати й убивати людей й палити повсюди, де проходив. Свейн Хладоярл забув, що ми з ним родичі. Вам відомо, що дружина моя Інгігерд доводиться рідною сестрою його дружині Хольфрід. Обидві вони дочки конунга свеїв. Але Свейн забув про це. Голодний вовк кидається на всіх підряд. Дивні настали часи. Схоже, що тепер найстрашніше з усього, що може бути в цьому світі, — це мати багато близьких родичів.

У словах Ярослава звучала гіркота. Він обернувся до ватажка варягів:

— Ось слушна нагода перевірити твою відвагу, Еймунде. Доведи нам, на що здатні твої витязі, і ми зможемо дізнатися, чи такі вони вправні в бою, як ти нас запевняєш.

Еймунд підвівся:

— Ти невдовзі зможеш у цьому переконатися, володарю. Сподіваюся, що тобі не доведеться шкодувати, що ти взяв нас до себе на службу.

У морській битві, яка відбулася в країні Вік, конунг Олав Харальдсон високо підніс свій білий прapor із золотим змієм і розгромив військо ярла Свейна, котрий гадав, що його відваги вистачить для того, щоб примусити конунга постуpitися частиною своєї влади й володінья. Багато хто з тих, хто був зі Свейном, не знайшли з лютої січі дороги назад додому. Сотні тіл, убраних в золото й залізо, зникли в пучині вод. Рятуючи своє життя, ярл заледве встиг утекти разом з Ейнаром Трясопузом.

Свейн та його люди вирішили податися походом у Гардарику, щоб пошукати собі здобичі...

Ярл уже було вирвався на простір Варязького моря, коли бойові кораблі Еймунда наблизилися до його кораблів. І вони побачили один одного.

Вітер відносив слова вбік, коли Свейн прокричав на вухо Ейнару Трясопузові, що стояв поряд із ним біля щогли:

— Здається мені, що це Еймунд, син Хринга, бажає зустрітися з нами. Я чув, що він продався на службу до конунга Яришлайва. Скидається на те, що нам доведеться битися.

— Кожний, хто раніше, хто пізніше, зустрічається зі своєю смертю, — відповів Ейнар. — Тут нічого не вдіяти. Вочевидь, Еймунду надто вже закортіло скоріш потрапити до Валгалли, якщо він так поспішає. Ми можемо допомогти йому в цій справі.

І вони наказали своїм людям приготуватися до битви.

У цей час Еймунд говорив своїм людям:

— От-от ми кинемося в бій. Беріться за зброю і ставайте кожен на своє місце, щоб бути напоготові виrushati, як тільки я звелю трубити в ріг. Коли ми зайдемося і почнеться битва, нехай наші кораблі зімкнуться, і ви повинні зв'язати їх канатами. І тоді рішуче йдіть на приступ, і хай кожен покаже, на що він здатен. І ще пам'ятайте, що Свейн, на відміну від вас, — християнин. І мені буде цікаво дізнатися, чи допоможе йому фозіп'ятий бог.

І Еймунд, якому воєвода Будий, що залишився на березі, передав свою владу на морі, рушив свої кораблі вперед.

— Прибрать вітрила! — голосно гукнув Свейн, що стояв на високій кормі. — Невже мої люди не стомилися бігати, наче зайці від гончаків? Не знаю, як ви, а я більше не стану бігти. Хай Господь наш Ісус розпорядиться моїм життям, але я ніколи більше не буду вдаватися до втечі. Від долі все одно не втечеш, навіть якщо бігти дуже швидко.

Люди Свейна згорнули вітрила і стали чекати Еймунда, веслами утримуючи кораблі за вітром.

Еймунд наказав протрубити початок бою. Вояки почали зв'язувати носи кораблів. Тут стояли найхоробріші воїни, готові першими прийняти на себе удар ворога.

Піднято стяги на кораблях ватажків, лунко полоще їх свіжий вітер.

Свейн запитав, хто стоїть навпроти нього. Йому відповіли, що Еймунд, ватажок варягів, які перейшли на службу до конунга Ярослава. Тоді ярл на це мовив:

— Краще б їм залишатися на суходолі й лизати свої язичницькі чаші, ніж іти супроти нас і наражати себе на нашу зброю. Цих страхопудів ми не боймося.

А Ейнар Трясопуз гмукнув і сплюнув у море:

— Не часто так буває, коли втікачі з вигнаннями б'ються. А Олав-конунг тим часом брагу попиває і втішається з нашої глупоти та Христа Бога просить, щоб нас якомога більше сьогодні загинуло з обох боків. Йому все рівно, хто погине: ми чи люди Еймунда, християни чи язичники. Від нашої взаємної дурості його сили тільки зростуть, і перехопить він рештки нашого щастя, і остаточно приборкає, як норовисту коняку, всю Норвегію. Смішно мені це.

Свейн наказав йому замовкнути і краще, ніж патякати намарне, готоватися до бою.

— Що б я не говорив, — буркотів Ейнар, дістаючи із сагайдака довгу стрілу з важким наконечником, — а для тебе, ярле, я роблю те, що роблю, а роблю я те, що мені подобається. Слова ж мої — вітер. Що вони можуть змінити?

Смужка сірої води між кораблями звужувалася. Полетіли стріли й списи. Люди з криком падали у воду, і їхні передсмертні зойки глушили бойовий клич, що прокочувався над пружними хвилями. Почалася запекла бійка. І довго не можна було зрозуміти, як вона обернеться.

Ті, що стояли на носі Еймундового корабля, накинули залізний гак на штевень корабля ярла Свейна й підтягли до себе. З глухим стуком ударилися кораблі крутими бортами. Так у бою стикаються щити воїнів.

Еймунд і його варяги перескочили на корабель ярла й очистили його від людей. Свейн змушений був відступити й перейти на сусідній корабель, а Еймунд рубав канати, що зв'язували кораблі, і переходив з одного на інший.

Битва ставала все запеклішою, і багато воїнів гинуло. І врешті-решт всі кораблі Свейна Хладоярла були очищені від людей, крім одного.

Свейн стояв на кормі. Навколо нього згуртувалися його люди, зімкнувши щити. Натиск на останній корабель був особливо несамовитим. Воїни Еймунда в шаленстві вискачували на борт, щоб звідти вражати ворога ударами меча, і

декотрі в лихоманці бою ступали повз борт, і вода після короткого сплеску назавжди зникалася над ними.

Спочатку Ейнар Трясопуз накладав стріли й влучно вражав ними, але, коли тріснула тятива, відкинув лук, який став непотрібним, уявив свій щит і меч і вступив у січу.

Свейн весь час перебував на високій кормі, стріляв з лука й метав списи, і завше по два одразу з двох рук, що вміли робити лиш декотрі з видатних вікінгів.

Гнувся меч в Ейнара Трясопуза, він змушений був час від часу відскакувати назад і вирівнювати його об коліно. Тут його й наздогнала стріла. Ейнар вирвав її зі свого серця, зневажливо відкинув за плече. Поглянув на небо й сказав:

— Надвечір чекайте дощу! — і впав мертвим.

Найдовше захищалися і вражали ворогів ті, хто стояв на носі Свейнового корабля. А посеред корабля загинуло багато людей, і біля мачт мало хто стояв на ногах.

Помітивши це, Еймунд пішов на приступ з найхоробрішими зі своїх мужів. Назустріч йому кинулися воїни ярла. Багато хто поліг на палубі, й Еймунд змушений був відступити, а ті, хто увірвався разом із ним, були вбиті чи поранені.

Тоді ті, хто стояв на носі, бачачи, що Еймунд збирає сили для вирішального удару, перейшли на корму поблизу до Свейна, щоб зустріти смерть усім разом.

Люди Еймунда почали перебиратися на Свейнів корабель по всьому борту, і їм ніхто не перешкоджав.

Свейн був уже декілька разів поранений, але продовжував хоробро битися, хоча сили й полищали його. Та ось йому завдано важкого удару сокирою. Ярл устиг все ж таки затулитися щитом, але щит розлетівся на дружи, і лезо сокири прорубало кольчугу й перебило ключицю. Ліва Свейнова рука безжivo повисла. Тоді він відступив, правою, здорововою рукою підняв зелену скриню з мідними заклепками й закричав:

— Дивися, Еймунде, ось усі скарби, які я награбував по чужих країнах. Я знаю, що ти багато що віддав би, аби захопити це багатство. Бо ж за менші гроші ти продав себе Ярославу.

І Свейн плигнув разом зі скринею в море й одразу каменем пішов на дно. Схлюпнулася хвиля. По морю плавали різнобарвні щити й трупи убитих. Плакали чайки.

У цей час усі люди Свейна, які ще залишалися в живих, почали стribати за борт. Деяких із них виловили варяги Еймунда і, якщо вони погоджувалися скласти присягу вірності, залишали живими. Тих же, хто був надто гордим, щоб просити пощади, убивали негайно, настільки великою була лють. Ті, кому вдалося досягти суходолу, знайшли свою смерть під мечами дружинників воєводи Будого, котрий спостерігав за битвою з берега...

Потім Еймунд наказав обірати вбитих. Деякий час його вояки лишалися там і ділили здобич...

Коли Еймунд з перемогою повернувся в Новгород і гордовито постав перед Ярославом, князь сказав йому:

— Ось тепер я бачу, що можна довіряти твоїм витязям. Я радий, що не помилився в тобі. Ти — хоробрий і надійний воїн, і тобі буде в нас добре.

ГОНЕЦЬ

Щедра низько вклонився.

— Дозволь, княже, слово мовити.

— Хоробрий дружинник завжди може говорити зі мною, — сказав Святополк.

Щедра наважився:

— Княже, хочу жону собі взяти. Дай свою згоду.

— Що так спішно? — посміхнувся Святополк. — Баби в'яжуть нас, як ловчі соколів, — не злетіти.

— Я люблю її.

— Любиш? — повільно протяг Святополк. Наморшив чоло, вочевидь згадуючи про щось своє, забуте. — Любиш... А яка вона, любов, знаєш?

— Люблю — значить, знаю! — твердо відповів Щедра.

— Цього ніхто не знає, — заперечив дражливо князь.

— Я знаю.

— Тоді ти — дуже щаслива людина.

Щось здригнулося в душі Святополка, думками він полинув кудись удалину й побачив прозору зелень продовгуватих очей Аралго. Подарований нею горюч-камінь усе так само лежав на серці. Проминула юність, ніщо не вертається. Ні-

шо! Але чому ж виникла ця гіркота — гіркіша полину! — на вустах і довго не зникає? Що то було тоді в печенізькому степу? Кохання? Ні, краще не думати. Князь мусить, зобов'язаний бути твердим. Але звідки раптом виникло легке роздратування? Що це, заздрість? Людському щастю позаздрив? Так, — признався сам собі, — позаздрив. Позаздрив, бо усвідомив, як мало в ньому самому залишається природного, властивого кожній людині. Кожній! Але не князеві. Важкий тягар влади. Влада — отрута. Гірше отрути! Хто хоч раз скуштував її — довіку не забуде. Помирати стане, а закостенілими пальцями буде чіплятися за владу, дихатиме нею до самого останнього подиху, бо прагнення влади — це, по суті, прагнення життя, і навіть більше. Краще вже з життям розлучитися, ніж з державним мечем. У Христа була солодка мука — життя за всіх. Його ж, Святополків, хрест, на якому він сам себе розпинає, — життя за себе. Нема більших себелюбців, ніж ті, що при владі. Так! Так! Так! Жити лише для самого себе, а переконувати, що живеш для багатьох, для всіх. І так постійно! Завжди! Володар змушений перебувати в лицемірстві, інколи й сам не підозрюючи про це. Але навіть якщо він і знає, що не любов до людей, а гордня й честолюбство підносять його над нацією, просякнутим потом, нічого не змінюється в його житті, і володар іде до кінця обраною дорогою. Так було завжди, одвічно. Надягти на себе личину, та так, щоб вона на мертві приросла до шкіри, і знаходити у цьому відраду й виправдання будь-якій своїй найганебнішій дії і безчесному вчинку. І стане личина лицем, і не помітять цього люди.

Геть думки!..

— Я не заперечую! — стомлено промовив Святополк. — Одружуйся з тією, котра тобі люба. Можливо, це краще, що ти здійсниш у своєму житті. Але спершу ти зіслужиш мені одну службу.

Поринув у радісні відчуття Щедра й був згоден на все, не існувало для нього нині неможливого.

Святополк узяв до рук клапоть берести, згорнув у трубочку.

— Відвезеш цього листа до Києва. Там розшукаєш боярина Єловіта й віддаси йому прямо в руки. Чуєш? Прямо йому в руки й нікому іншому.

— Я зрозумів.

— Ніхто не повинен знати, з чим ти прибув до столичного міста. Хто б тебе не запитував — мовчи!.. Вирушай негайно. Коня тобі дадуть з моєї конюшні. Я хотів Спірка послати, але він мені потрібен тут. Ти ж — людина вірна, я знаю. А повернешся — відгуляємо бучне весілля. Мене ж не забудеш запросити? А то щасливі швидко забувають про добро, зроблене їм.

Згадка про Спірка змусила Щедру спохмурніти.

— Бачу, ти хочеш мені ще щось сказати. Чи засумнівався? — Слова Святополка скрижаніли. — Тоді я пошлю когось іншого.

— Нема в мене сумнівів. От лише... — зам'явся Щедра.

— Та говори ж!

— Хотів просити тебе, княже, от про що: оборони честь мою від Спірка і його буйства.

— Он як?

— Спірк на людях безчестив мою наречену — Яру. Я сам збирався вгамувати його. Але я іду, він же лишається. Я не хочу, щоб лихо сталося під час моєї відсутності. Якщо не вгомониш свого улюблена, дай нам поле і хай нас зі Спірком добрий меч розсудить на Божому суді.

І тут двері з шумом розчинилися, увійшов як завше безжурний Спірк.

— Про вовка промовка! — понуро зауважив Святополк.

— Завжди будь здоров, княже! — весело гукнув з порога Спірк.

Дивиться з-під лоба князь.

— Це ти осоромлював різними словесами одну жінку на ім'я Яра?

— Я! А то хто ж?! — радісно загорланив Спірк, знаючи, що зазвичай потішається Святополк з його любовних походеньок.

— Сволота! Ганьбиш звання боярське, яке я тобі надав? Якщо в самого нема честі, то про мою честь і честь моєї дружини подумай!

Усмішка повільно сповзла зі Спіркового обличчя.

— Не втимлю, про що це ти, світлий князю?

— Яра — наречена Щедри.

— Так он звідки вітер віє! — гмуknув Спірк і насмішкувато кинув Щедрі: — А ти, значить, — витязь! Хвоста підібгав — і в сльозах до князя?

Щедра схопився за меч. І Спірк не забарився. Меч супроти меча.

Святополк дуже тихо мовив, але гридні почули кожне слово:

— Досить! Того ще не вистачало, щоб дружинники мої між собою перегризлися у мене на очах на втіху моїм недругам. — Святополк схопив за грудки Спірка й сіпнув на себе, бризкаючи слинаю, зашипів: — Ганьбиш? Мене-е? Розбрат у дружину вносиш? Через кого? Через спідницю? Згною, поганця, в порубі!

— Так хто ж знов, що вона його наречена? — розгублено виправдовувався Спірк.

Святополк відпустив Спірка.

— Лише блуд у нього на умі! Усіх все одно не перецілуєш!

Помітивши, що князь охолов, Спірк вирішив віджартуватися:

— Однаке, сподіваючись на милість Божу, у цій справі, якщо постаратися, багато чого можна досягти.

— Ой, гляди, молодче, — язик твій паскудний вирву! Про справу слід передусім думати. Забув, у які часи живемо? За-

був про випробування наші тяжкі? Така мені від тебе допомога? Боярин ти чи скоморох? Гляди-и, Спіркушко, і справді скоморохом зроблю!

— Та хіба я що?

Спірк обернувся до Щедри і, так наче нічого й не було щойно поміж них, просто сказав:

— Вибач, брате. Не знав я. І нічого поганого їй від мене не було. — І Спірк уже зовсім дружелюбно пlesнув Щедру по плечу: — Ох, і пощастило ж тобі, хлопче! Шкода, випередив ти мене! Краса! Краса-а.. Тільки гордовита дуже і... — Спірк лукаво збліснув очима, — і в Христа не вірує.

— Ти дивись, яким побожним зробився! — втрутлився Святополк. — Давно останній раз до церкви ходив на покаяння?

Спірк розрекотався.

— Так я ж безгрішний! А коли в храмі Божому був — і не пригадаю так одразу.

— Отож-бо!

Щедра дещо відтанув від слів Спірка. Що з нього візьмеш? Гульгіпаку безтурботного не переробиш. Видно, й справді з недомислення він образив Яру. І Щедра потиснув простягнуту руку Спірка.

— От і добренъко! — задоволено мовив Святополк. — А то гарячковиті надто: тільки що — одразу за мечі. Не випадає моїм дружинникам ворогувати поміж собою. Інших гризіть! У мене ворогів бага-а-ато!

Щедра поїхав...

Святополк притулився лобом до прохолодної стіни: якто воно все обернеться в Києві?

— Спірку!

— Тут я, княже!

— Щедру я послав до боярина Єловіта.

Спірк стрепенувся:

— Зважився, нарешті? Давно б так! А заварюється вже на Русі, ой заварюється. Грізний ворог за горами, а грізний за плечима.

— Гаразд! Піди поклич Рейнберна.

— На якого дідька він тобі?

— Не твого розуму справа! Поклич, кажу!

Увійшов єпископ Рейнберн, як завше, став біля дверей, чекаючи, коли його попросять наблизитись.

— Сьогодні, святий отче, мій гонець вирушив до Києва у відомій тобі справі, — багатозначно промовив Святополк.

Ледь помітно вигнулася брова в єпископа, і він перехрестив Святополка:

— Хай буде благословенна твоя справа. Покладайся на Господа. Правда за тобою.

— Поки й ми — люди, — відповів Святополк, — щастя не пропало. Навмання витязь сідає на коня, навмання кінь його б'є. Побачимо, може, загляне сонце і в наше віконце...

Щедра охнув. Тіло пронизав біль. Голова розламувалася. Яzik обережно намацуval від гострі пеньки вибитих зубів.

Крекчучи, Щедра боком підповз до сирої стіни порубу. Нестерпно смерділо падаллю й нечистотами. Щось огидно липло до пальців. Боліло в грудях.

Щедра заповз у куток і з великими зусиллями сів. Треба було змусити себе зосередитись, пересилити біль і згадати все по порядку...

Отже, він благополучно приїхав до Києва. Поштовхався на Торжищі, розпитуючи, де розташовуються хороми боярина Єловіта. Дочекався ночі. Петляв темними провулками вздовж високих глухих парканів. Знайшов двір з високими різьбленими стовпами воріт. Довго стукав. У дворі загавкали люті собаки. Почувся кашель, і хрипкий голос запитав:

— Хто там?

Щедра назвався, сказав, що посланий туровським князем Святополком до боярина Єловіта з берестою. Якоїсь миті йому здалося, що в глибині вулички мигнула чиясь тінь. Він вдивився в темряву, але більш нічого не помітив.

Зарипіли ворота, й відтулився вузький лаз. Челядник піdnіс палаочу смольню до самого обличчя Щедри й пильно придивився.

Потім Щедру ввели в тісну комірчину без вікон, де кволий вогник у черепочку не розганяв пітьму. Він озирнувся — нікого. Порожньо. Сів на лавицю й став чекати. Очі заплющилися самі по собі.

Розбудив його стукіт розчинених дверей.

На порозі стояв високий муж у сорочці, широко розхристаній на грудях. Очі слизькі, вертляві, борода пишна. Невідомий коротенькими товстими пальцями почухав груди й сказав, простягаючи лапу:

— Давай, що приніс. Я — Єловіт.

Щедра подав бересту. Єловіт обережно розгорнув сувійчик, нахилився до світла і, смішно ворушачи вологими губами, мовчки, про себе, прочитав написане. Підніс тонку смужку білої кори до вогника. Береста спалахнула. Єловіт, обпікаючи пальці, тримав послання над вогнем доти, поки воно не розсипалося сірим попелом.

— Добре! — Єловіт ляснув куцою долонею по столу. — Негайно повертайся до Турова. Святополкові скажеш, що все готове. Зрозумів? Усе готове! — так і передай.

— І це все? — здивувався Щедра. Варто ж було так гнати коня через таку дрібничку!

— Усе! — відрубав Єловіт.

Небо на сході стало зовсім білястим, коли Щедра вийшов за ворота. Він дійшов до перехрестя. Позаду почувся дивний шум. Щедра обернувся і — спалах!.. Безпам'ятство...

Щедра прийшов до тями, обмацев голову. Рука в крові. Потилиця кровоточила.

— Очухався, молодче? — насмішкуватий голос. — Однаке добре тебе мої люди приголубили!.. Звати мене Ортмак. Не чував часом?

Ортмак! Хто ж не чував про головного Володимирового тивуна! Берендей родом, він користувався особливим довір'ям світлого князя. Приручив Володимир степового вовка, але хижі повадки невіправні. Ортмак став оком велико-го князя, нещадно винищував боярську крамолу, вогнем випалював холопські розбищацтва. Ніхто й ніколи не бачив Ортмака сплячим, і Володимир міг бути спокійним, поки не стуляв очей берендей.

— Навіщо я тобі? — через силу вимовив Щедра.

— Не знаєш, братику? — ласкаво запитав Ортмак і без розмаху коротко вдарив Щедру в рот: — Встань, мерзото!

Щедра витер долонею розкривавлені губи, харкнув сукровицею.

— Що в Єловіта робив? Говори! — загорлав Ортмак. — У вузьких очах несамовитість через край вихлюпується. — Хто тебе послав? Святополк? Та-ак? Що ти повинен був передати боярину? Говори, собако! Мовчиш? Гей, кате!

Заломили, вивернули, виломили руки Щедрі на дібі. Мучили, припікали вогнем.

— Говори!

— Говори-и!

— Говори-и-и!

Щедра мовчав. Підійшла й стала поряд Яра. Обтерла піт і кров, поцілуvalа в очі. «Тобі дуже боляче? Потерпи, рідний. Заради нашого щастя не говори лиходіям нічого. Витерпи, витерпи, рідненький».

— Витерплю! — стогнав Щедра.

І знову діба.

— Говори-и-и-и!

— Що мав передати Єловіту?

Пітьма без звуку...

Щедра прийшов до тями в порубі. Чому Святополк хотів, щоб він пробрався до Єловіта потайки? Що це? Змова? Змова!!! Тоді смерть! Нема надії. Нема порятунку.

Над головою відчинилася ляда. Збліснув вогник.

— Вилазь на допит, крамольнику!

ЗМОВНИКИ

Рейнберн долонею гладив долоню. От зараз він скаже Святополку те, що вже давно виношував у собі. Досі він кидав наживку й чекав, терпляче чекав, коли князеве самолюбство примусить заковтнути її. І єпископ сказав:

— Після першого кроку належиться зробити другий. Щоб дійти до мети, треба йти. Але будь обережний, княжес. До часу Володимир ні про що не повинен здогадуватися. Не буди сплячого звіра, настане час — сам прокинеться!.. До Польщі треба послати надійного мужа, якому ти міг би довіряти, як самому собі.

Не задумуючись, Святополк відповів:

— Пошлю Спірка, хоча мені не дуже хотілося б розлучатися з ним саме тепер.

— Справа, задумана тобою, надто важлива, щоб можна було покладатися на волю випадку. Пам'ятай: на кін поставлені твої життя й доля. Ціна немала! Принаймні, як мені здається, Ярослав багато б що віддав, аби дізнатися про твої задуми... Дерзай! Бог відважних любить. Чекає на тебе велика слава. Ти лише не відвертайся від неї сам.

Долоня гладить долоню. Задоволений єпископ.

— Про печенігів подумав? Їхня допомога також не зйва буде.

— У мене там побратим. Джигалі вірний братерській клятві, і... не лише він один, я гадаю. До степовиків пойде Варга. Йому не вперше перемовини з печенігами вести.

— Це передбачливо: печеніги підуть з півдня, відволічуть сили Володимира.

— З батьком я воювати не стану, — сказав Святополк. — Не можу на це зважитись. Батьковбивцею наречуть мене люди. Як буду ними правити?

Рейнберн сплеснув білими руками:

— А тобі й не потрібно буде воювати з батьком. І війна — не на всі випадки засіб. Є й інші способи примусити Володимира визнати твої незаперечні права бути першим серед братів. А для того, щоб це сталося, необхідно бути сильним. Дуже сильним. Силу ж дає багатство. Потрібні гривні й куни. Багато гривень і кун. Володарю, ти ніколи не замислювався, чому Володимир після смерті Вишеслава дав Новгород не тобі, як це належало згідно зі звичаєм і правом старшинства, а хитрому кульгавцеві Ярославу?

— Люта змія Рогніда порозпліскувала отруту, — переконано мовив Святополк.

— Певно, що тут не обійшлося без підступних задумок поганої язичниці, якою завше вважали Рогніду. Але не тільки в цьому суть. Новгород — багате місто. Тут і слабосилий стає могутнім... Ти, Святополку, небезпечний Володимирові своєю силою й воїнською вдатністю — тож сиди в туровській дірі перед боліт, нидій у безслав'ї! Ярослав же догідли-

вий, зовнішньо слухняний — одержуй Новгород! І живи там спокійно, збагачуйся й плати Києву щорічну данину справно. Однак, я гадаю, не це в Ярослава на умі...

Святополк до білого стиснув пальці на руків'ї меча.

Епископ підбив підсумок:

— Якщо ти хочеш бути сильним, стань перш багатим.

— Як? — вигукнув Святополк. — Як стати багатим у злиденному краї?

Рейнберн спокійно зауважив:

— Ти сам, княже, по золоту ходиш, топчеш його й не помічаєш цього. Простягни руку й візьми його.

— Про що ти? — спантеличено запитав Святополк. — Яке золото? Звідки воно в цій глушині?

Рейнберн схилив до світла своє вродливе лице, губи злегка здригалися, виказуючи хвилювання:

— Сіль! Звичайнісінька сіль, і нічого більше. Не пусти до Києва купців з Галича, ні човнів з Перемишля. Перекрій торгові шляхи із заходу, а печеніги нехай захоплять соляний шлях з півдня. І не стане солі в Києві. Торжища спорожніють. Збунтується йерод. І ти зможеш тоді продавати сіль за вигідною ціною і многії багатства набудеш. Сіль для тебе золотом стане! А буде в тебе золото, з'являться й численні вої, які злетяться до тебе, як оси на мед.

— Чи на дохлятину! — Святополк поблід. — Якщо вчиню, як радиш, — війна з Києвом неминуча. Великий князь не стане терпіти такого безчинства й збитку.

— Зрубавши голову, за волоссям не плачутъ! Відступати тобі не можна, та й нема куди. Інакше втратиш і те мале, що маєш нині. Без ризику слави не здобути ніколи! Бояри бачать у тобі рятівника від самовладдя Володимирового, злі вони й уміють ненавидіти. Ненависть же, як і любов, двигає світом... Печеніги! Даси їм данину, дозволиши їм полонеників у степ повести — достатньо того їм буде. А земля твоя не збідніє на люд, плодяться вони, яко бджоли... Тесть твій, Болеслав Хоробрий, поряд з тобою стане, лиш попроси, поклич його. А за велику послугу цю Болеслав зажадає малого: землі білих хорватів та червенські городи.

— І цього, по-твоєму, мало? — набрякла вена на лобі Святополка.

— Це суща дрібничка, — заперечив єпископ, — у порівнянні з тим, що ти надбаєш. Влада коштує більшого. І крім того, — Рейнберн пильно подивився на Святополка, — з тобою буде Бог і Рим. Відкинь облудні вагання, володарю!

— Рим? — здивовано перепитав Святополк.

— І Рим, і його первосвященик, — майже з викликом повторив єпископ. — Як бачиш, усе складається для тебе якнайліпше. Удача з тобою. Щастя також на твоєму боці. Подібне може не скластися більше ніколи в житті, і ти в слузах будеш проклинати самого себе за ганебну нерішучість у тяжку мить випробувань... Володимир важко хворий, не сьогодні-завтра помре. Він про спасіння своєї душі має більше думати, а не про владу на грішній землі. Його життєва сила виснажилася, і не зможе Володимир перешкодити тобі здійснити задумане... Доведи, що ти здатен владарювати. Будь іскрою серед ночі! Будь сподіванням для всіх, щоб ніхто не засумнівався, що єдина їхня надія пов'язана з твоїм іменем, що благополуччя кожного нерозривно поєднане з твоїм успіхом. Коли досягнеш жаданого, лише у твоїй волі буде визначати, що є добро, що є зло, що — правда, а що — кривда. І кожному визнаши міру його на власний розсуд... Зважуйся, княже! Будь великим!

— Про страшне говориш ти, Рейнберне. Але супроти долійти не стану.

Святополк оголив меч й відчув приємну, надійну вагу криці. Знатного гарту зброя! Вузьке, хиже лезо було гладеньке, як тільце немовляти. Святополк ласково погладив його рукою й високо підніс меч над головою:

— Зброєю цією грізною і славою пращурів своїх клянуся відстояти мою правду і мое право і не вкладати меч до піхов доти, поки не виконаю всього задуманого мною.

— Амінь! — з полегшенням підсумував єпископ Рейнберн.

Їх було п'ятеро. І в кожному з них невгласимо тліла своя образа на великого князя Володимира.

Бояри Єловіт, Путша, Талець, Розніг та соцький Лешко зібралися разом, щоб самим розпорядитися своїм майбутнім і долею.

Вони сиділи за дубовим столом, поклавши перед собою важкі руки, й тихо бесідували.

— А хто може поручитися, що Святополк не стане таким же, як його батько? — голос Розніга звучав приглушено.

— Ніхто! — спокійно відповів Єловіт. — Ніхто, окрім нас самих. Святополк хоче заволодіти батьковою спадщиною і заради цього готовий на будь-які поступки. Ми допоможемо йому взяти київський стіл. Ми допоможемо йому в цьому, тому що влада Володимира важка для нас, і, хоча великий князь хворіє, ми не можемо безтурботно чекати, поки його відспівають. Інакше, перш ніж навіки заплющити свої очі, він ще встигне зазирнути в очі нашій смерті.

— Лют Володимир, — втрутився боярин Путша. Довгі вуса його звисали до крутих пліч і, коли він говорив, колихалися, наче від протягу. — Взяв нас усіх князь за горлянку — не продихнути! Боярська рада для нього — ніщо, звук пустий. Радиться Володимир лише сам із собою та своїми найближчими підручними. І тивуни знахабніли: неможливо домовитися з ними; а хабара не беруть — бояться княжого гніву. Від приставів його нема спасу.

— Торгівлю нашу порушив, — вставив своє слово Талець. — Тепер, щоб торгувати з греками, особливий княжий дозвіл потрібен. Без цього й не пробуй щось робити. З-під землі з'являться тивуни й заберуть весь товар. Мито ж на право торгу із заморськими країнами велике надміру, і дохід наш піdupав, аж серцю боляче.

Розніг перебив його:

— Не вільні ми тепер уже і в своїх вотчинах над холопами. Раніш я, бувало, гнав челядь мою на продаж у Тмутіракань, Корсунь чи й в самий Царгород. І там мені давали за них хорошу ціну. Тепер же стало за словом Володимировим: не смій продавати християн за море. Розорення! Як жити будемо, бояри?

— Га-га-га! — зареготав Лешко, у якого свої челяді було мало. — Гузном перед малими чадами крізь драні штані сві-

тити будеш. А черні й любо: значить, зрівняно нас усіх перед Христом і князем.

— Єловіт підніс руку, перепинив зайву балаканину.

— Переінакшив Володимир з допомогою Христа наші долі. Тепер і наші душі хоче переінакшити — щоб ми були йому у всьому покірливі, як ангели небесні Господу. Але знову заговорили наши стародавні боги... У мене в сінях чекає волхв Богорад, говорити з вами хоче.

— Так погукай його.

До гридниці увійшов високий худий стариган, виснажений постами, а ще більше — бідами й життям. Біла полотняна сорочка по коліна. Сива борода розкудлана, спадає на щуплі груди. Очі — не очі, а вогняні спалахи.

— Благо вам, добрі люди.

Гордовито стоїть перед боярами старий волхв, злегка спирається на високий костур.

— Уважно слухаємо тебе, батьку.

Відвів волхв священний посох із Перунового дерева вбік, випростався. Ніби до неба тягся.

— Опечалена й занапашена нині земля наша святая. Стогне вона, кров'ю умивається. Сердяться, гніваються наші мудрі боги. Уже прокляли вони все наше плем'я за віровідступництво, якого ще не знав білий світ. Збираються хмари похмурі. Проливаються слізозі гіркі. Зле і багатим, і сірим, і знатним, і безрідним. Погибель усіх чекає! І потечуть бистрі ріки назад, і переміниться земля наша: стане грецька земля замість руської, а руська — на місце грецької. Як жити тоді будете, самолюбці зарозумілі?

— Матінко рідна! Що ж на нас чекає?

— А чекає на вас дочасна загибель! — безжалісно пророкував волхв. — Чекають на вас голод, чорний мор. Холопські розбої й заколоти, усобиця всіляка й крамола, глум і ганьба велика, бо не за звичаєм стала влаштованою земля наша. Терпіли ясні наші боги, очікуючи, коли ж нарешті минеться сліпє безумство людей. Але запаморочення не минає. Подобається незрячим сліпими бути, й пітьму вони за світло хибно сприймають. Жертвовники поруйновані й розорені, а на їх скорботному місці зведено церкви, в яких моляться не-

справжньому богові. Перуна повалено й скинуто в текучу воду. Святі подоби великих богів порубано, посічено, осквернено... Не сподівайтесь пощади! Не буде її вам, зрадники! Страшний гнів богів. Забудуть вони слово милостиве і дадуть вам, нечестивці, слово гнівне, нещадне, слово несамовите. І нікому з вас не буде вилучення на божому суді!

Тяжкі зітхання у світлиці.

— Ви самі відвернулися від богів, сподіваючись на милість князя, забувши про тих, чия милість набагатовища примарних земних благ. Порядок і лад були по всій землі. Де вони нині? Куди згинули? Дмухнув лютий вітер — нема їх, і лише прах здійнявся до гнівливого неба.

— Що ж нам чинити? — загомоніли бояри, настражені пророцтвами. — Сумнів гризе нас, і душі наші м'ятуться розгублено.

— Сумнів — матір погибелі! — мовив Богорад. — З богами будьте! З пращурами вашими будьте! Славі колишній, забутій, вірні будьте. І повернеться до вас, як прозрієте, мир і добробут. Але самі вони не повернуться, ні! Через кров пройти треба. Че́рез потоки крові, щоб очиститись. Спокусив вас легкий хліб, обіцяний Володимиром? Не буває легкого хліба, а буває хліб трудний. Вистачило розуму піти за безумним боговідступником, хай вистачить мужності піти супроти нього. Проклятий! Проклятий ваш Володимир! Поза законом він людей і богів! Повстання проти його влади — не злочин, а свята необхідність... Нині всім — горе. І нема вже людини, котра б не зітхала і не плакала кривавими слізами, у відчай згадуючи про минулі щасливі дні. Скорі будете вже не вільні мужі у славі й честі, а холопи безподатні! Не знатна чадь будете, а челядь нікчемна, безправна! Іншого не сподівайтесь! За мірою зрадництва і гріхів ваших і дістанеться вам!

Чоло волхва вкрилося росинками поту. Він трептів, і нервові дрижаки ті передавалися боярам. Потоком нестремним переливав Богорад у бояр свою ненависть до князя Володимира, до християнства, до нових порядків. Страхав і заклинав, обіцяв величезне приниженння, якщо не схаменуться, і пророкував велике щастя, якщо без вагань стануть

на шлях відкидання, неприйняття серцем і розумом усього вчиненого великим князем київським.

— Хочете, щоб колишня сила повернулася до вас і при-
множилася? — запитував Богорад. — Відречіться від нового
Бога й повернітесь до давнього звичаю й закону, під яким
розвітала земля наша. До щастя веде лише один шлях, а не
множинні.

Обм'як старий. Потьмяніли очі. Велика була в ньому не-
нависть, і вона, а не роки, гнула його до землі.

— Піду я. Що мав сказати — сказав. Вам же думати й ви-
рішувати. Вам — вибір: світло чи пітьма, слава чи неслава,
багатство чи злідарство — усе в вашій волі. Оберіть правду —
з вами будуть і люди, і боги, і вся земля Святоруська.

Волхв пішов. П'ятеро завмерли. Треба думати. Треба зва-
жувати й зважуватися!..

Надворі здійнявся вітер. Мокрий сніг в обличчя, січе
шкіру, обпалює.

Волхв стояв на відкритому перехресті, де сходилися чо-
тири вулиці і вітри закручувалися у вузол. Довге волосся
збурилося.

Богорад обернувся обличчям проти вітру й довгим жер-
товним ножем хрест-навхрест заходився рубати летючий ві-
тровій.

— Стрибоже, відкрий майбутнє! — гукав волхв і сторо-
жко дослухався до завивання бурі, намагаючись вловити да-
лекі невиразні вісті, принесені схлипами вітру.

— Відкрий майбутнє!

Гострий ніж меткою білорибицею зблискував у холодно-
му й порожньому повітрі.

— Відкрий! Відкрий! Відкрий майбутнє! — у самозабутті
заклинав вітер Богорад, і сніг осідав на його сиві патли, зли-
ваючись із ними.

Що розповів Богорадові вітер, ніхто не дізнався...

Першим порушив мовчанку Єловіт:

— Чули, бояри, мову волхва? Скинуто ідолів, поруйнова-
но капища, але не примирiliся жерці, ходять поміж людей,

умовляють, попереджають, пророчать, сіють тривогу. Нерозумно було б нам відмовитися від їхньої допомоги.

Згідливо загули бояри, а Єловіт продовжив:

— Надія велика у нас на Святополка. Право на його боці — старший він серед братів. Те, що він честолюбний, нам на руку. Нема Святополку діла ні до Христа, ні до інших богів, байдуже йому до законів і звичаїв. А є йому діло до самого себе й влади своєї. Ми будемо співати йому славу й хвалу, якщо це йому так любо. Візьмемо його за руку й зведемо на київський стіл. Нам — і лише нам — буде зобов'язаний Святополк усім. Йому — честь. Нам — решта. Ми станемо його поводаторами, хоче він того чи ні. Як гадаєте, бояри?

— Так воно і має бути! — з радісною переконаністю вигукнув Талець. — Не може бути по-іншому. Інакше задля чого нам списи ламати, ризикуючи своєю головою?

— Ризик великий. Але й ціна йому немала. Не хотів я вас тривожити, — сказав Єловіт, — але мовчати не годиться. Я мушу вас чесно попередити: гонець Святополків скопленний Ортмаком.

— Як?! — бояри посхоплювалися з місць. Збита необережною рукою, полетіла на підлогу свічка, захлинулася в гарячому воску. У темряві чулися вигуки, нечленороздільне галайкання, перемежоване зі стогонами.

— Цитьте! Тихо! — гарикнув Єловіт, і бояри принишкли.

Єловіт знову засвітив свічку й побачив перекошені обличчя. Губи його скривилися в лихій усмішці:

— Бояри, вам не соромно? Чин свій забули? Заметушилися, як шкодливі челядники перед пановим покаранням. Зачекайте, ще далеко до кари. Чого перелякалися? Мовчить Щедра. І мовчатиме... напевне.

— Убити його треба. І кінці у воду! — шепнув Розніг, — Га, браття?

Єловіт гмухнув:

— Як же, дістанеш його! Забув, що сторожує його пес Ортмак? І стерегти, охороняти його буде дужче останнього ока в лобі.

— Що ж нам робити? — запитували бояри, відчуваючи, як тече по спинах липкий, зрадницький піт.

— Покладатися на бога — хоч на Христа, хоч на Велеса — кому котрий люб.

— Богнем припечуть гінця, — приречено вимовив Талець, — тоді до всього допитається Ортмак, і всім нам — кінець! Утікати треба, рятуватися!

— Зачекай утікати, чоловіче, Може, якось обійтися. Уже катували його. Залізом припікали й на дібі ламали. Мовчить він. Міцний муж. Не розгризти його Ортмаку. Зачекаємо, поки княжий пес не заспокоїться трохи. Нам же, кожному з нас, належиться робити все так, як умовилися. Кинувся у воду — пливи, бо інакше — каменем на дно! — погано прихована погроза почулася в голосі Єловіта. — Краще пливти, бояри, хай поганенько, але пливти, ніж мертвим каменем на дні лежати. Не бійтесь — хвиля винесе!

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

Рано-вранці господині старанно вимели сміття з хат, зібрали його до останньої пилинки собі за пазухи, повідчиняли двері жител.

Морозець весело ринув у сіни, вологою осів на стінах.

А на дворі голчатий сніг, аж очі сліпить, іскриться, виблискує.

— Добриден, сусідоњько!

Повні відра злегка погойдуються на розмальованому коромислі.

Рум'янець на всю щоку.

Усмішка.

— І тобі здоров'я, красуне. Що несеш?

Яра задьористо відповідає:

— Срібло та золото! А ти що несеш?

— Мед і масло!

Поклонилися одна одній в пояс і розійшлися.

Господар заніс у хату необмолочений сніп. Колоски шелестять. Падають на долівку, застелену соломою, що відливаває мідною барвою. Рівно горить вогонь у відкритій печі, і

солома ловить його відблиски, і тоді мідь перетворюється на золото.

— Помагай, Боже! На щастя, на здоров'я та на новий рік!

— Дай, Боже, в коморі й у дворі!

А на чисто вискребеному столі, застеленому білою скатертиною, вже розкладено пироги з маком, високий коровай, а в глибокій мисці щедра медова кутя.

Господар сидить на покуті, схиляється і ховається за короваєм.

— А де наш батько? — здивовано запитуються діти.

— Хіба ви мене не бачите? — чується радісний батьків голос.

— Не бачимо, тату.

Батько підводиться з-за короваю:

— Дай же, Боже, щоб і на той рік не побачили!

Далі батько ламає коровай великими шматками.

— Ось тобі! А ось тобі!

Батько бере сокиру й іде у двір. За ним зграйкою висипають дітки, червоношокі, наче ягоди калини.

Батько крокує широко, провалюючись у кучугури. Підходить до старої яблуні. Високо замахується сокирою.

— Що ти робиш?

— Хіба не бачиш? Хочу яблуню зрубати.

— Навіщо?

— Навіщо, навіщо? — перекривляє батько. — Тому що сохне. Не дає плоду.

— Не рубай, тату, вона ще буде дарувати нам свої солодкі яблучка.

— Гаразд! — погоджується батько, засовує сокиру за пояс, виймає з-за пазухи воловий ріг і стукає ним по гладенькому стовбуру. Раз, два, три... З густих гіляк обсипається сніговий пил. — Я тебе рогом, а ти мені родом! Ось тепер, дітки, яблуня буде рясною.

Збив батько шапку на потилицю:

— Що б мені ще корисного зробити? А піду-но я і курей поріжу, щось вони стали погано нестися.

— Не ріж чубарочок, батьку. Вони будуть яєчка нести, кудкудакати, виводити пухнатеньких курчаток.

— Добре! Бо я можу! Я такий! Строго в мене тут! — а в самого в куточках очей лукаві промінчики.

Мати підхоплює ритуальну гру:

— Певна справа, ти — всьому голова. Господар!

Набрав поважного вигляду батько.

Увійшли до хати.

Мати виймає діжу й починає місити тісто. Діти з любов'ю голублять очима міцні, надійні материнські руки, які все вміють.

Не струшуючи налиплого на пальці тіста, мати підіймає руки долонями догори і так іде до хліва й маже тістом кожну худобину:

— Як кожного року буває Щедрий вечір, так само хай плодиться кожного року ця худоба!

Потім стойть мати посеред хати, заплющую очі, відводить руки за спину. У правій руці — голка, в лівій — червона нитка. Не дивлячись, спритно затягає нитко у вушко голки.

Діти дружно кричать:

— Коли! Коли!

Мати штрикає голкою у твердий камінь біля печі, де в загнітку зберігається покритий сірим попелом жар.

— Що ти колеш?

— Очі змії.

У дітей перелякано витрішаються оченятка. Страшно! Страшно й чудно.

— Поколи її, поколи швидше змію, що вона згинула!

— А я її вже поколола, і нема її більше!

Мати підкликає кожного зі своїх діток, ласково гладить по розчесаній, та все одно розпатланій голівці й швиденько вишиває стібок-оберіг на сорочечці, щоб оборонити від лиха одноокого й злой напасті.

— Такий же, як у старших братів?

— Ще кращий! І гарно буде, і надійно.

Тріщить скіпка, погойдуються тоненькі її промінчики. Мати зашивав хрест-навхрест край льняної скатертини.

— А що ти шиєш? — блищає жаринки доњчиних очей.

— Вовкові зуби зашивав, боярину, тивуну, вирнику та збирачеві данини — руки загребущі! — і пошепки: — Щоб

врятувати скотину від вовків; щоб захист був від бояр немилостивих, тивунів злих і князівських гриднів нещадних... щоб князь більшої данини не брав, а вдовольнявся малою...

Як хочеться дітям таємничого, такого, чого звичайно не буває, не може, але повинно бути!

— А правда, що на Святвечір худобина й звірі різні разоми між собою по-людському ведуть?

— Правда.

— І все-все можна дізнатися, що буде?

— Можна, але не слід.

— А я ось піду, стану біля хліва й підслушаю! — відважно говорить меншенький і завмирає, ошелешений власною сміливістю.

Мати усміхається:

— Не можна, миленький! Небезпечно це. Волхви дізнаються, до себе в ліс заберуть.

Батько надягає кожуха, підперізується.

— Ти куди? — мати відкладає шитво вбік.

Батько мнеться:

— Піду провідаю Яру, привітаю її зі Щедрим вечором.

У дружини очі сердиті:

— І тебе ця чаклунка зачарувала? Певно, й без тебе охочі знайдуться!

— Скажеш таке... тыху! Дурненька ти в мене все ж таки. Образив я її, коли мечник Святополків приходив. Недобре це. Не по-людськи. Щедрий вечір, а вона — сама.

— Я дурна, а вона розумна! У мене онде скільки ротів, а вона — одна. Її пожаліти треба! А мене? Не ходи!

Спересердя грюкнув дверима.

Рипить сніг під ногами. Зорі висипаються все рясніше й рясніше. Засвічує великий Род високо в холодному небі блакитні свічки. Чутно далекий приглушений сміх — там молоді готуються колядувати.

Пройшов вузенькою стежинкою між високими кучугурами до занесеного снігом дому вдови Яри. Сильно постукав.

— Хто там?

— Це я, Позвізд, староста.

— А що несеш?

— Несу здоров'я, щастя, веселість.

— Тоді заходь, празнику.

Позвізд довго топтався на порозі, витирав ноги.

— Заходь же. Чого огинаєшся?

Увійшов. Хотів запитати, як належиться за звичаєм, чи здорові корови, чи плодиться скот. Та який там скот у самотньої вдовиці! Лише й зумів запитати:

— Чи вродили вишні-ягоди?

Яра засміялася:

— Вродили, вродили, та горобці поклювали — збирати нікому та й нічого! — Відсунула хустину з лоба. — Сідай за стіл, гостоньку. Чим багата!

— Та я просто так... поздоровити тобто, побажати...

— Призволяйся.

Пригостили всім потрошку, став прощатися. —

— Ти, молодище, серця на мене не тримай. Не по злобі я образив тебе тоді.

— Що тепер згадувати, що було, чого не було? Осіння вода все віднесла з жовтим листям.

— Воно, певна річ, так. Одначе балакає жіноцтво: заміж тобі скоро йти. Правда це?

Яра опустила очі:

— Люди скажуть!

— А ти не соромся. Нема в коханні гріха. А гріх, коли така молодиця, як ти, поза часом живе. Тобі дітей ще понароджувати треба, вигодувати їх, виростити. Так що, коли хороша людина, — не вагайся. А жінки... Що жінки? Все одно пліткуватимуть. Ім без цього не можна, сама знаєш, хе-хе. Ну, хай щастить тобі.

Удалині вже колядували. Хлопці й дівчата купою валилися в сніг і з веселим верекотінням скочувалися з гірок. Трясли дерева задля майбутнього врожаю. Лучники стріляли в місяць, з тим щоб стріла весь наступний рік не пролітала мимо цілі.

Щедрий вечір — особливий, єдиний в році. І будь-яке дійство набуває в цей час таємничого змісту й спрямування.

Пізно вночі знову сіли всією сім'єю за стіл їсти кутю.

Позвізд раптом ляпнув себе по лобі, згадав:

— Пам'ятаєш, жінко, давала ти сусідці наше сито. Забрала? Сміється мати:

— Забрала, забрала! Ич, згадав, сполошився, старий.

— Як же не стривожитись? З річчю й щастя-удача переходить. Вчасно його повернути треба додому.

Пойли, поставили миску з кутею й хлібом на покутя. Кожний устромив свою ложку в медову кашу: якщо чиясь ложка на ранок упаде, тому слід збиратися в далеку путь, у світливій ірій, не дожити йому до наступного Щедрого вечора.

Одну ложку, ніби ненароком, скинули на долівку. Це для пращурів — хай і вони скуштують різних найдків, дізнаються, чи добре їхні нащадки живуть, не забувають своїх святих дідів, пам'ятають їх, шанують.

А через тиждень у село прийшли княжі гридні по данину...

Понурий стояв Спірк. Шапка з куниці зсунута на вухо. Пишний вус припорошений памороззю.

Від кожної домівки люди несли свою частку й складали на купу білячі, куничі, боброві та інші шкури різної звірини. Несли сувої небіленого полотна. Тягали мішками жито й овес. У сніг украплювалися жовті зернини. Під саньми хрумтіла солома. Пригнали кілька бичків товстолобих. Бички глухо мукаль, гублячи з рожевих морд липку слину. Приносили провари меду, берестяні кошики лісових ягід і квашеної капусти, пlesкаті круги воску, в'ялених карасів, вужжених гусей та качок.

Спірку сумно, і він передоручив облік принесеної данини Головану, а сам дивився поверх голів на дим, котрий не підіймався в небо, а низько стелився долом, і подумав, що це до снігопаду.

Решта гриднів грілися біля вогнища й чекали, коли ж нарешті їх запросять на бенкетування, яке за звичаєм має влаштувати староста. Данина князеві, їм кормління та веселій хмільний бенкет.

Спірк позіхнув і обернувся до Позвізда.

— Щось мало всього.

— Як це мало? — заметушився староста, — Як мало? Удвічі більше проти минулого року. Мало! І так останнє відбираєш.

Кудлатий Прокуд понуро кинув:

— А їм скільки не дай, все мало!

Спірк потягнувся:

— Нудні ви люди, смерди. Князь і дружина його голови кладуть за вас, а ви торгуєтесь, яко хозари.

— Щоб ви навік їх склали! — буркнув Прокуд.

— Щось ти дуже балакучий, холопе, — примружився Спірк. — Гляди, як би язикові твоєму поганому укороту не сталося.

— Спробуй! — з погрозою сказав чолов'яга і взявся за со-киру.

Гридні відвернулися від вогнища й стали уважно прислу-хатися до перепалки.

Позвізд став між сперечальниками.

— Що ви, люди добрі! Одумайтесь! — а сам відтирав, відтирав Прокуда. — Спірку, голубе сизий, ми все зробимо, як ти велиш, тільки не сердсься! — Але все ж додав з надією: — Але в нас нічого не залишиться. Ти б діток наших пожалів!

— А мені що до того! Хоч з голоду подохни, а я свій обов'язок перед князем знаю.

І тут Спірк побачив Яру, що прийшла разом з усіма на майдан. Він зневажливо відсторонив Прокуда й швидким кроком підійшов до жінки. Та завмерла злякано.

— Що ж ти мені одразу не сказала, що ти наречена Щедри? — дорікнув Спірк. — Не бійся, ніякої тепер тобі шкоди від мене не буде. Щедра мені приятель, а друзів я не зраджу, навіть якщо на горло власне наступаю.

Яра притисла руки до грудей:

— Де він? Чому так довго не повертається?

— Не у своїй волі княж-дружинник. Святополк гінцем послав Щедру до Києва. Ти не турбуйся, він невдовзі тут буде.

Прощепотіла ледь чутно:

— Швидше б.

— Кохаєш його?

Очі відповіли ясним відсвітом.

— Гей, коли ж мене ось так же покохають! — журно мовив молодець. — Ступай додому. Нічого не бійся. І те, що принесла, також забирай. Гадаю, княжа казна від того не збідніє!

— Не треба. Я як усі.

— Ні. Не треба.

Спірк підклікав одного з гриднів і звелів допомогти Ярі віднести назад те, що принесла.

Яра пройшла повз юрму односельців й відчула, як її обвиває холодом людської неприязні. І вже не жінки, а Прокуд презирливо прощідав:

— Вільма! Бути тобі поза людьми, блудня. Нам — плати данину, а тобі, значиться, ні?! Гарно-о! За що тобі таке послаблення? Чи не за те, що з гриднями спиш, забувши сором свій жіночий? Тілом своїм данину сплачуєш?

Немилосердне слово кинуте. Лютий людський наговір. Лжа як іржа: роз'їдає.

— За що-о-о? Де моя провина? В чому?

— Не будь іншою, ніж усі. Не будь остронь. Вільма!

Як жити далі? Що ти вчинив, Спірку? Хотів добра, а обдарував злом.

Але Спірк зайнятий даниною, не бачить, не чує, про що люди торочать.

— Мало данини! — кричить він. — Ще давай!

Усе голосніше ремствування смердів, а Позвізд їх тихо вмовляє:

— Не час, люди. Сили наші слабкі ще. Змиримося, братя. Дамо псові, що вимагає — він і відчепиться. Настане час — усе пригадаємо: і образи, і слози наші гіркі, і піт солоний. Настане час, і всім миром, усією волостю вдаримо — тоді буде толк. Інакше зімнуть нас, і користі від нашої загибелі не буде нашим дітям. Самі знаєте: вже ходять поміж людей мудрі волхви, виковують бурю. Ми мститися будемо, коли по всій землі нашій розгориться таке полум'я, що небо спалахне, і не зможуть князь та його оружні люди приборкати цю пожежу... А поки що — мовчок! Сила наша в терпінні. Терпіння ж не є смиренство, пам'ятайте це.

Старші погоджувалися з розумними доводами, молоді ж обурювалися:

— Нема сил більше терпіти глум! Стари кажуть: у терпінні — мудрість. Ні! Мудрість — у боротьбі.

Прокуд наблизив несамовиті очі до обличчя Позвіда і, задихаючись від ненависті, яка ніяк не могла влягтися в ньому, гаряче зашепотів:

— А може, батьку, коли дружинники із села вийдуть, в лісі їх завернути? Га? Порожньо, тихо, ніхто не дізнається. Га, батьку?

Староста аж здригнувся:

— Не смій! Усіх погубиш!

Розчаровано відійшов убік Прокуд. Вовком зиркає, як вантажать людське добро на чужі сани. За ним півколом — сердита молодь. Дивляться.

Уяв Спірк велику данину, задоволений. Але не задоволені гридні — не велів мечник залишатися на бенкет, а чому — не сказав, а коли запитали його про причину, цикнув на дружинників, — тим і скінчилось.

Поїхала валка.

На майдані втоптаний сніг, змішаний з грязюкою...

Вечоріло. Довгі тіні посмугували чорний ліс. Над вузькою просікою схилилися засніжені дуби. Вітер здував з низьких хмар мокрий сніг.

На передніх санях їхали Спірк та Голован. Спірк напівлежав, загорнувшись у медведно. Голован наспівував щось сумовите.

— Припини завивати! — лінівіо кинув Спірк. — Веселеньке заспівав би, чи що. А то лементуєш, як стара баба на панаході.

— А з якої нагоди веселитися? Не з бенкету їдемо, з полюддя, — в голосі Голована докір.

— Був би тобі бенкет, якби залишилися. Лише кривавий. Ну, вий далі! — Спірк ще глибше зарився в шкуру.

Сутінки стали густішими, непомітно вросли в ніч.

Несподівано ліс ожив криком.

— Стій!

На дорогу висипали якісь люди, похапали коней за нездоуздки.

Не роздумуючи, Спірк вихопив меч, вистрибнув у глибокий сніг. За ним звично ринулась решта гриднів.

Заскреготало залізо.

Сутичка була короткою. Не встояли таті нічні супроти військового вишколу дружинників, утекли в ліс.

Посеред просіки в чорній калюжі крові залишився лежати труп.

Спірк нахилився над убитим.

Прокуд лежав з розкритим для німого крику ротом. Білі, як у вовка, зуби оскалились — зараз вчепиться в горло.

Спірк обтер меч об полу кожуха убитого, спокійно мовив:

— Більше не вчепиться!

ЯКЩО ВІД ПОМИСЛІВ...

Останнім часом Володимира все частіше невтримно тягнуло прилягти, і, коли поряд нікого не було й можна було не соромитися виявити свою слабкість, він лягав, заплюшував очі і довго лежав, намагаючись ні про що не думати. Але думки все одно насідали, обступали, ройлися, і давно минулі печалі й радості знову ставали дійсністю.

Інколи він ставив собі запитання, яке часто мучить людину на схилі віку: чи правильно він жив і що зробив, що вчинив би, коли б можна було повернути все назад. І проганяв від себе цю думку: що зроблено, те зроблено — чи добре, чи погано, але не переінакшиш. Час — ріка, що тече зав-

жди в один бік, впадає вона в неозоре море вічності, і ніякими силами не повернути її течію у зворотному напрямі від гирла до витоків. Напевне, якби всупереч законам буття й світобудови це все ждалося, багато чого він зробив би по-іншому — і зробив би безперечно краще, а можливо... й гірше.

Чому ж так холодно в покоях? Володимир гукнув служок і наказав підкласти дров у вогонь. Але навіть після того, як рівно загуло полум'я, його продовжувало морозити, так морозити, що віл цього холоду мерзло його серце! Не рятує вогонь зовнішній, якщо вітер часу гасить полум'я в тобі самому. Що це? Старість? Так, старість, невиліковна хворість, і нікуди від цього не втечеш. Але ж і пожив, хвалить Бога, усмак. Жив як хотів. Сам собі створював закони. І перемоги були, й поразки, усе, як належиться людині, бо в поразках набуваєш мудрості, а в перемогах — упевненості, а без них нема владаря. Усього, усього спробувано.

Не згадуй!

Нічого не згадуй — тобі ж від тих дум, веселих чи сумних, лише гірше стане, гірко...

Вітер прошумів і стомився, а що ж людина?

Вода камінь точить, і стає твердий камінь піском сипким, лстючим.

Хмара проливається дощами, виснажуючи себе до самої останньої краплинни.

Море зміліло й висохло, і там, де здіймалися високі хвилі, нині журливо плюскоче затхла калюжка.

Земля перетворюється на чорну пилигу, на пустелю і більше не плодоносить.

Тъмяніє сонце, й холоне небо, й блікне його світло.

І високі помисли перетворюються на щось низьке і нице.

Що ж суть людина?

І спали на думку Володимирові старовинні повчання, як навчали волхви в ті далекі дні, коли більшість людей не знали ще Господа Ісуса Христа і мудрість та знання ще не роздвоїлися й були єдиними, як єдині небо і земля.

І створена людина була із семи частин: перша — від землі, друга — від моря, третя — від каменю, четверта — од вітру, п'ята — від хмар, шоста — від сонця й роси, сьома ж ча-

стина — від помислу великого Рода, що перетворює смертного на живого вічно.

Якщо від сонця створений, повчали волхви, то буде мудрим. Чи не тому люди прозвали князя Володимира Красним Сонечком? Хто знає...

Якщо від хмар створена людина, то спокуслива.

Якщо од вітру, то сердита.

Якщо від каменю, то милостива.

Якщо від моря, то ласолюбна.

Якщо від землі, то надійна.

Якщо від помислів, то несподівана...

Так і діти мої, подумав Володимир, створені кожний інакше — всі стихії в них змішалися, усі частини, що становлять світобудову.

І ще чомусь пригадалися Володимирові слова болгарина-чорноризця й звіздаря, з яким колись у Корсуні зустрівся князь, і премудрим був той болгарин.

І пішов архангел Михаїл на схід і побачив зірку, ім'я їй Анатолі.

І пішов архангел Гавриїл на захід і побачив зірку, ім'я їй Дісис.

Рафаїл пішов на південь і побачив зірку, ім'я їй Артос.

Оуріл пішов на північ і побачив зірку, ім'я їй Месеврія.

І визначають ці чотири зірки — Анатолі, Дісис, Артос та Месеврія — долі народів і володарів чотирьох сторін світу.

«Я — не архангел, я князь і людина, — роздумував Володимир. — Де ж знайти мені серед сонмища свіtil свою зірку? Звід неба захмарило, і не бачу я її. Тьмяно світить моя зірка, із землі не роздивишся. Скільки не свердли оком чорне небо. А може, вона вже зірвалася з кришталевого небосхилу й стрімко мчить навстріч землі, згоряє, і від того так холонуть мої ноги й слабшає рука? І погляд мій притуплюється, і не бачу я того, що відбувається поряд. І закінчуються дні життя моого...

Пам'ятаю! Виразно пам'ятаю... Дитинство. Материнське село Будутине. Бачу! Чітко бачу... Вечір. Перша зірка. За нею друга... третя...

- Добрине, вуйку мій, чому зірки світять?
- Великий Род розсіяв вогняне насіння по безкрайому небесному полю, щоб подорожні вночі не заблукали й не збилися б з дороги.
- А хіба вночі ходять? Добрі люди повинні вночі спочивати.
- Ходять. І вдень, і вночі йдуть люди.
- Хто їх жене? Хто змушує їх до цього?
- Ніхто. Самі йдуть.
- І куди ж?
- У кожного своя мета.
- І в мене?
- І в тебе.
- Вуйку мій Добрине, а я досягну своєї мети?
- Обов'язково досягнеш. Адже й ти ідеш.
- Я йду. Але не знаю куди.
- Знаєш, синку, знаєш. Але не усвідомлюєш. Кожен, хто живе, знає. Але усвідомлює свою путь лише тоді, коли досягне мети. А там, попереду, новий рубіж... Іди прямо, йди далі, Володимире, якомога далі.
- Вуйку мій добрый, як довго мені йти?
- Допоки сил вистачить, синку. Скільки сил вистачить...

Похитуючись, Володимир звівся на повний зріст. Колись дуже, слухняне тіло його висохло, легким стало, а ноги все одно не тримають. Костисті плечі обвисли стомлено. Спина згорблена, але дух, як і раніше, непокірний.

Ось і дійшов він до мети. Ішов прямо й чесно, як і обіцяв Добрині. Ішов доти, поки вистачало сил. І от сил нема, вичерпалися. До дна вичерпав, розхлюпав себе.

«Кому дістанеться держава моя? Кому залишу турботи, тривоги мої? Хто продовжить труди мої тяжкі, роботу мою багатотрудну?...»

До покою увійшов Ортмак, зі співчуттям і болем подивився на великого князя.

— Підійди ближче! — пошепки наказав Володимир. — З чим прийшов до мене? З добрими чи поганими вістями? Знаєш, останнім часом я починаю боятися твого приходу. Мало радуєш, усе більше печалиш.

Берендей закашлявся.

— Служба така, пресвітлий князю. — Ортмак схилився над лежачим: — От я зараз, володарю, шубку тобі поправлю, щоб не піддувало. — Старанно обкутав Володимира густим хутром.

— Що я тобі — дитя мале, а ти моя нянька? — прикидався сердитим Володимир, а в душі радів з турботливості.

Ортмак тим часом гадав, як розповісти про свої побоювання, щоб не розтривожити князя, не поранити необережним словом. Але й мовчати більше не можна. Обставини складалися так, що подальше замовчування перетворювалося на злочинне сприяння крамолі.

І він почав здалека. Розповів про різні міські новини: хто та що судить-рядить, хто в кого челядь переманив, які чутки бродять між людьми. Говорив про багато що, але все про несуттєве, буденне. Говорив, а сам уважно спостерігав за Володимиром. Він уже давно примітив, що князь оживав прямо на очах, коли мова заходила навіть про дрібні справи. І не було дрібниць, які б не зачіпали Володимира, усе для нього було важливим і мало свою значущість. Не переставав дивуватися Ортмак, як спритно князь уміє відлущувати все непотрібне й добиратися до зерна, до самої суті.

— Здається мені, що ти чогось не договорюєш, — мовив Володимир. — Тривога невиразна в моєму серці, стурбованість незрозуміла. Сни тяжкі бачу.

Напередодні привидівся Володимирові сон...

Він лежав на високому помості в Десятинній церкві. У труні було тісно й твердо. Очі його були заплющені, але він усе бачив і відчував. Голосили, лементували плакальніці. Суворі й зосереджені стояли його бойові соратники. Тихо подзвонювали їхні броні. Пресвітер Анастас склав йому руки на грудях. Холодні, мертві пальці тримали свічку. Віск ряснно скапував, але не обпікав шкіру. Люди також тримали в руках жовті свічки й співали йому вічну славу й пам'ять. Їхні голоси здіймалися високо під саме склепіння й там зливалися з чудовим херувимським співом, що струменів із хорів.

З темної ікони зійшов святий Георгій у золотому облаштунку, в руках тоненький списик і, незримий для живих,

довго стояв над труною. Потім підійшли інші святі праведники й схилили голови у великій скорботі.

Святий Клементій, що постав із праху, промовив:

— Вірував ти істинно чи ні, але все ж звершив багато в житті твоєму, тому що Бог поставив тебе високо над людьми, щоб ти навернув до Нього многій племена й народи. Твоїми стараннями багато хто відвернувся від ідолів, що вводять у спокусу слабких, і став на шлях до вічного спасіння, бо християни вірують дужче й прекрасніше, ніж язичники.

Володимир хотів було заперечити, що не тому він охрестився сам і силою примусив прийняти хрещення свій народ, що зовсім інша дума терзала його стомлений мозок, що іншою була його мета. Багато ще хотів сказати він, бо ж мертві не брешуть і на порозі перед Страшним судом, де кожному відміряється справедливо по ділах його, треба казати лише правду, однак губи його затверділи і стали холодними як лід, язик задубів, і вуста були запечатані німим криком вічного мовчання.

А до тіла його йшли і йшли люди. Живі й померлі, друзі й вороги, віддані йому і зрадники підходили до труни й відпускали покійному князеві Володимирові Святославовичу гріхи його велики. Він здивувався: хіба вони — священики, щоб відпускати гріхи? Адже вони такі ж грішні люди, як і він, а можливо, навіть ще більші грішники?

Святий Георгій почув його німі докори, сумно посміхнувся і відповів, що тільки люди самі й можуть відпустити гріх, нехай навіть найстрашніший, навіть смертний він буде. І лише люди можуть зрозуміти й простити, якщо щирою була людина за життя в справах і помислах своїх. Право відпускати гріхи й прощати дано людям для винагороди за їхні великі страждання на землі, і це — справедливо.

І Володимир, мертвий і нерухомий, відчув велику втіху від цих слів, і, якби покійники вміли плакати, він би заплакав.

Потім з'явився давно померлий старий Добриня. Сивий, весь у славних рубцях, він анітрохи не змінився від дня своєї кончини, лише борода стала довша. Володимир подумки запитав його:

— Вуйку мій Добрине, чи дійшов я до мети і як я йшов до неї в тяжкі дні життя моого?

І відповів Добриня, схвально похитуючи сивою головою, і срібна сережка тримтіла в нього у мочці вуха:

— Ти добре йшов, синку. Від ходи твоєї здригалися гори. І досяг ти високої мети — і розквітла Русь твоїми трудами. Я гордий з тебе, сестричу.

І щасливий лежав у тісній труні Володимир, але ніхто цього не помітив, тому що він був мертвим.

Раптом обвалилися кам'яні стіни церкви, зникло все, і він опинився в чистому полі, серед шумливих трав на високій могилі. Уже справили по ньому тризну, і було тихо.

Володимир озирнувся і побачив поряд із собою всіх своїх синів. Безкровні їхні обличчя біліли в темряві. Борис... Гліб... Святослав... Святополк... Обличчя решти поглинула ніч.

— Діти мої, кров моя, дітоньки, чому такі бліді ваші обличчя? Чому такі глибокі ваші очі? Чому я бачу в них і печаль, і скорботу, і тугу?

І за всіх братів відповів найменшенький Глібоњко:

— Того бліді наші обличчя, того глибокі наші очі, того ти бачиш, батьку, печаль, скорботу й тугу, що вбиті ми.

І тоді заплакав Володимир, хоча мертві й не вміють плакати:

— Із чиїх же рук прийняли ви смерть, рідні мої?

І страшні слова мовив Глібоњко:

— Занапостили нас наші ж рідні брати.

І після цих слів тіла синів почали танути, відходити в ніч.

Під вітром колисалися ковила і євшан-зілля, а над ними палала недобра зоря Чигир...

Злий сон!..

— А ще, світлий князю, — продовжував говорити Ортмак, — напередодні на торжищі погромили лавки деяких гостей, але сторожові гридні швидко приборкали заводіяк.

— Через що виникла смута? — запитав Володимир.

— Торговці підвищили ціну на сіль. За мірку брали по сім кун.

— Так дорого? Хто дозволив купцям торгувати за такими високими цінами? — ліва брова князя вигнулася запитально.

— Солі не стало. От звідси й дорожнеча.

— Як не стало? — подивувався Володимир.

І тут Ортмак збагнув, що ляпнув зайве і мусить тепер розкрити те, що старався приховати. Берендей скрушно почував бриту потилицю, зітхнув — нічого не поробиш! — і почав говорити:

— Соляний шлях на Галич і Перемишль перекрила своїми бойовими щитами дружина Святополкова.

— Та-а-ак! — Володимир скину з пліч важку шубу, і Ортмак упізнав колишнього сильного володаря, а не старигана, зігнутого хворостями. — Що ще доброго скажеш, Ортмаку?

— У мене в порубі сидить один чоловік. Мої пристави схопили його тоді, коли він виходив з двору боярина Єловіта.

— Хто-о? — Володимир із силою втягнув повітря. Тонкі ніздрі гачкуватого носа, затрепетали, як храп у сірого тура перед кидком уперед.

— Таємний гонець від Святополка Туровського, десятник на ім'я Щедра. Мої люди впізнали його, — Ортмак говорив винувато, ніби свою провину складав.

Володимир потер основою долоні високий із залисина-ми лоб, щелепи зципило ненавистю, натугою промовив:

— Що він розповів?

— Нічого. Мовчить. На дібу здіймав і вогнем припіав — мовчить.

— Вірні люди в моого сина! — насмішкувато сказав Володимир. — Мені б таких.

Ортмак понурився.

— Що думаєш про все це, берендею? Чи є зв'язок між захопленням Соляного шляху й посланцем Святополка до Єловіта?

— Нема сумніву, княже. Крім того, мені стало відомо, що Святополк направив також послів до печенігів і в Польщу до Болеслава Хороброго.

Володимир уп'явся поглядом в Ортмака.

— Вірні люди донесли це?

— Вірні-невірні, знаючі. Боярин Уда вже прислав із Турова викривальні листи і повідомляв, що недобре твориться в цій волості.

— Чому ж ти мовчав? — грізно запитав Володимир. — Чи сподівався на смерть мою, щоб наблизив тебе до себе Святополк?

— Господь з тобою, пресвітлий князю! — злякано замахав руками берендей. — Мені були потрібні вагомі докази. Тепер вони є, от я й повів тобі все, про що дізнався.

— Що це? Заколот? — задихався Володимир.

— Заколот, володарю! — жорстко сказав Ортмак і поклав руку на свій меч.

— Так син же! Сім'я моє!

— Зле сім'я — кропива. З одного дерева ікона й заступ.

Синові зручише з батьком місцем рахуватися.

— Кажи ясніше.

— Розумом гордовитий Святополк. Якщо вже відважився підняти руку на батька — чекай біди. Його вже не втримаєш добром. Залізом приборкувати треба.

— Син! Смерті моєї чекає! — стогнав великий князь.

Ортмак безжально продовжував:

— Гадаю я — не обійшлося тут без єпископа Рейнберна.

Безперечно чорноризець тут доклав руку до чорної справи. І діє він з волі Болеслава. Казав я: не можна вірити підступному ляхові! Болеслав хреста цілував на мир та любов, як на тайній вечері Юда Христа, щоб потім зрадити.

— Мовчи! Сам усе знаю.

У Володимири прокидалася темна сила, так добре знайома йому, і він знов, як важко приборкати її, коли вона набуде розмаху і вийде з-під влади розуму. Він намагався придушити її в собі, упокорити, а вона з хрускотом рвалася назовні, вимагаючи виходу. Кров різко, поштовхами стукала у виски.

— Повітря! Ду-у-ушно!

Помітивши, що на губах князя виступила ліна, Ортмак перелякався, що на Володимира накотить напад, успадкований від предків берсеркерів-характерників, і почне він біснуватися в шаленстві й трошити все підряд.

Берендей поквапливо хлюпнув у чашу темного вина й подав Володимиру.

Князь зробив великий ковток, розхлюпав вино, і на його грудях, як кровоточива рана, розтеклася велика пляма, забруднивши вишиту шовком дорогу сорочку.

Володимир розмахнувся і з усього плеча пожбурив чашу об стіну. Із жалібним дзвоном покотилася чаша, розбріз-

куючи темну рідину. Скарлюченими пальцями вп'явся князь у край стола, аж нігті посиніли. Дрижаки тіпали ним, а він заганяв углиб темну силу, напруженням волі не давав їй цілком оволодіти собою.

Воля князєва перемогла. Тремтіння минулося, але неміч звалила Володимира з ніг. Ортмак ледве встиг підхопити його на руки й відніс його на ложе.

Поволі отямлювався Володимир. Поманив пальцем берендея, і, коли той наблизився, князь прошепотів самими губами:

— Пошли людей до Турова. Візьмете Святополка, жону його й лукавого чорноризця Рейнберна. Без галасу візьміть їх. Без крові. Привезеш Святополка до Києва — хочу синові в очі поглянути. Бажаю в нього самого запитати, як батька шанує, як волю батьківську виконує. Іди. Ти зрозумів мене, Ортмаку? Без крові!..

Десь далеко на сході — зірка Анатолі.

На півдні — пекуча зірка Артос.

На півночі — холодна зірка Месеврія.

На заході погасла зірка Дісис, але світло її ще продовжувало йти до землі.

Чому погасла зірка?

НІЧНІ ВОРОНИ НА ВЕРХОВІТЯХ ЧАТУЮТЬ

Уранці Святополк сказав Спіркові:

— Їдемо на лови.

— Оце діло. Бо засиділіся тут, у хоромах. Перед поїздкою до Польщі хоч кісточки розімну. Я вже й ловчого підібрав — усі стежинки знає. А звірини в пущі — видимо-невидимо. Звір тут неполоханий. Це не те, що Київ... гриднів кликати?

— Ні. Втрьох поїдемо...

Рагуїло, здоровінний неквапливий чолов'яга в м'яких постолах, брудних онучах, у зачовганих звіриних шкурах, розхристаних на широченних грудях, просякнутий хвоєю, димом і потом, нагадував прирученого ведмедя... Із-під довгих сальних патлів, що спадали на лоб, визирали несподівано

но ясні, як два озерця з талою водою, маленькі очиці. Перш ніж сказати, Рагуїло довго кректав, тужився, з трудом підшукував потрібне слово.

— На лови, значся, зібралися? — Рагуїло задумався, на-морщив лоба, почухав широкою п'ятірнею волосату потилицю, сказав стурбовано: — Ви того... хрести познімайте.

— Та ти що? — здивувався Святополк.

— Значить, так треба.

— Християни ми, а не погані язичники. Святий хрест — милість Божа, захист нам від нечистої сили й невдач.

— Отож-бо! — багатозначно протяг Рагуїло.

Святополк і Спірк перезирнулися.

— Щось ти не те плещеш, хлопче! — у голосі Святополка прозвучало роздратування.

— Ви теє... робіть як раджу. Щоб, значить, удача була на полюванні, — наполягав лісовик.

— Говори толком.

Рагуїло боязко роззирнувся, прищулився. Так ніби боявся, що його хтось чужий підслуховує, хрипко прошепотів:

— Хіба не відаєте: на ловця женуть звіра щезник-лісовик і його лісові підлеглі. Хрест... він теє... налякає господаря пущі. Утече й здобич у хащі. Хоч цілісінський день потім броди — усе без толку. На ловах молитва не в поміч, а навпаки, от воно як.

Спірк присвіснув:

— Ну ти й скажеш, хлопче!

Рагуїло сердито перепинив його:

— Не свисти! Звір, він того... шуму не любить. У лісі не можна голосно свистіти, сміятися й кричати без крайньої у тому потреби — щезник розсердиться, а там заведе в глушину і... того... поминай як звали, погубить. Тут тобі, боярине, ліс, а не околиця! Не можна також називати звіра: почує — втече. Адже звір нашу мову людську дуже навіть добре розуміє. Тільки не говорить сам. Хіба що раз на рік на Щедрий вечір, а так — хитрий! — мовчить. І чує звір — не те що люди! — волосина з голови впаде, а він і почув.

— Дрімучий ти, хлопче, ще більше, ніж цей ліс! — засмія-вся Спірк.

Рагуїло засопів, набичився:

— Що з вами говорити. Ви люди розумні, багато бачили, та мало тямите.

— Говори, та не забалакуйся, холопе! — цикнув на нього Святополк.

Мов і не було нічого, РагуЙло продовжив:

— Не знаєте ви норову лісу, повадок його не знаєте.

І заходився ламати засніжені гілляки ялівцю і складати їх у багаття. Буркотів собі під ніс ображено:

— Звичок лісу не знають, а туди ж — беруться розумувати!

Вийняв кресало, викресав іскру. Закурівся гіркий димок до неба.

РагуЙло взяв рогатину, потримав над димом.

— А це навіщо? — здивувався Спірк.

— Не твого розуму клопіт! — огризнувся РагуЙло. — Все їм не так та не сяк. Давай сюди свою рогатину, кому кажуть!

Зубоскали витязі над мужиком, а той знай обкурював старанно мисливське знаряддя.

— Ти завжди так робиш перед ловами? — запитав Свято-полк.

— Перед ловами неодмінно очищую рогатину чи лук ялівцем, щоб, значить, звір не вчув. А коли рибу ловлю, то-ді невід обкурюю пиргачем.

— Чим обкурюєш?

— Кажуть тобі, сушеним кажаном.

— Гидота яка! — Спірк з огидою сплюнув.

— А сам, певне, також рибку їсти любиш? — реготнув РагуЙло.

Спірк махнув рукою:

— Що з тобою говорити! Дикий ти!

РагуЙло розсердився й, забувши про заборону галасувати під час ловів, загорлав:

— Хрести скидайте! Інакше в пущу не піду. Самі йдіть.

РагуЙло скинув натільного хреста, повісив його на сук, відійшов кроків на десять, тричі сплюнув через ліве плече, примовляючи:

— Не знаю я ніякого Христа! Не ходив я ні в яку церкву! Не носив я ніякого хреста! Будь же ласкавим до мене, господарю лісу!

Нічого не поробиш: здійняли хрести Святополк зі Спірком.

Рагуло попробував великим пальцем тугу пожилину лука й залишився задоволеним. Вийняв із тули, що висіла за спиною на ремені, довгу стрілу. Швидко прицілився й... вистрілив у хрест. Стріла влучно вразила в саму серединку хреста і збила його в кучугур.

Святополк завмер від такої наруги над Божим знаком.

Охнув Спірк: зараз здійметься буря. Ударить грім і блискавка вразить богохульника!

Рагуло спокійно підібрав стрілу, уважно оглянув наконечник і задоволено сказав:

- Ось тепер неодмінно буде нам щастя-удача на ловах.
- Горіти тобі в пеклі вогняному, хлопче!
- А коли й у пеклі є звірі й лови, то я туди з радістю. Ги-ги...

Бик хрипів, гублячи згустки крові на непорочну білизну снігу, пер напролом через хащі. Тріщали кущі й дерева, сіра велетенська туша мчала вперед, тяжко падала на засніжені мохи, але могутні м'язи знову підіймали тура й змушували бігти чимдуж від смрті, яка застрягла в нього в боку уламком рогатини й спричиняла безкінечно наростаючий біль. Звір знетягнувся від жаху, що гнався за ним по сліду. Із широкої морди стікала жовта піна, звисала липкими пасмами...

Святополк, розпалений гонитвою, періщив коня, і поступово, незважаючи на глибокі кучугури, відстань між ним і туром скорочувалася. Іззаду чутно було тупіт: Спірк та Рагуло з усіх сил старалися не відстати від князя.

Святополк кинув коня наврошки через зарості. Сніговий пил виблискував під ясним зимовим сонцем.

Ближче... ближче!..

Несподівано бик зупинився й стрімко обернувся назустріч вершникові.

Князь побачив, як тур ізсовує чотири ноги, готовуючись напасті.

Бик нахилив униз страшні роги для смертельного удару. Стало видно щетинистий чорно-сірий горб м'язів, що тugo задвигтів між лопatkами. Зіниці криваві й безжалальні. Храп пересмикувався.

Святополк устиг висмикнути ногу зі стремена.

Кидок!

Око не встигло спіймати початок стрибка.

Тур глибоко ввігнав гострі леза рогів у м'який, теплий живіт коня. Очеретинкою тріснула рогатина, яку Святополк спрямовував у вузол м'язів межи лопаток. Наконечник лише злегка пропоров дублену вітрами шкіру, але зупинити бика не зміг.

Святополку раптом ударило синє небо в очі. Бик підкинув у повітря коня разом із вершником.

Князь упав у кучугуру й швидко відкотився вбік, намагаючись уникнути гострих ратиць бика, а тур тим часом щосили шматував коня, знову і знову вганяючи довгі роги в іще живу плоть.

Підскакали Спірк і Рагуйло.

Побачивши, що Святополк в небезпеці, Спірк, не роздумуючи, увігнав рогатину з широким наконечником просто під ліву лопатку звіра.

Тур облишив коня, обернув скривавлену морду навстріч новому ворогові.

З другого боку вдарив бика Рагуйло.

Тур упав на передні ноги. Ревів несамовито й приреченю.

Святополк, сильно накульгуючи, кинувся до звіра, вихопив короткого меча, вхопився лівою рукою за липкий від крові ріг, рвонув на себе, ударив по туго напруженому горлу. Ринув яскраво-червоний струмінь крові на білій сніг.

Бик востаннє звівся на тремтячі ноги. Князь знову відлетів убік і, вдарившись потилицею об горбкуватий стовбур дуба, на мить знепритомнів...

— Здужали!.. — з полегкістю відихнув Спірк і захоплено додав: — Ну й звірюга!

І понад лісом прокотився переможний погук людини:

— О-го-го-о-о!

У герці зі звіром, як це завше бувало від віку, знову перемогла людина.

Спірк сів на покатий бік тура, скинув кожуха з пліч і розсміявся.

Нічні ворони на верховіттях чатують...

Святополка, Доброгніву та єпископа Рейнберна схопили вночі.

Боярин Уда обережно прочинив двері, впускаючи Ортмака. І гридні, притримуючи зброю, щоб не дзеленькнула, увірвалися до опочивальні туровського князя. Святополк не встиг схопитися за меч, як на нього накинулися купою, звалили на підлогу, скрутили лікті міцним мотузям. Відчайдушно смикався Святополк у дужих руках.

Ортмак суворо сказав:

- Наказано мені взяти під варту зрадника.
- Як?! Мене, туровського князя?
- Так, зрадника.

Тонко кричала Доброгніва.

Рейнберн, коли до нього з гамором увійшли дружинники, простягнув руки і покірно дав себе зв'язати.

Щосили горлали піvnі...

Володимир, не говорячи ні слова, важко дивився на Святополка. Нарешті мовив:

— Що, синку, солодко тобі тепер? Адже ти так прагнув потрапити сюди, до княжої гридниці, на моє місце, на мій високий стіл. Що ж ти не тішишся, синку?

— Несолодко мені, батьку. Не солодше мені стане, якщо попрошу в тебе пощади! — Святополк погордливо випростався.

«Ладний витязь і хоробрий, — з гіркотою подумав Володимир. — Чого йому не вистачало? Невже так влади запраглося, що смерті моєї дочекатися не міг?» І він сказав:

— Так, я міг би тебе скарати. І весь народ мій схвалив би мій присуд. Нема у світі злочинства страшнішого за те, що ти замислив. Не як батько твій говорю я зараз, а як володар державний. І не за те, що підняв ти не мене руку, караю, а за те, що переступив ти закон наш і звичаї. Що буде з нашою землею, якщо не будуть люди шанувати старість батьків, почнуть чинити наругу над пам'яттю предків і зневажати рід? Не на мене ти замахнувся — на державу нашу. Ось чому я суджу тебе.

Володимир вдивлявся в красиве синове обличчя, намагаючись виявити хоча б якісь сліди розкаяння, але їх не було, лише зухвала зморшка між соболиними бровами помітно поглибилася та твердішими стали губи.

— Я позбавляю тебе Туровського володіння. Більше не князь ти!

— Навіть якщо й скараєш ти мене, — в голосі Святополка ні страху, ні каяття, — а у твоїй волі зробити це, все одно я залишуся князем, бо я — княжого роду.

— Раніше треба було про родовід свій думати. Був ти князем, став ізгоєм. З боярами-зрадниками зв'язався, котрі ноха гострять не лише на мою, а й на вашу, дітей моїх владу. З ворогами Русі не побридився об'єднатися. З Болеславом Польським тенета на мене плетеш! Під корінь зрубати хочеш те, що я створював роками, на що життя своє поклав?!

Святополк мовчав. Він сприймав розумом, що батько говорить правду, і від того подвійно дошкульними були слова, але серце його зачерствіло, і він навіть під тортурами не визнав би вголос правоту великого князя.

— Жити поки що будеш під вартою у Вишгороді. Спільніків, поплічників твоїх познаходжу і примушу розповісти все до останнього слова. І коли всі твої справи стануть явними, ось тоді й вирішу остаточно твою долю. Тепер іди!

Стражники вивели Святополка.

— Ну, що сказав тобі Рейнберн? — запитав Володимир в Ортмака, загортуючись у шубу: його лихоманило.

— Рейнберн помер, — скрушно, ледь не зі слізою, мовив берендей і кинув спересердя: — Ох і життя ж ти моє розпрокляте!

— Як помер? — аж підвісся Володимир.

— Побачив розпечени щипці, дибу, схопився за груди, охнув і впав. Я до нього — а з нього вже й дух відлетів! Забра-кло йому духу. Слабеньким виявився єпископ.

— Жаль! — широко пошкодував князь, похитавши голо-вою. — Жаль... Він міг би багато чого розповісти. Та вже не вернеш його... Я не виную тебе, Ортмаку... Що з Єловітом?

— Хай живе поки що. Якби свині роги, то всіх людей по-колола б. Без Святополкового імені він нам не загроза. Бра-ти ж його нині нема сенсу: свідчень проти нього нема, дока-зів також ніяких. Узяти Єловіта на допит — бояри захвилю-ються: права, мовляв, їхні зневажаємо. А за Єловітом я по-ки що наглядаю. Рано чи пізно покаже собака свої зуби. Але вкусити нас ми не дозволимо.

— Наглядай!..

Не було страху у Святополка, коли він стояв перед лицем батька свого ясним днем. Не було страху й довгими, безсон-ними ночами, коли він залишався на самоті з власною сові-стю. Не було в ньому й каяття! Не знав і не бажав знати за со-бою ніякої провини, бо хотів узяти лише те, що належало йому по праву. Йому можна було дорікнути лише за зайву по-квагливість. Але хіба можна було не поспішати, коли брати його молодші намагалися оббрехати його? І підповзали до підніжжя державного престолу, догідливо зазираючи Володи-миру в очі, старалися показати надмір своєї синівської відда-ності й покірності, не властивої Рюриковичам. Але інакшим народжений він, Святополк, і не його це доля — принижене смиренство. Він народжений володарем! Іншим не може бути!

Володимир обмежив світ норовливого сина високими стінами в'язниці. Але Святополк мандрував думкою по всьому світу, от цього йому ніхто не міг заборонити. Хоч у цьому він був цілковито вільний! Відібрав батько у нього свободу, але волю і він відібрati не в змозі!

Зіркі стражники у Володимира, пильний кривавий пес Ортмак, але знаходилися сміливі люди, які вірять у щасливу долю Святополка, і завдяки їм він знов про все, що відбувалося в столичному граді, і це допомагало йому обмірковувати майбутнє й терпляче чекати свого часу. Будучи нетерплячим від природи, тут, у Вишгороді, Святополк вивчився терпінню, котре необхідне тому, хто прагне стати володарем справжнім, а не удаваним.

Іноді до Святополка до в'язниці приходив вишгородський піп, тряс ріденькою борідкою, тяжко зітхав і радив покаятися і розкаятися, бурмотів щось про синівський обов'язок і братерську любов.

Аякже — любов! Друзям і в одній могилі не тісно, а братам і за одним столом не вміститися! Особливо якщо той стіл — велиокняжий. Спереду брат брата любив би, а ззаду — убив би! Ось і треба весь час через плече озиратися: а не стоїть там рідненський братик з важким обухом у руці піднесений. Ні, не до любові тут!

Святополк, щоб не розрегоатися в обличчя попові, відвертався до стіни й роздивлявся запорошену пилом павутину, сплетену павуком у кутку.

Словами священика падали в порожнечу, що облягала Святополка, і пропадали там без сліду. Піп довго плямкав вологими губами, потім безнадійно тицяв на прощання мідний хрест, до якого Святополк бридливо доторкався холодними вустами.

Не хрест милосердя був потрібний йому тепер, а безжальний жертвовний ніж, спекотне полум'я священного вогнища, передсмертне хріпіння тварин, відданих на заклання старим язичницьким богам. Бо тут, у Вишгороді, померла його хистка віра в Ісуса Христа — благого Бога, що повчає смиренню, і став Святополк знову язичником. Христос не допоміг йому, можливо, допоможе бог хоробрих — Перун. І помислами своїми все частіше Святополк звертався до діда свого Святослава, з яким його навіки пов'язала та давня ніч у печенізькому степу. Дід його не глумився над хрестами і терпів християн лише з любові до матері своєї княгині Ольги, але після її кончини хіба не Святослав спалив церкви й покарав чорноризців-зрадників, які посприя-

ли його приниженню під стінами болгарського Доростола? Спалив храми, а на їх місці спорудив капища і клав жертви, і додалося йому сили й відваги. От і Святополк за прикладом діда свого став поклонятися Перунові та Велесу, і допомогли вони йому, вдихнули велику силу непокори. І тепер не страхався Святополк ні батька свого, ні нового розіп'ято-го Бога, знаючи, що і на його, Святополковім, боці стоять великі сили, що рухають світом.

От лише дивні бентежні сни приходили до нього все частіше, з'являлися без запрошення...

І постійно снилося йому величезне дерево з рваною горбуватою корою. Дерево тяглося вгору до спекотного сонця, до прохолодного місяця й зросталося з небом, а у гіллі його застрягали, як гнізда небачених птахів, великі білі хмари. Дерево було живим, його кора, як шкіра — прозора, і під нею струменіли земні соки, з тихим дзюрчанням ринули вгору, де зливалися з небесною животворною вологовою й спадали на землю солодкими дощами. І Святополк бачив усе це, і прикладав долоню до кори-шкіри і відчував гаряче, жадібне биття живої деревної плоті. І чув потаємні зітхання десь високо в незбагненному огромі крони. І виникало в ньому нездланне бажання вилізти по стовбуру до самого неба й доторкнутися до небесної тверді рукою, щоб дізнатися, яка вона на доторк — тепла, як прибережний пісок влітку, чи холодна й гладенька, як лід. Вітер від волохатого листя вже обвівав його обличчя, а він боявся здійснити задумане, і в нього починала паморочитися голова, так ніби він уже глянув згори вниз. Декілька разів Святополк підходив упритул до дерева, намагався обхопити його руками, але в останню мить у нього не вистачало духу, і він відступав, і дивився знизу вгору, і поміж широким листям бачив плями світла й далекої блакиті. Він гарчав від люті, відступаючи усе далі й далі від кореневища, шаленів і боявся признатися самому собі, що дужчим за бажання доторкнутися до неба був тваринний страх зірватися вниз і розбитися вщент об земне каміння...

Святополк прокидався в тривозі.

Але тихо у світлиці, лише шелестять вишні за стіною та гарчать сторожові собаки.

АРАЛГО

Аралго сиділа пряма, рівна, як полум'я свічки на безвітрі. Зелені видовжені очі застигли — у них лід.

Після смерті старого Сабара на похорон зібралися сини, внуки, близькі й далекі родичі, воїни, жінки. Багато коней та овечок було забито на іжу людям. Пили п'яній кумис і їли м'ясо. Потім стогнали й надрізали на знак скорботи шкіру на обличчі. Вершники сім разів об'їхали довкола намету, де лежало мертвє тіло, відділяючи його від світу живих.

Вирили глибоку могилу, поклали туди Сабара. У руки померлого вклали срібний кубок, наповнений чорним кумисом, і сипали на тіло великі перлинини. Праворуч поклали меч, випробуваний у багатьох січах. Ліворуч — бойовий щит, котрий прикривав господаря за життя, нехай послугує захистом і в смерті. Біля ніг поставили мідний котел з м'ясом. Прислужувати ханові в загробному світі будуть здолані його рукою вороги. А щоб не нудно було Сабару відходити в невідоме, супроводять його замордовані на могилі раби-колодники. І от уже тугий волосяний зашморг перехопив лебедину шию улюблена Сабарового скакуна, і поскакав жеребець у чорну долину смерті наздоганяти свого господаря.

Насипали над тілом хана високий курган. І зібралися тоді ак-будун та кара-будун, знатні й чорні люди, на гамірну раду. І новим ханом було обрано уdatного Джигалі, сина Сабара. І став Джигалі правити степом. А поряд з ним завжди була його улюблена сестра Аралго, і вирізняли її печеніги з-поміж жіноцтва за розсудливість, мудрі поради й дар прокування...

Варга подумав, що важко йому буде говорити з печеніжкою, набагато простіше було б вести перемовини із самим Джигалі, але хан з племенами каравоїв, гіазихопів та скажених явдиєртимів пішов за Дунай грабувати візантійські прикордоння і не скоро повернеться. Якщо повернеться взагалі, бо ж мінливий бог війни. А поки що ханша Аралго правила улусом, і правила твердою рукою, не згірше будь-якого богатиря.

Поряд з Аралго сидів суворий отрок з твердими устами. Довге, світле, не по-печенізьки підстрижене волосся спадало до пліч. Отрок підвів довгі вії й обпік несподівано синім поглядом.

— Це мій син, — сказала Аралго. — Я повинна була померти, щоб жив він. І я бажала цього. Але Тенгрі — владар неба — розпорядився інакше. І я вижила всупереч своєму бажанню. Тепер я рада, що не померла тієї ночі.

Щось сумовите гойднулося в серці Варги, і він запитав:

— Як звати його?

— Сокіл. Соколик, — відповіла ханша й поглянула прямо й твердо. Старого воїна обвіяло холодом. Варга знов, що жіноча ненависть дужча за ненависть чоловіків, знов також ще одне: те, що може вибачити чоловік, ніколи не пробачить жінка, бо ненависть жінок народжується із сум'яття почуттів, а не за величчям розуму, тому й нещадніша. Аралго не любила Варгу, і він знов, за що.

— Іди, Соколику! — сказала Аралго синові, і той вийшов, старанно завісивши за собою полог черного шатра.

І тут Варга зробив те, чого не повинен був робити. Він сказав, і не можна було зрозуміти, стверджує він чи запитує:

— На кого він схожий? На батька?

— На батька! — з викликом відповіла Аралго, і холодними були ці слова, як і її очі.

Старий воїн винувато понурився, бо він знов, у чому його провина.

— Чому ж ти, Варго, не запитуєш у мене, хто його батько? — з погордою кинула Аралго, як кидають кістку собакі.

— Боюся, що я й так це знаю, — стомлено мовив Варга.

— Ось як? І давно?

Варга промовчав.

— І Святополк також знає? — здригнулися губи Аралго.

Варга похитав головою:

— Святополку нічого не відомо.

— Ось як?! — повторила Аралго й відвернулася, і Варзі здалося, що вона потайки втерла слізинку, що викотилася з куточка зеленого, наче покрик-трава, ока. Але ханша обернулася, і очі її були сухими, пустеля була в очах тих.

— Святополк і не повинен нічого знати! — нещадно скавав Варга. — Нині йому й без цього тяжко. Зайвий тягар може роздушити його. Уже на шляху до вас мене наздогнав гонець. Злу звістку приніс він. Князь Володимир запалав гнівом, наказав схопити Святополка й ув'язнити його. Доля молодого князя висить на тоненькій, дуже тоненькій ниточці — вітер дмухне й порве її.

У шатрі стояли паході чебрецю. Тъмяніла кабиця. Трохи обіч від Аралго на почесному місці стояв великий чорний котел, підтримуваний мідним триніжком. По його випнутих воронованих боках звивалася хитра в'язь. Варга знов, що цей котел вилитий із наконечників бойових стріл. Кожен воїн дарував вождеві свою стрілу. Чим більше стріл, тим могутніший хан. Чим більший казан, тим більше воїнів, яких годує війна. Казан — знак єднання окремих родів у одну вежу, в одне плем'я.

Варга підвівся й поклав до ніг Аралго красиву хустку вишневого кольору, прошиту срібною ниткою:

— Посилаючи мене до хоробрих печенігів, Святополк просив передати на добру згадку оцю хустку.

— Отже, він ще пам'ятає мене? — вирвалося з вуст печеніжки.

Варга зробив непевний жест рукою й відвів погляд, а про себе подумав, що вчасно здогадався зробити цей подарунок. Святополк же нічого йому не доручав, і ніколи князь вголос не згадував про печеніжку, вилучив її зі свого життя геть.

Після короткої мовчанки Варга запитав:

— Чи ж скоро повернеться Джигалі зі своїми воїнами?

— Скоро. Він уже повертається. І здобич його велика. Як завжди, ромеї визнали за ліпше відкупитися. Там, де можна уникнути війни, вони її уникають — і не шкодують золота, якого у них багато, за мир, подарований їм. Ха! Достойні мужі ніколи не стануть вимолювати мир як подачку, а якщо він їм потрібен, то здобудуть його своєю зброєю.

— Усе ж ромеїв не можна назвати боягузами, — заперечив Варга.

— Одначе вони чинять саме так, як я сказала. І раді печеніги здобичі, що дісталася без труду й крові. Степовики

прийшли і взяли своє, тому що переможці завжди беруть те, що їм подобається.

— Це добре! — сказав русич.

— Так, це добре! — підтвердила Аралго.

Варга вирішив перейти до головного:

— Джигалі може допомогти Святополку, якщо згадає про своє побратимство.

— Як?

— Хай накаже своїм воїнам підійти до київських рубежів.

А із заходу, одночасно з вашими чамбулами, виступлять ляхи. Тоді великий князь київський змушений буде замислитись про долю Святополка. Хай похід цей буде нагадуванням Володимиру про те, що може статися, якщо він раптом схоче покарати свого сина більш суворо, ніж він того заслуговує.

— Джигалі завжди був вірний дружбі й побратимству. Ніхто не посміє звинуватити його в порушенні клятви. Ми з роду кангар. Нема славнішого роду серед печенігів! Кангари ніколи не припинять свого високого імені клятвопорушництвом!

— Хочеться в це вірити, — зауважив Варга. — Але роки йдуть, міняється лице землі, що вже казати про людей? Коротка у людей пам'ять.

— Тільки не в печенігів, — рішуче перервала його Аралго, примружившись: — І мені відомо, що в декого з русів пам'ять ще коротша.

Аралго дивилася на хустку, але до рук не брала. Хустка лежала великою кривавою плямою на білій кошмі, і така ж кривава пляма розплি�валася — вона відчувала це! — в її грудях. Тільки б не подати виду, що пам'ятаєш про нього, що згадуєш його руки, його дихання! Не подати виду!

І тут в Аралго, всупереч усьому, несподівано вирвалося:

— А вона гарна?

Варга не одразу втімив, про кого запитує Аралго.

— Ну ця... жона його.

Варга непомітно, щоб часом не образити печеніжку, склав усмішку в довгих сивих вусах. Що ти поробиш! Жінка — завжди жінка, навіть якщо вона вояовниця, а степ для неї — рідний дім. І він широко відповів:

— У порівнянні з тобою вона сіра польова миша поряд з гарячою степовою кобилицею.

І тут Варга з подивом почув дивні гортанні звуки, схожі на клекіт пораненого птаха. Але обличчя печеніжки було незворушне, лише в горлі, мов скельця, ламався хрускотливий сміх.

— Я впевнена, — сказала Аралго, — Джигалі допоможе побратиму.

Варга підвівся, уклонився. Уже при виході обернувся:

— Коли я зустрінусь зі Святополком, мені розповісти йому про твого синьоокого сина?

— Ні, не потрібно. Ні до чого йому знати про це...

Коли русич вийшов із шатра, Аралго дотяглась кінчиками пальців до подарованої хустки, розгорнула її, стріпнула вишневою тканиною й замилувалася зблисками срібла.

Потім уткнулася в хустку обличчям й завмерла. Уявлялося їй, що Святополк зараз поруч і говорить їй щось ласкаве...

— Якби він попросив віддати йому родовий вогонь, я віддала б його не вагаючись, — прошепотіла Аралго.

Не було в печенігів тяжчого злочину, ніж віддати чужому родовий вогонь.

СОНЦЕ ГРАЄ

Радісне очікування змінилося непевною надією, надія — смутком, а потім до Яри прийшла тривога і вже не відпускала її, оволодівала всім еством, відтісняла думки про будь-що інше. Немає гіршої муки, ніж чекання. А Щедра все не вертався.

Зітхнули пращури — й настали відлиги. Потемнів під сонцем і згинув сніг. Весна поламала сині льоди на річці. Закружили крижини у вируванні вод, і віднесла їх повінь на південь разом з трісочками, що їх пускали діточки, посилаючи вісточки покійним дідусям та бабусям, — усім відомо, що вода знайде дорогу в потойбічний світ. Відтанула земля й розкрилася, любовно розпростерлася навстріч ласкавому небу.

А коли й зовсім доспіла земля, врізалося в неї мужицьке рало, й почали люди творити ниви свої.

По м'якій, як пух, ріллі першими пішли древні діди. Зачерпували мозолястими жменями добірне тогорічне околот-зерно, засівали стиглу ниву заради великого Рода на своє старече пожите щастя, на людське сподівання.

І таємничо зароджувалося життя на полях. Ночами дзвеніла рілля, проростаючи зеленими паростками. Зеленіла нива — зійшов хліб-годувальник.

Пролунав над полем перший погук білих птахів, що прилетіли з далекого ірію.

Виходили в поле хлопці й дівчата. Найздоровіші й найдорідніші з них відділялися попарно. Обіймали одне одного, лягали на соковиті паростки й довго качалися по майбутніх хлібах.

— Ниво-матінко, візьми нашу силоньку, щоб колосилося жито важким колосом, щоб снопи були важкими й великими...

Про Щедру звісток все не було. Змарніла Яра, наче цвіт одцвілий. І чим яскравішим ставав світ, убираючись у веселе весняне різнобарв'я квітів і трав, тим більше блякла молодиця.

Рятуючись від злого поговору, Яра йшла в дальній ліс плакати у квіти. Журилася серцем. Притискала долонями траву до свого обличчя. Від солодких паходців паморочилася голова. Зривала любисток, шептала:

— Вернися, вернися, коханий, єдиний мій. Очі свої я вже виплакала, виглядаючи тебе за околицею. Люди оминають мене — хай! Якщо ж і ти, ненаглядний мій, оминаєш мене, навіщо тоді мені жити? Для кого?

Дослухалася Яра до дальнього шуму дерев. Але про своє шуміли липи, і не було їм діла до людської скорботи.

— Якщо ти за високими горами — думкою розсуваю ті гори. Якщо ти в глухих лісових нетрях — зіркою для тебе стану і виведу з глущини на вільний простір. Якщо ти за водами бистрими, вирами глибокими — бродом тобі під ноги ляжу.

Голосила Яра, поки туга в серці не перегорала.

А одного разу побачила вона диво дивнє...

День лише займався. Сонце ще не зійшло. Раптом небо на сході спалахнуло яскравими, нескаламученими, неймо-

вірними барвами, яких, здавалося б, і в житті не буває. Довгі блакитні стрічки світла заграли райдугою, пішли пронизливими згустками чистого кольору. Спалахували зірниці. Горіло небо, й стрімко мінилися барви. Колір плавно переходив у колір. Спалахи — вишневі, яскраво-червоні, сині, жовті, зелені, палкі, шалені!

Радість заполонила Яру. Невже й справді бачить вона, як грає сонце? Бачить те, що дано побачити лише небагатьом обраним. Адже старі люди говорять, що свідком шалої гри сонячного бога Хорса можуть бути лише істинні праведники, які серцем спізнали правду буття й очистилися стражданням. Грішникові повік не побачити, як умивається сонце, радіючи новому дню. Виходить, немає на ній прокляття? Немає гріха? Отже, чиста вона перед небом. Перед сонцем чиста, перед людьми чиста, хоча й зазнала від них несправедливої огади.

Тихо в лісі. Тепло. Плями світла й тіні. Одна Яра — ніхто не заважає.

На близню берізку сіла зозуля, затріпотіла крильми, закувала, перебираючи на себе, як це було споконвіку, всю неперебутню гіркоту жіночої долі. Зозуля — птаха особлива, знає вона потаємне, те, що криється в кожній людині і приховане від інших. Люди давно запримітили, що існує якийсь таємничий зв'язок між сірою непоказною пташкою і незнаним для живих світом тіней, світом загробним, потойбічним. Приносить зозуля вісті з незвіданого ірію, знає вона минуле й майбутнє.

— Зозуленко, сестрице приязна. Прийми мої словечка потаємні, думи скорботні, прийми моє горенько безпросвітнє, — наспівно приповідає Яра.

Кує зозуля. Вона розуміє, що за біда мучить молодицю. Пурхнула — кух-х-х! — з гілки на гілку, з дерева на дерево. І знову:

— Ку-ку.

Далеко не відлітає, не полишає Яру саму птаха-віщунка, птаха-розрадниця. Літає довкола узлісся кругом, переймає на себе вдовину печаль світлу.

— Віддай мені свої крилонька, — заклинає Яра, — щоб я могла полетіти до свого далекого милого.

Прокувала зозуля востаннє. Згасає луна від неї в лісовій
глущині.

Віти білих беріз здригаються...

Приходила Яра додому й знову поринала в убоге, блякле,
бездадісне життя...

І раптом оглушила людей страшна звістка: князя Свято-
полка схопили дружинники князя Володимира й повезли
на правіж до Києва. Залишилися люди без заступника, охо-
ронця землі. Невдачі володаря і його біди завжди неминуче
переходять на підлеглих йому людей. І говорили старі лю-
ди, що великі напасті невдовзі впадуть на Туровську во-
лость:

— Чекайте голоду й мору!

Жура велика придавила людей, і не знали вільні кметі й
смерди, що діяти їм.

Із хащ виходили старці з палаючими очима й довгими ду-
бовими посохами в руках, пророчили погибель усій землі.

— Люди! — Волхви крутилися на п'ятах, змахували рука-
ми й віщували: — Настали часи небачені, часи нечувані, ча-
си страшні, часи ~~ненаситні~~. Погляньте на небо! Бачите пол-
чища небесних воїнів у бронях чарівних, блискучих?

— Бачимо! Бачимо! — кричали люди й вірили кожному
слову волхвів. Не можна не вірити тим, хто, за переказами,
народжений землею від небесного змія.

— То боги наші стародавні виступили в останній похід
проти оманливого Бога. Чуєте шалені гуки?

— Чуємо! Чуємо! — відповідали люди, дослухаючись до
дальнього гуркоту грому.

— То переможний клич раті небесної. Ось попереду на
світлому коні веде за собою інших богів могутній войовник
Перун. Зрите його, люди?

— Зримо його! Зримо! — волали люди, засліплені сяйвом
сонця.

— У руках Перуна вогняний меч. У блискучому сагайдаку
в нього стріли-бліскавиці, не втекти від них ні кому з ві-
ровідступників. Дивіться! Дивіться! За Перуном линуть інші
боги, й оружжя палає в їхніх десницях. Ось Велес зі зміями,
і кипить отрута їхня. Ось Велика Дарувальнича Життя —

Мокош. Ось Стрибог з гострим списами лютих вітрів, з гро-
зою і градом. А ось хижо скалить зуби небесний пес — Си-
маргл, Охоронець Посівів. Бачите? Бачите їх?

— Бачимо! Бачимо! — зачаровано відповідали смерди і
кметі. А на сході вже громадилися темні хмари.

Невтомно промовляли волхви:

— Велика, незліченна сила богів. Але переможною ця
сила може стати лише вашою вірою. Чи віруєте всім серцем,
люди, в могутню правду стародавніх богів?

— Віруємо! — лунало у відповідь багатоголосся.

— Відторгніть від себе нового Бога Ісуса Христа, і щастя
знову повернеться до вас!

Плювали на ікони, рубали їх на тріски.

Волхви підпалили церкву, і полетіли в гомінке полум'я
натільні хрести.

Струменіла жертовна кров...

Не до Яри стало людям. Як ніколи гостро відчула вона
свою самотність, свою відособленість від інших. І тільки ві-
тер доносив до неї галас і виття людей...

Яскраво палали багаття на майдані і на околицях. Яра
раптом помітила, що в неї в хаті погас жар у жарівнику. І нс
стало вогню в хижці. Багато вогню довкруги, а взяти його
Ярі нема де. Не дадуть жарин, ні кресала, ні головешки ві-
дьмі. Віддати віщунці свій вогонь — значить позбутися го-
ловного оберега, і тоді злі чари проникнуть у дім і будуть
безборонно шкодити необачному, і горе стане неперебут-
ним для всієї сім'ї. Ні, не дадуть вогню! Хто ж своїми рука-
ми впустить напасть у дім свій?

І тут ніби щось штовхнуло Яру: Святополка повезли до
Києва, а Щедра ж то його дружинник! І зродилася переко-
наність — у біді її суджений. І тоді далекий, ледь чутний го-
лос Щедри простогнав:

— Зле мені, рідна. Ой як зло. Сили вже не маю. Прийшов
би я до тебе, та скалічені ноги мене не несуть. Притиснув би
я тебе до свого гарячого серця, та руки мої скуті залізом...
Не винуй мене за розлуку довгу. Не моя вина — вина чужих
людів. Нездоланна моя любов. І вірний я тобі, як і раніше.
Але сили мої уже полишають мене.

— **Hi! Hi-i-i!..** — закричала, і в цей крик вилилась уся її сила, і впала Яра в безпам'ятстві на підлогу...

Прийшла до тями. Одразу схопилася і, хоча ноги її підгиналися, нашвидкуруч зібрала у вузлик свій немудрящий скарб. Вийшла у двір. Шуміли кущі черемхи й бузку. Темніло перед нею поле.

Яра пішла краєм лісу на схід сонця.

З хащі вийшли вовки й стали перед нею.

Яра низько поклонилася:

— Здрастуйте, вовчики-братчики!

І звірі пішли назад у хащі...

Не знала вона ще, що призначено їй пройти багатьма шляхами через кров, через стогін, через біду, через смерть...

— Я з тобою, рідний мій. Я з тобою в усьому: і в горі, і в радості, в житті й смерті. Я йду. Лиш дочекайся мене.

Жінка йшла через усю Русь. Зранені ступні її омивали медвяні роси. Вдень ясне сонечко дорогу вказувало, вночі — часті зіроньки. Вода чиста, джерельна спрагу тамувала. Голод проганяла лісова ягода...

ДУМНА РАДА

З півдня накочувалися печеніги й безперервно тривожили київське порубіжжя, але далі не йшли. І не пили їхні коñі студеної води з Дніпра побіля Києва.

Послав рать на червенські городи й землі білих хорватів Болеслав Хоробрий, проте жодної фортеці так і не зміг узяти, грабував села, і розбігалися люди по лісах та ховалися на болотах. Мало було слави польському королю від того набігу.

Заремствуvalи племена буртасів, в'ятичів та ятвягів.

У різних київських волостях зчинялися заколоти, і раділи волхви з наруги над християнами.

Металися дружинники великого князя від одного краю землі до іншого, не встигаючи карати неслухів...

Схудлого Володимира, змученого хворобами, з червоними плямами на вилицях, обтягнутих пергаментом шкіри, і дивно вибліскуючими очима, можна було зустріти в най-несподіваніших місцях. Світлий князь, здавалося, забув про

хворості й набув колишньої сили. Тільки сила ця була якась лихоманкова, на межі, на грані зриву, готова будь-якої миті вибухнути нападом шаленої люті.

Потім Володимир надовго зачинявся в Берестовому — маєтку своєму поблизу Києва — і виношував якісь думи. Челядь боялася зайвий раз постати перед очі князя, і лише Ортмак, як завше, безбоязно приходив до Володимира. Князь мовчки вислуховував Ортмака і так же, не промовивши й слова, відпускав його геть.

За давно заведеним звичаєм кожний новгородський посадник щорічно зобов'язаний був посылати до Києва дві тисячі гривень данини. Цього ж злощасного року Ярослав, пильнуючи свої і боярські інтереси, відмовився платити визначену данину й звелів передати великому князеві, що віддині Новгород і вся північна волость відособлюються від Києва і будуть жити своїм законом і звичаєм, не позичаючи чужого розуму й сили. І таким великим і, головне, несподіваним було це велике відступництво, що не знаходилося людини, в якої вистачило б відваги розповісти Володимиру ще й про це зрадництво його синів. Усі надто добре пам'ятали напад шленства світлого князя, яке накотило на нього після того, як він дізнався про підступи Рейнберна в Турові й про нахабний виклик, кинутий йому старшим сином Святополком.

Але мовчати більше не можна було, й Ортмак вирішив передати світловому князеві злу вість і готовий був прийняти на себе весь гнів володаря.

Володимир несподівано спокійно вислухав Ортмака, лише чіткіше проступили червоні плями на вилицях. Потім сказав берендею:

— Зberи завтра зрання моїх бояр думних на раду.

Спозаранку, не встигли ще й накричатись удосталь піvnі, на поклик володаря в гридниці зібралися думні мужі.

За довгим столом, за котрим раніше любив бенкетувати Володимир, сиділи похмурі соратники старого князя.

Зі свого високого місця Володимир добре бачив кожного. Ось вони, славні його мужі, котрі не посоромили слави оружя русичів. З різних плесен вони вихідці, але об'єднували їх усіх його державна воля. Ніколи не жалкував Воло-

димир маєтків і гривень для вірних людей, не випадково й улюбленою його приказкою під час веселих застіль були слова: «Сріблом і золотом не знайду дружини, а з дружиною знайду і срібло й золото». І вдоволена була його дружина — їли й пили із срібла, ходили в оксамитах та шовках.

Ось похмурий сидить переможець радимичів воєвода Вовчий Хвіст. Поряд з ним — гроза печенігів Янь Кожум'яка, котрий оружжям своїм перемінив долю. Прославився Янь не знатністю роду — батько його був простим шевцем на Подолі, — а власною мужністю. Його приклад багатьох надихнув. Найхоробріші з хоробрих поповнювали київську дружину. Знатними робив гриднів Володимир Красне Сонечко своєю волею.

Трохи далі — сміхотливий підчаший Олекса Попович, що проміняв заповідане йому батьком легке кадило на молодецький важкий меч.

Розправив широкі плечі тисяцький Каніцар. Кияни уdstoili його високої честі обстоювати їхні закони і звичаї перед самим князем, а в разі потреби довіряли йому міське ополчення — грізний київський полк.

Морщиться боярин Талець, ховає обличчя, але Володимир ще нічого достеменно не знає про змову, яку готують проти нього київські бояри.

З кутка нишпорить швидкими очима вірний Ортмак, спостерігає скоса за думцями, дослухається, вдивляється.

Ось двоє варягів, уведених до ради: Івор та Сигурд Урманський, брат Олава Товстого. Обидва доблесні воїни княжою милістю здобули нову батьківщину, одружилися з русинками, і діти їхні уже стали русичами.

Суворі сидять чубаті Метигай та Кучуг — вихрести з печенігів.

Дванадцять випробуваних думців, що входять у князівську раду, чекають слова світлого князя.

Навіть єпископ Анастас запрошений сьогодні. Він сидить остроронь, похнюпивши погляд.

Лише немає тут нікого з Володимирових синів!

Чекають думні бояри.

Вичікує і світлий князь.

Нарешті Володимир порухом руки підняв Ортмака:

— Розкажи думцям про те, що ти знаєш.

І Ортмак повідав про велике злодійство Ярославове. І сильно журилися бояри з такого віроломства.

І сказав Володимир гірко:

— Хто — Господь чи диявол? — нагородив мене багатьма синами, не знаю. Кажуть, багато дітей — опора батькові в старості. Кажуть: діти — благодать Божа... Брешуть люди! — грюкнув кулаком по столу, не стримав себе, старався говорити рівно, від чого голос падав до шепоту. — Не думав я ніколи — краще б мені не дожити до цього дня, — що в похилі літа, коли дух спокою просить, доведеться судити мені моїх дітей. Ніколи не думав про це. Ніколи... І от сталося те, що ще вчора здавалося неможливим, і стало явою. Страшною явою!

Володимир говорив зовсім тихо, але кожен звук його голосу звучав сполошним дзвоном.

— Я ще живий, а діти мої мене вже поховали й ділять мою спадщину, рвуть на шматки мою державу! — плями на щоках стали ще густішими. Із шепоту голос зірвався на крик: — Болить мое серце! Краще б я й справді помер, щоб не бачити, як гине справа, на яку я поклав життя своє, не шкодуючи ні себе, ні інших. Але, якщо потрібно буде для держави, Русі моєї, не пошкодую і своєї безсмертної душі.

І білими, зовсім білими губами Володимир стомлено запитав у думців своїх:

— Бояри, що належиться згідно з правдою дідів наших за таке відступництво?

Зачайлися бояри, мовчат, бояться слово вимовити.

— Я запитую, яка кара чекає на зрадників за звичаєм староруським?

Ортмак першим кинув страшне слово:

— Смерть!

— Смерть! — твердо сказав Янь Кожум'яка.

— Смерть! — мовив тисяцький Каніцар.

— Смерть! — вигукнув Сигурд.

— Смерть! — рубнув Метигай.

— Смерть! — сказав боярин Талець і відвернувся, ховаючи очі.

І не знайшлося нікого, хто заперечив би проти такого рішення. Лише Олекса Попович просив не поспішати оголошувати присуд, не перевіривши істинність відомостей, але Володимир суворо перепинив його, і він змовк.

— Ви сказали своє слово! — Князь звісся на повний зрист, кістлявий, страшний. — Шкода мені кров свою, але я приймаю ваш присуд. Якщо помилую тепер синів своїх, то як мені потім чинити з ворогами? Правда, як сонце, на всіх одна.

Володимир ковтнув повітря, що враз зробилося чомусь гарячим і гірким:

— Кого із синів порадите поставити мені поряд із собою? Як порадите, так і зроблю, тому що не вірю я більше самому собі.

Бояри рядили, а він слухав їхні суперечки. І виходило, що нема кого поставити поряд зі світлим князем, oprіч Бориса.

— Не паморочить Борисові голову хміль влади. Покірний він волі батька, — сказав тисяцький Каніцар.

Нарешті, боячись упустити слушну нагоду, подав голос пресвітер Анастас:

— Скромний і христолюбивий Борис. Християнам під його владою буде добре.

Володимир підбив підсумок:

— Бути по сьому. Віднині стояти Борисові одесную від мене, як старшому синові. Але бажаю ділом перевірити ваш і мій вибір. Пошлию його в степ на чолі київського полку на печенігів. Нехай відвагою доведе право бути першим серед братів, щоб не було непотрібного злослів'я й поголосу.

І всі думці схвалили це рішення.

— Як бути з Ярославом? — запитав Володимир, і з його голосу зрозуміли бояри, що ні в кого, окрім самого себе, він не запитує.

Так воно й було. Володимир сказав:

— Віддав я Борисові свій високий стіл. Не залишу і Ярослава без дарунка. Йому дарую я... війну! — голос Володимира став дзвінким, як у юнака. — Нехай він одержить те, чого так прагнув. Мостіте мости, теребіте шляхи! Як будуть готові — одразу моїм гридням рушати на Новгород. —

Князь різко рубнув рукою, так наче назавше відсік від себе щось. — Із цією справою, будемо вважати, покінчено. Тепер ще одне. Як нам бути з ляхами, котрі прийшли воювати Червенську землю?

— Болеслав пропонує мир, — сказав Ортмак. — А щоб міцнішими були між ним і Києвом дружба й любов, просить він руку дочки твоєї Предслави.

— А він не хоче, щоб я зробив його Господом Богом? — криво посміхнувся Володимир. — Нема більше віри польському королю. Один раз уже обманув Болеслав усіх нас, за-пропонувавши Святополку свою дочку. Що із цієї спілки вийшло — знаєте. Нема меж його брехливості. Обманом живе володар поляків. Відігнати вовка мечами від нашого порубіжжя! — Володимир обернувся до Сигурда: — Цю справу доручаю тобі.

Сигурд прикладав руку до грудей й уклонився.

— Ні кому не дозволю губити те, за що кров багатьох тисяч людей пролита. Ні своїм, ні чужим не дозволю! — підсумував Володимир. — Розбудив я землю Руську і приспати її ні кому не дам! Будемо пильнувати! Іншого не дано, якщо не хочемо, щоб вороги втоптали нас у грязь. А тепер ідіть, бояри. Ми вирішили все, що повинні були вирішувати. Віднині будемо не говорити, а діяти.

Стукотячи довгими мечами, думці вийшли з гридниці.

Володимир наказав Ортмаку:

— А ти залишся!

Ортмак побачив, як ураз пожух Володимир. Видно, не просто йому далася нинішня рада, вихлюпнув себе до краплини.

— Води-и! — попросив князь і рвонув тісний комір.

Берендей подав ківш і почав умовляти:

— Усе владнається, володарю.

— Допоможи лягти...

Князь довго лежав із заплющеними повіками. Під повікою билася синя жилка. Дихав натужно. Ніби довго біг перед цим.

— Невже й справді, друже, — всьому кінець? Усе — прайхом?

— Житимеш, князю.

— Я не про те... Про справи мої.

— Міцно стоятиме Русь! — впевнено й твердо відповів берендей. — Несть такої сили, котра могла б зруйнувати створене твоєю волею. Вір мені. Собі вір! Справі своїй вір! На віки ти заклав основи — нікому не розхитати їх! А біди? Коли ж їх не було?

— Твої слова — та до Бога б!

— Що Господь? Тобі, як Богові, люди повірили. Це найважливіше.

І тут Ортмаку почулось слабке склипування. Не може цього бути! Невже Володимир плаче? Ніколи не бачив князя таким слабким. І жалість підкотилася під горло, а Володимир постогнував, знемагаючи від свого безсиля:

— Ще б пожити хоч трішечки, з десяточок рочків, я б тоді встиг... напевне...

Ортмак не знов, куди себе подіти. Краще б йому осліпнути, ніж бачити таку силу знесиленою, і він сказав:

— Ніхто у світі не зробив би більшого, князю. І ніхто не зможе дорікнути тобі, що ти щось міг зробити, але не зробив. Ти звершив усе, що визначено долею. Більшого ні від неї, ні від тебе вимагати не можна.

Володимир шепотів, похлинаючись:

— Думав: жив сум'ятливо, хоч помру спокійно. І закриють очі мені сини. А бачиш, як усе вийшло? Померти мені зараз не можна... не до часу. Боюся, біда буде після моєї смерті... усобиця велика... Сини мої — ворони, чують падаль...

Але Володимир ще знайшов у собі сили, щоб передати Святополку в його вишгородське ув'язнення:

— Відречися від великої шапки на користь брата твого Бориса!

Святополк же відповідав:

— Ніколи не буде того, щоб відрікся я, поки живий, від того, що належиться мені за старшинством, за правом і спадкуванням.

...Багато про все це говорили люди, і велике невдоволення було видно в народі...

ОДЕРЖИМА

Повік би Ярі не добутися до Києва, якби не добрі люди. Як пішла вона шукати Щедру, безоглядно полишивши все, так і брела лісами й долами, топкими болотами й урочищами. І звідки лише сили бралися у цієї зраненої колючим терням, посіченої холодними дощами, змученої жінки? Іноді, бувало, падала на землю — все! Нема більше ніякої сили. Заснуть би назавше просто тут, під червоную калиною. Вітри її відспівають, нові трави поростуть і вкриють. Але знову і знову схилається над нею невсипуша любов, і підводилася Яра і йшла. І жодного разу не засумнівалася вона на своєму стражденному шляху ні в собі самій, ні в Щедрі.

У глухих лісових сільцях надавали їй притулок і харч. Видно, було в її тихому погляді щось таке, що пом'якшувало навіть найзапекліші серця.

Трапилися Ярі якось лісові таті-розвбійники. Спритно бавилися розвбійники обушками, але зла їй не заподіяли, зігріли біля багаття, та й вивели на дорогу прямоїжджу. Такі ж вони люди, як і всі, проте лихо загнало їх у глухі місця. Сховалися розвбійники від злих бояр, за що й ненавіділи маєтних людей лютою ненавистю, і помста лиходіям стала для них головним у житті. Раніше лили слізози праведні, нині проливають чорну кров неправедну! І зрозуміла Яра, що жорстока буває плата за образу, але справедлива.

— Іди, сестро! — сказали на прощання розвбійники. — Шукай свого милого. Хто знає, можливо, і нас хтось ось так само по життю шукає?..

Коли з'явилися закуті в залізо чужинські ратники, котрих привів король Болеслав, і хижо почали шастати довкола в пошуках здобичі, Яра ледве встигла сковатися в молодому ялинничку. І крізь зелене миготіння хвої вона бачила чужі обличчя під низько насунутими шишаками і чула чужинську мову й гогіт. Пахло грибами. Переливчасто горлом туркотіла гірлиця. Перед очима червоніли пізні суници, а Яра втискала тіло в мохи й папороть.

— Краще прийми мене, Мати Сира Земле, тільки не віддай на поглумління.

Мимо проїхали комонники. І Мати Сира Земля, і Берегиня Життя — Мокош, і Золотоперий Хорс, і веселий Купала допомогли Ярі, і всі стародавні боги заступилися за неї.

Довго лежала Яра, ковтаючи ротом літєпле повітря, настояне на різних травах.

Йшла рідною землею жінка. Як знала й могла — допомагала травознавством усім, хто потребував допомоги й підтримки, та й сама переймала нове знання в людей.

Яра бачила: перш ніж зрубати дерево, лісовики довго просили у нього пробачення. Дерево згідливо кивало вітами і все розуміло, як розумне.

Лісовики замазували коров'ячим маслом ушкоджене місце у липи, щоб рана швидше загоювалася.

Не можна рубати горобину, мстива вона.

Не можна рубати липу: хто зрубає — пропаде в нетрях, не знайде виходу.

Не можна рубати калину — сестру людську.

Не можна рубати старих дерев — старість і тут треба поважати.

Не можна рубати садових дерев, бо вони створені для блага людей.

Слід пам'ятати й знати, що, якщо гостра сокира повалить перунове дерево — дуб, чекай страшної бурі з громом і блискавками, і багато бід упаде на людей: ударить грім, від удару чорних хмар викрешеться іскра і спалахнуть обителі людські небесним пожаром, котрий не можна гасити, щоб не замахнутися на волю богів. Тому, коли настає крайня потреба, дуби рубають усім миром, спільно, щоб не могли боги визначити винуватця.

І плаче дерево від людської несправедливості, а слози його падають на осквернителя, на котрого чекає печальна доля — безумство, каліцтво чи й того гірше — нечиста смерть.

І загрожує дерево помстою за передчасне перервання його життя. Накопичується гнів рослин, іх біль перетворюється на отруту, і іноді в борах і дібровах виростають лихі, закляті дерева, дерева-месники, і приховується в них жахлива руйнівна сила, вгадати й виявити яку можуть лише волхви. Інколи таке шаленство охоплює закляту деревину, що навіть

маленька трісочка від тіла її деревного багато зла творить: руйнує людські житла й будівлі, безжалісно привалює під руїнами їх господарів.

Багато знає, багато бачить дерево: може зцілити смертельно хворого, очистити воду від найсильнішого замовляння й оздоровить її, підкаже близьке й віддалене майбутнє, віддасть свою силу людині, пособить у господарстві, щоб домашні птиці й худоба множилися на краще життя й на здоров'я...

Дякувати лісовикам, котрі спізнали таємне життя лісу. Багато чому навчили вони Яру...

Скінчилися великі ліси, почалися дзвінкі переліски.

Яра брела вздовж шумливих нив. Вигиналося під вітром поле. Вона бачила, як легко біжить по остюках колосків по-лудниця: біла, вищита на плечах сороках тріпоче широкими рукавами, ловить вітер, розпущене житнє волосся по спині стъбає...

Усе частіше почали траплятися піші й кінні. Усі дороги стикалися до стольного града.

— Куди йдеш, молодище? — весело запитав її вусатий візник, звісившись з високого воза, навантаженого мішками, білими від соляного просіву.

— До Києва.

— У ногах правди нема. Втім, правди ніде нема. Сідай, підвезу...

Київ оглушив нечуваним гамором. Різні обличчя, різні говори — все змішалося в нескінченному потоці людей. Усі бігли кудись, поспішали, кричали, сміялися, лаялися на ходу. Приголомшило те все Яру, і схотілося їй вирватися з вузьких вуличок, втекти в поле, в ліс, що дарує кожному склону. Але не для того вона пройшла такі поприща. Тепер у цьому вируючому сонмищі треба було розшукати Щедру.

І ще бачила Яра якихось дивних людей і була вражена ними. Із-під масних, сплутаних патлів, що низько спадали на лоб, несподівано виринали очі з розширеними зіницями, в яких струменів страх, розгубленість і якесь недоречне захоплення. Волосаті роти невтомно бурмотіли щось недоладне. Голі жовті тіла з гострими випнутими ребрами були перевиті важкими веригами — залізо в'їдалося в зранені

стегна, в живу ще плоть, але болю ці люди не відчували, а якщо й відчували, то зримо радіти власним стражданням і пишалися ними.

— Хто це? — із зачаєнім страхом дивлячись на їхні гострі плечі, прикриті зашкарублими від бурої крові козлячими шкурами, прошепотіла Яра.

— Оце? — осміхнувся купчик в облізлій білячій шапчині, що стояв поруч. — Не познала, чи що? Це ж — пустельники. Найвірніші з християн.

— Християни? — голос її задрижав. — Та вони більше схожі на дику лісову нечисть дивну.

— Самі ж вони про себе іншої думки і переконані, що лише їм відкрита справжня мудрість Божа. Не випадково ж самі себе називають янголами земними й чистими небесними людьми.

— Я не знаю, які вони, ангели, але на звичайних людей ці пустельники не схожі.

— Не людські вони, кажу тобі, а Христові. Пішли геть від людей, пішли від гріха, що повнить мирське життя. Риуть собі печери в глині і живуть злиденно в норах, аки звірі.

— Так у них і не лишилося ж нічого людського! — вигукнула Яра.

— Цього вони й прагнуть. Чорні християни живуть думкою, що за своєю природою скверна людина від народження і скорботне місце — земля, і чим далі піти від людей, тим швидше можна наблизитися до білого неба праведників. Відреклися вони від кровних родаків і цураються живої людини, а поклоняються мертвому і вважають себе чадами Отця Небесного.

— Як же так жити можна? — розгублено запитала Яра. — Уже не живі, але ще не мертві. Скорботні вони якісь, не сповна розуму.

— Такими ченці не себе, а нас вважають. Тільки я гадаю, що дурість ця вся від самозамилування великого, і не Бога вони люблять, а себе в Богові. Ті, хто смерті не боїться, для себе живе. А хто жити не може, роздавлений страхом перед майбутнім, той до Ісуса й прихиляється в сподіванні продовження життя у світі іншому. Тільки здається мені, що і в

небесному ірії вони залишаться такими ж, як були на землі, — нікчемними.

Слухала Яра й дивувалася з химерності нової віри. Чим же тоді зумів привабити новий закон багатьох? Незрозуміло, незбагненно, нісенітно.

Яра стомилася, присіла на церковній паперті, підібравши під себе натомлені ноги, й задрімала.

День перейшов за полудень, коли Яра розплющила очі, сіла, не знаючи ще, куди вона зараз піде.

Золотом опливали маківки церков. Над ними снували галки й сизі голуби.

Навпроти неї сидів старець у сірій рядзюзі, тримав у руках окраєць хліба, відщипував м'якушку маленькими шматочками й довго жував беззубим ротом. Помітивши, що молода іця прокинулася, старий посміхнувся — добре зморшки розбіглися по всьому обличчю — і простягнув окраєць:

— Поїш, голубице.

Від цих немудрящих слів Ярі стало тепло.

— Спасибі, дідуся.

— Їж на здоров'ячко. Бачу, чужа ти тут. Шукаєш когось? Скажи, може, і я допоможу. Ми, сіроми, по всій землі ходимо, багато що бачимо, ще більше чуємо.

— Шукаю, дідуся. Уже котрий місяць шукаю.

— А кого?

— Судженого моого. Може, чували часом? Дружинник він. Послав його Святополк, князь туровський, у своїй справі до вас у Київ. А тут і зник він. Ніби в ополонку стрибнув.

— Святополк, кажеш, послав? — Старий з острахом озирнувся й скрушно похитав головою: — Зле! Ти нікому не кажи про це. Довкруги підслухувачів більше, як гною. Тільки що — одразу донесуть Ортмаку, тивунові Володимировому, а в того — зуби гострі, одразу в горлянку вчепиться. Хто до Ортмака потрапив — уже не вирветися! Люди оповідають — за народну правду постраждав туровський князь.

— І суджений мій завжди за правду стояв, — зітхнула з видихом Яра.

— Отож-то й воно! Летять голови — не люблять можно-владні правди.

Земля поплила під ногами в Яри.

— Що з тобою, ластівонько? Бліда ж ти яка стала! А може, нічого лихого й не сталося з твоїм милим. Як його звати, кажеш?

— Щедра, — зітхнула Яра.

Старець утер вуса долонею, уважно й гостро поглянув.

— Чи не той то Щедра, що в полоні в печенігів пропадав?

Стрепенулася молодиця:

— Він!

— Несповідимі путі твої, Господи! — промовив старий. — Так ми ж із твоїм Щедрою разом у печенігів гірко бідували. Гарна він людина, відкрита душа. Важко такому жити.

Старець закинув торбу за плечі, затис під рукою старенькі гуслі, взяв Яру за руку.

— А ну ж бо, пішли зі мною. Шкоди тобі від мене не буде...

На Подолі, між Гончарною та Кожум'яцькою вулицями, якраз на роздоріжжі, вгрузла в землю ветха халупка, вкрита прілою соломою, порослою зеленим мохом.

— Оце мої хороми. Заходь, не бійся.

— Тут у мене поки що поживеш, — дід сів поряд з Ярою, поклав руку на плече. — Негаразд із Щедрою, голубице, ой негаразд! Щедру стражники в поруб укинули. Сам Ортмак, кажуть, допитував його.

Яра скрикнула, серце пронизало гострим болем.

— Катував, допитував Ортмак, та нічого не випитав, звелів кинути гінця Святополкового до в'язниці.

Яра підхопилася:

— Де це? Піду, може, хоч слівце дозволять стражники йому мовити.

Старець ласково погладив Яру по голові.

— Сиди. У дитинці Щедра, а туди нікому ходу нема. Недовго й самій до ями сісти.

— Все одно піду. Не для того я пішки всю Русь пройшла, щоб тут, у Києві, коли він, сокіл мій, поряд, сиднем сидіти, знаючи, що погано йому зараз, що біда його палить і нікому втішити його.

— Відпочинь, придивися, а там з Божою поміччю, гляди, й побачиш свого витязя... Пора нам з тобою і познайомитися. Мене Николою охрестили.

Здивувалася Яра і лише тепер запримітила темну іконку на покуті.

— Так ти — хрестатий? Чому ж ти добрий?

Никола скорботно усміхнувся:

— А ти думала, що всі християни злі, яко біси лютії? Ні, матінко, Христос добрим був, і віра його — відрадна для добрих людей.

— Чому ж тоді зло твориться його іменем?

— Злі завжди і в усі часи були. Але настав довгоочікуваний час добрих людей. Однак зло опирається, у личині всілякі виряджається — на добро хоче бути схожим, щоб душами людськими заволодіти. Суть свою старається зло приховати. Але все одно доброта прихиляє людину. Все одно переможе добро!

І така переконаність звучала в Николиних словах, що не могла Яра не сприйняти їх. А старий продовжив:

— Без доброти людям життя немає. От візьми, для прикладу, мене. Як лише не ламала мене лиха доля. Продав мене господар мій, боярин Ратша, в рабство разом з іншими челядниками на Царгородському торговищі. Погано мені було — ніякими словами не передати. Спасибі, знайшлися добрі люди — відкрили мені світло Христового вчення, й

увірував я в Бога принижених, а раніше я також бачив у християнах носіїв зла й губителів колишнього життя.

Никола запалив скіпку.

— І куди мене лише не заносило. І в Царгороді я був, і в Антіохії, і в святому граді Єрусалимі, обійшов усю землю Галілейську, і на Голгофі землю цілавав, де Христос був розіг'ятий і гірку долю без ремствувань прийняв, і на гору Афон сходив, де святі старці руський монастир заснували й створили пристанище для стражденних. І сарацини нещадні мене в пустелю заводили, де пісок і хижі звірі, і печеніги мене мучили, а я, бач, милістю Христовою і вцілів. Сяду, бувало, на пагорбку, як згадаю рідні роздолля світлі, ліси веселі, ріки повноводі, аж серцю, віриш, плакати хочеться. Богу помолюся розчулено так — мені й легше стане. А довкруги — пісок, рабство, тута...

Никола зітхнув, довго дивився на сине полум'я скіпки.

— І згадувати про все гірке, що в житті було, не хочеться. Але Христос вивів мене на батьківщину. Тільки нікого з рідних у мене тут не залишилося — кого Господь до себе привів, кого степовики в полон повели, хто просто безвісно згинув, а все — в' Божій волі... так і живу сам у Києві, на гуельцях заграю — люди мені хлібця й подадуть... Нешодавно Володимир роздавав людям милостиню... так і мені одна монетка дісталася. А навіщо вона мені? Я й віддав її одному вбогому, той деньгу взяв. А сам дивиться на мене, довго так очима лупав, а потім каже: «Виродок ти якийсь. Не як люди всі». Тільки дивак-то — він, а не я. Не знає, що людей доброті вчити не треба. Доброта разом з людиною народжується, з нею й живе... Ось, здається, злостива людина, а сама не відає, що для хорошого, усього світлого народжена, а думає, нерозумна, що вона зла...

Уперше замислилася Яра, що це за Бог такий Ісус Христос? Якщо вірити Николі, то це людський Бог, не над людьми він, а з ними поряд і разом. А як же пустельники? Адже й вони Христа шанують? Ох, багато незрозумілого в новій вірі...

Уночі прокинулася Яра, чує — тихо, срібно бринять гуельці й ніби хтось плаче.

— Ти що, лідусю?

Старий зніяковіло засопів, витер поквапом слізози.

— Хотів би не співати, та не можу. Ось, як нині, встану часом уночі й граю собі, граю тихесенько, а сам чомусь плачу, а чому — не знаю, лиш чую — душа прояснюється, як небо перед зоряницею...

На ранок уперіщила злива, але Яра все одно пішла на Гору до дитинця. Никола відраджував її, але вона була непохитна.

Лив дощ. Вода несла назустріч грязь і сміття. Ноги ковзали по розгаслій глині. Яра падала, підводилася, чіплялася за слизькі пруття придорожніх кущів і де йшла, де повзла вгору.

Стражники не впустили її до дитинця, відштовхнули назад у грязюку:

— Йди геть, відьмо!

Яра не зрушила з місця. Так простояла до сутінків під проливним дощем...

Після цього кожного дня, ледь займався ранок, приходила Яра до дитинця, але стражники гнали її, а вона все одно поверталася й бродила довкола, як олениця, що загубила дитятко.

Поступово стражники звикли до її постійної мовчазної присутності.

— Глянь, стойть уже відьма. Одержима!

— Хай собі стойть, причинна! — говорили гридні, однак мимовільна повага почала вчуватися в їхніх словах. — Лише б не зурочила. Дивися, очища в неї які шалені!..

ЗАКОЛОТ

Уночі боярня Удівна прокинулася від дивного, незвичного шуму. З двору долинав якийсь гамір. Боярня поглянула на чоловіка. Боярин Уда хропів, широко роззявивши рота, прицмокуючи уві сні жирними губами.

Боярня спустила на підлогу босі ноги, відчула холод дощок, але все ж таки наважилася, швидко перебігла світлицю, припала до слюди вікна.

Надворі стояла темрява, але Удівна змогла розглядіти невиразний рух. Хто це? Стало страшно. Чужі люди оточили хороми, й загальний гомін поступово почав розпадати-

ся на окремі голоси. І, коли Удівна зуміла розібрати те, про що кричали люди у дворі, незвична слабість охопила її, і вона, сповзаючи по стіні, осіла на підлогу й пошепки закричала:

— Таті! Розбійники!

Але чоловік нечув її шепоту, і хропіння його так само було рівним.

А за вікном раптом չпалахнув вогонь, несамовито затріпотів на вітрі. Червоне проникло у вікно, заполонило всю світлицю, швидко заметалося по стелі.

Лише тоді підхопився Уда.

— Що? Що це? — заволав перелякано. Пухове одіяло зісковзнуло з ліжка. — Що-о-о? — Не знав ще, не тямив — сон це триває чи настала ще страшніша, ніж нічні примари, яв, люта й нещадна, від котрої не сховатися, не втекти.

— Розбійники! — хлипала на підлозі бояриня.

Як був у спідньому, заметався боярин від стіни до стіни. Перша думка — сховатися! Куди? Відчував себе в пастиці. Те, чого завжди боявся, звершилося. Розбій! Коли в Турові був Святополк, можна було не боятися лихих людей. Княжа дружина була запорукою миру й благополуччя в краї. Тепер же, коли Святополка не без його, Уди, допомоги забрали до Києва, на гриднів не доводилося розраховувати: озлоблені вони, та й мало їх лишилося в Турові. Відома річ — межичасся. Як бути? Що діяти? — приречено думав Уда, розуміючи, що нічого вже вдіяти не можна.

А надворі гуло, схлипувало полум'я, кричали люди, ревла худоба.

Дубові двері затріщали під важкими ударами:

— Виходь, боярине, на правіж! Настав час!

Нудота підповзла до горла. Господи, та що ж це робиться? Сили не стало. Поряд скиглила бояриня, затиснувшись у куток, намагалася затулитися від долі вишитим рукавом.

— Вихо-одь!

Сорочка просякла холодним потом. Де дворова челядь? Де слуги? І тут Уда чітко вирізнив голос старости Позвізда:

— Та що з ним розмови вести! Задушити його треба, кронососа!

«Про кого це він?» — ще більш холодіючи, подумав Уда, хоча добре знов, про кого йдеться, але боявся, не хотів у цьому признатися навіть самому собі.

Під сокирами гухкали двері. Й Уда чув, як гухкає його серце, розриваючи від страху груди.

Вогонь розметав ніч. Розгоралася пожежа. З гуркотом обвалилася покрівля стодоли, вибухнувши іскрами.

Уда став на коліна. Обернувшись обличчям до ікони, дрібно захрестився:

— Порятуй мене, Господи! Заступися... сотвори чудо... О Господи!..

Поряд лежав меч. Але боярин навіть не доторкнувся до нього, покладався лише на Спаса.

— Боже ти мій, спаси... ти всемогутній...

Вила боярня протяжно й приречено.

Двері зірвались із завіс і з тріском упали всередину. В хороми увірвався натовп й одразу заполонив вщерь усі світлиці, закружляв, затиснутий в тісні стіни.

Уперед виступили волхви й повільно пішли на боярина і його жінку. Один із них, старець з вогненними очима, підніс перст указівний:

— Від них, можновладних, усі біди ваші, люди. Це вони принесли біду, голод і моровицю.

Відчайдушно закричала боярня. Крик зупинив юрму, але тільки на коротку мить. Люди почали трощити все підряд.

Останнє, що бачив за життя боярин Уда, був широкий змах білого леза сокири, що розколола дерев'яну ікону. Лик Спасителя спотворився, ніби був також охоплений безмірним страхом, і розсипався вщент.

Довго глумився натовп в боярських хоромах над спотвореними тілами. Потім витягли труп боярина у двір і вкинули у байдужо вируюче полум'я.

— Дотла випалої зміїне кубло! — кричав Позвізд, сп'янілий від реву вогню. Заклик його багатократно був підхоплений п'євсталими.

Ненависть була така велика, що люди нічого не брали собі з боярського добра. Просто нищили все багатство і боя-

ліся осквернити себе ним, помітити себе боялися добром, накопиченим гнобительством.

Звідкілясь із закутка витягли на світло Колоба.

— Ось він — катюга!

Під важкими поглядами холопів понурив голову Колоб і заплакав.

— Браття! — губи тремтіли, не хотіли складатися для слів. — Браття-а-а!.. — розмазував слози. З губ стікала слина, висла на кудлатій бороді. — Пощадіть... Адже я, як і ви, такий же підневільний... не хотів я... не хотів... бачить Бог... Пощадіть, братці-і, га? — і зазирав з надією в очі, цілував руки і вірив, що випроситься.

До Колоба підскочила дівка-чорнявка, простоволоса, вся переповнена зненавистю, і плюнула в лиць ката.

— Будь ти проклятий, убивце! Швидко ж ти забувся, як лютував над нами. Коротка твоя пам'ять. Але ми все пам'ятаємо. Не зневаж ти милосердя. Якої ж милості ти чекаєш від нас? Hi-i-i! Не буде тобі пощади!

Колоба повісили на поперечині воріт боярського двору...

Догоряв боярський терем. Обсмоктані жадібним полум'ям, обвалилися крокви. Вітер ще дужче роздмухував вогонь.

Згадали люди про колишню волю, коли не було ні пана, ні боярина, ні князів самовладних. Згадали позабуті часи, коли вождів обирали самі. І стояла тоді правда поміж людей. Міцна народна пам'ять. У минулому черпав народ надію на майбутнє...

Іскри пожежі, що спалахнули на дворищі боярина Уди, широко розметалися по всій Туровській землі і перекинулися в інші волости. Стогнали, помираючи, можновладні мужі. Переступали люди останню межу, і не було меж помсті. Нинішили церкви. Складали жертви давнім богам, ніби хотіли виправдатись перед ними за своє тимчасове відступництво. Напевне, зголодніли язичницькі боги, бо не насичувалися кров'ю маєтних і вимагали все нових жертв.

У Києві великий князь Володимир одразу збегнув небезпечності заколоту й наказав своїй дружині готовуватися до походу.

Як на рать з грізним ворогом, а не зі своїми холопами готувалися дружинники. Не жартома збирався воювати Володимир. Сам уважно оглядав озброєння гриднів і, якщо помічав несумлінність у поводженні зі зброєю чи непорядок який, карав нещадно, незважаючи на минулі заслуги. Розумів князь, що під загрозу поставлено справу всього його життя. Повернення до минулого бути не повинно. Інакше навіщо він прожив життя?

Дужа князева дружина, але ще дужчою стала: приєдналося до воїнів багато бояр, які прагнули відплати. Так народилася страшна сила, тому що завжди страшна непогамована ненависть. І нема ворогів страшніших, ніж люди одної крви. Чужоземний ворог — просто ворог. Тут все ясно. Свій же холоп, що посмів противитися, — ворог подвійний, бо підрубує під корінь основи влади. В засліпленні своєму трохи щить закони, на яких стойть держава.

Увірвалися дружинники в Туровську землю. Ішли широким клином, очищаючи князівство від бунтівної черні. Палили села. Витолочували ниви. Каали мужиків смертю й багатьма муками. Рубали жертвники, а на місці знищених капиш змушували зводити нові церкви. Люди повинні були цілувати хрест і давати клятву вірності князеві й Богові — тоді їм дарували життя. Злі попи йшли разом з дружиною і навіть виглядом своїм були схожі більше на воїнів, ніж на священнослужителів. Вони нащвидкуруч освячували нові церкви. І дізналися люди, що не милостивий новий Бог, а такий же безжалійний, як і його слуги. Проте якщо тих язичників, хто відкинув Христа, примушували платити виру як за вбивство, після чого залишали жити, то волхвам не було прощення. Жодного із жерців, захоплених у полон, не пощадили. Усі волхви померли в довготривалих нелюдських мухах, проклинаючи князя Володимира й Ісуса Христа, жденої з них не підкорився й не відрікся від своєї віри.

Кров'ю погасив заколот Володимир, бо знав, що страх — головна опора держави...

Святополк, дізнавшись про криваві події в Туровській землі, задоволено посміхнувся: не стало його — смута прийшла. Нехай тепер батько замислиться.

ПОРОМ'ЯНІВ ДВІР

Рішення відокремитися від Києва проросло в Ярославі не одразу, визрівало роками. І не тому, що йому не вистачало відваги, ні. Тут було інше. Безперечно, у своїх мріях він уже давно бачив себе підперезаним державним мечем. І йому не можна булò дорікнути байдикуванням. Він не шкодував зусиль для досягнення омріяної мети. Але від нього мало що залежало, поки був живий батько. Влада манила, але не наблизялася. Честолюбство гризло його й не вгамовувалося. Усе намарне! Мрія залишалася недosoсяжною.

Однак Ярослав мав одну неоціненну для себе рису: він умів чекати.

Заважав Святополк. Не давав дихнути. Жити не давав! У Святополка було право первородства. Ярослав же мав лише непогамовне прагнення владарювати. Та ще волю, що була твердою як булат. Право було на боці Святополка. Ярослав же для досягнення мети повинен був знайти благоприйний привід, щоб переступити через звичай, і треба було зробити це так, щоб ніхто не міг дорікнути за порушення законів давньої правди. Чи думав він про неправедність своїх задумів і вчинків? Вочевидь, так. Але це не дуже його смутило. Для могутнього нема різниці між правдою і кривдою. Перемога відмис і виправдає все, навіть кров. Ярослав часто пригадував слова, мовлені йому Рогнідою під час прощання: «Ти спиш, а брат твій Святополк непомітно до влади підкрадається. Будеш сильним — станеш правим».

Усім шаленством свого серця Ярослав зичив зла братові, прагнув його погибелі, щоб здобути право стати вище од усіх. Володіючи державним мечем, Ярослав зумів би мудро розпорядитися владою на благо всім: і знатним, і сірим, і маєтним, і безрідним. Для цього йому вистачило б сили й бажання. І, здобувши владу, Ярослав у всі решту днів життя свого став би спиратися на правду, на саму лише правду. Але до цього було ще далеко. Бо настав час кривди.

І почав він накопичувати сили. По краплині, по крихітці, як скрупий накопичує своє багатство. Обrostав Ярослав оружними людьми, як перунове дерево річними кільцями.

Множив свою дружину, наймав на службу варягів, розуміючи, що довгий шлях до влади і, щоб пройти його успішно, необхідно бути сильним.

Так і йшов по життю Ярослав. Замість посоха опора владареві — гострий меч.

Коли сестра Предслава написала про падіння Святополка і взяття його під варту, надія воскресла в Ярославі, і зрозумів він, що мусить діяти рішуче й не зволікаючи, поки не сколола кров і не пішла згустками. Попереду днів багато, але для успіху інколи однієї миті бракує. Чорною тінню промайнула чутка, що Володимир задумав зробити своїм наступником Бориса і зібрався передати йому владу через голову Ярослава.

Ось тоді й прийняв Ярослав важке, небезпечне, але достаточне рішення: на повний голос, не криючись, заявити про свої домагання. І схвалили його дії новгородські бояри та їхній посадник Коснятин, син Добрині, вуя і головного радника Володимирового. Давно вже була обтяжливою новгородцям опіка київська.

Але прагнув Ярослав ще міцніше прив'язати до себе новгородців. І звершив він те, чого чекали від нього: подарував народові звід законів — Правду, щоб упорядкувати життя, і тепер кожна людина знала свої права та обов'язки, і кожному належалося за вчинками його. І став Ярослав суддею народові своєму, хранителем закону, викорінювачем зла. Так постала в Русі Ярославова Правда. І кожній провині, і кожному вчинкові була встановлена ціна, пеня, вира, продаж — все по справедливості, як гадали можновладці. Неправому — кара, правому — відшкодування за шкоду.

І люди за той новий статут княжий уперше назвали Ярослава — Мудрим. І не було для нього честі вищої.

Ярослав — син затятої язичниці Рогніди, котра так і не наклала на себе хреста, — рано збагнув, що церква — надійна опора у справах, які він замислив. І благословляли священики всі його задуми. І знову назвали його Мудрим. І бути йому відтоді й довіку таким. Амінь..

Так заручився Ярослав надійною підтримкою новгородців і міг без страху поглядати вбік Києва. Він усвідомлював, на що йде, зізнав, що роздмухує полум'я, яке може його

самого спопелити дотла, але все ж ішов уперед, не міг уже повернути назад, повернення бути не могло. Все або нічого! А Ярослав давно й твердо вирішив — все. Все!

Кинувши Києву виклик, відмовившись платити урочну данину, Ярослав, князь новгородський, готувався до неминучої війни з рідним батьком, і не можна сказати, що це його не лякало. Про війну добре слухати, та тяжко її бачити... Більш за все турбував його Святополк, хоча й перебував поки що у вишгородському ув'язненні. Від Вишгорода до Києва — рукою подати...

Просторі палати Ярослав виділив варягам, щоб могли там жити й бенкетувати. Варязькі палати розташовувалися на Торговій стороні Новгорода поблизу порома через каламутний Волхов. Бурхлива весняна повінь знесла дерев'яний міст на сімнадцять опорах, що сполучав Торгову сторону із Софіївською. І тепер вуличні старости зі своїми людьми ладнали його й покривали дощатим помостом. А біля порома завше юрмилися люди в очікуванні перевозу.

Остерігаючись мінливого норову найманців, Ярослав не хотів, щоб у кріпості знаходилися вони всі. Тому в дитинці постійно перебувала лише мала частина дружини Еймунда, лише ті, хто там ніс варту.

І став називати Ярослав варягів, котрі служили йому, погрецькі парамонами, тобто особистими охоронцями. Зробив він це за прикладом царгородського василевса. Багато хто говорив, що не там, де слід, запозичає приклади для свого гонору Ярослав. Самі ж новгородці пов'язали нове слово, не розуміючи його справжнього значення, з поромом, котрий містився поряд з помешканням варягів. Так і прозвали те місце — Пором'янів двір...

Варяги Еймунда ниділи від безділля. Сите, гультяйське життя хоча й було їм до душі, однак наганяло на них смертельну нудьгу, і вони тинялися містом у пошуках розваг. Цілісінськими днями бавилися вояцькими ігрищами: влаштовували герці між собою на мечах і врукопашну, грали в м'яч, зводили битися жеребців. І кращими в усіх змаганнях завжди були Торд Чорний та Карі Балакун.

— Упроголодь тримати треба цих шибайголів, а не годувати їх наче на заріз, — буркотів воєвода Будий.

— Для того їх годую їх жирно, — злостиво пожартував Ярослав.

— Ти б краще прилаштував їх до якогось діла, княже, все-таки хоч якась користь була б.

— Головна їхня справа попереду, — багатозначно сказав Ярослав. — Нехай поки що повибрикують бички.

— Як би лиха не трапилося від їхніх вибриків, надто шустрі...

Інколи князь приходив подивитися на ігрища варягів і мимоволі милувався їхніми ставнimi, м'язистими тілами, вирихтуваними багатьма вправами.

Варяги грали в м'яча зосереджено, ніби вершили якусь поважну справу.

— Війна — це та ж таки гра, — сказав Еймунд. — Лише в ній на кін ставлять своє життя. Кому як пощастиТЬ. Але, щоб пощастило, треба бути завжди готовим до битви. От воїни й вправляють своє тіло.

— Вони так чинять, тому що молоді ще, а молодість завжди шукає виходу своїй молодецькій силі, — зауважив князь.

— Так, у більшості своїй вони молоді, і багато хто з них, я гадаю, ніколи так і не стане старим.

Ярослав швидко поглянув на Еймунда. А той спокійно продовжив:

— Ти правильно зрозумів мене, володарю. Вони безтурботні, тому що готові до смерті. Смерть завжди з ними. Варяги з нею нерозлучні. Таке у них ремесло. Нічого іншого вони не вміють робити. І не хочуТЬ.

Ярослав сказав:

— Треба думати, багато хто з них занудьгував у Новгороді й не проти, напевне, по-справжньому розгарячити свою кров чимось іще, а не лише ігрищами.

— Вони в тебе на службі. Ти годуєш їх — значить, можеш наказувати.

— Хочу я, щоб частина твоїх воїнів пішла до біармів і взяла данину.

— Я не думаю, щоб це було важким для моїх вікінгів, — відповів Едмунд...

Частина варязької дружини пішла на полюдя в Біармію. Інші ж залишились у Новгороді й почувалися тут надто вільготно...

Торд Чорний та Кари Балакун, убрані в багате вбрання й при мечах, проштовхалися на торжище, від нічого робити зайдти до церкви й довго потішалися зі старого священика, котрий щось гутнявив собі під ніс, не надто дбаючи про те, слухають його прихожани чи ні. Потім друзі довго тинялися вулицями, зачіпаючи перехожих, але ніхто не хотів зв'язуватися з найманцями князя. І приводу для бійки не знаходилося.

— І що ті дурні християни цікавого знаходять у церкві? — позіхаючи, запитав Торд.

— Попа козлобородого! — відповів Кари Балакун, і обидва розрегогалися.

— Тоскно! — сказав Торд.

— Авжеж, аж он як весело! — погодився Кари.

— Молодичку б якусь знайти, щоб зігріла, — не так нудотно було б, — зауважив Торд.

— Непогано було б, — кивнув Кари. — От лишень сахаються нас жінки, як християнський чорт ладану.

Повз них павою пропливла ставна молодиця в красивому очіпку. Повела оком. І Торд пішов за нею як заворожений, тільки й устиг кинути на ходу приятелю:

— Спробую щастячка пошукати!

Молодичка постояла на перехресті, озирнулася, майнула спідницєю й звернула в провулок.

Не вагаючись, Торд рвонув за нею.

— Зачекай, красунечко, слово скажу.

— Нема мені коли, соколе, — усміхнулася повними губами.

— Не поспішай так! — Торд спробував обійняти жінку за дорідний стан.

— Не лапай! Швидкий який! — несильно ляпнула його по руках. — Заміжня я. Тобі що — дівок мало?

— Обпекла ти мене. А якщо й заміжня, то й поговорити тобі вже не вільно? Ти ж — не раба!

— Вільна я. Лиш воля моя у чоловіка моого, — гралася жінка й не квапилася йти. Як рибка, плюскоталася в словах. І помітно було, що гарний молодець їй не бридкий.

З-поза парканів почали висовуватись зацікавлені голови.

Чиєсь лукаве око весело поблискувало в щілині огорожі.

А тіло яке в неї жарке! Високі груди ходуном ходять, здригаються заманливо. І погляд лукавий, затуманений; гарний рот злегка розтулений, ніби для поцілунку.

— Яка ж ти ладна! — задихаючись, палко шепотів Торд і шастав руками по її тілу.

На початку провулка показалися якісь люди.

— Пусти! — молодиця із силою вперлася руками в кам'яні груди варяга. — Пусти, кому кажу!

— А ну ж бо, облиш жінку у спокої, варяже! — просто у вухо Торду прогримів грубий голос, і чиясь важка рука лягла на його плече.

Торд стрімко крутнувся на місці й ненароком зірвав очіпок з голови молодиці.

За парканом ахнули:

— Осоромив жінку, нахаба! Ой, страм який!

Перед варягом постав могутній новгородець. Охабень напашки на крутих плечах. Похмурий погляд з-під кудлатих брів.

Торд ривком скинув чужу руку з плеча.

— Тобі чого, холопе? — очі звузилися.

— Не шкодь! — пророкотав новгородець. — Не ганьби жінку!

— Ти що — чоловік їй? — у голосі найманця погроза. — А якщо ѹ чоловік, то мені плювати!

— Вуха б тобі повідривати, паскуднику, і ще дещо на додачу! — спокійно продовжував новгородець. — Сито ѹсте. От ви, варяги, з жиру ѹ казитеся!

На гамір з усіх боків збігався народ. Почулися збуджені голоси:

— Нічого путнього від них! Місту тягар на шию. Гривень он скільки прожирають!

Гамір наростав. Жінка зникла.

Торд трохи відступився и побачив Карі, котрий поспішав йому на підмогу, притримуючи рукою зброю.

— Варяги не нам, князеві потрібні! — кричали новгородці.

— А якщо йому потрібні, то нехай Ярослав своїх собак на короткому повідку тримає!

— Солодко ѹ привільно варягам під княжим захистом!

— Де ж знайти на них управу? У князя, чи що? Він їх голубить. Бач, як виряджені!

— А коли князь приборкати найманців не може, самі їх уговкаємо! — заревів натовп.

Торд відступав спиною до паркану й злодійкувато озирається на всі боки. І раптом вихопив меч.

Тонко звискнула криця.

— Ге-е-ех!

Упав городянин з розрубаною головою.

Торд плигонув у натовп, розірвав стіну сторопіліх від несподіванки новгородців і кинувся бігти вздовж провулка. Його наздогнав Карі Балакун. А за ними котилося виття:

— Бий варягів!

— Бий убивць!

Хтось кинувся навпереди варягам. Та хіба візьмеш найманців голими руками?!

Торд і Карі прорвалися й звернули у бік Пором'яні. Ще трохи пробігти Варязькою вулицею, а там — перевіз, а отже — порятунок.

Варяги підбігли до річки. Каламутна вода ліниво лизала жовту глину. Порома не було. Він тихо погайдувався біля протилежного берега.

Тоді Карі сказав другові:

— У нас є дві можливості: стрибнути у воду й спробувати досягти протилежного берега вплав або ж обернутися до городян

і почекати їх. По-моєму, їм дуже кортить сказати нам щось. Однак мало, я гадаю, нам буде користі, якщо ми виберемо друге.

— Погода сьогодні непривітна, — сказав Торд Чорний. — Ти, Карі, як знаєш, а я терпіти не можу купатися в холодній воді.

— Тоді ти скучаєшся в крові. Що ж, якщо ти боїшся не житі, то я не менш боюся застуди. Я лишаюся з тобою.

— Так! — мовив Торд, дивлячись, як наближається юрмище новгородців. — Чого-чого, а застудитися тобі, Карі, навряд чи вдасться, як би ти не махав мечем. Хай там як, а я нині переконався, що праві ті, хто каже, що кохання не приводить до добра.

— І ти тому підтвердження! — сказав Карі, і обидва розреготалися.

Новгородці заполонили підступи до перевозу.

Карі й Торд відбивалися до останку...

Усіх варягів, кого запопали на вулиці, новгородці вбивали на місці. Ненависть до найманців була величезна. Накипіло! Це варяги збиралі данину й мито, служили вирниками, чинили княжий суд, завдавали городянам каліштв і не платили за це вир. Раніше княжою волею варягів карали й милували. Тепер карають городяни їх — і не милують! Не лише їх, княжу неправду карають!

А потім пішли новгородці й ударили на Пором'янів двір, де жили варяги, і ті з них, хто не встиг утекти на Софіївську сторону, в дитинець, прийняли смерть, і були порубані.

Цього дня загинуло багато найманців.

Дізnavши про те, що сталося, Ярослав упав у великий гнів і розгубленість...

Еймунд, погойдуючись на каблуках, стояв перед Яросlavом, а рука його лежала на руків'ї меча.

— Варяги не такі люди, що дозволяють безкарно кривдити себе, — сказав він. — Тим більше — вбивати! Яким буде суд тим, хто вбив багатьох моїх мужків?

Ярослав подумав, що нелегким буде торг йому нині з Еймундом. Це ж треба, щоб усе так по-дурному, так безглаздо сталося, і головне — в такий прикрай час! Зараз кожний во-

їн у нього на рахунку. Не можна допустити, щоб пішли варяги. Але не можна налаштовувати проти себе й Новгород. Як бути? І він сказав:

— Коли виносять вирок, спершу зважують не лише провину, а й побудники. І я гадаю, що провина лежить не лише на новгородцях.

Еймунд продовжував розгойдуватися на каблуках.

— Яка б провина варягів велика не була, провина їх убивць ще більша. І ми очікуємо від тебе, володарю, справедливості. Ти не можеш принизити себе несправедливим рішенням. Цим ти себе зганьбив би більше, ніж нас. І навряд чи після цього хтось із північних людей найнявся б до тебе на службу. Варяги не словами, а ділом, на відміну від багатьох, прагнули примножити твою славу, як це й належиться доблесним і вірним мужам. А в їхній доблесті ти не можеш сумніватися. І ми чинили так, тому що ти, володарю, досі робив нам багато добра.

— Та, справді, аж он скільки ви нарobili, примноживши мою славу! — з гіркотою сказав Ярослав. — Боюсь, що довго мені доведеться відмиватися, якщо я вчиню так, щоб лише вам одним було добро від мене.

Еймунд злегка здvigнув плечима:

— Після цих слів чи не слід нам думати, що ти, володарю, бажаєш сам судити про все, що сталося напередодні?

— Поки я княжу в цій землі, так воно й буде, — відрізав Ярослав. — Але якщо мені буде потрібна порада, як вчинити в тій чи іншій справі, я не посороюлюся попросити її в мудрих і таких, що розуміються на цьому, мужів. Однак це я зроблю лише тоді, коли сам вважатиму за потрібне, і ніяк не раніше.

— Це твоє право, володарю, — холодно сказав Еймунд, — і тобі одному судити, що справедливо, а що ні. І від твого вибору залежатиме багато що.

— Ти вгадав, Еймунде, саме так я й збираюся чинити.

— Однак, володарю, ти повинен будеш врахувати всі обставини цієї справи. Мені здається, що багато хто з моїх людей все ж таки чимало втратив. Декотрі з них — навіть жит-

тя. Багато що ми втратили, але ти можеш нам це відшкодувати. І тобі вибирати, зробиш ти це чи ні. Якщо ти не схочеш погамувати нашу спрагу помсти, то ми краще підемо у володіння інших конунгів і будемо шукати там собі честі. І на цьому наша приязнь скінчиться. І тоді ми дізнаємося, — в голосі Еймунда прозвучала неприхована погроза, — хто з нас більше втратить.

Ярослав чіпко ловив кожне слово ватажка варязької дружини і зрозумів, що торг з Еймундом закінчений. Не можна зволікати з відповіддю. Варяги — люди жадібні не лише до багатства, але й до слави: поганьблення своєї честі не стерплять. І князь сказав:

— Не хочу я вибирати, щоб ви пішли. Задоволений я вашою службою. І мені хотілося б вірити, що дружба наша не скінчиться і ви ще послужите мені.

Еймунд чекав.

— Згідно з нашою Правдою смерть княж-мужа карається смертю. Або ж страта може бути замінена справедливою вирою.

— Ми хочемо і того, ѹ іншого, — твердо сказав варяг.

— Як мені знайти винуватців? — розвів руками Ярослав. — Не можу ж я карати все місто.

— Ми цього ѹ не вимагаємо, — відповів Еймунд. — Покарай декотрих, найбільш відомих, тих, хто був обраний на вічі самими новгородцями. Цим ти покараєш усіх.

— Я подумаю над твоїми словами ѹ вирішу, як мені слід вчинити в такому разі.

— І ще я хочу нагадати тобі, володарю, — сказав Еймунд, відчувши, що справа зрушилася, — що Новгород повинен буде нам заплатити таку виру, яку ми самі призначимо.

— На це я згоден, — кивнув головою Ярослав, розуміючи, що мало в нього лишається вибору.

— Але це ще не все, — наполягав варяг. — Мої воїни хочуть, щоб платня, яку вони одержують від тебе, була збільшена, якщо ти хочеш здобути собі ще більше багатство і владу в усій Русі. Багато хто з північних витязів, котрі служать тобі, готові сміливо побувати під гострими списами у випадку війни з твоїм братом Святополком, а

ми знаємо, що так і станеться, якщо помре великий князь київський. Але я не думаю, що тобі вдастся уникнути жорстокої раті і в тому разі, якщо чутки про хворобу Володимира виявляться неправдивими і твій батько лишиться живий.

— Мені б хотілося мати вашу поміч, — зітхнувши, мовив Ярослав. — Але дайте мені час порадитися з моїми думними мужами, тому що це вони дають гривні й куни, котрі виплачую вам я.

— Ми згодні.

— Але ви, варяги, мусите знати, що таку велику платню, яку ви правите, ми зможемо повністю виплатити лише після того, як удастся виконати все задумане мною, і ніяк не раніше.

Еймунд схилив голову на знак згоди:

— Достатньо буде і твого княжого слова. Якщо ти даси нам його, ми разом з тобою дійдемо до перемоги.

— Даю вам це слово...

І запросив новгородський князь Ярослав Володимирович до себе на бенкет і на пораду старост вулиць і кінців, десьцьких і соцьких, сказавши, що йому потрібні мудрі люди для того, щоб владнати свару, яка виникла між Новгородом і варягами.

Прийшли новгородці на бенкет, як і належалося, без зброї. Довго довелося чекати їм у порожній гридниці приходу Ярослава, але не відали вони того, що чекає на них.

Враз розчинилися двері, і в гридницю увірвався Еймунд з варягами. Спалахнула гридниця миготливим сяйвом оголеної криші.

Не мед-пиво лилося на княжому бенкеті, а червона новгородська кров цебеніла...

ІМЛА

Частина третя

УСПІНЯ СВІТЛОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Роз'ярілося палке літо. Настав бентежний час русальських свят.

Від далеких днів буйної своєї юності Володимир виніс любов до радісного свята Ярила. І святе хрещення не похитнуло його прихильності. Тому, коли прийшов до нього Анастас і залементував, проклинаючи язичників, які заводять непотребні ігрища, що тішать лише мерзених бісів та самого князя пітьми, Володимир прогнав чорноризника:

— Щезни! Обрид! Дай ти людям хоч душу відвести від трудів тяжких. Кинь ти їм указувати: не твори цього, не роби того. Хай віддадуться веселощам, як самі знають. І без того в них у житті небагато радості, а ви, попи, й останню відняти прагнете. До церкви вони ходять? Ходять! Так чого ж тобі, попе, ще треба? Нема шкоди мені від цього дійства. Ох, матінко моя, як же гарно бути живим! Та хіба ви, чорноризці, можете це збагнути? Усі ви вже за життя мертвіші мертвих... Згинь з очей, сказав!

Володимир наказав челядникам винести себе у двір.

Погода стояла ясна, тиха. Вечір, як свічка заупокійна, спливав теплотою. На заході жовте око сонця поринало за

сині верхівки дальніх, сумовито схиленіх верб. Вузька ніжно-рожева смужка ще відділяла принишкалу, розімлілу землю від високого неба, а сховається світило — і вночі поєднаються земля з небом, і заплідниться світ майбутнім життям нового дня.

Трохи вище рожеве переходило в темно-синій хмаристий легкий пух, краї якого відсвічувалися яскраво-зеленими спалахами.

Тремтіло повітря. Над темними кущами зависла тонка, ледь рвана пелена туману. Соковито зеленіли пасовища і ниви. Уже проглянула крізь прозору твердь неба перша, найвідчайдушніша зірка.

А десь зібралися святково вбрани люди, які дочекалися настання святої ночі. Сьогодні і молодим і старим — усім добрым людям радість.

I, нечутно ступаючи, явилася ніч, вдягнена у синє кор-
зно. Задьористо засвистіли свирілі, відгукнулися дудки,
ударили бубони.

Спалахнуло вічно живе полум'я священних багать, спо-
лохало обережну ніч. У відблисках світла, породжених па-
лахкотливим вогнем, з хвацьким присвистом пішли навпри-
сядки молодці. Гоп! Гоп! — весело загула земля під ногами.

На середину кола випливли ставні дівчата у довгих — до самої землі — білих вбранинях. Зняли бронзові й срібні об-
руччя, оздоблені небаченими звірами й птахами, змахнули руками — і довгі рукави затріпотіли, наче крила, під рапто-
вим подихом приблудного вітру, і полетіли білі птиці, ледь доторкуючись до трави, щедро всипаній росами.

Три дні, прикрашені вінками й різnobарв'ям стрічок, во-
дили дівчата танки й кола, співали протяжних пісень...

Відшумів, відгуляв своє веселій бог Ярило. Настала черга шаленого бога Перуна. Почався гремляцький тиждень.
І тоді зовсім занепав світлий князь...

Гluхо вночі в Берестовому. Порожні княжі високі палати. Гарно пахне мокрим деревом свіжопомита підлога. Ледь ме-
рехтить одинока свічка на столі, догризає її слабенький си-
ній світлячок. Потім свічка несподівано яскраво спалахну-
ла, наче схлипнула, й одразу ж погасла.

Володимир залишився сам на сам з пітьмою. Кликати слугу, щоб запалив нову свічку, не хотілося. «Це я знайомлюся ближче з кромішньою темінню, привчаю себе потихе-сеньку, поволі, до вічної пітьми», — спокійно подумав Володимир. Дотліває його життя, як дотліла ось ця свічка. Знав напевне — вже недовго лишилося. Раніше від самої думки про те, що чекає його після життя, раптовий жах підкидав Володимира на ложі, серце починало рватися на шматки, і невимовний страх небуття сутінково громадився в його душі. Хотілося тоді кричати, кликати когось на допомогу. Кого? Хто допоможе? Зусиллям волі Володимир погамовував слабку плоть, котра невситимо прагла продовження життя. Розум же переконував, що неможливо опиратися неминучому. І світлий князь старався розслабити тіло, ні про що не думати, і поступово жах зникав, і приходив спокій, тихий, як пізній вечір. Не смерті боявся великий князь. Скільки разів у минулі літа зустрічався з нею — вічна-віч. Тисячу разів мав би загинути, але вижив і виконав призначене йому долею.

Володимир раптом чітко пригадав, як після невдалої битви з печенігами під Василевим він ледве врятувався, склавшись під містком від степовиків, що переслідували його. Згадав — і тут же почув несамовитий рокіт копит над головою, що із силою гrimали в дерев'яний настил містка. Пил, просипаючись крізь широкі щілини між мостин, порошив очі. То не коні скачуть по широкому полю, то смерть поживу собі шукає!.. Але доля берегла його. Так принаймні здавалося тоді. Але закінчується вік його, і тут уже нічого вдягти не можна. Від смерті не скитаєшся, як тоді від печенігів. Швидкі, як думка, коні долі. Не втекти від цієї погоні! Б'є острогами в ребра своїх аргамаків смерть. Поганяє, квапиться, поспішає. Постій! Зачекай! Я й так не втечу. Дай пожити ще хоч дрібочку. Ні, не зачекає! Чуєш все дужчий тупіт? Усе ближче... ближче...

— Меду! — прогарчав Володимир.

До світлиці вбігла бабка-ключниця.

— Не можна, батюшко, — бурмотіла перелякано.

Звівся на лікті Володимир, голос рвався:

— Що?! Уже поховали мене? Уже і волю мою можна не виконувати? Бойтесь, що належне живим заберу за собою у царство мертвих? Не бійтесь! Від того, що я съорбну меду, не переведуться на Русі бджоли. Ти ж цього боїшся стара? Ха! Не для того я тяжко трудився не шкодуючи живота свого, щоб після кончини своєї відняти в людей дане мною і Богом благо.

Стара прошамкотіла розгублено:

— Що ти, княже. Не тому я. Якщо вип'еш зараз, то геть ослабнеш, а тобі сили берегти треба... Дозволь, батюшко, я краще світло тобі засвічу.

— Не треба, рабо! І так добре.

Ключниця вислизнула за двері.

— Дурепа! — гукнув навздогін Володимир. — Теж сказала: сили берегти! Які там сили! Були, та скінчилися, сама неміч лишилася.

Не смерті боявся князь, а того, куди піде його душа. У світливий слов'янський ірій до ясного сонця, де вічно бенкетують його славні предки, прославляючи Дажбога й Перуну? Чи за відступництво од віри праштурів суджено йому бути вічним ізгнем з роду свого і блукати в самотності серед чужих покійників у райських кущах християнського Бога в чорній нудьзі і великій печалі? Навіщо тоді вічне життя, перетворене на вічну й нескінченну муку? Ну навіщо?

— Володимире, сину мій, що ж ти наробив?

Князь упізнав хрипкий голос батька свого Святослава Войовника.

— Так треба було, батьку. Так треба було для землі нашої. Не міг я інакше.

— Шкода мені тебе, сину. На страшну муку самотності добровільно прирік ти сам себе. Не буде тобі втіхи з чужим Богом.

— Що ж робити мені було, батьку? Чому ж ти раніше не приходив до мене, щоб пояснити, що є добро і зло?

— Не можна було мені раніше прийти до тебе. Ти сам мусив вирішувати все, не озираючись на мертвих, бо така доля живих. Тепер же, коли життя в тобі зосталося всього лише на кілька подихів, я прийшов до тебе, свого сина, щоб пощадити, бо назавжди нас розводять різні боги.

— Ти осуджуєш мене, батьку?

— Не знаю. Я також міг прийняти хрест, але не прийняв, скільки мене не вмовляла твоя бабуся, княгиня Ольга. Але я жив у інші часи. Інші боги владарювали тоді, й інше турбувало мене. Ти думав про славу Русі, приймаючи хрещення. І я думав про нашу славу, коли відкінув його. Ні, не суддя я синові моєму. Хай люди самі тебе розсудять чи... засудять.

— Я давно готовий до цього. Але нічого переінакшувати не можу. Не хочу.

— Вочевидь, так на роду в тебе написано. Долі не зміниш.

— Напевне... Батьку, я чую, але не бачу тебе. Дай мені уздріти твоє лице, адже я його зовсім не пам'ятаю: коли ти пішов воювати з ромеями, я був ще немовлям.

— Не можеш ти мене бачити. Різні віри між нами стіною стоять. Хрест, що висить у тебе на ший, страхає мене і не дає явитись перед очима твоїми зримим, щоб ти міг побачити мене. Та це й непотрібно. Яким ти уявляєш мене, такий я і є.

Наблизився ранок, розбуджений голосами птахів.

— Розлучаємося ми з тобою, сину мій Володимире, навіки. Різне посмертне життя визначено. Різна нам і слава.

Голос батька звучав усе глухіше, глухіше, відходив у нікуди.

— Прощавай, сину мій! Прощай!

— Зачекай, батьку! Я ще не встиг усього тобі висловити. Дозволь мені пояснити тобі... Зажди-и!

— Ти кликав мене, князю? — стривожено запитала стара.

Занудливо рипнули двері.

— Іди ге-еть! — простогнав Володимир.

І знову пітьма.

Володимир одвернув назад голову і почав вдивлятися в дальній кут, де, як він знов, висів образ Спасителя Христа. І йому здалося, що лик Ісуса весь висвітився, і Володимир виразно розгледів несхвальну посмішку Бога.

— А ти? Що ти скажеш мені, Боже? — з викликом запитав Володимир. — Яви обіцянє попами чудо — продовж мені життя. Не мені воно потрібне, а справі моїй, і не вистачає мені часу, щоб я встиг докінчити все, що повинен був звершити. І бачу я, як оживає лихо в роді моєму, і вже повстаете брат на брата.

Холодна усмішка Христова згірш вікового льоду холодна.

— Смієшся наді мною? Нічого не можеш зробити? Чи не хочеш? Не можеш! Нічого ти не можеш! А я все за життя міг! — гордовито кинув в лицех Бога світлий князь київський Володимир Святославович. — Усе міг! Я навіть богів міняв, як печенігів коней. Так хто ж з нас могутніший — я чи ти?

І Володимир почав реготати навзрид. Сльози текли по щоках, а він продовжував сміятися. Поки сили його не вичерпалися.

Він уже не відчував ніг, не міг поворухнути рукою, а до серця підкрадалася холонуча, і холонула кров.

Раптом стіни покоїв розступилися, і Володимир відчув, що тіло його стало легким, зовсім легким, і він почав швидко й плавно підійматися у виштину. Вище! Вище! Зорі наблизились і обекли. І, як у тому давнішньому сні, з'явилися всі його сини.

— Убили нас наші ж брати.

— Сини мої! Діти мої любі! Кровиночки-и-и!

Помираючого Володимира поклали під образи на жорстку лаву обличчям до сходу сонця. У перехрещені на грудях пальці вставили білого воску свічку. В узголів'ї на вишитий червоним і чорним рушник поставили широку чашу, по вінця наповнену водою, і стали пильно стежити за водяним дзеркалом, чи не гойднеться воно?

Здригнулася темна вода в чаші, вкрилася брижами й відблисками швидкобіжного світла.

Стара ключниця піднесла руку до висохлих грудей, скрізь
ботно схилила голову.

— Відійшов наш князь-батюшко в ірій. Зайшло красне
сонечко.

Підійшов чорний пресвітер Анастас, окропив тіло покій-
ного святою водою.

Принишклив присутні.

Тонким голосом проспівав Анастас тропар:

— Зі святыми упокой...

«Повість минулих літ»:

«У рік 6523 (1015)... Володимир бо розболівся... слабував
вельми, і в сій же боліті він і скінчався місяця липня в п'ят-
надцятий день. Помер же Володимир, князь великий, на
Берестовім...

Він був новим Костянтином великого Риму, що охре-
стився сам і охрестив людей своїх, — і сей учинив, подібно
Йому. Якщо бо раніше пробував у поганстві, скверної похо-
ті прагнучи, то потім же старався він про покаяння. Як ото
говорив апостол: «Де ж умножився гріх, там стало вповні
благодаті»... Дивно ж се є: скільки добра він зробив у Русь-
кій землі, охрестивши ї... а ми, християнами будучи, не воз-
даємо Йому почестей, відповідних справі його... Нам бо нале-
жить Бога молити за нього, бо через нього Бога ми пізнали».

ТРИЗНА

Смерть пресвітлого князя, великого кагана землі Руської
Володимира Святославовича бояри приховали від киян.

Єловіт і Путша поскакали до Вишгорода попередити
Святополка про кончину батька його, щоб міг він посісти
батьківський стіл, поки Борис із дружинниками перебуває в
Полі, намарне ганяючись за печенігами.

Святополк на диво спокійно вислухав Єловіта, ніби вже
знав про те, що сталося, і завчасно визначив, як Йому нале-
житься чинити на випадок смерті батька, усе розрахував, усе
передбачив. Тому й сприйняв спокійно звістку, до якої готу-
вався заздалегідь.

І почав Святополк свій шлях від приниження до величчя. Потрібно було відкинути минуле: воно в'язало його, не дозволяло звільнитися від страшної сили кровної спорідненості, відкидало назад: «Озирнися! Схаменись! Не переступай заповіту і волі батьківської!» Геть минуле! Пам'ятай: для тебе є лише майбутнє. І яким воно буде, залежить тільки від тебе самого. Майбутнє у твоїй волі. Самовладній, незламній волі володаря.

Нове закликало: «Будь рішучим! Дій!» Потрібно було відважитись, а Святополк не мав наміру зволікати, розуміючи, що ціна кожної згаяної миті — життя. Як вчинить тепер, потім уже не змінить. Що упустить тепер, ніколи вже не здійснить, і не надолужити втраченого. І думав Святополк, що велика мета допоможе йому здолати небезпеки. Скільки б їх не трапилося на тому шляху, який він обрав сам. Що ж потрібно? Жити в доблесті й померти гідно. Якщо не буде іншого вибору, і полишити по собі бессмертну славу, як це зробив його дід Святослав. Святою славою живе людина, тому що все в цьому світі підлягає тлінові, одна лиш пам'ять про великі діяння нетлінна.

Святополк жив самою лише пристрастю владарювання — для цього був народжений, усе решта не мало значення. Пристрасть же подібна до вогню: гріє вона, але необачного спалює дотла. Обачним Святополка назвати не можна було, нетерпіння шкодило йому...

Ось вони, бояри, які поєднали з ним свою долю, — тепер уже не розрубаєш! — одним мотузком намертво зв'язані.

Чекають його владного слова Єловіт і Талець. Чекають його рішення Лешко й Путша.

Трохи далі в тіні стоять ще декілька вірних мужів — усі безсловесні, завмерлі.

Як же не вистачає зараз поради старого Варги й надійної, безтрепетної руки Спірка. Послати по них! Хай негайно ж, з військом чи без нього, повертаються. Йому так потрібна їхня допомога.

Святополк ще раз обвів поглядом прибулих на раду мужів і тихо запитав:

— Чи прихильні ви, бояри, до мене всім серцем?

За всіх відповів Путша:

— Готові голови покласти за тебе.

— Усі так думають? — голос Святополків ледь задрижав. —

Не любові вашої прошу, прошу вірності. Як бачите — небагато мені треба.

— Одна у нас із тобою дорога, — загомоніли бояри, — і одна доля. Тобі наказувати — нам коритися й виконувати.

Холодно падали слова Святополкові:

— Багато чого належиться звершити спільно. Про покійних поганого не говорять, але недобре збирався вчинити мій батько, маючи намір передати державний меч братові моєму меншому. Споконвіків старший брат володіє батьківським спадком, і він для молодших замість батька. І повинні молодші, підколінні брати, шанувати старшого в роду своєму. У цьому шануванні — порядок і лад всій землі. Без того — свара, смута, корори, кривава усобиця.

— Правда за тобою, — відповідали бояри. — Тому й ми з тобою до кінця.

— Чи добре це, коли оскверняються звичаї й заповіти дідів наших? — запитував бояр Святополк.

— Від того біда всій землі. Земля — тіло, князь — голова. Не повинно бути в тіла кілька голів.

— І я так мислю. Що порадите мені, бояри? Як мені бути з братами моїми незлагідними?

Єловіт підніс руку:

— Для того ми прибули сюди у Вишгород потайки й приховали кончину світлого князя, щоб не дати розгорітися смуті. Ти першим повинен прибути до Києва і сісти на отчий стіл. Коли за правом первородства візьмеш владу, хто тебе осудить і стане супротивитись? А якщо хто підніме зброю на свого законного володаря, тому прокляття од миру всього й кара.

— І я мислю так само! — випростався на повний зріст Святополк. — Вичікувати більше не можна. Але як мені бути з Борисом, з котрим батькова дружина і багато киян?

— Нехай тебе це не турбует, — твердо сказав Єловіт. — Борис слабкий духом. Не бути дружині з таким князем. Мужі підкоряються сильному й вірять лише силі. Нема сумніву —

гридині перейдуть на твій бік, коли настане час вибору. А кияни? Дай їм того, чого вони хочуть, і будуть з тобою. Виходи й данину нехай поки що малі платять. І ще одне: батько твій віддавав перевагу новим людям християнським перед усіма іншими. Але не всім це було любо.

— Знаю, — сказав Святополк. — Нехай у державі мої кожен вірує, в кого хоче, — хто в Христа, хто в Рода, чи в Перуна, чи в Хорса, чи в Мокош, кому що миле.

Схвально загули бояри:

— Відрядно чути мудре слово. Хоча нова віра й хороша, але віра наших ділів для багатьох не гірша, єднала вона людей в народ. І міцною була наша земля, і перед руськими залізними полками тремтіли й здригалися навколишні землі.

Перекриваючи гомін, мовив Талець:

— Однак не можна відступатися й від християнства, не можна хрести скидати. Багато хорошого в новій вірі. Вчить вона людей шаноби перед владою, впорядковує звичаї наші. Не можна нам відрікатися від Христа.

— Не про те мова! — владно перервав його Святополк. — Дам я людям усе, чого схочуть, якщо схочуть розумного. Бо нерозумно буде, якщо холоп вважатиме себе рівним з боярином, а смерд згадає про розбійну волю й відмовиться виконувати те, що зобов'язаний виконувати.

— Зайвина волі згубна для черні! — говорили бояри. — Сама себе погубить і нас за собою на дно потягне. Узда потрібна міцна.

— Буде узда! — твердо пообіцяв Святополк і знову повернув бесіду в потрібне йому русло: — Але як же мені вчинити з Борисом, якщо він не схоче підкоритися?

— Княже, тебе не повинно це турбувати, — вкрадливо сказав Путша й криво посміхнувся. — Знайдеться й на Бориса управа.

Святополк вступив очі в Путшу, а той поклонився, усе так же кривлячи губи:

— Пошли мене, княже, з моїми людьми назустріч братові твоєму меншому. Я зумію знайти потрібне слово... чи заціб, щоб переконати його.

— Іль. Що стосується мене, то я не забуду вашу вірну службу, бояри, — тільки й сказав Святополк і звелів готуватися до від'їзду в Київ.

Увечері того ж дня Святополк був уже в Берестовім.

Зі смертю Володимира, здавалося, вимер і княж-терем. Нечутними тінями снували служники. Й одразу ставало ясно: тут смерть.

Вікна наглуко завішенні, але вузькі леза променів полуночного сонця проникають у покой, однак розігнати напівмісяця не в змозі.

Безкровне обличчя батька. Провалені виски. Запалі очі під жовтим пергаментом повік. Хрящуватий гострий ніс. Підв'язана нижня щелепа. Сиве волосся зачесане назад. Мерехтливий, величезний, блідий лоб. По щоці повзає велика зелена муха, але ніхто не зважується її прогнати.

Покійник убраний у багату, вишиту золотими квітами одіж, подаровану василевсом Царгорода. У цьому одязі Володимир вінчався з візантійською царівною Анною. Тепер повінчаний зі смертю.

— Вийдіть усі! — стомлено наказав Святополк. — Я хочу побути з батьком на самоті.

Останнім з покоїв вийшов Анастас, благословивши Святополка хресним знаменням. Але не відійшов далеко від дверей у хисткій надії, що його покличе новий владар Русі.

Пресвітер прихилився до стіни й задумався. З покійним князем пов'язало його життя. І от розпався цей зв'язок. Розквітала церква в тіні великої Володимирової слави, яко виноградник, виплеканий рукою дбайливого садівника, і багато добра бачили священнослужителі від великого князя київського. Множилися храми, довкола яких, аки бджоли навколо матки, роїлися прихожани, і зростало величчя Анастаса, бо з його поміччю була охрещена Руська земля. Та от помер Володимир, невіглас, що став рівноапостольним, — так настановив його Господь, незображенний у своїй безкінечній мудrostі. Бог прибрав доблесного мужа, і тепер Анастас небезпідставно побоювався, що ось гряне люта буря, здіймуться великі хвилі язичницьких забобонів, і повінь нечестя розметає вщент поки що таке вутле суденце істинної віри.

Горе кораблеві без кормчого й вітрил... Святополк? Мало віри йняв Анастас старшому синові Володимира. Пресвітер розумів, що для Святополка над усе в земному його житті — влада, заради якої він піде на все, відступиться від святого хреста й душу запродасть дияволу, якщо тільки ворог Бога й людей пообіцяє утвердити його могутність і подарує велико-княжий стіл. Ні, не надійний цей шукач влади, котрий не дбає про життя вічне, заполонений земними пристрастями. Але до кого прихилитися в цій дикій країні? До кого?..

Похмурі думки облягали Анастаса, який намагався знайти прихисток від тривог світу. Земля здригалася й горіла під ногами, як колись у Тавриді під час великого землетрусу, коли рушилися domи людей і храми Господні, ховаючи під своїми руїнами все живе. От і тепер Анастас відчував себе роздавленим смертю Володимира. Знову йому доводилося починати все спочатку, лиш не було вже в ньому колишньої пристрасності... «Господи Боже мій, спаси мене й помилуй!..»

Про що думав Святополк на самоті,стережучи тіло мертвого батька тієї першої, найстрашнішої ночі, ніхто тепер ніколи не дізнається...

Уранці, посірілий від безсоння, він широко розчинив двері в покої, і відсахнулися від нього челядники, налякані його чорним поглядом.

Три дні лежало тіло Володимира Святославовича в княжому теремі на Берестовім, тому що за стародавнім повір'ям душа померлого протягом цих днів ще може повернутися й одушевити тіло. І всі ці дні з ранку до вечора і цілісіньку ніч у церквах правила літії по душі покійного князя. Виснажували себе паламарі безкінечним биттям у дзвони, і повз мідний подзвін над Києвом скорботним нагадуванням киянам і всьому народові руському про необхідність творити молитви й тримати суворий піст до самого погребу. Народ юрбами сунув з Києва в Берестове.

Між собою ж люди говорили різне. І прокотилася чутка, що аж ніяк не випадково скінчив дні життя свого великий князь в розпал гремляцького тижня — так покарав усемогутній Перун Володимира за його велике відступництво. Неминуча, неперебутня кара богів.

За наказом Святополка глухої опівночі проламали дерев'яну підлогу між двома клітнями. Загорнули тіло Володимира в чорну вовняну повстю, принесли довгі рушники, щоб зручніше було опустити покійного на землю. Так потрібно було чинити, щоб мертвий не знайшов назад дороги й не тривожив живих.

І тут пролунав крик. Усі здригнулись і обернулися.

Убігла Предслава. Волосся, розпущене, як на весіллі, відтіняло блідість тонкого обличчя.

Годувальниця схвально прошамкала:

— Згадала-таки розумниця стародавній звичай. Любо буде покійному бачити свою доньку на виданні. За життя не знав, бідолашний, заміжньою Предславу, хоч тепер утішить своє мертвє серце, подумає, що знайшла собі нареченого його донька.

І Предслава припала до батька:

— Не дам! Не дам виносити! — І заридала, залементувала, заголосила: — Розлука моя велика, розлука моя смутная. І звідки мені тепер тебе, батеньку, в гості чекати? Чи з рути, чи з м'яти, чи з дерев'яної хати? Чи з могили, чи з глибокої долини? Ой у яку ж доріженьку тебе проводжати? Чи в чисте поле, чи в синє море, чи до червоної калини, чи до чорної могили? Ой де ж я, батечку, шукати тебе буду? Де ж я виглядати тебе стану? З якої дороги чекати мені тебе? Ой не прийдеш ти до мене, рідненький, ні взимку за великими снігами, ой не прийдеш і весною за проливними дощами...

Голосила Предслава, передчуваючи долю свою сирітську, безвідрядну.

— І на кого ти мене покидаєш, рідненький? Братам моїм нема до мене діла, про своє вони думають. Одна я, як билиночка, зосталася під злими вітрами.

— Угомоніть її! — наказав Святополк.

Обійняла ключниця Предславу за пониклі плечі, зашепотіла щось, відвела вбік. Дівчина затихла... Тіло Володимира поклали на сани. Такий звичай. Хтось із бояр уклав у задубілу руку срібну монету, щоб мав чим заплатити покійник за перевіз через Забудь-ріку.

Сірі воли ліниво поволокли сани білою від пилузи доро-
гою через Київ до Десятинної церкви Святої Богородиці.

Чим ближче до церкви, тим густіші ставали юрми народу.

Ронили піну сірі воли, понуро рухалися вперед. Дзижчали гедзі. Рипіли сани. Тягся курний слід. Голосили жінки.

За саньми йшла князева дружина, молоді й старі гридні. Похilenі голови непокриті. Звисають довгі чуби. Обвіає вітер суворі обличчя, покриті славними рубцями.

Ортмак крадькома втер гірку сльозу:

— Ох, чи зустрінемося колись іще, світлий князю? Скільки доріг нами разом пройдено, але ніколи не гадав, що дозведеться мені ось так проводжати тебе в останню путь.

Осиротіла дружина. Кляли гридні лиху долю, що позбавила їх мудрого вождя й доброго господаря, щедрого на золото.

Опущені осяяні славою бойові знамена, і стяги волочаться в пильоці. Схилені хвостаті бунчуки. Як чиєсь велетенське серце, гrimлять тулумбаси. Пронизливо склипують, захлинаються плачем бойові сурми й роги.

Низькою чорною хмарою сунуть монахи з іконами в посріблених окладах. Тріпочутъ корогви. Пливуть чорні тіні...

Стара ключниця вийшла на ганок терема, довго проводжала заплаканими очима похоронний почет. Потім зійшла у двір і щільно зачинила ворота на засув. Заздалегідь запримітивши, куди ступав Анастас, вилила воду в слід пресвітера. Повернулася в хороми, засвітила свічку й поставила на вікні, щоб душа покійного не заблукала й знайшла дорогу до рідного дому. Поряд поставила кухоль з водою й шматок хліба. Усі сорок днів будуть чекати на померлого питво і їжа на підвіконні.

У сусідній світлиці знеможено спливала сльозами Предслава. Стара підійшла до сироти, погладила голову. Сказала лагідно:

— Поплач, дитино, сльози горе вимиють, душу висвітлють. Та дивись частіше на вогонь. Дарує полум'я людям утіху забуття. Тобі, донечко, про життя, а не про смерть думати треба...

П'ять довгих років зводив просвітлений грецький будівничий високий храм Пресвятої Богородиці. На його будів-

ництво виділив світлий князь десяту частину добра свого, тому й прозвали кияни церкву Десятинною. Думав Володимир, що зводить обитель духові святому, а виявилося — побудував собі вічну домовину. Коли померла вінчана жона його Анна Ромейська, велів світлий князь поховати її тут же, у церкві, щоб була вона близче до Господа Бога, і наказав покласти себе після смерті поряд з нею...

Скорботна процесія підійшла до Десятинної. Заридали люди. Відчайдушно вдарив над головою подзвін.

Узялися за копила Володимирові сподвижники й підняли на паперть сани, зняли дубову труну, а сани скинули вниз. Тріснули сани й перевернулися. Нечутно охнув Анастас, почувши, як тихо розпорядився Святополк:

— Приготувати все необхідне для тризни, як звичай велить.

Пресвітер обережно наблизився до Святополка й шепнув так, щоб ніхто зі сторонніх його не почув:

— Непотребне задумав ти, світлий князю. Батько твій був би невдоволений поганською тризною, якою ти маєш намір пом'янути його, бо він широко й глибоко шанував Ісуса Христа, і за християнським, а не язичницьким обрядом належиться його поминати, щоб не заплакала гіркими слізами душа Володимира, зі царства небесного позираючи на нерозважливість своїх дітей.

Люто зиркнув Святополк:

— Бачити тебе не можу!

Лютим холодом обвіяли Святополкові слова Анастаса, і він подумав, що мало буде добра йому і всій православній церкві на Русі від нового князя. Не боїться Святополк тяжкості гріха, і багато недобого слід чекати віднього вірі Христовій. Вельми гордий, а гордим Бог противиться...

Багато народу з'юрмилося в церкві. Як риби в нерест. Гули високі склепіння. Від густого дихання маси люду кам'яні стіни покрилися воловою, і здавалося, плакав навіть камінь разом з киянами.

Тихо заспівали на хорах.

Анастас Корсунянин почав відправу і після належних за християнським обрядом слів сказав:

— О смерте, страхітлива й злостива, сліпа і глуха, немилостива, неситая і прелюта. Усі від тебе люто вражаються і вкидаються у вічну в'язницю. На всіх свій прегострий меч ти оголила, і навіть сильні світу цього не встоять перед твоєю силою. Красні сади наші й виногради нині твоїми ногами потоптані...

Святополк нахилився до Ортмака, що стояв поруч:

— Будеш служити мені, як служив батькові моєму?

Підвів Ортмак червоні, запалені очі й повільно похитав головою:

— Ні кому за життя цього служити більше не буду. Один у мене був господар і володар.

— Тоді я не думаю, що тобі буде добре після твоєї відмови, — у словах Святополка погроза.

Ортмак відвернувся, не проронивши більше ні слова...

— О смерте, милостиво ти не глянеш і затуляєш вуха свої від плачу. Ти в князів золоті вінки віднімаєш. Сильних велетів зі світу зігнала і в небуття кинула. — Анастас ковтнув задушливого повітря й продовжив: — До Господа здіймайте в молитвах руки, щоби визволив вас од вічних мук. І нехай ті, хто мислить, охоплений гординою, що відвернувшись од лиця Господнього й зрадивши Божі заповіді, врятаються від карі небесної, нехай ті відступники не сподіваються на порятунок.

«Це він не інакше як про мене, — подумав Святополк. — Лякає. Ну-ну, подивимося, попе, що з того вийде...»

Поклали тіло світлого князя Володимира Святославовича в кам'яний гріб, наклали залізні обручі.

Тут Володимиру славу співають, славу співають вік і по віку, а слава його неминуща...

І розпочалася тризна. Тих, хто ніс гріб, очищаючи від слідів смерті, обсипали зерном, обливали водою, натирали груди землею.

Святополк вийшов на паперть і повними пригорщами почав шпурляти в натовп срібло, дивлячись, як тиснеться за ним люд. І по всіх церквах роздавали милостиню бідним та сирим.

Оголили зброю гридні й зійшлися поміж собою в шалених двобоях. Нешадно стиналися воїни в ім'я слави померлого вождя й відганяли гострими мечами від живих смерть.

Довго тривали військові ігрища, які так любив за життя Володимир. Потім стомлені бійкою гридні сіли поминати покійного.

Коли день почав огорталися сутінками й потягло з Дніпра вечірньою прохолодою, підвівся на повний зрист княж-муж Ортмак, подивився прямо на призахідне денне світило, і в кожній зіниці його очей відбилося по сонцю. Високо над головою піdnіс пінисту чашу, ніби самому не бу пропонував розділити з ним мед і горе, і мовив неголосно:

— За безсмертну славу й вічну пам'ять твою, світлий, ласкавий княже Володимире Святославовичу, п'ю я чашу цю. Не раз пив я за здоров'я твоє, вип'ю нині й за упокій.

Застукотіла щитами й мечами дружина, схвалюючи слова Ортмака.

— Довго буде тебе пам'ятати Русь. Скільки стояти буде земля наша, стільки й буде пам'ятати. Тому що не було володаря, подібного тобі, і не буде вже. Гримить твоя слава у віках, Володимире, у віках.

Ортмак до дна опорожнив чашу і з силою швиргонув на землю.

— Як міг і вмів служив я тобі, великому володареві, коли був ти живий. Послужу тобі й після смерті.

Ортмак стрімко — нікто не встиг перешкодити йому — вирвав з піхов меч і простромив ним собі груди.

Болю Ортмак не відчував. Щасливо посміхнувся й холонучими вустами прошепотів:

— Бачу тебе, князю ласкавий. Як і раніше, я весь твій, володарю!

Анастас судомно здригнувся. Господи, страшні ці варвари в дикій несамовитості свої! Як були язичниками, так і залишилися ними, і нема на них хреста, хоча й моляться вони Ісусові...

І говорили сиві діди шанобливо, без докору:

— Справжнім мужем був Ортмак. Таких тепер усе менше, не те що раніш, у наші непрості часи. Славним буде його ім'я. Чужим був Ортмак нашому племені, а став справжнім русичем...

Святополк зіскочив з коня, кинув повіддя отрокові і швидко вбіг у покої. Біля порога спіtkнувся об кинутий кімось віник, вилявся:

— Порозкидали тут усіляке мерзотство!

Схопив віник і спересердя кинув у полум'я печі.

Несподівано легко й швидко підскочила стара ключниця. Голими руками висмикнула з вогню віник, що почав уже обвуглюватися, подолом збила полум'я.

— Здуріла, бабо! — гмикнув Святополк.

— Що ж ти наробив, Святополку? Чи не знаєш, що коли вкинути віник у вогонь, то весь рід твій може погинути? Пожере його вогонь небесний, полум'я Перунове.

Святополк засміявся:

— Дрімуча ті, бабцю, як осетрова голова. Маячня все це!

Стара не слухала його:

— Горе ж яке! Ох горе! Бути біді в роді княжому. Глянь — обвуглівся весь. Багато крові проллеться в домі твоєму, Святополку.

Святополк махнув рукою:

— Що Предслава?

— Плаче-побивається.

— Бабські сльози як роса, настане день — висохнуть.

І геть забув Святополк про сестру, не до неї. Тут такі справи очікуються, що голова обертом іде. Здавалося — все обмізкував на раді з боярами у Вишгороді, аж ні, знову й знову повертається до все того ж. Престол батьківський вільний. Ось він, поряд, тут у Києві. Але його взяти треба. Нинішня тризна засвідчила: народ усе так само сильно прихильний до старих звичаїв, марні зусилля попів відлучити людей від стародавнього життя. Значить, і Святополку не годиться порушувати заповіти пращурів, а необхідно використати їх на свою користь. «Брати — горе мое! Ярослав, слава Богу, далеко — в Новгороді. До певного часу небезпеки він не становитиме. Поки отямиться, роздивиться, що й до чого, — я міцно сяду на київський стіл. Спробуй зіпхни мене з нього! — ось тобі дуля, братуню рідненький. Пізно, соколе, — ось вона, влада, у мене в жмені... Проте Борис шпичкою в серці. Як би ту шпичку — із серця геть? Путша

допоможе... не думай про це... не думай. Усе буде, як має бути. Відторгнути від брата княжу дружину. Але дружинники підуть за городянами. Отже, киян треба, як і бояри радили, за всяку ціну завернути, як завертають пастухи стадо на нове пасовище. Дати їм на якийсь час поблажку від поборів і мит. Підкупити земство, не поскупувати. Потім назад усе сторицею повернеться. Коли Борис залишиться сам, не становитиме небезпеки. Але все ж таки...»

Святополкова думка гадюкою звивалася, серце жалила, отрутою мозок пекла. Не можна допустити смути! Не можна дозволити чварам підвести голову! Від того — погибель усьому. Через те — усім і кожному обішай усе, що тільки попросять. Тебе не поменшає. Любо християнам у церквах поклони бити — нехай б'ють. Хочуть язичники шанувати ідолів — нехай, як у давнину, приносять жертви... Бояри. Вони — сила! Дати їм челядь, маєтки, багатство дати. Як миленькі підуть за ним. Нема людини не зажерливої. І треба цю зажерливість повернати собі на користь...

До світлиці влетів нічний білий метелик, заметався довкола свічки, затріпотів, обпалюючи в полум'ї прозорі крильця. «Може, то твоя душа, батьку, мечеться, місця собі не знаходить, зігрітися хоче?» Чи то сама доля явила нагадуванням про те, який небезпечний шлях він обрав?

Скрикнув нічний птах. «Чи не твій це голос, Володимири?»

Несамовито захлинулися в гавкоті пси у дворі, від страху й люті аж підвиваючи.

— Володимир явився! — ціпеніючи від жаху, видавила із себе стара й скоцюробилася в кутку. — Собаки завжди відчувають покійника, бачать його тінь.

Холод пробіг шкірою.

— Геть звідси, стара відьмо! Ще біду наврошиш. Геть! Знову тихо. Не йде сон до очей.

Рипнула підлога.

Святополк схопився на ніж і стрімко обернувся:

— Хто тут?

Зітхнув полегшено — нікого. Здалося. Знову задумався. Почулися чийсь кроки. Близче... близче...

Хтось незримий стояв поруч.

Святополк пильно вгледівся в темряву, впізнав:

- Що тобі треба? Ти помер. Спи собі з миром.
- Не можу спати. Холодно мені.
- Погрійся біля вогню й іди.
- Богонь не зігриває мене. Не холод холодить мене, а думи твої чорні.

— Яке діло мертвим до моїх дум?

— Про що ж нам, мертвим, і думати, як не про дітей наших? Як не про рід наш? Батько мій мені являється, і от я до тебе також прийшов.

— Тепер я — старший в роду. Мені і лише мені віднині думу думати про дім Рюриковичів.

— Помиляєшся, Святополку. І я думаю про кров свою, і батько мій Святослав, і дід Ігор — усі ми думаємо про те, щоб щасливою була доля нашого роду, бо якщо загине рід, то для чого, навіщо всі ми жили на землі? І всі ми, твої пращури, бажаємо одного — щоб добро було нашему дому, зведеному на нашій крові й кістках, і не згинув би він під бунтівними ударами братерської усобиці.

— Як розпорядиться доля, так і буде! — голос Святополка ставав жорсткішим і впевненішим.

— Доля — це сама людина, — раптовий подув вітру ледь не загасив свічку. — Яка людина — така і її доля. І я, мертвий, вважаю, що ти, Святополку, будеш поганим князем народові своєму, тому що ти дбаєш лише про самого себе і власне звеличення, і нема в тебе думок про славу всієї землі.

Святополк злостиво посміхнувся:

— Хотілося б мені знати, батьку, про що ж ти сам думав, коли війною ішов на свого брата Ярополка? Чи не про звеличення самого себе?

І знову холодним вітром обвіяло Святополка, ніби зітхнув хто.

— Через те я й митарствую, сину мій. І тому шукав допомоги в чужого Бога, сподіваючись, що Христос подарує мені забуття. Старі боги ніколи не прощали замаху на кровне споріднення. За життя я ніколи не згадував про Ярополка, а тепер, коли нема для мене життя і мертвий я, — нема мені

спокою, і поневіряюся я в пітьмі й не знаходжу виходу. Ніхто мене не карає, окрім мене самого і моєї совісті. І повір, Святополче, — це найлютіша мука. Ось чому я й хочу тебе застерегти, щоб ти не повторив моєї помилки, за яку платити доводиться страшною ціною совісті.

— Ми, живі, багато про що думаємо інакше, ніж ви, мертві. Не бентеж ти мене, батьку, намарне. Все одно нічого вже не зміниш. Зважився я, і немає для мене дороги назад.

— Я знаю це. Але востаннє хотів тебе застерегти.

— Не слід було цього робити, батьку. Спи собі спокійно. Дивися щасливі сни про мене й про інших своїх синів. На все Божа воля.

— Чия воля?!

Відлуння розкотистого реготу вдарило в стіни...

Над Святополком схилилася стара ключниця.

— Що з тобою, дитиночко? Ти так страшно кричав уві сні. Дай я від тебе пристріт відведу.

І стара тричі облизала запалене чоло Святополка й кожного разу спльовувала через ліве плече в нечистий бік...

І на другий, і на третій день ходив Святополк з боярами та дружиною пробуджувати могилу. І на дев'ятий день сидів за поминальним столом мовчазливо.

Але сорокового дня Святополк не дочекався...

Яблука в садах достигли й падали у траву, але не було кому збирати їх...

ВЕСЕЛІ ЛЮДИ – КИЯНИ

Святковий нині Київ. Змовкло торжище. Охололи кузні. Не риплять гончарні круги. Не постукують легенькими молоточками золотих справ умільці. Порожні й святі церкви.

За наказом світлого князя Святополка Володимировича роздавали тивуни й ключники киянам із володаревої скарбниці яскраві корзна, одіж багату, срібло, куни й багато іншого різного добра.

— Беріть, люди! — гукали бірючі-вістуни. — Дарує вам своє добро великий князь. Нічого не шкодує Святополк Володимирович для своїх любих киян.

Широко розчинено двері корчм.

— Пий, гуляй, славний люде київський! Нині світливий князь приглашає.

Витягали на вулиці діжки з брагою. Вибивали денця в бочок. Черпали ковшами, долонями, шапками вино.

— Пий, хоч залийся! Ото житуха!

— Славен будь Святополк, добрий наш володар!

Ходили обійнявшись містом, горлали пісень, пританьковували, вибиваючи дрібушечки каблуками.

— Ох і весело жити тепер буде під таким князем ласкавим.

— Поки хмільно — весело, — буркнув скоморох Потаня, — а хміль вивітриться, що потім заспіваєте?

— Нудний ти став, скомороше, як піп, — кричали йому городяни. — Мінай своє ремесло — іди в чорноризці кадилом махати. А нам і без скоморохів весело!

— Це тому, що новий князь ваш не згірш будь-якого скомороха буде, — огризнувся Потаня. — Купує ваш Святополк своїми подачками всіх на пню й дешевенько. А ви баньки хмелем позаливали й нічого більше думати не бажаєте. Ох, дурень свисне, а розумний-то — змислить.

— Старі розумники вимерли, — сміялися люди, — молоді не народжуються!

— Від думання голова тріщить!

— З похмілля вона в тебе тріщить!

— Не надто розумуй, скомороше, і розумніші за тебе в порубі сидять.

— Та він у розумні потрапив, лишень з дурнів не вискочив.

— Ха-ха-ха! Чого-чого, а дурнів, слава Богу, на Русі років на сто в запасі!

— Щось ви надто гострі стали! — сплюнув убік Потаня. — Такими язиками тільки кропиву косити. Чи ви живете за правилом: багато розуму — багато гріха, а з дурня не спитається?

— А ну геть з очей! Ич, красномовець: усі дурні, один він — розумака. Іди, іди звідси, скомороше.

— Я-то піду, а з чим ви залишитеся? Як завтра жити будете, коли гульбище скінчиться?

— Ет, що там! Заходилися гуляти, нема що дні рахувати!

Ішов Потаня, бурмотів сам до себе:

— Що, блазню, перекував леміш на швайку? Е-хе-хе, люди-и! Думкою гарні, а норовом негожі.

Бродить гульбище по Києву, спотикається, шкандибає вулицями, не забуває й про перевуточки. Усе всім ніпочім! Гуляй, поки гуляється! Пий, поки п'ється! А завтра — що Бог дасть.

Яра обережно обминула гуляк.

— А куди ж це ти, молодице, зібралася з ранесенька? Усі п'ють, гуляють — горя не знають, а ти смутна-невесела ходиш.

Озирнулася Яра — поряд пересмішник Потаня ласково посміхається.

— Іду в острог. Може, веселий князь звелить колодників із порубів випустити. І я побачу нарешті свого сокола...

— Як же! Сподівайся!

— Так Щедра ж його дружинником був! За Святополка й постраждав. Хіба міг його забути князь?

— Е-е-е, Яра, не там ти доброти шукаєш. У сильних пам'ять коротка, як заячий хвіст. Про себе тільки й пам'ятають, до інших же їм — байдуже!

Нахилила голову жінка, сказала просто:

— Прощавай, чоловіче. Піду я.

— Зачекай! Мало тебе ганяли стражники? Не так треба.

— Прощавай.

І Яра пішла, волочачи ноги, на Гору, де на плоскій верхівці пагорба високий частокіл дитинця вrostав у синє небо. Пливла біла хмарина. Золотилося листя лип. У пилозі бродили цибаті півні.

У галасливий натовп врізався вершник на змиленому коні. Шмагав канчуком наліво й направо, розчищаючи дорогу. Розступилися люди.

— Хто це такий скорий?

— Спірк, мечник Святополків.

— Проспішає! А люди для нього все одно що бур'ян.

— І в доброго господаря бувають злі слуги.

— Воно то так...

Потаня виліз на бочку. Ударив у бубон.

— Глянь-но, скоморох. Зараз смішити буле.

— Ой ви, веселі люди — кияни. Багато п'єте ви, п'єте-гuleюєте, князя світлого прославляєте, а братія ваша по темних порубах гніє, тілом своїм черви годує. Еге ж, весело-радісно, кияни?

— Що він сказав? — запитували задні в передніх.

А Потаня показав на високі заборола дитинця:

— Гей, веселі люди — кияни, в радості великій забули ви про тих, хто був з вами в біді і в горі вашім повсякденнім.

— Про що це він?

Стихав гомін натовпу. Дослухалися люди до зухвалої мови.

— Ви п'єте п'яний мед, а народні заступники, котрі безневинно страждають за вас же всіх, п'ють гнилу воду з нечистотами. Ви їсте різні найдки, а вони в стражданнях своїх землю гризути.

— Він правду каже! — Непоказний купчишко зірвав з голови потерту білячу шапку й швиргонув її на землю. — Гинуть наші браття в ув'язненнях, а нам і діла до них немає. Пропади воно все пропадом!

Протвережувалися люди.

— Несправедільво це! Якщо Святополк дав нам усім волю, то чому забув про тих, хто в порубах муку приймає? На всіх — одна воля!

— Не слухайте підбурювача! — горлали міські тивуни. — Добрі люди не сидять у залізах по темницях, там самі лиштаті та розбійники.

— Брешете ви, боярські прихвосні! — кричав Потаня. — В темниці совість Києва кинуто! Як же жити городянам без совісті? На волю совість нашу!

У єдиному несамовитому крикові зайшовся натовп. І перелякано присідали тивуни й оповісники.

— Волю всім!

— Волю-ю!

— Правди бажаємо!

— Правди-и-и!

— Нічого не бійтесь, люди! Святополк — рідний батько нам усім. Не дастъ нас скривдити князь! То бояри його лютують та правду від князя приховують. Не відає він про ув'язнених. Пішли братів наших визволяти!

— У дитинець!

— Нічого не бійтесь! Настав щасливий час Святополка
Володимировича, володаря справедливого.

— У дитинець!

Ринулися на Гору, штовхаючи одне одного, збиваючи з
ніг. Густо бігли, затиснуті вузькими, кривими перевулками,
поки не вирвалися на широке поле перед кріпостю й не на-
висли над глибоким ровом з водою, затягнутою зеленою ря-
скою.

— Відчиняй ворота! Воля прийшла!

— Відчиняй!

Поставали на заборолі дружинники. Згори вниз дивлять-
ся на юрмовище киян, насміхаються.

Ледь прочинилися важкі ворота, залишивши вузенький
лаз. У ту щілину боком протиснувся опасистий, закутий у
залізо з голови до ніг, відомий кожному отрокові в Києві
воєвода Вовчий Хвіст. Постав перед натовпом, широко роз-
ставивши криві ноги, обпік похмурим поглядом.

— Чого вам?

— Відчиняй темниці! Ламай поруби! Випускай, Вовчий
Хвосте, в'язнів! Нині воля в Києві настала!

Воєвода скинув шолом, зворотнім боком долоні витер
спіtnілий лоб, знову надів шолом і спокійно сказав:

— Не було мені такого наказано. А без Святополкового
слова гридні мої пальцем не зворухнуть.

Закричали кияни:

— Та що тут з ним довго балачки розбалакувати! Нині но-
ві часи настали. Не будемо жити, як при Володимирі жили!

— А як же ви тепер жити будете? — відвертий глум у го-
лосі воєводи.

Розгублено замовкли горласти.

Купець у білячій шапці вигукнув:

— А як схочемо жити, так і будемо! Ти нам, воєводо, не
указ. Не зволікай! Впускай усіх в дитинець — от і вся балачка!

— Впускай у дитинець! — заревіли кияни.

Воєвода байдужо похитав головою:

— Хоч би як пупи свої надривали, а без Святополка — ні-
чого не можна.

І Вовчий Хвіст показав пальцем собі за спину, де на заборі гридні вже налаштували свої тугі луки, наставили довгі списи й підготувалися до бою.

— Без Святополка ніяк не можливо, — повторив розсудливо Вовчий Хвіст. — І я не радив би вам робити щось усупереч його волі. — Воєвода любовно погладив довгого обвислого вуса. — А то заладили: воля, воля. Однак... — Вовчий Хвіст особливо виділив останні слова, — однак не ваша воля, а князева! Зрозуміли? Князева!

Повернувшись й неквапом рушив у дитинець. Ворота із сухим стуком захряснулися за ним.

— Що ж нам робити? — розгублено загомоніли в натовпі. — Голими руками кріпості з місця не зрушиш!

— Рано у вас голови обертом пішли, веселі ви мої городяни, — насмішкувато кинув Потаня. — Воля, бач, вона дужче за хміль п'янить. Щось надто рано відчули ви себе вільними. А на ту вашу свободу гридні плюють і ногою по грязі розтирають!

— Не може того бути! — закричав купець у білячій шапчині. — Князъласкавий, він правду-то докаже.

— Ну-ну, яким же аршином міряти будемо княжу ласку? — не вгомонявся Потаня. — Чи на вагу вона, на пуди?

— Виборних від усіх нас треба послати в Берестове, — нарешті здогадалися люди. — Князь нас розсудить по справедливості.

— Ой чи так?

І просто біля стін дитинця розпочалося несподіване віче. Швиденько обрали послів і направили їх до світлого князя...

Спірк із гикомувався на княже подвір'я. Як був у курявлі й брудний, так і вбіг до Святополка.

— Чистісінький тобі печеніг! — пробурчала йому вслід ключниця.

— Не сердсься, бабусю! — Спірк спритно обернувся, схопив стару в оберемок, підняв, поцілував і обережно поставив на підлогу.

— От, нахаба! — сміялася стара. — І як тебе такого баламута земля носить?

— Сам дивуюся! — весело підморгнув у відповідь молодчага. Побачивши Спірка, Святополк сторопів на мить, потім широко розставив руки й кинувся назустріч.

Обнялися, тричі, за звичаєм, почоломкалися.

Святополк трохи відсторонився:

— Чи це ти, мій друже? Нарешті. Якби ти лиш знов, як мені зараз потрібна твоя допомога.

— Знаю, княже. Тому й загнав усмерть трьох коней. До тебе поспішав.

— Сідай до столу, перекуси. Певне, голодний з дороги?

— Їсти не стану, а випити — вип'ю! — Спірк наповнив собі кухоль пива. Прополоскав пересохле горло. Обернув радісне обличчя до Святополка.

— Ох і вирує місто! Я вже подумав було — заколот. А це по твоєму слову кияни гуляють. Ледве до тебе пробився. Вирує Київ. Вирує!

— Це добре. Цього мені й треба. Не шкода мені добра свого, але за один день вельми схудла скарбниця моя.

— Були б кістки цілі, а м'ясо нарости — безтурботно махнув рукою Спірк. — Тільки-то й турботи? Тепер, коли ти на отчий стіл сів, багатство само до рук попливє. Тільки що те золото? Тлін! Головне — військо! — Мечник відсьорбнув ще: — Отже, поховали Володимира?

— Поховали.

— Сильний був володар. Щоправда, круглий на розправу, та, видно, можновладним мужам інакше й не можна. Та й сам це скоро дізнаєшся.

— Досить про це, — відмахнувся Святополк. — Ти краще розкажи, що обіцяв Болеслав?

— Тестъ велів передати тобі, що ти цілковито можеш розраховувати на його допомогу.

— І можна вірити польському королю?

— Як тобі сказати. Товстий Болеслав, яко лісовий тур, однак слизький і верткий, наче лін болотний. Говорить одне, а що в нього на умі — Бог вість. Вірити йому можна, але довіряти не можна, надто хитрий володар лядський. Правдивість не числиться серед його чеснот.

— А з німцями в нього як? — запитав князь.

— Гризеться помаленьку з цісарем Генріхом — то обймає, то кусає. Ти ж пам'ятаєш — у Магдебурзі начебто показався Болеслав, у вірності німцям поклявся. Генріх зрадів і дав йому воїнів для походу на Русь, ну, коли Володимир тебе ув'язнив разом із покійним Рейнберном.

— Не нагадуй ти мені краще про ті дні. Смерть тоді своїми очними ямами впритул на мене дивилася. Тільки мало користі мені було від тієї допомоги.

— А хто проти батька твого встояти міг?

— Це точно.

Спірк крутонув головою. Розсипалися круті завитки кучерів на плечі.

— А зараз нова гризня в Болеслава з цісарем почалася, — продовжив мечник, — ніби й не було взаємних клятв у вічній любові й згоді. У Данії на престол сів Кнут Синьозубий. Болеслав одразу ж послав до нього своїх послів. І хоча приховували від мене багато що, усе ж вивідав я, що між Данією та Польщею укладено союз проти цісаря. Пробував твій тесть полюбовно домовитися й Олдржихом Чеським. Сина свого Мешка до Праги послав. Тільки нічого з цієї затії не вийшло — не вірять чехи в ширість польського володаря. От і стоять одна проти одної дві сили. З одного боку Болеслав та Кнут Синьозубий, а з іншого — цісар Генріх, Олдржих Чеський і лютичі — смертельні вороги ляхів. Повстали померанці, захопили місто Волин, вирізали християн, сплюндрували Колобжег, попалили церкви, вбили єпископа й багато шкоди чинять твоєму тестеві, а вояки померанці добрячі, як і лютичі.

— Скрутно доводиться, як я дивлюся, моєму родичеві, — сказав Святополк.

— Крутиться, як чорт на сковорідці, у всі боки кидається, а все ніяк утомонитися не бажає. Честолюбство його заїдає. Усе йому слави мало. Але воїни у нього добрячі, сам бачив, — що правда, то правда, особливо панцерники й щитники. Не шкодує золота-срібла Болеслав для своєї дружини, і рицарі на нього, а не на Бога моляться. Кого лиш немає в його полках — і урмані, і свеї, і печеніги, франки, саксонці, лютичі-ізгої та багато інших хоробрих вояків бере під

свою руку Болеслав, і стоять вони за нього на смерть, бо дає їм Болеслав багатство і дарує міста та села.

— Як же він мені надасть допомогу? І яку? — здивувався Святополк. — Якщо він сам не має передиху від війни, то на що можу розраховувати я?

— Погано ж ти знаєш свого тестя. Для нього тривалий мир — смерті подібний. Він сміється, каже: «Воїни мої, як риба без води, гниють без війни. Щоб пси були злі, треба частіше їх на вовків нацьковувати». От Болеслав їх і нацьковує безперервно на сусідів. У нього на все одна відповідь: «Наплювати! Усе, чого захочу, — мójм стане!» А хоче він багато чого... І чув я, як говорив Болеслав щось про чéрвенські городи.

Святополк гмуknув:

— Ну, на це нехай не сподівається. Червона Русь була нашою, такою й залишиться. Не для того я владу в Києві взяв, щоб роздавати свою отчину направо й наліво. Не буде йому того — вдавиться!

— Неповажливо ти про свого тестя говориш, — рे�готнув Спíрк. — Щоправда, і я йому те ж саме сказав.

— І що Болеслав?

— Сміється і вино, собака, як воду, хлебче, каже: «Поживемо — побачимо. Над усіма — один Бог, і шляхи його несповіднимі». Так ніби вичікує щось.

— Нехай вичікує... Який же я все-таки радий, що ти пріїхав. З тобою мені легше буде. Усе ж не сам уже я. Ось Варга з Дикого поля вернеться.

— Не повернувся ще?

— Ні.. Чекаю його з години на годину. Незабаром має бути тут. А там, дивись, і Єловіт привезе відповідь з Новгорода від Ярослава. От тоді все й проясниться.

До світлиці вбіг служник:

— Світливий князю, там городяни з Києва до тебе прийшли. Зверхнью вигнув круту брову Святополк:

— Це ще що там? Ну, та гаразд — клич їх сюди.

Гамірно ввалилися кияни. Але, поставши перед грізні очі Святополка, враз принишки.

Довго мовчав князь, вивчаючи дивися на городян. І ті незатишно почувалися під його важким поглядом.

Нарешті Святополк сказав:

— З чим завітали, люди добрі? Чи то пива й меду для вас мало зварено? Чи мої дарунки вам не любі?

Кияни, земно поклонившись, відповіли:

— На всіх вистачило твого пива й меду. Задоволені ми і твоїми дарунками.

— Так чого ж іще вам від мене хочеться?

Перезирнулися городяни, ніхто не відважився почати першим.

— Ех, мамо моя рідненька! — змахнув облізлою шапкою купчик. — Не вели карати, вели слово мовити, володарю.

— Говори, чоловіче!

— Від усього Києва ми до тебе, значить, до свого князя... — озирнувся купець на своїх супутників, шукаючи їхньої підтримки, знову крикнув: — Ех, мамо моя рідненька! Вимагають кияни, щоб розкрив ти двері темниць і випустив усіх колодників, котрих твій покійний батько туди кинув.

— Як ти сказав? Вимагають? — ще крутіше здібилася ліва брова у Святополка, сникнулося повіко. — Повтори, холопе! — І погрозливо мовив, розтягуючи склади: — Ви-ма-га-ють?

Спірк непомітно сникнув Святополка за рукав:

— Не гарячкуй! — І, обернувшись до городян, спокійно й вагомо сказав: — Забули ви, люди, перед ким стоїте? У великого князя нічого не можна вимагати, можна лише просити. А він сам розсудить, що й до чого.

Розгублено переминалися вічові посли:

— Ну... просить, отже, Київ.

Знову сникнувся Святополк:

— Без «ну!.. без «ну!.. Рано вам мене поганяти, ще не загнуздали. Дивіться, мої люб'язні, як би я вас сам не прогнав з дворища за мову вашу негараздину, слова недоречні.

Зовсім зніяковіли посли, а купчина навіть на коліна став.

— Помилуй, княже. Сплохували ми. Просить тебе Київ, — покірно сказали посли, — виявити йому свою велику милість і випустити на волю всіх в'язнів, котрі в порубах сидять, світа Божого не бачать.

— Зроби те, чого вони просять, — гаряче задихав у вухо Святополкові Спірк. — Не можна відмовляти їм зараз у ма-

лому. Потім надолужиш у великому. А зараз потрібно, щоб Київ у цілковитій злагоді з тобою був. Толку тобі від тих колодників! Не тобою вони в заліза одягнені!

І Святополк голосно сказав:

— Раз ви, кияни, так покірно мене просите, не стану я суперечити вам, моїм людям. Хай буде по-вашому. Відпускаю всіх в'язнів на всі чотири боки. Але підіть і скажіть усьому Києву, що роблю я це зі своєї княжої волі, а вимагати у мене нічого не можна. Що вам належиться, я й сам дам. Ніколи, скажіть усім, не забуває Святополк про свій обов'язок. Але й іншим не дозволить нехтувати свій обов'язок перед князівською владою. Чи добре ви мене зрозуміли, посли?

— Куди вже ясніше! — бурчали посли, виходячи з гридниці.

Спірк попросив:

— Дозволь, княже, поїхати разом з ними в дитинець. На місці подивлюся, як і що.

— Ти ж з дороги!

— То й що? Нам, добрим молодцям, княжа служба — втіха й радість, ха-ха!

Спірк, сівши на коня, уяв із рук отрока князівський стяг із золотим тризубом і разом з послами поскакав до кріпості...

— Ідуть! Ідуть! — закричали натовпі, помітивши вершників з високо піднесеним княжим знаменом.

— Сам Святополк прибув.

— Нє-е! Буде він до тебе їхати! То мечник його.

Спірк різко осадив коня й на всю силу легень загорланив:

— Люди! Князь Святополк жалує вас своєю великою милістю. Прощає він злочинців за їхні колишні вчинки й злочини. Але суворо нагадує всім, що за нове злочинство будьчие — хто б він не був! — засудить лютою карою. Порубів більше не буде. Лише одна плаха всім матінкою буде.

— Круто бере світливий князь. З молодих та ранніх, — буркнув Потаня, але його голос одразу ж заглушили радісні вигуки городян, котрі не втимили грізного змісту Святополкової обіцянки. Бо ж лише однією миттєвою вигодою керується людина.

— Слава ласкавому князю!

— Настав щасливий час Святополка Мудрого!

— Слава-а-а!

Спірк звівся в стременах. Княжий стяг гудів у його напруженій руці.

— Відчиняй ворота, воєводо! Верши княжу волю!

Побачив Вовчий Хвіст княже знамено, впізнав Свято-полкового мечника.

— Проходь!

Потекли кияни в дитинець.

Спірк під'їхав до воєводи:

— Випускай колодників, Вовчий Хвосте.

Воєвода скрущно мотнув головою:

— Оце дожився!..

Спірк обернувся до киян, які суцільним потоком вливалися в широко розчинені ворота дитинця:

— Вали вперед, чесний народ! Розбивай замки! Відводь душу! Визволяй в'язнів!

Застукотіли сокири.

— Ох, і міцні ж стіни темнії, хай їм грець! — захоплено кричали городяни, захоплені власною силою й відвагою.

— А проти заліза вони — нішо!

Яру закрутіло в людському вирі, винесло в перші лави. Зі страхом вдивлялася вона у виснажені, жовті, оброслі кудлатими бородами обличчя колодників. З надією і тривогою зазирала в одвіклі від денного світла, здивовано витріщені очі.

— Братці, рідні, та що ж це діється?! Невже справді правда в Руській землі постала?

Щедри ніде не було! Ось і останній поруб розбито. Нема Щедри. Нема-а! Боже, за що кара така?

І тут Яра побачила Спірка.

— Боярине! — закричала пронизливо.

Мечник озирнувся. Не зразу впізнав у змученій горем жінці, одягненій в лахміття, колишню красу-молодицю.

— Боярине, допоможи хоч ти мені! — заплакала Яра.

Спірк здивовано наблизився, схопив за руку:

— Невже це ти, Яро? Що з тобою?

— Не запитуй, боярине. Шукаю і не можу знайти моого нареченого.

— Щедру? А він хіба тут?

— Люди казали: в поруб посадив його Володимир, — схлипувала Яра. — Допоможи! Одна надія на тебе. Сам відаєш: ні в чому не винен Щедра. За Святополка постраждав він, а князь забув про нього.

— Стій! — скочив Спірк за виворот стражника, що пробігав мимо. — Кажи, є ще тут десь яка в'язниця?

— Там! — стражник показав убік дерев'яної каплички біля дальньої стіни. — В ямі.

— Веди! — Спірк підштовхнув стражника в спину.

За капличкою смердюча яма, накрита оброслими мохом колодами, злегка присипаними землею.

— Тут! — сказав стражник. — Сюди вкидав Ортмак найлютіших, найзатятіших злочинців.

Відкинули ляду. Розкидали колоди. Осипалася вниз земля.

Спірк, обпершись руками об край ями, нахилився:

— Є тут хто живий?

У відповідь — стогін.

Заціпеніла Яра, вросла в землю.

Спірк зіскочив у яму. Сморід забивав дихання. Мечник затис ніс рукою і рушив у дальній кут, де щось поворухнулося. Ступав по кісточки в липку, смердючу твань.

— Щедра, ти?

Стогін.

Спірк підхопив на руки висохле тіло. Обмарав багату одіж, але не думав про це.

— Ох, як біда тебе вимучила, всього висмоктала, — з жалістю промовив мечник. — Легенький який, наче порхавка.

Відкинута назад голова Щедри безсило теліпалася на тонкій шиї з боку в бік.

— Що ж вони з тобою сотворили, виродки! — Яра притисла руки до грудей, коли Спірк виніс Щедру на світ Божий, ніби долонями хотіла утримати серце, готове розірватися від раптового гострого болю.

Щедра повільно розплющив бляклі, погаслі очі свої, знову замружився від незвичного яскравого світла, простяг уперед тримтячу праву руку, скалічена тортурами ліва рука скарлючила за спину. Мацав рукою порожнє повітря.

— Яра? Ти прийшла? Я знат... Знат!

Припала Яра до його вкритого кривавими виразками тіла.
— Коханий мій. Єдиний.

Притисла запалену голову Щедри до себе. Ніжно, бережно, ніби пташку мала, тримала в долонях.

Щедра повільно сповз униз, сховав обличчя в пелені у Яри й заплакав:

— Рідна моя. Жив лише тобою. Інакше давно б пропав.
Руки на себе наклав.

Спірк повів підборіддям. Відвернувся, застогнав:

— А який витязь був!

Щедра і Яра стояли навколошки одне проти одного, як перед аналоєм. Обійнялися, і сльози їхні змішалися. Взаємно просили одне в одного прощення, а за що — не знали.

Вона гладила його лоб, мокрі щоки:

— Нічого, любий, нічого. Тепер ми разом. Усе владнається. Разом нам нічого не страшно. Страшно, ох як страшно бути нарізно. Усе минеться. Уже минулося...

І нікого не було для них поряд, лише вони двоє, що пронесли через горе й муки свою любов.

А люди обступили їх з усіх боків, як вода обступає острів. І мовчали...

УБІЄННЯ БРАТІВ БОРИСА ТА ГЛІБА

— Не годяший я до цього, — відмовлявся, просився Борис, коли Володимир дав йому багатьох воїв і послав у Дике поле приборкати лихих печенігів і здобути собі славу.

Непохитний і невблаганий був світлий князь, і Борис, скріпивши серце, змушений був підкоритися батьковій волі...

Пекло сонце. Безкінечно струменіло блакиттю небо.

Від краю до краю виднокола шуміли високі трави, вигравали яскравими барвами медові степові квіти, сotaючи сонячні промені.

Військо русичів заглибилося в степ.

З-під копит вигтурхували жирні дрохви. Косяками утікали геть волохаті дикі коні-тарпани.

Над головами нечутно, але вперто кружляло вороння в сподіванні поживи. І з кожним днем зловісні зграї чорних птахів ставали все густішими.

Інколи на високих могилах далеко — там, де зникалося небо з землею, — виринали вершники. Довго стояли непорушно. Схожі на кам'яних баб, поставлені тут, у Дикому полі, невідомим народом. Але варто було Борисовим полкам трохи наблизитись до них, як лунав посвист і печеніги повертали коней і безслідно зникали серед густих трав і низької імлі.

Степовики ніби насміхалися над київським військом. Ночами довго кружеляли довкола військового стану й свистом не давали воякам склепити очей. Але в бій не вступали. Й знемагали від постійної бездіяльної напруги русичі.

Потім далекі заграви пожеж почали все частіше відбиватися зірницями в низько навислих летких хмарах. Печеніги випалювали степ. І між ними та руськими воями пролягла смуга випаленої землі, яка з кожним днем ставала все ширшою й ширшою.

Ратники брели страшні, як чортяки, від кіптяви й попелу, задихаючись від спеки. Води не вистачало. Бочки на возах розсихалися й тріскалися. Сірі воли спливали білою піною. Спотикалися все частіше коні.

І тоді почалося ремствування:

— На погибель свою ідемо в поле. Котру седмицю сновимо по невидимих слідах печенігів, ганяємося за тінями, хапаємо руками порожнє повітря. Не можна було юнакові довіряти військо! Сам голову покладе і нас усіх разом із собою погубить. Зле тій раті буває, де князь недорослий.

Борис зникав у шатрі з улюбленим отроком Георгієм і, ставши разом з ним на коліна, звертав палкі молитви до Царя Небесного:

— Господи! За що так помножилися вороги мої? Багато хто повстaeє на мене. Стріли твої, о Господи, вп'ялися в мене, бо готовий я до біди, і скорбота моя переді мною. Юрмовище злих обступило мене, Господи.

Так стогнав Борис, і співав канони, і молився.

Говорили ратники поміж собою, що краще б був у них вождь менш богомільний, а більше тямив у ратній справі.

Велике невдоволення зrіло в полках.

І бачачи, як поволі народжується у війську заколот, князь Борис наказав війську повернути коней до Києва...

Ось тоді його і наздогнав гонець, що приніс гірку звістку про смерть світлого князя Володимира Святославовича.

Як порожньо в душі сум'ятній. Обличчя намокло від сліз. «Нема батька, нема наставника недосвідченості моїй. До кого вдатися? До кого зверну погляд? Де ще знайду подібну мудрість і як обійтися без наставника розуму моого? Як же ти погасло, світло мое, а мене не було там? Наче відчував — не хотів я вирушати в Дике поле. Був би я там, у Києві, то сам би прібрав чесне твоє чоло до поховання. Але не сподобився я цілувати твої сивини. Серце мое горить, душа моя розум бентежить, і я не знаю, до кого звернутися, кому оповісти свою печаль? Братові Святополку, котрого я шанував, як батька? Але той, як бачиться мені, мирськими марнотами перейнятий...»

Звістка про кончину Володимира вразила розгубленістю військо. Усі добре знали про тяжку хворість князя, але смерть завжди неждана, несподівана...

Коли військо підійшло до тихих плес річки Альти і стомлені коні досхочу напилися солодкої води, до Бориса прийшли воєводи і сказали:

— Ось у тебе батькова дружина і військо. Піди і сядь в Києві на отчому столі. Доля лежить у тебе на долоні. Стисни пальці, не дай випурхнути долі. Тобі — вибір. А ми з тобою.

Борис, оглушений усім, що відбувалося, тільки й міг відповісти:

— Не підійму руки на брата свого старшого. Якщо батько мій помер, то нехай Святополк буде мені за батька.

Тоді один з мужів, що були там, запитав:

— Скільки років тобі, княже?

— Двадцять виповнилося.

— Ручаюсь, що других двадцяти тобі не прожити. І перешкодяť тобі прожити їх сумніви.

І лиховісним здалося Борисові це пророцтво.

Стенули плечима подивовано знатні мужі й вийшли, а по-між себе балакали, що слабкий Борис і сам вибрав свою долю і, поки не пізно, краще всій дружині перейти на бік Святополка і служити сильному, ніж прислуговувати слабкому.

— Сильний нам усе, що побажаємо, дастъ, — говорила старша дружина, — а з вини слабкого й останнє втрачаємо. Ні, нам краще бути зі Святополком.

Останні сумніви розвіяв Путша, який наступного ранку прибув з Києва і переконав решту з тих, хто вагався.

Вистачило відваги у боярина прийти й до самого Бориса.

Князь здригнувся, підвів плечі, вичікувально подивився на Путшу.

Не зволікаючи, боярин одразу ж перейшов до суті:

— Світлий князь київський Святополк Володимирович, відчуваючи до тебе ширу братерську любов, не криє зла за те, що ти через недомисел зазіхнув на його законне право первородства і забажав посісти, всупереч правді і звичаю, велиокняжий стіл.

— Не моя в тім провина, а воля батькова, — виправдовувався Борис. І надія знову почала оживати в ньому. — Великий князь примусив мене перебрати владу над київськими полками. Але самому мені влада не потрібна. Не здатен я нести її земну тяжкість. Задоволений я малим — тим, що маю. А чужого мені не потрібно. Адже ж неможливо трудами земними душу спасти, чи не так? Любов багатотерпели-

ва, усьому вірить, не заздрить і не звеличується. Так навіщо ж мені змагатися зі старшим братом?

Путша слухав жалюгідне белькотання Бориса і думав, що й великі можуть помилитися. Як міг Володимир віддати перевагу слабодухому Борисові перед природженим войовником Святополком? Це можна було зробити лише в нападі раптового безумства, викликаного розлюченістю. Але ж було у Володимира достатньо часу для того, щоб усе розставити на свої місця, а він не зробив цього. Воїстину: старість — не лише неміч тіла, але й неміч розуму. Калічать роки і плоть, і душу. Хіба став би Київ терпіти такого володаря, як Борис, в якому нема опори власного твердого духу, необхідного для владарювання, і тому він покладає надії на Духа Святого? Але володар повинен бути не святым, а земним і грішним, бо без гріха нема влади. От і виходить з усього, що Володимир, не бажаючи того сам, посіяв зле насіння ворожечі і смути. І ось почало проростати те насіння.

І Путша сказав:

— І ще велів передати тобі Святополк, що бажає жити з тобою завжди в любові й мирі і до одержаного тобою від батька володіння додає ще понад те.

Радістю засвітився Борис:

— Я знав, знав, що не бажає Святополк моєї погибелі. Навіщо Йому моє життя? Передай Святополку, що віднині я навіки слуга його вірний і буду вершити згідно з його волею.

— Передам! — похмуро відповів Путша і, не вклонившись, вийшов.

Палко молився Борис, дякував Богові за щасливє визволення від постійною страху за своє життя.

— Праведники вічно живуть, і від Господа їм нагорода і окраса їм від Всешишнього. У любові нема страху. Хвала братерській любові!

Отрок Георгій із зітханням сказав Борисові:

— Якою благодаттю ти виповнений, що з любові до Христа не схотів піти супроти брата, адже ти стільки воїнів тримав під свою рукою. А тепер сам Святополк дає тобі те, що ти хотів. І без ратного змагання досяг ти багато.

Уперше за багато днів ліг спокійно спочивати Борис.

А на ранок виявилося, що старша дружина і все міське ополчення пішли до Києва. І залишилося з Борисом лише мале число відданих людей. Але це все вже не могло засмутити юного князя, тому що любов і приязнь запанували між ним і Святополком.

Весь день він провів у радісних моліннях.

Над вечір вийшов князь із шатра. Підійшов до річки і довго слухав, як шелестять відлиглі очерети. Спокій, як щойно видоене молоко з глечика, тихо розтікається над світом. Забув Борис про Бога на якийсь час, просто жив. І життя здавалося йому безкінечним. І лунко стукотіло серце. І розум його був ясним. І радість його — сонце і зорі були з ним. Скінчилися тривоги й хвилювання. Ось повернеться він у свій тихий Ростов, обійме молоду дружину, зариється в її волосся, що пахне диким липовим цвітом, забуде про все на світі. Жити буде! Ростити малих діточок, ходити на лови, захищати невід і милуватися трепетом живого срібла, буде слухати гуслярів-казкарів, набуде багато святих церков, і буде справно платити данину старшому братові, і в спокої безтурботному зустріне старість, виконавши своє життєве призначення. І скажуть люди, коли святі янголи вкриють його своїми крилами, що тихий, лагідний, смиренний був князь Борис, усіх жалів і всім допомагав. І винагородить його Господь за його бажанням, і всі прохання його виконає, і дасть йому Христос Царство Небесне разом з праведниками, насолоду їжею райською й радіти з Авраамом та іншими патріархами, згідно із словом Соломона премудрого: «Зі смертю праведника не загине надія...»

Літописці таким словами описали образ князя Бориса:

«Сей благовірний Борис був благого кореня, служняний батькові, підкорявся в усьому батькові. Тілом був красивий, високий, кругловидий, плечі широкі, тонкий у стегнах; очима добрий, веселий лицем, літами малій і вус молодий ще був, усім гожий — наче квітнув він у юності своїй... і благодать Божа квігла на ньому».

Борис повернувся до шатра. Спати не хотілося, і він довго слухав, як рівно сопе біля його ніг вірний Георгій.

За тонкою запоною почувся шурхіт, щось дзенькнуло.

Ураз запону було зірвано, й показалося чорне небо, всіяне зорями. Обвіяло холодним вітром. Борис підвівся на постелі, але гострий біль відкинув назад його обм'яклє тіло.

Георгій устиг схопитися на ноги і оголити меч. Йому доводилося відбивати удари, що посипалися з усіх боків. Тих, хто підло напав, як таті нічні, було багато, і били вони влучно з пітьми. Упав Георгій. Важкий чотиригранний наконечник списа із сухим тріском пробив груди отрока і виліз межи лопаток.

Поранений Борис лежав у дивному напівзабутті. Біль гасив свідомість, але він чув усі слова, не вловлюючи їх змісту.

— Глянь, гривна золота на ший!

— Це йому Борис подарував.

— Георгію гривна вже ні до чого... Не знімається, мерзота!

— Рубай голову! Гривна сама в руки впаде!

Тупий удар.

— Ось вона! Важка-а!

Заметушилися вогні. Стан пробудився вересклівими криками.

— Стій!

— Держи їх!

Убивці зникли в темряві.

Прибігли Борисові отроکи.

Сплি�ває кров'ю знівечений труп Георгія.

— Де Борис?

— Ось він. Дихає, здається.

— Хто нападники? Де вони?

— Піди знайди їх тепер!

Далекий стихаючий тупіт копит.

— Поскакали!

Розвиднялося.

Тяжко пораненого Бориса отроки загорнули в шовк шатора й поклали на віз.

Зірки почали зливатися з білястим небом. Рипіли колеса. Борис бачив, як сонце розтоплює небесну твердь, і тупа байдужість налягла на нього. І йому зараз було все одно — жити чи не жити. І хоча він ще жив, але насправді був уже мертвий,

бо надія його була вбита. При цьому він ні про що не думав, просто дихав, дослухаючись до дивного клекоту в грудях.

Потім блакитне над головою змінилося на зелене. Густе гілляччя затуляло небо. З широкого листя зривалися краплі. Падали вниз і обпікали обличчя. В'їхали в перелісок.

Борис чув, як до воза під'їхали якісь люди. Хтось запи-
тав, але слова долинали ніби з-під води — глухо й далеко:

— Кого везете, отроки?

— Пораненого князя Бориса в Київ до брата його старшого.

— Пораненого? — здивовано і, Борису здалося, розгублено перепитав низький голос.

— Так, уночі на князя напали таті. Зброєносця Георгія вбили і вже мертвого пограбували, а Бориса тяжко поранили, але ми завадили добити князя.

Борис несподівано чітко побачив схилено над собою обличчя і чиєсь знайомі уважні очі з розширеними зініцями, але впізнати, чиї вони, так і не зміг — швидкий і точний укол меча назавжди зупинив його серце.

І чиєсь несамовитий крик:

— Шо ж ви робите, сволота?!

— Відступись, бо й тобі те ж саме буде...

Неподалік від тихої Альті, на самому узліссі, зійшлися два вершники. Перетнулися шлях київського боярина Путші й варяга Еймунда. Завмерли один навпроти одного, готові напасті чи відбити напад. Тихо іржали коні, яким передалася бойова нетерплячка вершників.

Роз'їхалися без крові.

Пройджаючи мимо Еймунда, Путша побачив зlostивий вискал варяга й почув дивні, загадкові слова:

— Ви рубали — ми зрубали.

Вітер підхопив викличний регіт Еймунда й поніс його в степ...

Тихо-струменіла вода в пологих берегах Альті, змиваючи останні сліди неправедно пролитої крові.

Шелестіло, перемовлялося листя на вікових дубах, які знали таємницю вбивства Бориса, котрий марно мріяв про спокій серед вогню й бурі усобиці, що почалася...

Доля князя Гліба Муромського була не менш жахлива, ніж доля Бориса. І говорили люди, що, напевне, нависло над християнськими князями прокляття давніх богів.

У «Повісті минулих літ» так оповідається про останні дні життя князя Гліба:

«Святополк же окаянний намислив собі, сказавши: «Осе вже убив я Бориса, а як би ще вбити Гліба?» І, прийнявши замір Каїнів, з обманом послав він гінця до Гліба, говорячи так: «Іди зараз же. Отець тебе зове, бо нездоров він вельми». І Гліб, сівши на коня, рушив з невеликою дружиною, бо був він слухняний отцеві. Та коли прибув він на Волгу, на полі спіткнувся під ним кінь у рові й ушкодив собі трохи ногу. І прибув він до Смоленська, і відійшов од Смоленська недалеко і став на Смядині (річці) на насаді (річковому судні).

У сей же час Ярославу була вість од сестри Предслави про смерть отця. І Ярослав послав гінця до Гліба, говорячи: «Не ходи. Отець твій помер, а брат твій убитий Святополком».

І коли почув це Гліб, закричав він вельми крізь слози, і плакав за отцем а ще більше за братом, і став молитися зі слізами, говорячи так: «Горе мені, Господи! Лучче б мені померти з братом, аніж жити у світі съому облудному!..»

І, коли так він молився зі слізами, знагла прийшли послані Святополком, щоб погубити Гліба. І при цім раптово послані захопили корабель Глібів і видобули оружжя, а отроки Глібові занепали духом. Окаянний же Горясер звелів тут же зарізати Гліба...

Мов те ягня непорочне, приніс себе Гліб у жертву Богові... Увійшовши в небесні обителі, він побачив жданого брата свого й радувався ним невимовною радістю, що й сподобилися вони братолюбством своїм. Як це добре і як це гарно жити обом братам вкупі.

А окаянні ж вернулися назад... Коли ж вони вернулися і сказали Святополкові: «Вчинили ми велене тобою», — то він, це почувши, запишався, і звеселилося серце його вельми. Та не відав він, що Давид сказав: «Чого ти хвалишся злою, сильний?.. Взлюбив ти єси всякі слова погибелні, яzik твій облесливий. За се Бог знищить тебе до кінця, і вирве він тебе з оселі твоєї і корінь твій із землі живих...»

Отож Гліба було вбито, і був кинутий він на березі між двома колодами в пустельному місці...

РОЗБУДОВА

Спірк сперся ліктями на тин і довго спостерігав, як не-зграбно, притримуючи покаліченою рукою поліна, Щедра зосереджено рубав дрова. Спірк бачив бідне подвір'я, при-трушене солом'яною потертю, крізь яку пробивалася хирля-ва, бліда травичка. Стара дуплиста яблуня прикривала трем-ким гіллям врослу в землю хижку. «Небагато живуть тут», — присвистув мечник, і Щедра нарешті помітив його.

— Добриден, друже! — сказав Спірк. — Поки знайшов тебе — чботи стоптав, ледь не пів-Подолу обійшов. Спаси-бі добрим людям: показали, де твоя оселя.

— Здоров будь! — похмуро відповів Щедра, відвернувшись й продовжив роботу.

— Як поживаєш?

— Як люди живуть, так і я.

— Не дуже ж ти привітний, чоловіче.

Щедра помовчав, але рубонув так сильно, що сокира глибоко застриягла в колоді, і він насили її витяг.

— Чому до Святополка не йдеш? Він уже запитував про тебе. Як бачиш, не забув.

— Скінчені мої справи з князем. Розійшлися наші стеж-ки в різні боки, — сказав Щедра і облишив сокиру. — Не зійтися їм уже.

Спірк бавився вузеньким набірним пасочком:

— Чим же невдоволений ти? У чому скривдженість твоя?

— Посидів би стільки, як я, в порубі, вошей кров'ю пого-дував та підняли б тебе разочків зо три на дибу, а важку ко-лоду до ніжок прив'язали, щоб аж кісточки хруснули, — то-ді я б і послухав, якої ти б заспівав.

— Так у чому ж винен перед тобою Святополк? Чим він міг тобі допомогти, якщо його самого ласкавий князь Воло-димир ледь зі світу не звів. Щось я тебе ніяк не зрозумію.

— Не в тому мені приkrість, що в поруб мене кинули, а в тому, як легко видав мене князь на заклання. Чи йому пот-

рібна була жертва, щоб успішно вирішилося все ним задумане? Я для нього не вільна людина був. Лиш раба він у мені вбачав. Катував мене Ортмак, а я й не знов — за що.

— Тобі що, легше стало б, якби ти знов — запитав Спірк.

— Легше не легше, а чому Святополк приховав від мене, навіщо він мене до боярина Єловіта послав? Якщо не довіряв, то не треба було й посылати. У Святополка одна турбота — про свою славу, іншим же безчестя.

Щедра схитнув головою й відвернувся.

— Зрозумій ти, дурна голово, — вмовляв Спірк, — не міг Святополк тоді нічого сказати тобі. Мова про його голову йшла.

— Не міг, так і не треба. Облиш мене в спокої. Ситий я по гордо княжою ласкою.

— Чого ти пиндучишся, як дівка на заручинах? Забудь! Пішли в дитинець! Світлий князь буде радий тобі. Якщо вже іншим, які й половини того, що ти, не зробили, багато дав, то й тебе не обидить.

— Не піду я нікуди! — вперто твердив Щедра.

Яра ще відділік помітила мечника, сховала пасмо волосся, що вилізло з-під хустки, підійшла, привіталася.

Спірк від усього серця зрадів молодиці. Оглянув з голови до ніг і лишився задоволений.

— Ось тепер я пізнаю тебе, жінко. Повернулася до тебе колишня краса. Навіть очі іншими стали, а то схололими вони були, наче вода в ополонці. А зараз ти — вишня красна. Що любов з жінками тільки не робить: то на бабу стару перетворить, а то наче водою живою вміє, і двадцять років — геть! — Спірк захоплено сплеснув руками.

Яра почервоніла, очі опустила:

— Скажеш таке! Що стоїш за ворітьми, боярине? Заходь, проходь у двір.

— Господар твій не надто привітний, — кивнув головою на посупленого Щедру. — Кажу йому: вилазь із цієї діри, іди до князя, із золота їсти будете. Не хоче, хоч ти ріж його! У грязі йому краще!

— Та вже як чоловік скаже! — мовила Яра.

Спірк почав сердитись:

— Бачу, ви тут обое розумом ушкодились. До них добро само в руки йде, а вони опираються з усієї сили, не хочуть. Іх, бачите, силувати треба! Очуміли ви від любові своєї, світа Божого за нею не бачите, одне одному в очі захоплено дивлячись. А життя-то, рідненькі, ой нелегке, більше в ньому гіркого, ніж солодкого!

— Нічого мені від Святополка не треба, — твердо сказав Щедра.

Яра підійшла до чоловіка, взяла скалічену руку, приклада до своєї щоки, подивилася знизу вгору на Щедру.

Спірк, втрачаючи терпець, сплюнув спересердя:

— Так-таки нічого й не треба?

— Ти слухай їх, блаженних, більше! — підійшов скоморох Потаня. — Треба, багато чого треба їм. І передовсім — лісу.

— Чого? — не зрозумів Спірк.

— Раніше ти кмітливіший був, — спокійно відказав Потаня. — Чи зовсім тяму втратив, отримавши від Святополка велику честь. Невже-таки не знаєш, що людям потрібно, коли нема справжнього даху у них над головою?

— Іди до біса, дядьку! — неввічливо огризнувся Спірк.

— Так, так. А ти цикни на мене. Знаю я, з яких ти бояр! Забув, як кропивою я вчив тебе в дитинстві? Та, видать, мало стъобав — наука не пішла тобі на користь... Колоди їм потрібні, щоб хату поставити і жити в ній, а не в конурі.

— Будуть їм колоди з князівського лісу, це я обіцяю!

Потаня поплескав Спірка по плечі:

— От і добре. А потім я сам підкажу тобі, що їм ще для господарства потрібно. А то від них не діждешся — горді обое надто. А чим гордитися? Хата з лободи, замість хлібця траву жують — і щасливі! От народ який на Святій Русі пішов! Де ще таких безкорисливих знайдеш? Не обійшлося тут, напевне, і без діда Николи. Той також такий добрий, що крихти збирає і — віриш? — з рук мишай годує. Його всі коти й собаки на Подолі знають, вишивковуються в ряд і чекають, коли з'явиться. Ну гаразд, той старий, а ці ж то молоді ще, їм жити треба. Діточок гарненьких народжувати й ростити. Що ж, і діти їхні в ямі жити мають? Та краще — попи кажуть, таке трагляється з великими праведниками — вознестися на не-

беса, ніж так жити. Ех, мамо рідна! Давай лісу, мечнику, а ми Щедрі і Ярі вмить по-сусідськи хату славну складемо.

Коли Спірк пішов, Яра зіп'ялася навшпинячки, обхопила чоловіка за шию, притиснулася щокою до щоки.

Знадобилися Ярі її лісові знання, надбані під час мандрів, коли вона пішла вибирати дерево для майбутнього зрубу. А то зрубаєш дерево, не знаючи його потаємних властивостей, і не користь, а біда буде. Якщо недосвідчена людина застосує через необізнаність скрипуче дерево — господарів кашель безпричинний замучить; або з наростами по стовбуру — ковтуни у волоссі заведуться, а по тілу нариви всілякі; якщо з обідраною корою — чекай падежу худоби; якщо дерево сухостійне у зруб покласти — усій сім'ї страждати від сухот, а від поваленого вітром — і дому поваленим вітром бути.

Дивувався Щедра премудрим знанням своєї дружини:

— Справжня мавка.

Потаня муркнув буркотливо під ніс:

— Бабство, воно все — чарівниці. Голову хоч кому заморочать. Якщо ще юні літа — чисті тобі квіточки, солоденькі ягідки, то на старість усі як одна стають відьмами, це вже точно, на собі випробував.

Сміялися разом з ними веселі лісові відлуння.

Шелестіла під ногами торішня хвоя. Рипіли іржаві стовбури сосон. Серед них стояв густий смолянистий дух. Бігали по траві яскраві сонячні відблиски.

Яра уважно обdivлялася стовбури й інколи коротко говорила:

— Тут! — або мовчала і йшла далі.

Так вибрала Яра сосни для закладин. Тепер дерево само повинно вказати, чи бажає воно лягти в основу майбутньої будівлі.

Жваво зацокали сокири, а Яра слухала цей стукіт і завмирала в тривожній напрузі, чекаючи, куди впаде дерево. Губи шепотіли стародавнє закляття.

Гухнуло дерево й упало в папоротник. Потім друге... третьє... спокійно лягли дерева на землю, в жодного не одломилася верхівка і, слава Богу, не впала до окоренка: інакше до-

велося б відкласти будівництво на рік, а то й більше. Дерева лягли гарно, не опираючись волі людини. Це був добрий знак, що дерево готове допомогти людям і прощає їм свою передчасну смерть. Вочевидь, допомогли Ярині закляття.

Як боги створили світ для всього сущого, так і людина творить свою обитель для продовження життя. І не проста це справа — побудова житла, а велике таїнство, і той, хто нехтує звичаї, заведені святими дідами, приречений на нещастя. І марні всі його труди без їхнього благословення.

— Тепер треба вибрати місце для оселі, — сказав Щедра, коли було завезено ліс.

— Не люди вибирають місце для житла. Сама доля вкаже, де ставити, — мовили знавці з тих, що зійшлися на поміч.

Привели худу сусідську корівчину з великим обвислим вим'ям.

— Святі діди, допоможіть з оцією скотиною знайти пожитне місце для оселі.

Корова сонно жувала накидану їй траву. Ліниво обмажувалася хвостом од причіпливих мух, а люди нетерпляче спостерігали за худобиною. Нарешті корова важко повалилася на бік і лягла.

— Тут і будувати! — закричали помагачі. — Де корова лягла, там місце щасливє, пожитне.

Потаня ж порадив, перш ніж будувати, обсипати будівне місце просом, щоб скріпити кути майбутнього житла.

Чіткий вузенький струмочек просянного сімені простелився землею, позначивши, де буде зведені стіни.

— Завтра зрання й почнемо, — прощаючись, казали помагачі.

Віджив своє день. Добрі люди лягли спати.

Щедра встав і крадькома, щоб ніхто зі сторонніх не помітив його, пішов по двору. Стараючись не шуміти, наблизився до місця будівництва. Передусім висипав повну жменю жита туди, де буде святий куток в хаті; другу жменю — де піч поставлять; третю — там, де зійдуться причілкова й глуха стіни; четверту й останню жменю жита обережно висипав у дверному кутку. Випростався, прислухався до тихої ночі.

З Божого благословення прокукурікали півні й розбудили зорю — денницю. Прийшов і вклонився людям привітний ранок.

Яра швиденько побігла дивитися, який знак залишили святі діди. Те жито, що насипав Щедра у святому кутку, зникло, лише декілька розкиданих зерен золотилося на траві. Спасибі вам, святі наші діди, ви милостиві! Тепер безбоязно можна зводити житло — сила святого кутка переможе будь-яку зловорожу силу, найгірші чари й закляття зніме...

Червоне коло сонця виринуло на сході.

Щедра обернувся обличчям до денного світила. У руках принишклив півень. Перелякане око птаха нерухоме.

Щедра перетнув горло півневі і його кров'ю окропив землю — склав викупну жертву дереву, взятому з лісу для потреб людини.

У неглибоку ямку біля порога закопана біла кістка кінського черепа — так велить звичай. Півень і кінь — сонячні супутники, тепер вони оберігатимуть будівлю, яка виросте на цьому місці. Можна будувати безбоязно, буде будівничим удача, а тим, хто китиме в майбутньому домі, в усьому радість.

Зійшлися сусіди-помагачі на толоку, поплювали на мозолясті долоні. Взялися за сокири, й почали зосереджено, без зайвої метушні, вершити роботу. Справа швидко йшла на лад. Старалися рубати так, щоб тріски усі летіли всередину зрубу, щоб у всьому достаток був господарям, щоб добро само в дім ішло.

Міцно, надійно ліг перший, найважливіший вінець — на ньому стойть уся будівля.

— Став пригощення, господинечко! Не скупуй на закладини! — галасував Потаня. — Господарі веселі, і гості радісні. Пиво не диво, і мед не хвала, а всьому голова, що любов дорога.

Яра вже давно зготувала все необхідне для закладин. Нехомінно слід добре пригостити теслів-майстрів. Теслям дана велика сила: під час укладання першого вінця вони можуть якщо не зі злого наміру, то ненароком причинити зло — заклясти чиєсь життя чи заточити в зрубі тінь людини, і стає та людина приреченю на неминучу смерть, чи ще якась біда скочиться.

Просто у дворі наставила господиня на стіл. Небагате пригощення, зате від щирого серця. Підіймали будівельники повні чаші:

— Господарям доброго здоров'я, а дому вік стояти, поки не зогнє. Дай нам, Боже, почате діло зробить і рук не побить.

Нині більше не працювали, не належиться. А назавтра знову зібралися, і піднялася до перерубів хоромина — не хоромина, а хата ладна. Швидко ріс угору дім. Яра ледве встигала закладати між обтесаними колодами тільки їй одній відомі трави від навроків, від пожежі, від мору, від злиднів ненаситних, від біди несподіваної, на щастя, радість і веселощи.

З чотирьох боків гладенько обтесаний сволок, на якому буде покoйтись покрівля, лишилося його підняти й врубати у півдерева у чорнові колоди останнього вінця.

Посеред зрубу Яра поставила молоденьку берізку. Тремтіло дрібне липуче листячко. Прикрашена хата хвойними гіллячками, щоб оберігали вони будівлю від небесних блискавок.

Ось покладено й сволок, щільно ліг він на призначенню місце.

Потаня легко підтягнувся, став на сволок, впевнено пішов, розкидаючи праворуч і ліворуч від себе зерна жита і хмелю. Сіяв добро й благо в домі, щоб усього було господарям, окрім лиха гіркого й горя непроханого.

Скоморох спритно перевернувся в повітрі й м'яко сплигнув на землю:

— Жити вам у любові й радості многії літа в новому домі, любі ви мої!

Поклала Яра під красний кут сріblo і крильце сірої качечки. Під другий кут — осине гніздо й вовну овечу, під поріг сипнула жменю ситного борошна. І три живих світи з'єдналися під покрівлею нової оселі: сріблlo — від світу людського; вовна — від світу тваринного; борошно — від світу рослинного.

Людина будує собі житло і створює вона собі цілий світ у нерозривному триединстві всього сущого на надію, на майбуття світле, бо завжди сподіваються люди на добре в нові дні життя свого.

Спірк, коли побачив новий дім Щедри, заусміхався:

— Ось тепер будеш жити, як усі путяці люди живуть. Коріння глибоке пустиш. І дітям твоїм, що на світ Божий з'являться, — сховок і пристанище. Хороше це, брате... Тобі — життя продовжувати. Мені ж одне — війна, будь вона проклята! Ніколи вона не скінчиться. Прощавай, Щедро, живи, як тобі любо. Може, ти й правий, що не пішов до князя. Прощай! Нині всіма полками виступає Святополк проти брата свого меншого. Чи побачимося ще — Бог знає...

— Прощай! — сказав Щедра.

Яра стала поряд з чоловіком.

— Спасибі тобі за все, боярине. Повертайся! Обов'язково повертайся!

Спірк махнув безнадійно рукою і пішов не озираючись назад, вздовж по вулиці. Плечі його сутулились. Червоне корзно билося за плечима.

Довго дивилися йому вслід Щедра з Ярою.

— Хороша людина Спірк, — тихо промовила Яра, — лише неприкаяний якийсь. Шкода мені його.

ПЕРША ПОМСТА ЯРОСЛАВОВА

Почерк Предслави нерівний, ламаний. Береста нервово подерта металевим писалом. «Батько помер, а Святополк сидить у Києві, послав на братів своїх. Стережись його».

Ярослав перечитав ще раз лист. Потім ще раз. Виразно бачив накреслені літери, але зміст написаного, ошелешивши одразу, потім вислизнув у провали свідомості. Накотила байдужість — сіра, як нинішній ранок. Скільки трудів було покладено, скільки ночей недоспано — і все намарне!

Підніс руки, які стали чомусь важкими й неслухняними, і з тріском роздер бересту. Кинув клапті і дивився, як падають вони білястим лахміттям. Розтоптив їх. З ненавистю вдавлював каблуком в підлогу. Не бересту, гіркоту й розчарування свої топтав. Збоку це було схоже на страшний танок, в якому людина, втрачаючи себе, відводить знеможену душу.

Невже убита надія?

Ярослав сів, поклав розгарячену голову на руки, затих. Хотілося завити від туги й безпросвітності. Що робити? Останні подїї, одна гірша й страшніша іншої, нещадно навалилися на нього... Погром варягів, потім убивство новгородців з князевого благословення... А тепер смерть батька і захоплення київського стола Святополком... Було від чого голові піти обертом. Заплутався! Як розірвати липку павутину невдач? Де знайти вихід? Сама доля була проти нього. Завжди було так: одному — все, іншому — нічого. Так і щастя. Його не позичиш з поверненням... Ясно: Святополк не вдовольниться лише оволодінням велиокняжим столом. Хто ступив перший крок, той зробить і наступний. Піде Святополк війною на братів, щоб утверджася його влада і уbezпечилася назавжди. Це неминуче. І Ярослав подумав, що, якби він був на місці старшого брата, то вчинив би так само. Міцна лише та влада, котра має силу, огорожена гострими мечами й скріплена кров'ю. А без крові влади не буває, така її природа, така її суть. Стіни кріпості міцні, коли складені на добре замішенному вапні. Сильна й державна влада, замішена на крові, котра освячує її надійніше за миро й святу воду з кропила.

Господи всемилостивий, всемогутній, де сили знайти, щоб протистояти братові? На кого сподіватися? Кому вірити?

Червоточина завелася в мозку: народжуються думки чорні.

Відкинь слабкість, Ярославе! Згадай про гордих пращурів своїх. Хіба лякали їх біdi й невдачі? Хіба змирялися вони перед суворим лицем долі? Ніколи! Що ж ти, Ярославе? Чи мужності тобі забракло? Чи розрідилась кров і переродився бунтівний дух пращурів на слабку неміч нащадка? «Ні!.. Тисячу разів ні! Не скорюся, краще харчем для черви стану!..»

Варяги за срібло служать. Дай їм, нехай наситяться багатством! «Новгород? У ноги боярам упаду, слізно проситиму, благатиму про допомогу, будь-які пільги й послаблення новгородцям пообіцяю — тільки б дали силу для війни із Святополком. Усе дам їм, чого забажають».

Ярослав наказав воєводі Будому йти на Торгову сторону просити новгородських бояр не пам'ятати зла й завітати до дитинця до князя на суд та раду.

Скоро повернувся Будий і, кривлячись, як від зубного болю, сказав:

— Новгородські бояри відповіли, що нема в них більше віри тобі, утопили її варяги в неправедно пролитій крові.

І просив Ярослав Будого знову піти до бояр і передати господарям міста, що розкаюється князь у сподіяному згаричу і згоден прийняти всі умови знатних людей.

— Передай їм, — говорив Ярослав, — що печаль велика й журя обпали землю Руську: помер батько мій, світливий князь Володимир Святославович, а Святополк захопив престол у Києві і вбиває братів, загрожує погибеллю всій державі святоруській. Передай боярам, мовляв, просить Ярослав: допоможіть мені на нього. Жорстока влада Святополкова. Один він хоче самовладно правити всією землею, не питаючи поради ні в бояр, ні в мудрих людей. Якщо не допоможе мені Новгород, багато лиха зазнають городяни від Святополка, і всі колишні біди здадуться тоді їм просто дрібницєю. Я ж дам їм усе, чого лише побажають. Нехай добре подумають знатні і сильні мужі, на чий бік їм стати....

І знову ні з чим повернувся Будий, кректав пригнічено й зітхав, не кажучи ні слова.

Увірвався терпець чекати, поки воєвода збереться з духом і надумається передати відповідь Новгорода, і Ярослав закричав несамовитим голосом:

— Що-о-о? Відмовили бояри? Відмовили?

Ярослав схопив Будого за грудки, рвонув на себе, бризкаючи слизиною, запитував:

— Чого ж їм ще, клятим, потрібно?

Воєвода неквапом визволився з князевих рук. Поправив комір.

Сказав:

— Звеліли тобі передати новгородські бояри, що вони до тебе не підуть. Буде! Уже ходили, та добра не виходили. Бояри хочуть, щоб ти сам прийшов до них і повинувся в усьому. Лише тоді вони стануть говорити з тобою. Як мені було слухати на старості літ таку мову! Ні за що мають новгородці владу князівську. Гай-гай! — і Будий безнадійно махнув рукою. І тут з подивуванням завважив, як шасливо засміявся Ярослав.

— І всього лиш? — хихкнув князь. — Чого ж ти журишся, воєводо? Радіти треба! Добре, що говорити погодилися, а там, дивись, усе само по собі владнається... Любесенькі мої, рідненські, та я ж на все готовий! Якщо для справи потрібно буде — ноги цілуватиму вам, тільки не відмовте в допомозі, пособіть у раті проти Святополка.

Воєвода Будий сердито сплюнув. Справді! Настали останні часи! Щоб князь так себе принижував!..

І Ярослав пішов на поклон до новгородських бояр. Сам пішов, ніжками, а не на баскому коні, і нікого не було поряд з його служивих гриднів...

Бояри сиділи похмурі й незлагідні в палатах Грановитих. На столах — порожньо, ні скатертини, ні корців, ні найдків. Одразу видко — не на почесний бенкет-братчину зібралися мужі. А для важкої розмови з князем. І знов Ярослав, що нелегкою, ох нелегкою буде ця розмова. Зело сердитий Новгород на князя, важко йому буде, однак усе треба стерпіти і, всупереч усьому, вистояти під недобрими поглядами знатних людей.

— Що ти хотів нам сказати? — запитав міський посадник Коснятин, ніби не зінав, які тривоги гризути Ярослава.

Ярослав відзначив собі, що посадник не назвав його князем, і навряд чи він обмовився. Гаразд! Стерплю й це. Сила зараз на боці бояр, але чи завжди так буде?

— Вдалий час ти вибрав для бесіди з нами! — Гірка насмішкуватість прозвучала в словах посадника. — Щойно от поховали наших братів.

Похилилася голова Ярославова.

— Велика провина моя перед Новгородом — знаю. Але ще більшою буде моя віддяка, якщо забудете ви те зло, що пролягло поміж нами.

— Багато ж тобі доведеться обіцяти нам, щоб поховати нашу пам'ять про зло, — сказав Коснятин.

«От і розпочався торг, — із задоволенням подумав Ярослав. — Ну, помагай же, Боже!» І він сказав:

— Я не лише готовий обіцяти вам багато що. Я ще й неодмінно виконю те, що пообіцяю.

— Тоді ми, новгородські бояри, готові говорити з тобою.

Сиділи бояри, а Ярослав, тягнучи ногу, ходив перед ними, просив, умовляв. Погрожував приховано, залякуючи небезпекою, що йшла з півдня, від Києва, говорив про нечувані пільги й послаблення, які він надасть Новгородові. Слова його були вагомі й переконливі, і поступово почали світлішати обличчя бояр — надто вже привабливо змальовував Ярослав їхнє майбуття.

— І жити Нову-городу віднині у цілковитій своїй волі, за звичаєм і законом, згідно з правом, затвердженим боярською радою. Данини Києву ніякої не платити й перешкод у торгівлі новгородським купцям ніяких не чинити, а хто постановлене порушить — чи сини мої, чи внуки мої, чи правнуки мої, чи від роду моого, чи від бояр хто, як порушить договірний ряд між нами й потрапить в суди новгородські, того карати за законом! — завершив Ярослав і перевів подих.

Бояри коротко порадилися між собою. До Ярослава долітали уривки слів, і зрозумів він, що налагоджується його справа і вже готові новгородці надати йому посильну допомогу, і порадів серцем, бачачи, як обростають його слова плоттю, і досяг від того, що ще вранці здавалося недосяжним. І зрозумів ще раз, що нічого неможливого нема для рішучої і відважної людини, якщо вона сама не схиляє голови перед труднощами, а сміливо йде назустріч небезпекам.

Підвівся Коснятин, владно піdnіс руку, й одразу змовк гомін у палаті.

— Сказане тобою, світлий князю, добре є для Новгорода, — твердо сказав посадник.

Радість захлюпнула Ярослава: не марні його труди. Знову новгородці назвали його князем, і не просто, а світлим князем назвали, визнавши його право на отчий і дідівський стіл.

— Бачимо ми, бояри новгородські: щирі твої слова й помисли, хоча й зумовлені вони твоєю сутугою, а не бажанням. — Голос Коснятина злегка приглушений. — І багато чого ти дав нині місту. Нас мало турбує, що змусило тебе так учинити — скрута чи добра воля — нам байдуже, тільки б усе повернулося до взаємного блага. Хоча, княже, наші браття й перебиті, однак Новгород може за тебе боротися. Ти ж, oprіч обіцянного, сплатиш потрійну виру роду і сім'ям уби-

тих. І, якщо родичі приймуть її, тоді повна згода встановиться між тобою і нами. А щоб надалі подібного не могло статися, жити тобі, і дружині твоїй, і варягам поза містом, щоб не давали твої люди приводу для зайвого невдоволення й ремствувань. Але це ще не все, що ми вимагаємо за нашу допомогу. За послуги, надані тобі Новгородом, мусиш ти заплатити старостам по десять гривень сріблом, смердам, котрі підуть в раті на Київ, — по гривні, а кожному новгородцеві — по десять гривень. Такі наші умови, і якщо ти приймеш їх, — а нам здається, що в тебе нема іншого вибору, — то союз наш від того змініє. І буде Новгород з тобою в усіх трудах твоїх, хоч би якими тяжкими вони були, і не залишить тебе самого перед гнівом брата твого Святополка. І ми не думаємо, що заправили надто багато з тебе за нашу дружбу. А союз наш взаємно вигідний — отже, міцний.

— Не можу я обійтися нині без вашого порозуміння. Як скажете, так і буде! — відповів Ярослав.

— Любо слухати нам розважливу мову, — сказали бояри.

І скріпив Ярослав своїй домовленості з Новгородом багатьма клятвами й іменем свого ліда.

Бояри почали розходитись, а Ярослав ще довго сидів, стомлено поклавши руки на коліна, і не було в нього сили, щоб звестись...

А в Києві Святополк, сівши на отчий стіл, високо занісся, розгордився вельми, ошелешений величезною владою, що дісталася йому, огородився численним воїнством, покладаючись на плотську силу, і розпалився гнівом на братів своїх. Наказав передати Святополк і Ярославу, і Святославу Деревлянському: «Не велю вам в Руській землі бути!» Лише Мстислава не назвав Святополк: той і так далеко за межами Київської землі перебував, біля самого Лукомор'я в білосонячній Тмуторокані змагався з касогами, тішачи молодечтвом завзяте серце своє.

У Новгород до Ярослава послав Святополк з лютим словом боярина Єловіта, і, скільки той не відпирається, передбаючи зле для себе від цього посольства, київський князь був невблаганий, і довелося боярину у скорботі поїхати туди, куди наказано...

Ярослав посміхнувся краєчком губ. Потемніли й набрякли очні западини.

— Так от що звелів, значить, передати мені Святополк? велика й нечувана кара Святополкова, призначена ним рідним братам. А за що — невідомо. Чув я, що подібне траплялося в грецькій землі, але щоб у нашій — досі не чувано. Видно, вже уявляє себе Святополк не менше василевса цар-городського. Та не літати півневі вище сонця. Високий київський стіл, лиш боляче буде з нього падати. Посягнув Святополк на весь наш рід і поставив себе поза правою. Поза законом людським поставив себе! Руська земля і княжий рід наш воєдино пов'язані, нерозривно поєднані. І пішов Святополк не тільки супроти нас, своїх родичів, супроти всієї землі Святоруської пішов. Гордий розумом Святополк. Споконвіків рід і кревний зв'язок понад усе людське шанувалися, ними світ стояв несхитно. Тепер же Святополк простирав себі родові своєму. І цим добровільно обрав собі долю ізгоя. Вибір зроблено! Кинув єси, Святополче, ножа в нас, своїх братів!

Розпалявся Ярослав, і від дошкульних слів його, наче від ударів, щулився Єловіт, не чекаючи для себе більше нічого доброго.

— І ти, Єловіт, виявився настільки безсовісним, що посмів явитися сюди і передати нахабні слова свого пана? На що ти розраховував, боярине?

Єловіт спробував виправдатись:

— Усі ми у волі світлого князя.

І необачливо не помітив київський боярин, як напружилися при цьому вилиці Ярослава.

— Як я міг не виконати наказ володаря? Недовго б красуватися моїй голові на плечах, якби я не підкорився. Вдача Святополкова всім відома.

— Цього я не відаю. Одне можу сказати тобі, слухняному слузі свого пана, — скрадливо й лагідно промовив Ярослав, і від цієї лагідності мурашки пробігли по шкірі Єловіта. — Одне можу сказати: дурна твоя голова залишиться при тобі, але я постараюся трохи прикрасити її, і ти тоді дізнаєшся, кого можна називати світлим князем, а кого — ні. — І Яро-

слав гукнув: — Гей, Будий! Вияви шану високому київському посланцеві, як він того заслуговує. Пострижи його!

Єловіт осів на коліна біля ніг Ярослава, тихо заголосив:

— Змилосердься, батечку, світлий князю!

— Ого! Глянь — уже я світлим князем став. Скоро це в тебе виходить, Єловіте!

— Не ганьби мене! — канючив боярин. — Не губи гідності моєї! Не чини сорому! Не своєю волею я!

Підступив воєвода Будий. Схопив у жменю виплескану боярську бороду, ривком задер голову Єловіта догори. Затремтів великий борлак на жилавій шій, заходив угору-вниз.

Будий неквапом витяг ніж з дерев'яних піхов, щільно обтягнутих потертою яловою шкірою.

— По горлянці б тебе ріzonути цим ножиком, та шкода — князь не велить, добрий він надто.

Жалібно просив Єловіт:

— Не губи-и-и!

— Не смикайся, сволото, ніс відчикрижу!

Притих Єловіт, не зворухнеться.

— Розумник! На льоту схоплюєш. Далеко підеш!

Будий спритно махнув ножем над самими мокрими губами боярина. Бридливо відкинув сплутаний жмут волосся. Обтер руку.

Єловіт боком відповз убік.

— Зачекай, боярине, ще не вся честь тобі виявлена!

І воєвода, незважаючи на благання Єловіта, безжалісно обкарнав йому голову.

Боярин верещав, як спійманий заєць, тонко й пронизливо. Розмазував слізози по щоках. Обличчя сразу стало повторним. Голий череп із жалюгідними залишками волосся був покритий гулями.

— Кра-асень! — Будий помилувався своєю роботою. — Та-ак, на мордяці твоїй хоч сокиру гостри. Зорано, залишилося тільки посіяти та заборонувати. От лише здається мені: щось заважає тобі зовсім мальованим красенемстати. Вуха, напевне? Точно! Вони саме весь образ псууть.

І Будий повільно потягся до м'ясистих, порослих рудим пухом вух Єловіта.

Єловіт перелякано затулився руками й заволав:

— Ой лишенъко ѿні! Лихо! Ой! Ой!

Ярослав утрудився:

— Облиш його, Будий! Нехай з вухами живе, як і зі своєю ганьбою.

Неохоче відійшов воєвода, все шкодував:

— Такі похватненъкі вуха.

Надзвичайно тяжкої ганьби завдав Ярослав боярину Єловіту; велика була образа та. Нема ганьби більшої для вільного мужа. Так стрижуть лише рабів — це їхній знак. Але не Єловіта карав Ярослав, а поганьблював того, хто послав його. Збезчещений був сам Святополк, оскільки посол завжди представляв особу свого володаря. І це була перша помста Ярославова братові, і означала вона, що віднині вважає Святополка новгородський князь відкинутим від роду свого і зневажжує не брата свого кровного, а відлученого від дому князівського.

— Іди до свого князя, — наказав Ярослав скімлячому Єловіту, — і скажи йому: ми, брати твої, досі за батька мали тебе з любові, як старшого в роді після смерті великого князя Володимира. Але якщо Святополк тебе, Єловіте, з такими дорученнями послав до мене не як до рівного князя, а як до підлеглого свого й простолюдина, то скажи йому: намислив єси, то й дій, а Бог за всіма. Не я почав війну. Нехай усе вирішить Божий суд між нами. На чиєму боці правда, той і переможе. Не за володіння батьківські і не за старшинство, але за стару Русь, за родову честь нашу, яку Святополк зневажив, підіймаю я меч. Іди і скажи це своєму панові...

...Святополк же, почувши те від поганьбленого боярина свого, обличчям спохмурнів і налаштувався на ратоборство...

Ярослав же приклікав до себе Еймунда і довго радився з ним про те, як слід діяти і що ладнати...

Про нараду Ярослава з ватажком варязької дружини так розповідає «Сага про Еймунда»:

«...Яришлейв-конунг сказав тоді Еймундові-конунгу, чого просить у нього брат. Він відповідає: «Небагато я сказати можу на це, але у вас є право на нашу допомогу, якщо ви ба-

жаєте за це взятися... Але тобі доведеться вибирати — хочеш ти відмовитися від свого князівства чи ні, і тримати його мужньо, і щоб між вами, братами, була боротьба до кінця, якщо ти побачиш, що можеш триматися. Завжди поступатися Йому в усьому, чого він просить, не так небезпечно, але багатьом може видатися малодушним і не гідним конунга, якщо ти будеш так чинити. Не знаю також, навіщо ти тримаєш тут іноземне військо, якщо не покладаєшся на нас. Тепер ти повинен сам вибирати». Ярицлейв-конунг говорить, що Йому не хочеться поступатися своїм князівством без будь-якої спроби боротьби. Тоді сказав Едмунд: «Скажи послам твого брата, що ти будеш захищати своїх володіння. Не давай їм лише тривалого часу, щоб зібрати військо проти тебе, бо мудрі сказали, що краще воювати на своїй землі, ніж на чужій». Поїхали посли назад і сказали своєму конунгові, як усе було і що Ярицлейв-конунг не хоче віддавати своєму братові нічого від своїх володінь і готовий воювати, якщо Святополк нападе на них. Він почав тоді збирати до себе військо. Ярицлейв-конунг послав бойову стрілу по всьому князівству, і скликають конунги всю рать...»

ЩО є СОВІСТЬ

Ніколи людині не буває так страшно, як інколи наодинці з самою собою. Перед іншими можна напустити будь-яку личину: і чортом прикинуся, і янголом. Від себе ж не сховатися, не втекти — ось він, я — голісінський, без прикрас, такий як є, з плоті нікчемної і полохливої, з ненависті й любові, з гріхів тяжких і нестійкої праведності, із сліз і печалей.

Ярослав тяжко зітхнув, дослухаючись до звичного миша-чого шарудіння в закутку.

Потім не він, а хтось інший — той, хто прокидався в ньому вечорами, коли пригасав гамір міста й ніщо не заважало пробудженню потаємного, прихованого глибоко в серці, — той інший запитав: «Де брати твої? Де Борис? Де Гліб? Де Святослав? Їх нема! Святополк убив їх... А ти? Хіба ти не думав про те ж саме? І признайся, хоча б самому собі признайся чесно, як би ти вчинив і що зробив би, якби Святополк

не випередив тебе? Мовчиш... бойшся відкритися навіть самому собі. Але й це німування не скине з тебе провину за смерть твоїх молодших братів. Не тішся намарне — і на тобі їхня кров! Поза сумнівом, і ти причетний, до цього злочинства, хоча й перебував остронь. Та хіба завжди для того, щоб убити, треба бути поряд? Подумати — значить уже майже звершити, якщо не перед людьми, так перед Господом Богом, перед власною совістю, врешті.

Пам'ятаєш, до тебе прийшов тоді Еймунд? Ти пам'ятаєш! Ти пам'ятаєш, як це було. Еймунд сказав: «Але як же бути, володарю, якщо ми доберемося до конунга Святополка чи когось із його братів? Убити їх чи ні? Адже ніколи не буде кінця розбрата, поки хоч котрийсь із братів живий, і смута ця через це не зменшиться, а примножиться». Пригадав? Ти ще подумав тоді, що правду каже варяг. І відвів очі вбік, і не дуже переконливо пробурмотів, ковтаючи слова: «Не стану я побуджувати людей до бою з князями, моїми братами». І тут же обмовився, і в тебе мимовільно вирвалося: «І не стану також нікого винуватити, якщо хтось із них загине». Не ти перший з лідерів промовив ці слова. Каїн колись відповів Господові: «Я не сторож братові моєму». Бачиш, різниці між цими словами й тим, що ти сказав Еймунду, нема ніякої. Але ти промовив ці слова й сразу ж осікся: «На все воля Божа». А Еймунд розуміюче кивнув головою і виїхав з міста. Завжди зручно прикритися іменем Господа: мовляв, не моя вина, а Божа воля. Ти пам'ятаєш це? Не прикрайдайся смиренним ягням — ти все пам'ятаєш і ніколи нічого не забуваєш, але згадуєш лише те, що тобі до вигоди й слави, а іншого — зрадництва, віроломства, обманних слів — ти не пригадуєш, ніби й не було їх. Не твоя вина в тому — часи були такі. Не бреши хоча б самому собі. Себе можна виправдати, але обманути все одно не вдасться».

«Так! Так!», — німо закричав Ярослав, хоча щелепи його були скам'янілими. А хтось інший, що зачайвся в ньому, продовжував жорстокий перелік злочинів, подумки вчинених князем.

Згадай, як усе було. Ти знов про вбивство Бориса на Альті. Потім прийшла звістка про загибел Гліба. Певне, він

ішов до тебе з приреченю надією знайти в силі твоїй і братерській любові опору. А потім люди розповіли про смерть у Карпатських горах Святослава, який намагався прорватися до угрів, сподіваючись сковатися там від гніву братів своїх і вберегтися від біди й усобиц. Тіло Святослава скинуто в чорний провал, і ніхто не знає, де його останній притулок. Люта смерть покосила братів твоїх.

Ти злякався — так! так! — злякався. Тому що подумав: чия черга наступна — твоя чи Святополкова? Ти вже знов, що одному з вас не бути живим. Велика руська земля, та не в змозі вона витримати двох братів, котрі ненавидять один одного так, як уміють ненавидіти лише кровні родичі. Ти вірив і не вірив у власні сили. Лише тому й збурилася твоя злякана думка. Але, окрім страху, жило в тобі ще одне зачароване почуття. Страшно подумати, але тобі, саме тобі більше, ніж навіть самому Святополкові, була вигідна смерть братів твоїх. Убивство Бориса й Гліба поставило Святополка поза законом людським, поза кровним родом, і втратив він право первородства і разом з ним — право на великоукраїнський стіл, і став — ніщо, а ти, Ярослав, став тоді першим серед Володимирових синів, заступником усієї землі. Несучи загибелі іншим, Святополк, сам того не відаючи, губив себе, летів у безодню, а гадав, що підноситься вгору. Дурник, засліплений сьогоднішнім днем і нездатний зазирнути навіть у найближче майбутнє, — приречений. І ти можеш віднині надійно, ніби щитом, прикриватись іменами убієнних для вилучання будь-яких своїх вчинків і прогрішень, і мученицька кончина Бориса та Гліба відчинила перед тобою безмір влади. Влада — одна, можливих шляхів до неї — багато, і жодним з них нехтувати не можна. Але зі смертю братів ти став не просто ще одним шукачем влади, ти став правдоборцем, і в цьому джерело твоєї сили, тому що люди завжди у більшості своїй стоять на боці правого, хай і не праведника, проти злочинного й облудного. І ти одразу побачив свою вигоду: тепер з чистим серцем можна звинуватити Святополка в усіх мисливих і немисливих гріхах, і люди повірили б будь-якій несосвітенній обмові, бо навіки замараний Святополк пролитою кров'ю братів, і не змити її повік. І бути

йому нареченому Окаянним. І слово, правдиве й обманне, стало твоєю зброєю, гострішою, ніж франкський меч. Страшна сила криється в слові. Одних воно спопеляє, інших зцілює. Від слова народився світ; від слова він і загине.

Солодке відчуття втіхи охопило тебе, коли здійснилося те, про що лише мріяв, але ти залишився чистим, і нема на тобі тавра злочинства. Чистий перед людьми і Богом... А перед совістю?

Коли до Новгорода повернувся Еймунд, ти зачинився з ним у гридниці. Пам'ятаєш, про що ви з ним тоді говорили? А за що ти потім збільшив платню варягам? Мовчиш?

«А що таке є совість? — знову німо вигукнув Ярослав, і вже сам, а не той, інший, що ховався в ньому, відповів: — Совість... сором... ганьба... — усе це лиш порожні звуки, видумані на потребу слабким, щоб могли вони вправдати свою слабкість. Сильні ж перебувають поза колом звичних слів і справ. Більше того, не рахуючись ні з ким, сильні творять світ і праві перед людьми своєю силою, черпаючи з неї вправдання вчинків. Перед ким же мені, Ярославу, каятися?»

Не настав ще час розкаяння; як і все в цьому світі, воно повинно визріти, і мине багато радісних і лихих літ, коли ти почнеш підсліпуватими від старості очима вдивлятися в байдуже лице смерті і будеш болісно намагатися розпізнати в непроникній нерухомості вічності, що ж усе-таки знаходиться там, по той бік буття, і будеш страждати перед цією таємницею, так і не зумівши знайти відповіді. От тоді ти і згадаєш про все, що було, про чесне й ганебне, про велике й низьке, і тобі стане моторошно від важкого шляху твого на краю прірви, яка погибельно чатувала на тебе на кожному кроці, коли ти шкандинав і брів, похитуючись від нудоти й власної слабкості, через потоки крові до ще невідомої мети, і захолоне твоє серце від неозорості доріг, і зітхнеш ти печально, згадавши, як же невпинно вабила тебе влада, і від передчуття цієї солодкої всевладності йшла обертом голова; лише від цього, і ні від чого іншого, гострим болем стискалося серце й надсадно стукотіло, розпалюючи кров, не дозволяючи їй перетворитися на щільні згустки, які забивають судини і кладуть край усім бажанням.

Так, ось тоді ти й згадаєш про убієнних братів, про Бориса і Гліба згадаєш, а вічність уже пожере твої справжні пра-гнення. Поховає їх під кучугурами прожитих літ, і ти вже сам почнеш вірити, свято вірити, що був і справді цілковито непричетний до вбивства братів. Не ти — перший, не ти — останній... А можливо, привид невідвортного страшного суду Господнього почне тебе, на той час ревно віруючого християнина, невідступно переслідувати й страшити неминучістю розплати, — тоді ти вже напевне будеш знати, що розплата завжди неминуча за будь-яке, навіть зовсім маленьке діяння чи вчинок. І ти, щоб цілковито зняти з себе вину за погибель братів, перенесеш прах Бориса і Гліба у вишгородську церкву Святого Василія, вмістиш його в коштовну раку й покриєш парчею та паволоками. Похорониш, під золотом надійно сковаєш від близніх і дальніх нащадків свої справжні помисли, і тобі буде здаватися, що вже відмив ти свій чорний гріх. Ти будеш широко оплакувати гірку долю своїх родичів. Так буде! Але станеться це набагато пізніше. Коли ти постарієш і зморшки глибоко пооруть твоє чоло. Тоді наречуть тебе Мудрим. А зараз ти ще не знаєш, що та як буде, і мудрість твоя обмежена сьогоднішнім днем, саме в ньому для тебе осереддя світобудови, і тобі наплювати на майбутнє, на розплату в потойбічному світі, плювати на Божий суд. На все плювати! Йдеться про твоє виживання у світі шаленої ненависті. А виживають лише сильні. Ти повинен бути сильним! Мети досягають уперті. Ти повинен бути упертим! Якщо для перемоги потрібно забути про людяність, відкинь сумніви! Забудь про совість!..

На вічі біля храму Святої Софії Ярослав поглянув на Еймунда і сказав принишклім новгородцям:

— Не я почав винищувати братів, а Святополк. Хай буде Бог месником крові братів моїх, тому що без вини пролита кров Бориса і Гліба. Ударимо ж на ворога нашого, інакше, слід чекати, що й зі мною Святополк те ж саме зробить, і залишиться ви сиротами в цілковитій владі окаянного брата моого.

І одностайно вирішило віче:

— Куди ти, князю, туди й ми. Веди нас на Святополка. Одна у нас із тобою путь.

І пішов Ярослав на брата свого окаянного Святополка. З ним була дружина його, і варяги, і багато новгородських воїв.

Ярославова рать швидко просувалася в бік Любича. І вів військо не Ярослав, а убієнні Борис та Гліб, яких проголосив новгородський князь молільниками за нових людей християнських і родичів своїх. Бо благословилася земля їхньою кров'ю...

А Святополк з киянами йшов назустріч новгородцям протилежним берегом Дніпра...

Брат ішов на брата, і ніщо не могло зупинити їх — таким великим було засліплення ненавистю. Двобічною, як меч...

СІЧА НА ДНІПРІ

З півночі пливла на човнах рать Ярославова — і новгородці, і чудь, і варяги, і була їх велика сила.

Північний вітер гнав судна і ніс холод. Ночами ратники приставали до берега й грілися біля вогнищ, а на ранок знову виrushали в путь...

Київські полки вже виступили, коли їх наздогнали печенигі хана Джигалі.

Обнялися побратими. Джигалі сказав:

— Ти покликав мене, Святополку, і ось я тут. Надійне слово печенігів.

— Радий я тобі, хане. Я знов: вірний ти давній дружбі, — відповів Святополк. — Скільки ж літ ми не бачилися з тобою, Джигалі?

— Я йшов до тебе на вістрі стріли, якою поклявся тобі колись в побратимстві. Час, що минув, навіщо згадувати його? — Подоба усмішки ледь торкнула тверді, обвітрені губи печеніга. — Інакше стане ясно, які ми с тобою стали стари. Темно-червона кров наша загуслала за ці роки, — багато славних справ звершив ти, та і я не менше.

І Джигалі гордо показав свій бойовий пояс, оздоблений великою кількістю бойових блях і наконечників — відзнаками хороброго бійця.

— Пам'ятаю тебе, Джигалі, відважним до нерозсудливості юнаком. Бачу тепер перед собою мужнього вої-

на, увінчаного почестями і славою, який знає ціну життя і смерті.

— Дорого обійшлося мені це знання. — І Джигалі потер долонею світлий шрам, що перетинав обличчя згори вниз.

— Як сестра твоя Аралго? — запитав Святополк лише тому, що належалося щось запитувати. — Пам'ятається мені, були ви колись дуже дружні.

Джигалі швидко поглянув на Святополка.

— Аралго стала ще красивіша, ніж була. Пам'ятає вона тебе. Шле поклон свій. Нема іншої такої красуні в усьому степу. Але Аралго самотня.

— Он як!

— Багато хто із найславетніших печенізьких мужів бажав узяти Аралго за жінку, але вона нікого не хотіла. А потім — це було невдовзі після твого від'їзду — несподівано для всіх погодилася стати дружиною старого хана Кучуга, вождя племені турів. Але безрадісним було їхнє весілля, хоча багато було випито чорного кумису, білого араку й червоного ромейського вина, що солодше над усе на світі. На радостях усі перепилися, а найбільше за всіх сам Кучут, котрий усе не вірив своєму щастю. А на ранок знайшли його з ножем, по руків'я вбитим в горло. Хто убив Кучуга, так і не дізналися. Підозра впала на рабів, і їх усіх стратили. Аралго гідно перенесла смерть свого чоловіка — ніхто не бачив на її віях ні сльозинки. Ти ж знаєш, наші жінки не плачуть.

— Так, я знаю, — кивнув головою Святополк. — Ваші жінки ніколи не втікають від ворогів, навіть коли воїни похитнулися і шукають порятунку в ногах своїх коней.

— Тож і народжують вони хоробрих синів. Аралго залишилася сама. І більше ніхто не посмів до неї свататися, тому що боялися її.

Джигалі знову гостро поглянув на князя, але Святополк, занурений у власні думки, не помітив допитливого погляду печеніга.

— Народила Аралго сина. Певне, багато дивилася вона на небо — у Сокола очі сині, як ні в кого з нашого роду.

Джигалі вирвав з піхов ніж, коротко розмахнувся і вгородив його глибоко в землю. «Наче в горло подоланого воро-

га», — подумав Святополк. Він про щось смутно здогадувався, але запитання, уже готове зірватися з його вуст, так і примерзло до язика, і він ні про що не запитав Джигалі.

Помовчали, потім Святополк сказав:

— Добре, що ти привів своїх людей, Джигалі. Мені дуже потрібна твоя допомога.

— Легше жити, коли знаєш, що в тебе є побратим, на якого можна покластися, як на самого себе.

Невідворотно йшли назустріч один одному брати до місця майбутнього бойовища, яке визначила й обрала серед багатьох інших місць доля. І не було в усьому світі ворогів, які б ненавиділи більше, ніж ненавиділи один одного Святополк і Ярослав. Нема любові вище братерської. Але нема й ненависті більшої за братерську..

Неподалік від Славути, межі двох озер, що як два ока землі вдивлялися в небо, поставив Святополк свій військовий стан і почав чекати на Ярослава. Озера мали прикрити крила його війська від несподіваного нападу. Печеніги пустили пастися своїх коней за декілька поприщ від Святополка за озераами. І відчував себе світливий князь у безпеці, і в передчутті неминучої перемоги безтурботно байдикував та розгульно пиячив. І дехто зі старшої дружини дорікав князеві, що він надто зарано, ще до битви почав святкувати перемогу, але, поки ворога не здолано, не можна бути ні в чому впевненим, і недбало відмахувався Святополк від надмірно пильних та обережних.

— Нехай брат мій молиться, якщо хоче, я ж краще звеселю своє серце, бо мене не лякає зустріч з Ярославом...

Облітало листя з дерев. І вже підмерзало. Падав ріденький сніг, прикриваючи землю, і його змітив у невеличкі замети вітер. Біля берегів озера став молодий льодок. Наче скляні дзвеніли очерети.

Прийшов на кораблях своїх Ярослав з дружиною й пристав до протилежного берега, чекаючи, коли підійдуть решта ратників, що рухалися суходолом. Через два дні все новгородське ополчення було в зборі.

І довго так стояли брати обабіч ріки, а до бою справа не доходила, і не зважалися піти ні ці на тих, ні ті на цих, усе чогось чекали, і різниця між ратями була невелика.

Святополк під'їхав до самого берега. Кінь копитом розбив тонкий лід і зайшов у темну воду.

Святополк побачив по другий бік ріки червоне корзно і зрозумів, що це його брат.

Ярослав також помітив Святополка і, сильно припадаючи на праву ногу, підійшов до ріки, зачерпнув пригорщею студеної води і, остуджуючи горло, зробив кілька ковтків, і весь цей час не відривав Ярослав пильного погляду від свого старшого брата.

Ріка лежала між ними, як оголений і підготований до січі меч. І як ріка розділяла два береги, яким не зйтися довіку, точнісінко так само взаємна ненависть розсікла надвое княжий рід, і забули брати, що серце кожного рухає по їхніх жилах одну й ту саму батьківську кров, що проросли вони з одного сімені й вилетіли на простір світу з одного гнізда.

Брат стояв навпроти брата, а між ними пролягала не ріка, а ненависть, глибшої за яку нема...

Коли сонце схилилося до заходу, Еймунд запитав Ярослава:

— Чого ми чекаємо? Чи не збираєшся ти, володарю, розпочати бій?

Ярослав холодно перервав варяга:

— Лише я сам і ніхто більше вирішу, коли виступати війську. А якщо мені знадобиться твоя порада, Еймунде, я попрошу її в тебе.

Звів брови на переніссі ватажок варягів:

— Пробач мені, конунгу, якщо я мовив щось не так. Ти вождь усім нам, і тобі приймати рішення, а нам підкорятися, і в цьому полягає наш обов'язок перед тобою. Ти міг переконатися в цьому не раз. Просто я хотів нагадати тобі, що, сидячи тут, ми упустимо перемогу. Але ми, варяги, діло вирішили: наші човни відвели вгору по річці. І, коли ти накажеш, ми підемо звідти з нашою дружиною і зайдемо ворогам у тил, а наші шатра нехай стоять порожні, щоб недруги думали, що ми стоїмо, як і раніше, тут. Ти ж, володарю, зі своєю дружиною якомога швидше готовйся до бою.

Ярослав примружився:

— Усе ж таки ти вирішив дати мені пораду без моого дозволу. Іди і роби, що тобі велено. Я дам знати, коли треба буде виступати.

Згідно із заведеним звичаєм, воїни ворогуючих таборів збиралися на березі купками й лініво обмінювалися образливими лайками, намагаючись якомога болючіше зачепити словом супротивника, похвалялися своїм завзяттям, дражнилися й задирали ворога.

Горлали новгородці, докоряючи киянам:

— Як там виродок ваш поживає? Той, котрий князем вашим назвався?

Криком відповідали кияни:

— Переходьте на цей берег, самі дізнаєтесь, а якщо у вас не вистачає сміливості, то ми трохи вам позичимо. Собакою загавкаєте, півнем закукурікаєте.

— Зачекайте, — надривалися новгородці, — побачимо, чия сила буде правіша. Годі вам мертвим соколом ворон лякати.

І не витримав старий воєвода Вовчий Хвіст, ревнув так, що аж очерети затримтели:

— Шо прийшли сюди з кульгавцем своїм, новгородці? Куди вам на рать ставати? Адже ви теслярі, а не витязі. Будівлі наші постаріли, от ми й приставимо вас їх лагодити, а на щось інше не здатні ви!

Заревли ображені новгородці, бо великої огуди й ганьби завдав їм київський воєвода. Певно, нічого соромітного в теслярському ремеслі нема. Але хто ж не знає, що теслі — люди особливі, легко можуть наслати дання і багато серед них відунів. Тож образливо було новгородцям, не витримали вони глуму, пішли юрбою до Ярослава, бушували:

— Не можемо більше наругу від киян терпіти. Завтра перевеземося на них, а якщо хто не піде з нами, того самі вб'ємо. Сокири наші хай розкажуть киянам, які ми теслі. Залюбки домовин їм натешемо.

Заспокоював Ярослав розлютованих воїнів:

— Що ж, і Христос був теслею. Нема страму в цьому прізвиську. Не слухайте пустослів'я дурників. Кричат вони не від ума великого, а від безсилої зlostі. А поки що розходь-

тесь, проте одне можу зараз сказати вам: близька вже битва, тоді й поквитається з киянами за образу. Коли ж настане цей час, знаю лише я один, ваш князь.

Бачачи, що дозріло військо для битви й ненависть загрожує перехлюпнути через край, звелів Ярослав послати потай вивідача в стан Святополка до тисяцького Розніга. Хитрий київський боярин раніше служив Рогніді, залишився вірним і її сину. Але не безкорисливо була його служба, сподівався Розніг піднести над іншими боярами, отримавши велику честь від Ярослава, і багатство, й маєтки. І давно вже перебував тисяцький у таємному зв'язку з Ярославом і надавав йому немалі послуги, повідомляючи про потаємні задуми Святополка.

— Запитаєш у Розніга, — напучував Ярослав вивідача, — що робити? Скажеш йому: меду мало наварено, а дружини багато. Якщо схоплять тебе Святополкові люди, краще відкусі язика, але мовчи. Зрозумів мене?

Вивідач нечутно вислизнув у пітьму і згинув у ночі, а вже на ранок, мокрий, дрібно тремтячи від холоду, розповідав:

— Розніг передав тобі: хай Ярослав до сьогоднішнього вечора віддасть мед дружині.

— Усе мені зрозуміло! — Ярослав зняв з руки золоту обручку і кинув вивідачу. — Тримай, зіслужив ти хорошу службу, а тих, хто вірно служить, я ніколи не забиваю. Ти можеш розраховувати й на інші милості після того, як переможемо Святополка. — І наказав Ярослав принести вивідачеві добру чашу міцного меду.

Зійшлися в шатро до Ярослава його воєводи — посадник Коснятин, тисяцький Будий і ватажок варягів Еймунд — довго про щось радилися-рядили.

У таборі новгородців почався не помітний сторонньому оку рух: воїни ще раз перевірили всю зброю — і мечі, і сокири, і списи, і луки, і бойові булави. До наступного бою готувалися старанно, розуміючи, що від погано напнутої тятиви часом залежить життя власне чи товаришеве. Увечері, як завжди, запалали вогнища, але не було звичних розмов, сиділи зосереджено й відчулено в очікуванні наказу виступати.

Ближче до полуночі сотники підняли ратників і наказали всім обв'язати голови білими пов'язками, щоб можна було в темноті розрізнати своїх.

Підморозило. Чорна вода рівно стояла, прихоплена біля берега ламким льодом.

Тихо, без сплесків зісковзнули човни з берега. Гребці, стараючись не шуміти, обережно опускали весла. Попливли над чорною водою чорні тіні й злилися з імлою й туманною парою...

Святополк же в цей час пиячив зі своєю дружиною, глузуючи з новгородського ополчення. Гридинам було весело й безтурботно, ворогів вони не боялися, були хоробрими, і раділи своїй силі, і впивалися не стільки вином, скільки вдатністю своєю молодецькою.

Біля протилежного берега новгородці притримали весла-ми свої суденця.

На передньому човні тихо свиснули. Серед прибережних очеретів нечутно виросла якась постать з розмитими туманом обрисами. Почувся чийсь посвист у відповідь. Човен наблизився до берега, і Будий, котрий сидів на носі човна, неголосно мовив:

— Мед готовий.

— Так пийте ж його! — відповіли з берега. — Не бійтесь, шуму не буде. Сторожу знято.

Нечутно один за одним зіскакували на тверду землю Ярославові воїни, швидко вишиковувалися рядами і скорим кроком з поступовим переходом на легкий біг кинулися до гостроверхих наметів київського воїнства, що темніли неподалік.

Коли всі зійшли на берег, останні з новгородців списами відштовхнули човни подалі від берега, на самий стрижень ріки, відсікаючи собі можливість порятунку, якщо раптом похитнуться і побіжать. Новгородцям потрібна була лише перемога, і вони готові були йти до неї, не озираючись назад.

І попливли вниз за водою Дніпра великі дерев'яні рибини, течія підхоплювала їх, кружеяла у вирах, викидала на бистрінь і несла далі й далі.

— Човни наші раніше за нас будуть у Києві — сказав Будий Ярославу і побіг навздогін за воїнами, що пішли вперед...

Голован, похитуючись, вийшов з намету, мерзлякувато зіщулився. Глибоко вдихнув холодне, колюче повітря. І раптом побачив: з боку Дніпра мовчки, прямо на нього мчать якісь люди з великими круглими щитами й списами в руках. Протер очі. До одурманеної хмелем свідомості погано доходило те, що відбувалося, а коли Голован забагнув нарешті, що це стрімко наближаються вороги, то пронизливий крик сам вирвався з його горлянки:

- Гвалт! До зброї!
- До зброї! До зброї! — підхопило ще декілька голосів.
- Зрада!
- Зрада-а-а!

У таборі зчинилося сум'яття. Святополкові гридні вискачували з наметів і не знали, що їм робити, кого разити, від кого рятуватися. Завихрилася битва. Заметалися люди, наче зграя голок, заскочена соколами. Багато хто з дружинників не встиг надягти броні, і їх без труднощів стинали своїми мечами новгородці.

Святополк вибіг із шатра разом зі Спірком. Довкола уже на всю потужність вирувала січа. Холодно зблискувала зброя, розсікаючи світними смугами вистигле повітря. Крики, переможні вигуки ворогів і стогони подоланих. Усе змішалося. То тут, то там мигтіли білі пов'язки новгородців. Як міг він, знаючи лукавство свого брата, бути таким легковажним?! Дурень — він сам усе згубив. Сам! Тепер за глупоту — він це вже добре розумів! — треба було розплачуватися кров'ю і, що ще страшніше, втратою влади.

Але каятися було пізно. Довкола були ворожі воїни, і ворогів ставало все більше. З усіх боків гриміло переможне:

- Ярослав! Ярослав!

Святополк узяв меч обіруч. Ненависть хоча й сліпила очі, зате подесятеряла сили. Зброя його була невідвортна, як доля, але доля його самого була вже вирішена.

Спіркові з великими труднощами вдалося відтягнути Святополка вбік.

— Відступати треба, Святополче. Живий — ти князь, мертвий — ти труп і нічого більше. Ще не все втрачено. З'єднаємося з печенігами, тоді й скинемо новгородців у воду — ситі будуть падаллю раки.

Але позаду почувся брязкіт і скрегіт зброї. Варяги Еймунда непомітно обігнули озеро, зайшли в тил розтріпаному воїнству киян, ударили у відкритий щит Святополкової дружини і відрізали від печенігів, котрі із запізненням прискакали на шум битви, але нічим уже не змогли допомогти. Задні ряди варягів дружно і злагоджено розвернулися, виставивши вперед щити й довгі списи. Залізна стіна перегородила вузький перешийок між озерами, й подолати цей міцно злотований заслін степовики не могли.

Киян було зім'ято й притиснуто до озера. Хрумтів під ногами підступний лід, ламався під вагою людей, і провалювалися вояки по плечі в холоднючу воду, намагалися вибратися на берег, але тут їх зустрічали мечі й сокири новгородців.

— Ну то як, подобаються вам новгородські теслі? —кричали Ярославові гридні. — Майстровиті ми, та не вистачить нам нашого вміння, щоб наробити на вас усіх гробів, так що вибачайте!

Спірк порозкидав в різні боки новгородців і притяг на повідлі двох коней. Коні хропли, налякані людським виттям, що стояло над полем.

— Втікати треба, світлий князю, рятуватися!
— Hi!
— Розбиті ми вщент. Хіба не бачиш?!
— Hi! — оскаженіло твердив Святополк, пориваючись кинутися в пекло бою.

І тоді Спірк, знаючи норов свого володаря, прошепотів:
— Ти що, хочеш, щоб Ярослав привів тебе в Київ з мотузкою на ший? Щоб глум і сором тобі були від брата твого підколінного? Цього ти бажаєш, Святополку? Візьми себе в руки! Розбито військо, але не закінчилася боротьба. Ми переможені, але не скорені. Підемо до Болеслава. З його допомогою повернеш собі батьківський стіл. А якщо сьогодні голову покладеш, утіхою для Ярослава буде твоя безславна смерть.

— Де сторожа була? — дрижав Святополк. — Де воєвода Розніг? Це ж він дозорців для охорони табору розставляв. Де він, пес?

— Зрадив тебе Розніг! — жорстко сказав Спірк. — Золото для нього дорожче за честь. Потім порахуємося з ним, а зараз тікати треба!

— Втікати! Втікати! — повторював Святополк, наче в ліхоманці, вставляючи ногу в стремено. — Втекти, щоб повернутися і за все відомстити.

— От тепер ти розсудив розумно, — вдоволено сказав Спірк. — Не все самий мед ложкою, треба часом і лайн на съорбнуги, щоб ціну всьому знати. Сьогодні під конем, завтра — на коні і з перемогою. Не впадай у розпач — така доля воївників!

Розвернули коней. Наставили гострі списи. Помчали краєм озера просто на варягів.

— Проб'ємося, брате!

Варяги розсипалися від несподіваного наскоку.

Еймунд намагався із землі дістати Святополка мечем, але князь метнув списа, і варяг звалився під копита коней з простромленим плечем...

Еймунд звівся на коліна, подивився вслід відчайдушним вершникам, затис долонею рану і сказав:

— Шкода, що втекли. Здається мені, що це була рука Святополка. І не думаю я, якщо правду розповідають люди про цього конунга, що це остання наша зустріч з ним...

І взяв Ярослав у розгромленому таборі велику здобич, багато добра, і дорогої зброї, і всі прaporи Святополкові, і втішилося його серце вітальними криками воїнства:

— Ярослав! Ярослав!

— Слава! Слава!

Постав Ярослав у перед своїми полками і сказав такі слова:

— Небо подарувало нам перемогу, тому що Господь Бог Ісус Христос був у цьому справедливий, як і в усьому іншому. Піднесла нас світлоносна небесна любов. Ангели ж не творять людині зла, а благе зичать їй завжди, особливо ж вони допомагають християнам і захищають їх від супротивного диявола. Святополк же потурав нечестивцям і якщо не відрікся повністю від Христа, то близький був до цього вельми, інакше чому він дозволив складати криваві жертви поганим ідолам і обурював Бога, чинячи неподобства? А біси ловлять людину на зле, заздрячи їй. Зла ж людина, на кшталт Святополка, стараючись задля злого діла, гірша вся-

кого біса, тому що біси Бога бояться, а зла людина ні Бога не боїться, ні людей не соромиться. Адже біси й хреста Господнього бояться, а зла людина й хреста не боїться. Таким є Святополк окаянний, брат і ворог мій...

З півночі до Києва принесло порожній човен. Потім човни пішли густо, по одному й цілими табунами. Кияни виловлювали їх баграми й сильно дивувалися: що б це все означало? Що човни новгородські, сумніву не було.

Нарешті радісно здогадалися городяни:

— Розгромлено військо Ярославове. Високо злетіли наші соколи.

І заходилися варити пиво, щоб було чим зустріти хоробру київську дружину й відсвяткувати як слід перемогу.

— Ярослав супроти нашого князя, — весело говорили люди, — як щеня приблудне проти здоровенного вовка.

Але посмішки швидко позникали з облич, коли добулися до Києва перші втікачі і розповіли про страшний погром Святополкової раті, і багато хто ні розумом, ні серцем не міг сприйняти злой звістки. Але на плечах втікачів підступали полки Ярослава¹, і всі переконалися, що це правда.

— Обороняти місто будемо! — кричали одні.

Інші ж відповідали горлопанам, що Ярослав ніякого зла не заподіє городянам і що війна брата з братом за Київ, а не проти Києва. Багато галасували кияни поміж себе і ніяк не могли дійти згоди.

— Ярослав карає тих, хто скинув із шиї хреста. Лютий він на старих богів і визнає лише одного Бога — Ісуса Христа.

А серед городян багато було таких, котрі гадали, що повернулися добрі часи старих богів, не криючись складали жертви ідолам, котрих знову поставили на горі Щекавиці, щоб кожен, хто хотів, міг їм поклонитися.

— Перш ніж Ярослав покарає нас, — кричали язичники, — ми самі вчинимо кару розп'ятому Богові, в якого він так несамовито вірує. Немилостивому чужому Богові — немилість наша!

І підпалювали язичники церкви Христові. Першою спалахнула Десятинна церква. І багато лиха зазнали чорноризці. Відвели язичники душу.

Але прийшов Ярослав і взяв місто. Анастас Корсунянин сам указував заколотників-язичників, і була їм кара від Ярослава...

Оволодівши батьківським столом, світлий князь Ярослав Володимирович щедро винагородив усіх ратників, які йшли разом з ним в похід на Київ. І дав князь, як і обіяв раніше, в нагороду за ратний труд старостам по десять гривен сріблом і кожному новгородському городянину також дав по десять гривен, а простим смердам з ополчення лише по гривні. І нарікали смерди-ратники на коротку пам'ять володареву.

У «Повісті минулих літ» про те, що сталося після битви біля Дніпра, скупо говориться:

«У рік 6525 (1017) Ярослав увійшов у Київ, і погоріли церкви...»

ЛЮБОВ, ВИЩОІ ЗА ЯКУ НЕМАЄ

І знову вкотре страшний крик над Руссю:

— Печеніги-и-и!

Хан Джигалі вів одразу три племені на Київ. Ішли несамовиті тзури, шалені в бою ертем і каравої. Одягнуті в усе чорне і тому схожі на ченців, хоча й не було в них нічого святого, бо поклонялися вони одному богові — богові війни.

Згубне сум'яття впало на землю Руську. Чорна хмара здійнялася з глибин степу й затулила край світу.

Печеніги пустошили й руйнували поселення. Бичами гнали перед собою полон, щоб потім з вигодою продати рабів на торжищах в Судаку й Корсуні.

Але найстрашніше, найневірогідніше полягало в тому, що степовики творили це зло іменем світлого князя Святополка, сина Володимира, Святославового внука і правнука Ольги.

Багато бід витерпів народ, багато горя бачив, але подібного не траплялося з тих пір, як стойть Руська земля.

Не бувало, але сталося!

Різні були князі — лихі й добрі, мудрі й не дуже, домувальники, які прагнули спокою, і воївники, що лише в січах знаходили щастя. Різні були володарі: адже й вони всьо-

го лише люди, не більше! Але не знала досі Русь князя, подібного Святополку. Князя-зрадника! Князя-вбивцю! Князя, котрий сам віddaє землю батьків ворогам на поталу. Сам віddaє. Сам! Чи мислимє подібне, люди-и? Було в цьому щось протиприродне, таке, що суперечило сенсама буття й людського існування. Невже праві всевідаючі волхви, які пророкували кінець світу? Тож настали останні часи, коли постає рід на рід, брат на брата? Якщо це справді так, то страшна, лята кара богів людям...

Вічній силі Зла протистоїть незнищена сила Добра.

Але нема Добра вищого, ніж захист вітчизни.

Так постали на захист рідних згарищ усі люди — і язичники, і християни, і не було між ними відмінності — всі вони були поєднані узами, міцніших за які нічого немає. І не важливо, хто в якого бога вірує — всі вони були русичі, і це було найважливішим. І всі вони нині мали одну віру — віру в безсмертя свого народу, хай ця віра і не була до кінця усвідомленою, але вона жила в кожному з них. І на всіх була одна, як хліб, пам'ять — Пам'ять про великих справи своїх пращурів, котрі давно зже лягли в цю землю, яку необхідно було зараз захищати. І на всіх них було одне, як Сонце, майбутнє — Майбутнє всього народу. І якщо Минуле не можна змінити, переінакшити, хоча і це завжди намагалися й, напевне, довго ще будуть намагатися зробити люди, спонуковані пристрастями, величчю й ницістю свого духу, — у кого яка мета, то яким бути Майбутньому — нині залежало лише від них самих і ні від кого іншого. І нема відособленої людини зараз, а є один Народ і є одна свяตиня, ім'я якій Свята Русь, бо в усі часи великих бід відбувається народження і вияв справді великих душ, які спостигають, здатні збегнути якщо не розумом, так серцем, що існує вічно лише один бог, і нема іншого бога. Цей бог — Вітчизна...

— Браття, не допустимо погибелі землі рідної!

І не важливо, хто першим промовив ці слова. Але вони були сказані, їх проголосили, не могли не проголосити, і зімкнулися — плечем до плеча — в єдиній ратній лаві вчораши, здавалося, непримиренні вороги. І сталося це, тому що всі вони були русичами й усвідомлювали себе такими, а

до тих пір, поки народ відчуває свою кровну єдність, — він живий, він безсмертний.

— Не допустимо погибелі землі нашої!

Безперервно били на сполох дзвони. Від шалених ударів розжарювалися дзвони, і гуло, дрижало, трепетало небо.

Кияни озброювалися, хто чим міг, і йшли до дитинця, де вже чекав на них Ярослав із дружиною та варягами.

— Піду я. — Щедра поцілував жону. — Може, і стану в пригоді ще чимось людям.

— Нехай Бог береже тебе! — тільки й мовила Яра і скла-ла руки на округлий живіт, оберігаючи нове життя, яке зародилося в ній.

Ішли до дитинця броварники, кожум'яки, ковалі, гончарі, купці-корабельники, теслі, челядь неприкаяна.

Ішли будівничі, косторізи, золотих справ майстри, сканники, зброярі, склодувни, фарбувальники.

Ішли ченці й не примирені з новим Богом волхви.

І всіх людей вела Любов, вищої за яку немає...

Збиралося місто воєдино, єдалося, забувши про вчо-рашні суперечки, тяжби й чвари, про взаємні образи, про різних богів, які ворогують між собою подібно до людей...

Нетривалим було ниніщне віче. Та й про що довго говорити? Кожний і без того знав, що належить робити.

Небагатослівним був і Ярослав, тільки й мовив:

— Постоймо, люди, за правду, за землю нашу!

І так само коротко відповіли йому кияни:

— Постоймо!

І міцніше найстрашніших клятв було це народне слово. Одне лиш слово!

Широко розчинилися ворота дитинця, зазвичай щільно зчинені. Викотилися вози, навантажені зброєю.

— Кожен бери кому що по руці! На всіх заліза вистачить!

Обдаровує Ярослав Київ мечами і сокирами, списами та іншою бойовою зброєю.

— Вистачило б його на ворогів наших!

Щедра обрав собі меч по руці. Потаня, поплювавши в долоні, взяв бойову сокиру:

— Із сокирою мені зруchnіше.

Якось так само по собі вийшло, що високо піднісся народною волею Щедра.

— Щедру волимо тисяцьким! — гукали люди. — Він труд воїнський добре знає. І полон печенізький йому знайомий не з чуток, он скільки літ гнув на степовиків горб свій! І людина він справедлива. Бути Щедрі тисяцьким! Бувалий муж, чого там!..

Щедра вміло розпоряджався, ніби все життя тільки те й робив, що віддавав накази. Городяни беззаперечно підкорялися новому тисяцькому. Виходили на міські вали й ставали біля бійниць, тягли важкі колоди й каміння, щоб привітати недруга. В котлах кипіла, булькаючи, смола.

Анастас, дивлячись на ратні приготування, звернув увагу на обличчя захисників міста: нема в них остраху чи тривоги. «Ніби на богослужінні», — подумав блюзнірськи єпископ. Скільки літ прожив він серед русів, здається, вистачало часу пізнати їх, але знову і знову несподівано розкривалися перед ним якісь нові риси цих людей, про які він і не підозрював раніше. І от ця несподіваність думки, вчинків і діянь русичів постійно давала знати про себе і заважала єпископу в нелегких зусиллях прилучення до Бога цих чужих і незрозумілих йому людей. І думалося йому, що це, вочевидь, можна пояснити лише тим, що навіть найбільш ревні християни серед них усе одно в глибині душі своєї залишалися такими ж язичниками, як і їхні пращури, котрі вважали благом не смиренство плоті й духу, а, навпаки, в буйстві життя вбачаливищий вияв людської сутності. «Вони так ніколи й не стануть до кінця справжніми правовірними, тому що надто земні вони й прихильні до непогамовності мирських пристрастей». І єпископ скрушно зітхнув.

А біля піdnіжжя міста вже розгойдувався, бився об його стіни чорний прибій печенізьких воїнів. Рокотав ворожий стан. Протяжно верещали бойові сурми, і глухо гула туга шкіра тулумбасів, що закликали до приступу. У поривах вітру тріпотіли хвостаті бунчуки.

Від печенізького стану відділилося двоє вершників. Один з кіннотників тримав перед собою у витягнутій руці білий бунчук.

Печеніги сміливо підскакали під самі міські стіни, і згори були добре видні їхні зухвали, волосаті обличчя.

Передній печеніг у високій кудлатій шапці з чорної овчини, судячи з короткої булави, затиснутої в руці, — знатний муж, виструнчився в стременах і загукав:

— Люди київські, князь ваш світливий Святополк просив нас, хоробрих печенігів, прийти сюди, щоб ви нарешті зрозуміли, хто ваш володар за правом і звичаєм. Сам Святополк підійде до міста незабаром. І звелів Святополк передати вам, своїм підданцям, щоб ви відчинили ворота міста і видали нам Ярослава, котрий узяв те, що йому не належить, і за це має отримати справедливе покарання від свого старшого брата. Ми ж, якщо ви вчините так, як наказав Святополк, зла вам не заподіємо. Хан наш Джигалі — побратим вашому князю. Хіба можете ви чекати поганого від побратима вашого князя? Якщо ж добром нас не впустите в Київ, ми самі ввійдемо в місто, і тоді вже не сподівайтесь від нас милості. Вам вибір: мир чи війна.

Воєвода Будий бачив, як зблід і напружився Ярослав в очікуванні відповіді киян, зараз вирішувалася його доля. Було ясно, що Ярослав перебував у цілковитій волі Києва. Як схочуть городяни, так і зроблять, можуть навіть видати печенігам у сподіванні відкупитися від них його головою.

Таке довге, таке гнітюче мовчання! Не буде йому кінця? Холодний піт виступив на лобі в Ярослава, але він його не стирав. Краплини поту стікали по щоках, як слози, хоча Ярослав, хоч би як у подальшому склалася його доля, не заплакав би й на дібі, йому вистачило б гордості витримати все. Але навіщо про це думати? У полон все одно ніколи не здається. Набрякли жили на скронях.

Чийсь дужий голос відповів зі стіни:

— Не знаємо ми такого князя, про якого говориш ти нам, печенігу. Святополком його звати, кажеш? Справді, був у нас колись князь із таким іменем, тепер його нема. Є зрадник, ім'я якому Святополк.

Ярослав обм'як, червоні плями виступили на вилицях; відихнув з легень застояне повітря. Прийняв, прийняв нарешті його Київ! Він силою змусив киян схилитися перед його вла-

дою, і тепер Київ сам, із власної волі визнав його, Ярослава, своїм володарем. І плювати на печенігів, на Святополка, на польського короля, який десь на заході громадив полки, готовував їх до походу на Русь. І остаточно зрозумів Ярослав, що Святополк, його старший брат, програв владу і ніколи вже не зможе перемогти. Поставив себе Святополк над людьми, і люди відвернулися від нього. Він може ще виграти якусь одну битву, десять, двадцять битв, але війну він уже програв.

Передній печеніг широко розмахнувся й кинув убік Києва список із важким наконечником.

- Ви вибрали! — гукнув печеніг. — Чекайте, ми йдемо!
- Братя! — заверешав кùпчик у потертій шапчині, натягуючи тятиву лука. — Дайте я його, гада, встрелю!
- Не смій! — підбив його руку Щедра. — Він — посол; послі ж недоторканні.

Але стріла уже шухнула й зірвалася з прожилини.

Печеніги пригнулися до грив і погнали коней до свого стану. Мигтів похилений білий бунчук.

Зрушила вперед чорна маса. Пішли печеніги на приступ. Густо летіли стріли, стукотіли по заборолу, по широких щитах. Хтось охнув і полетів зі стіни вниз на печенізькі списи.

— Рубай дерева і гілляки! — наказав Щедра. — Став на стіни — захист буде від стріл.

Швидко втямили захисники міста, чого хоче від них новий тисяцький. Заклечалися вали буйною зеленню. Швидко виріс на очах здивованих печенігів штучний сад, і плуталися стріли у сплетінні гілок, втрачали силу. І зривалося збиті листя, кружеляло в цьому дивному літньому листопаді. Поранених одразу ж стало набагато менше.

— А що? Ось вам, голомозі! — кричали кияни, задоволені видумкою Щедри.

Відкотилися печеніги для того, щоб, передихнувши трохи і перешкіувавши лави, знову напасті.

Бадьорий гомін стояв над стінами. Гамірно відихувалася напруга першої сутички. Жарти перелітали від однієї людини до іншої, заражаючи нестремним нервовим сміхом.

Протягом дня кияни відбили декілька відчайдушних приступів степовиків.

Усю ніч палало поле дальніми вогнями багать.

Ранок видався ясним. Зі стін було добре видно, як неквапливо оживав печенізький стан.

А потім знову звіриним риком заревли сурми, і почався безкінечний ратний труд. Хоробрі були печеніги, але свого не досягли. Багато їх полягло на київських валах.

Так протікала облога. Печеніги ліниво, з оглядкою, ніби чекали чогось, дерлися на стіні. І якби не окрики й канчуки ак-будур, навряд чи лізли б вони вперед — на вірну загибель. Однак запеклість з кожним днем наростала. Відчувається з усього, що не сьогодні, так завтра станеться щось таке, що поверне хід облоги в той чи інший бік.

Наприкінці другого тижня почули кияни голосні крики, що долинали від поля. Раділи печеніги.

Городяни висипали на стіни, намагаючись забагнути, чим же викликане це радісне збурення у ворожому стані.

Печеніги, спішившись, тягли канатами дивну дерев'яну споруду. Скрготали, перевалюючись через вибоїни, дубові котки, оббиті залізом, рипіло дерево.

— Що б то могло бути? Це ще що за капость замислили погани?

— Пороки, напевне, каменемети, хіба не бачиш? Стіни міські камінням будуть руйнувати.

Кілька днів степовики не турбували обложених, підлагоджували каменемети. Метушилися довкола них. І нарешті з товстого волосяного зашморгу зі свистом вирвалося велике глиняне ядро, описало в повітрі високу дугу й з тріском розплющилося об стіну. Одразу ж зашибіло і вирвалося із розколотої шкаралупи зачаєне полум'я, побігли по заборолу, звиваючись зміями, вогняні ручай, спалахнув вогонь, несамовитий і нестримний.

— Грецький вогонь!

— Тепер дадуть, кляті, нам жару! Тримайся!

Летіли все нові й нові ядра. У місті почалися пожежі. Палили житла. Дим рвався в низьке небо густими, тугими клубками. Заживо згораючи, кричали люди, намагалися збити липке полум'я і не могли погасити його. Вогонь тік, як вода, і сила його була така велика, що плавилося навіть

каміння. Від спекоти неможливо було дихати, і були такі, що, не витримавши, стрибали вниз. Стіни очистилися. Сум'яття охопило всіх; ще трохи — і впаде місто.

— А-а-а-я-я! А-а-я-я-я! Ях! Ях! — верещали печеніги.

З гуркотом падали палаючі крокви жителі і сипалися тисячі іскор, поширюючи пожежу, яку не могли погасити люди. Чад, кіптява, чорна сажа, ядучий дим, що сліпив очі, сірий попіл, полум'я, що стогнало на вітрі.

— Кінець світу! — кричали монахи й виголошували молитви.

Треба було негайно зважуватися на щось, інакше все могло загинути. Ale що, що може зробити людина проти цього страшного вогню, який навіть землю пропалює?

— А-а-а-я-я! А-а-я-я-я! Ях! Ях!

Ярослав зважився на надзвичайні кроки. Втрачати було нічого, все й так могло бути втрачено. Він закричав:

— Відчиніть міські ворота!

Будий підскочив до Ярослава.

— Ти що, надумав Київ ворогові здати? Перелякався? — бризкає слиною воєвода. — I себе, і все місто погубиш!

Князь із силою відштовхнув його.

— Відчинити ворота! — прохрипів Ярослав зірваним у крикові голосом. — Нема у нас вибору, зрозумів? Заманимо степовиків у місто. Тут, у вузьких вуличках, їм не розвернутися! Змішаються ряди печенігів — от тоді й ударимо смертно! Сидіти в місті будемо — згоримо живцем, і нас, обсмалених вогнем, печеніги голими руками візьмуть. У поле вийти також не можна — одразу зімнуть нас степовики. Заманити їх у місто треба. Ну ж бо! Чи ти знаєш інший засіб врятувати Київ? Тоді підкажи його мені! Ні? То роби, як я наказую!

Будий побіг виконувати наказ.

Обличчям Ярослава пробігали багряні відблиски пожеж. Князь захлиновався скромовкою:

— Еймунду і його варягам передайте, щоб стояли на смерть біля Лядських воріт. На смерть!

Спантеличено дивилися печеніги, як повільно, неохоче розчиняються ворота Києва. Потім хтось із степовиків радісно закричав:

— Руси здаються на нашу милість!

І поквапом, ніби боялися, що не встигнуть на розграбування багатої здобичі, юрмищем кинулися печеніги в зячу чорну пашу брами, зіштовхуючись у її вузькій тісняві, а коли виривалися з неї і завмирали, засліплені шаленим полум'ям, на них уже чекали мечі й бойові сокири киян.

— А-а-я-я-я! Ях! Ях!

— Слава! Слава!

Лютувала січа. Рубалися й убивали одне одного впритул, і так щільно зійшлися ратники, що навіть убиті не одразу падали на землю, ніби й мертві прагнули разити ворога.

Ярослав у кольчузі, розсіченій на плечі, бився у перших лавах. Джигнула стріла, вп'ялася в ліву, скалічену ногу князя.

— Ох ти ж напасть!

Ярослав упав на коліно, але меча не опустив і поранений продовжував рубатися. Будий із силою витягнув його з вировища бою. Ярослав виридався, бився у міцних руках воєводи, тонко кричав:

— Пусти-и!

— Зачекай! — умовляв його Будий. — Поранений ти.

Печеніги напирали. Вгризалися все глибше у вулиці палаючого Києва.

— Дай мені померти! — Ярослав навіснів від люті. — Пусти-и!

У цей час звідкись із-за їхніх спин вибігли варяги і зі страшним криком кинулися на печенігів. Стрімко зім'яли нападників і ногнали їх назад до воріт...

«Сага про Еймунда»:

«... усі міські брами були замкнені, окрім двох, але і в них увійти нелегко, тому що вони добре укріплені і багато там людей. Одразу ж пролунав бойовий заклик, і міські люди були готові до бою. Кожен із конунгів, Ярицлейв і Еймунд, були біля своїх міських воріт. Почався жорстокий бій, і з обох боків полягло багато народу. Там, де стояв Ярицлейв-конунг, був такий сильний натиск, що вороги увійшли в ті ворота, які він захищав, і конунг був тяжко поранений у ногу. Багато там загинуло людей, перш ніж були захоплені во-

рота. Тоді сказав Еймунд-конунг: «Кепські наші справи, раз конунг наш поранений. Вони вбили у нас багато людей і вийшли в місто. Дій тепер як хочеш, Рагнаре, — сказав він, — захищай ці ворота чи йдемо разом до конунга й допоможемо йому». Рагнар йому відповів: «Я залишуся тут, а ти йди до конунга, тому що там потрібна порада». Пішов Еймунд тоді з великим загоном і побачив, що вороги вже увійшли в місто. Він одразу ж сильно вдарив на них, і йм довелося зле. Еймунд хоробро кинувся на них і підбальюював своїх людей, і ніколи ще такий жорстокий бій не тривав так довго. І побігли з міста печеніги, які ще відліли, з великою втратою людей. А Еймунд і його люди гналися за втікачами до лісу й убили прaporносця...»

Коли печенігів відігнали від Києва, Ярослав, болісно кривлячись і погладжуючи поранену ногу, сказав ватажкові варягів:

— Спасибі, Еймунде. Вчасно встигли твої вої...

Кияни перев'язували поранених, зносили вбитих, розшукували родичів, збирали зброю, кинуту печенігами.

Ярослав подивився на міські стіни, поруйновані в багатьох місцях. Пожежу вже загасили. Подекуди ще звивався дим, але люди впоралися з вогнем, як і з печенігами, і тепер накотила втома, і вони ходили судомні й в'ялі, пригнічені бідами.

Князь подумав, що треба буде якомога швидше укріпити стіни. І сказав:

— Ще однієї подібної облоги нам не витримати.

— Так, — погодився Еймунд, поправляючи на руці бойове обруччя, — тепер захистом місту можуть бути лише самі люди.

Дмухнув вітер і здійняв хмарину попелу.

— Страшна сила — грецький вогонь, — сказав Ярослав, — усе спопеляє. Добре, що мало його було в печенігів, інакше полум'я всіх пожерло б. Але скупі, як завжди, ромеї мало дали степовикам свого вогняного припасу.

В Еймундових зіницях поступово згасало шаленство, збурене недавнім боєм. І він знову повторив:

— Тепер, світлий князю, ти можеш сподіватися лише на мужність своїх людей. І я хотів би нагадати тобі, що обіцянна нам платня надходить погано й не виглачується вона, як належиться згідно з угодою між нами...

«Тварюка, — подумав Ярослав, — знайшов час торгуватися». А вголос сказав:

— Ти одержиш усе повністю, як домовилися, і навіть зверх того, тому що твої люди виявили сьогодні свою відвагу найкращим чином. Але ви, варяги, мусите почекати, поки я зберу належну від моїх людей данину.

— Ми зачекаємо, якщо ти нам самим довіриш збір данини, — погодився Еймунд. — Але довго чекати ми не можемо. Нам гроші потрібні, і не бажають більше мої люди трудитися за самі харчі...

Біда, як відомо, не ходить самотою. Через тиждень на Ярослава звалилася нова лютя звістка. Із заходу разом з поляками йшли Святополк і його тесть Болеслав Хоробрий, Здалися вже червенські городи, і Болеслав, з відома Святополка, взяв їх під свою руку і обклав багатьма податками...

На боярській раді Будий сказав:

— Чекати в самому Києві ворога не можна. Місто ще рані свої не залікувало. Удови ще не оплакали своїх полеглих чоловіків. Підемо Святополку назустріч, і хай доля та Господь Бог нас розсудять.

І всі, хто був там, погодилися, що в місті чекати противника нема сенсу, а треба зібрати рать і йти назустріч йому.

— Од війни не вберегтися, бігаючи, — сказали думні муї. — Війна, як і смерть, все одно наздожене...

КНЯЗЬ-ЗВІР

Горе переможеному! Подвійне горе тому, хто виявився переможеним і змущений шукати порятунку на чужині, ви-прошувати допомогу, як милостиню, і при цьому принижено зазирати в очі чужого й щасливого володаря з надією і з розрахунком на його милість...

Болеслав увірвався до світлиці, яка переповнилася тупотінням, гоготанням й сразу ж зробилася маленькою. Свя-

тополк раніше й уявити не міг, що одна людина здатна зчинити стільки шуму.

Болеслав був високий, оглядний; товсте пузо підперезане широким поясом; на боці величезний, по руці власника, меч; обличчя багряне, брезkle, погано поголене; між одутлими щоками горбатився довгий, хрящуватий ніс з приплюснутим кінчиком; очі маленькі, липкі, розумні, чіпкі, незважаючи на сміх — не сміхливі. Небезпечні, ведмежі очі.

Згріб Святополка ведмежими лапами, зарився колючим ротом у губи.

— Так ось який ти, зятику! Оце так добрячий рицар! — штурхнув кулаком у бік. — Го-го-го! Радий я тобі — страх як!

Раптово відступився й несподівано, без будь-якого переходу, запитав:

— Як же це ти не доглядів лебідку білу, доньку мою, а свою жону Доброгніву?

А розумні очіці уважно обмачували Святополка, і знічувався руський князь під цим вивчаючим поглядом. Слова Болеславові безугавно, ніби самі по собі, зривалися з його губ, відводили кудесь убік від головного, заплутували. Святополк дещо розгубився від подібного натиску тестя.

— А знаєш, — знову несподівано повернув Болеслав, — Ярослав вимагає, щоб я видав тебе йому, а за цю послугу малу обіцяє він повернути улюблену мою дочку, котру ти, Святополку, необачливо залишив у Києві. Що? А раптом я так вчиню, як пропонує твій брат? Ну-ну, не гнівайся! Жартую! Я ж усе розумію. Мою доньку, а твою дружину, як і належить воїнам, мечем повернемо собі разом з великою шапкою. А Ярослава блазнем своїм зроблю, щоб розважав мене своїм виглядом на бенкетах.

Святополк відчував, як у ньому зароджується неприязнь до цього чоловіка, який теревенить безугавно, і слова його дошкуляють, як ляпаси, але треба все вислуховувати, і підтакувати, і погоджуватися з усім, що той скаже. Навіть якщо це буде образливо для честі, і не було іншого виходу, бо Святополк був прохачем, а Болеслав — паном.

— Я вже послав гінців до багатьох міст: і в Познань, і в Геч, й у Вроцлав. Мої комеси ведуть сюди, до Гнезна, багато

своїх панцерних вершників і хоробрих щитників. Сила велика збирається. Навряд чи знайдеться інша сила, щоб пристояти їй.

Знову липучий погляд на Святополка.

— Але ти сам — князь, тому я не відкрию тобі великої таємниці, коли скажу, що для того, щоб воїни хоробро стояли проти ворога в полі, треба кинути їм подачку, і чим жирніша вона буде, тим надійнішою стане їхня вірність. Інакше й за холодну воду не візьмуться. О, то такі лайдаки! Скільки не дай, завжди їм мало! Що? Ненаситні собаки мої! — з явним задоволенням говорив Болеслав про своїх вояків. — Ненаситні вони, але ж зате люті. Люті! — Болеслав скрушно похитав головою. — Треба їм щось дати, щоб погамувати жадобу. Але що саме дати — не знаю, хоч убий! — І наступне запитання — в лоб: — Може, ти, Святополку, знаєш?

Святополк повів бровою:

— У мене самого нічого нема. Інакше навіщо б я прийшов до тебе по допомогу?

— Е, не скажи, зятику, не скажи! Нині, може, й нема, а завтра з моєю підмогою під тобою вся земля Руська буде. Гай-гай, не тужи, Святополку, усе гаразд буде! Живі ми, і коні вже осідано.

Болеслав втупився зінніцями в лицце Святополку.

— А знаєш, Святополку, віддай ти моїм хижакам червенські городи. Навіщо вони тобі, коли в Києві на велико-княжий стіл знову сядеш? Далеко Київ від Червоної Русі. Та й клопотів з тими городами ти не обберешся. Уже як міцно не тримаю на повідку свою зgraю, а тут нічого вдіяти не можу; ходили туди грабувати і будуть ходити. Та і як утримати моїх рицарів, коли такий смачний шматок у них просто перед носом лежить? Так ти віддай червенські ці городи — тобі ж буде краще! Клопоту менше. Га? Віддай! А вельможні мої комеси як дізнаються про твій дарунок — так зрадіють, що всі до єдиного готові будуть за тебе голови скласти. Та вони з вдячності за щедрість твою одними нагаями розжечуть Ярославові полки! А то й справді, зовсім знахабнів твій брат підколінний — до кордонів держави моєї підійшов, шарпає їх. Через голову мою, негідник, налагоджує зв'язки

з імператором німецьким Генріхом. Ох, лукавий Ярослав, плете тенета на нас! Та й донька моя кохана у нього в полоні. Мимоволі задумаєшся, як тут бути? Просто не знаю, зятіку дорогий, що його діяти! У великій скруті я.

Святополк зрозумів, що не залишилося в нього вибору, і подумав він, що в Болеслава є розум, але нема совісті, і стомлено сказав:

— Бери городи!

Болеслав підхопився:

— Го-го-го! Оце вже мова справжнього правителя! Радітимуть мої воїни, ото вже радітимуть! — А сам аж світився від задоволення. — Тепер держись, Ярославе! Випускаю на тебе зграю своїх лютих вовкодавів. Спробуй утекти від них! Що?..

Тяжким, дуже тяжким був місяць серпень. Безжално стьобали землю зливи. Розмило дороги.

— Вперед! — криком поганяв своїх воїнів польський князь.

Військо Болеслава Хороброго рухалося на схід. Уперто й наполегливо продиралося крізь грязюку. Мокрі сідла розтирали коням спини.

Сильні маслакуваті коні несли панцерних рицарів у ведмежих шкурах. Щитники йшли пішки або їхали, звалившись купами на рипучі вози.

Болеслав посилив свої полки трьома сотнями важко озброєних саксонських рицарів, яких прислав йому імператор.

Шелестів дощ. Болеслав нахилився до вуха свого улюбленця чашника Бистроня й захихиковав:

— З якого дива це Генріх так розщедрився? Що? Не знаєш? А я тобі скажу: хоче, щоб ми загрузли в справах Русі, як наші коні в цьому от болоті, і полишили його в спокої. Заради цього йому й рицарів своїх не шкода. Га? Побачимо, однак, як усе складеться. Генріх хоче, щоб ми знекровилися, але я вважаю, що після цього походу сили наші ще більше зростуть, примножені міццю й багатством Русі, яка стане моєю данницею.

— А Святополк? — швидко запитав Бистронь.

Болеслав озирнувся, щоб переконатися, що їхньої розмови ніхто не підслуховує:

— Що Святополк? Щеня, він буде вважатися князем русичів, але господарем їхнім буду я.

П'ятсот хвацьких угорських вершників короля Стефана, відпустивши повіддя, неквапом їхали узбіччям, байдужі до всього, що відбувається, окрім майбутньої здобичі.

Джигалі, уже вкотре доводячи свою дружбу Святополкові, також прислав тисячу кіннотників.

Могутня рать чужинців ішла на Русь.

Вітер зорав небо й розігнав хмари. Протряхла земля, щоб невдовзі знову намокнути, цього разу — від крові.

Пускали ляхи своїх коней пастися на кволі трави. Витоптували копитами хліби. Рицарі Болеслава забирали худобу й грабували всіх підряд без розбору. Людей зганяли в гурти й гнали в полон.

Заїхали в невелике поселення. Чоловіки намагалися захистити свої житла, жінок, дітей, але їх усіх порубали польські латники. Смердів, що залишилися живими, повісили на деревах чи посадили на кіл.

Палали оселі. Кричали жінки. За ними ганялися розпалині кров'ю й побоїщем рицарі, валяли в багнюку і скопом на очах у всіх гвалтували.

Дивлячись на це, Святополк не витримав:

— Притримав би ти, чи що, трохи своїх людей, — у голосі квіло тремтіло благання.

— Навряд чи мені тепер удасться, — відповів Болеслав, а в самого в очицях, що запливли жиром, насмішкуваті іскорки — полиски пожарища. — Нічого не вдіеш. Таке право переможця. А мої воїни свої права знають краще, ніж обов'язки.

Якась стара жінка метнулася до Святополка. Ріденьке сиве волосся маяло на вітрі. Схудлими руками стара несамовито вчепилася в стремено. Рот кривився й вивергав прокляття.

— Будь-ти навіки проклятий за все зло, вчинене тобою, виродку, народжений відъмою! Не знала досі Русь подібного тобі князя. Князя-зрадника! Князя-звіра! Князя-упирия! Страшна розплата чекає на тебе! Якщо мовчать боги, дивля-

чись на таке злочинство, то не чекай, зраднику, прощення від людей! Щоб ти згинув ганебною смертю! Хай упаде наш біль на твою голову! Хай згніє твоє сім'я без паростків! Будь проклятий, Святополку! Будь проклятий! Окаянний!

Святополк ногою відштовхнув стару. Вона впала, але продовжувала простягати сухі руки, ніби хотіла вчепитися в горло.

Тупо вп'явшихся у землю, їхав Святополк, і чорним було його обличчя, чорніше самої землі, й остудилося, скрижаніло його серце.

— Не сприймай так гостро слова старої дурепи, — намагався його заспокоїти Спірк. — Ушкодилася бабця розумом і молода казна-що. Брехливі її слова.

Каламуть у серці. Каламуть в очах. Святополк стомлено прошепотів запеченими, ніби від тривалої спраги, губами:

— Вона сказала правду. Я і є зрадник...

«Повість минулих літ»:

«... В рік 6526 (1018). Рушив Болеслав [князь лядський], зі Святополком на Ярослава. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словенів, рушив супроти Болеслава і прийшов до Волині, і стали вони обабіч ріки Бугу...»

— Воїни мої хорообрі! — оглушливо заревів Болеслав. — Складемо жертви для майбутньої нашої перемоги!

І гнали ляхи биків до річки, і забивали їх просто тут на березі. Кров стікала в Буг.

— Тебе вважають богобоязливим і христолюбивим володарем, чому ж жертви язичницькі твориш? — запитав Святополк у Болеслава. — Невже ти не боїшся гріха?

— Не думаю я, щоб ці треби дуже зашкодили мені, — спокійно відповів польський король. — Христос своє отримає, коли настане його час. А воїни роблять те, що їм любить звично. Нехай звикають до крові бидла. — I Болеслав багатозначно кивнув убік Ярославового війська.

Ляхи спритно розпорювали скотові черева, виривали криваві тельбухи й з глумом штурляли їх у бік руських ратників.

— Жеріть! Скоро й цього вам не буде.

Похмурі стояли русичі на протилежному березі Бугу й мовчки споглядали витівки ляхів.

Болеслав сидів на велетенській гнідій кобилі і грімким речотом підохочував своїх людей:

— А погодуйте, погодуйте їх смердючими кишками! Нехай це бидло й жере нутрощі своїх родичів. Га-га!

Високо піднялося сонце. Настав полудень. Піт почав зливати очі Болеславу, і він, за давно заведеним звичаєм, залиг після ситого обіду спати. Заснув одразу. Хропів і прицмокував у сні.

А Ярослав наказав послати в стан ляхів стрілу з берестою, на котрій були написані такі слова: «Нехай знає Болеслав, що він, як кабан, загнаний в калюжу моїми мисливцями».

Бистронь розбудив Болеслава, прочитав написане.

Болеслав, незважаючи на свою оглядність, легко скочив у сідло й погнав до берега.

Вістуни, привертаючи увагу Ярослава, голосно затрубили в роги. А Болеслав загорлав — жили понабрякали на товстій ший:

— Гей, Ярославе! Ти чуєш мене? Добре ти назвав мене — свинею в болотяній калюжі, бо ж кров'ю твоїх мисливців і собак, тобто бояр і витязів, я забрудню ноги моого коня, а землю твою й городи зітру в прах, так ніби й справді я — звір небувалий. Ти чуєш мене, щеня?

Похапалися ляхи за животи, навпіл зломлені речотом. Тоді виступив воєвода Будий і прогукав у відповідь:

— Голосно кнур хрюкає, та мало може зробити. Ми проштрикнемо кілком твоє товсте черево, Болеславе, і витопимо сало на смалець.

Болеслав аж задихнувся, так і застиг з роззявленим ротом, наче глузування Будого застрягло йому там. Кілька разів він ковтнув гарячого полуденного повітря, не знаходячи слів для відповіді. Лице його повільно буряковіло.

Раптом Болеслав з усієї сили стиснув своїми могутніми стегнами кінський круп, аж ребра кобили хруснули, й одночасно вдарив у боки острогами. З-під гострих шипів чвиркнула кров, і кобила, знавіснівші від несподіваного лютого болю, стрибонула в річку.

Болеслав обернувся. Щоки його тримтили від шаленої зlostі. Несамовито близкаючи слиною, польський князь прохрипів:

— Якщо вас не ображає глум цей, то нехай я один загину, але не облишу цього так!

І Болеслав погнав коня бродом до протилежного берега. За ним ринулося все його воїнство.

Так несподівано почалася ця нешаслива для Ярослава битва на Бузі, про яку в «Повісті минулих літ» коротко записано:

«...Сівши на коня, в'їхав він у ріку, а вслід за ним — вої його. Ярослав же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава. Ярослав тоді втік з чотирма чоловіками до Новгорода, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком...»

Польський же літописець постарався всіляко піднести Болеслава й обплюжити Ярослава. Втім, надамо можливість читачеві судити самому.

Отже, Галл Анонім «Хроніка й діяння князів чи правителів польських» (XI ст.):

«...Король Болеслав, обурившись, відважно вторгся в королівство руських, і їх, що намагалися спочатку чинити опір зброєю, але не відважилися зав'язати битву, розігнав перед собою, подібно до того, як вітер розганяє пил. І він не затримувався в дорозі, не брав міст, не збирав грошей, як це робили його вороги, а поспішив на Київ, столицю королівства, щоб захопити водночас і королівський замок і самого короля. А король руських з простотою, притаманною його народові, у той час, коли йому повідомили про несподіване вторгнення Болеслава, ловив на човні вудкою рибу. Він з трудом зміг повірити, але, оскільки багато хто підтверджував це повідомлення, страшенно перелякався. Потім лише, піднісши до губ великий і вказівний пальці і поплювавши, за рибальським звичаєм, на гачок, промовив, як кажуть, на безчестя свого народу, такі слова: «Оскільки Болеслав займається не таким мистецтвом, як рибальство, а звик носити рицарську зброю, тому-то Бог і призначив передати в його руки і місто це, і королівство руських, і все багатство». Сказавши так і не

гаючись більше, він кинувся втікати. А Болеслав, не зустрівши собі ніякого спротиву, увійшов у місто, велике й багате...»

Ярослава оглушила поразка. Він усе передбачив для перемоги, але безглупдий випадок і несподіваний стрімкий удар ляхів розметав його полки, які не встигли приготуватися до битви, і позбавив надії.

Грузькими гатками утікав Ярослав на північ. У Новгороді він наказав своїм людям готувати кораблі, щоб пливти далі за море до своїв і просити в них допомоги, благо конунг Олав був батьком його жони Інгігерди.

Дізнавшись про задумане Ярославом, гнівом спалахнув Новгород. Посадник Коснятин Добринич разом з іншими городянами попрорубував смолені днища кораблів, що зготувалися до плавання, і сказав твердо:

— Хочемо ще битися з Болеславом і зі Святополком! Не закінчена наша суперечка!

Ярослав розгублено заперечив:

— Багато наших кращих людей побито. Загинув і воєвода мій Будий. І мало у нас сил, а в Болеслава зі Святополком війська більш ніж достатньо. Як мені воювати з ними?

Коснятин Добринич відповів:

— Різне було поміж тобою і нами, але тепер, князю, ми побачили від тебе багато добра собі: ти і закони розумні встановив, і багатство різне дав Новгороду, і права. Не полишимо ж ми тебе одного проти ворогів твоїх у цей злощасний час. Ти можеш розраховувати на допомогу нашу і вірність. І ще я думаю, що не поскупиться місто й найме варягів, щоб змігти знову піти на Святополка й подолати його раз і назавжди. Крім того, дочка Болеслава Польського у твоїх руках — використай це для торгу з ляхами. Болеслав любить доньку, і ти зможеш з ним зговоритися, ми так гадаємо. Якщо ж ти надумаєш інакше і пойдеш за море сам, то краще тобі взагалі не повергатися. Нам потрібен князь, впевнений у своїх силах, а не перекотиполе — куди вітер віє, туди його і несе.

Скликали новгородці віче в дитинці. І вирішив народ зі-бррати гроші: від мужа по чотири куни, а від старост — по десять гривень, а від бояр — по вісімнадцять. Ярослав звелів

Еймундові взяти ці гроші й вирушати до своїв, урманів та данів, щоб набрати якомога більше хоробрих воїнів.

Через якийсь час Еймунд привів варягів, і дали їм гроші. Так зібрав Ярослав багато воїв.

— Ось тепер, Ярославе Володимировичу, ти можеш готовувати новий похід на Київ, і нехай доля остаточно розпорядиться, кому бути великим князем руським: тобі чи Святополкові Окаянному, — сказали новгородці...

МАЙБУТНЄ ПОРЯД

Святополк погладив долонею золочені поруччя велико-княжого престолу. Шкірою відчув приємну прохолоду, і солодка млість дрібним тремтіння відлунилася в усьому тілі. Він знову князь, тепер уже назавжди, до самої смерті! І вся держава затиснута в кулаку, а отже, мети досягнуто. Досягнуто? А Болеслав, котрий уявляє себе самого господарем у Києві? Святополк стиснув зуби: згадав про приниження, якого зазнав від тестя. Він розумів, що Болеслав бачив у ньому лише зброярддя для здійснення своїх задумів. Але польський князь прагнув ще більшого і намагався перетворити Святополка на служняного вершителя своєї волі, тому не пропускав нагоди нагадати зятеві про те, що всім, чим той володіє, він зобов'язаний йому, своєму тестеві. І повинна схилитися Русь перед великою Польщею і стати частиною нового королівства Славії, а королем нової держави буде, зрозуміло, він, Болеслав Хоробрий. Так має бути! — крив у собі до часу Болеслав, а поки що Русь мусить платити полякам і їх повелителю данину численними багатствами й челяддю, якими Болеслав, добиваючись вірності, щедро нагороджував воїнство своє.

Перед очима Святополка постало жирне, насмішкувате Болеславове обличчя з маленькими розумними очицями, які ніколи не дивилися прямо, а безупинно шастали по боках, обмацуvali, видивлялися, вишукували. Святополка давно вже почав нестерпно дратувати оглушливий регіт тестя і його мужлайські манери, поляпування долонями по стегнах, чавкання під час їди, солоні, грубі жарти, від кот-

рих хапалися за животи його вояки. Коли Болеслав сміявся, близки сlinи розліталися в боки, і це було бридко. Жирні щоки тряслися. Велетенське пузо ходило вниз-угору під широким поясом, який не заважав цьому утробному рухові. Але, незважаючи на всю видимість бурхливої веселості, маленькі очі Болеслава завжди залишалися холодними, як жаба в молоці, та й сам він ставав схожий на велику бородавчату жабу, закутану в темно-синій кунтуш.

Болеслав настирливо вимагав від Святополка вияву вдячності:

— Ну що б ти робив без мене, зятику?

Але не вдячність, а неприязнь, яка переростала в глибоко приховану ненависть, стояла клубком у Святополковім горлі. І Святополк відчував велике приниження. Інколи польський князь уявлявся Святополку величезним болотом, котре засмоктує його. Святополк рветься з останніх сил, але не може вирватися з липких обіймів драговини й провалюється все глибше й глибше у твань — кудись на дно.

Ох, Святополку, Святополку, що ж ти, нерозумний князю, натворив? І себе, і народ свій губиш! Знаєш, що губиш, і не можеш зупинитися! Невже так глибоко засмоктало тебе честолюбство, що ти не можеш уже розправити плечі і скинути з плечей ганебний тягар гордині? Яка там гордість, якщо він кроку ступити не може сам, усе робить з оглядкою на Болеслава, ступає слід у слід за польським князем. Як жити тепер будеш, Святополче? Як людям в очі дивитися? Спочатку нацькував на народ свій печенігів. Тепер ось ляхів привів. І гадаєш, що вибачать тобі люди? Що скажеш їм? Що не було у тебе іншого вибору? Ні, не тіш себе такими сподіваннями намарне, чоловіче, не буде тобі прощення від людей, хоч би які високі слова ти вишукував на своє віправдання. Одне залишиться незмінним: ти став зрадником через незмірну жадобу влади. Таким і залишишся в пам'яті нащадків. Права була та стара баба: став ти князем-звіром. Люди мовчать, але вони — чуєш? — усе пам'ятають і нічого не забувають... «А хіба я цього не знаю? Не дитя мале, нерозумне — знов, на що йду. Усе знов, усе відав, усе передумав і... ступнув. І страшним був цей крок і цей шлях, тому що вже немає з

нього і не може бути повернення». Тепер головою у вир: чи згинеш, чи випливеш на простір життя, і широчінь безмежна охопить тебе, і будеш осуджуваний людьми, але не підсудний їм. Сам суддею народові своєму станеш і силою змусиш якщо не полюбити, то поважати і бути покірними! Що ще потрібно владареві? Завжди він над усіма, і всі під ним і в його волі... А боги? Про Христа чи Перуна не хотілося думати. Що вони йому? Що їм від нього? Святополка турбувало те, що відбувається на землі, тому що його влада хоча й від Бога, але на землі. Від Бога, але для людей. Хіба не все одно, що буде після смерті? Та чи й буде ще що-небудь? Головне — життя! І вищий вияв життя — влада! І лише вона одна. А він — Святополк Володимирович, онук Святославів, народжений, як і його пращури, для влади і ні з ким не має наміру ділити її. Таке його життєве призначення!

Згадай, як прийшов ти знову до свого Києва, до влади своєї...

Синіло небо. Гули дзвони. Стояв натовп.

Мовчки.

Без руху.

Застигло.

Холодно.

Відчужено.

Назустріч Святополку й Болеславу, незрушино врослим у сідла, урочисто й чинно рухався хрестий хід на чолі з єпископом Анастасом, вирядженим у єпитрахиль і філену. Єпископ чіпко, ніби боявся, що вислизне, тримав довгими пальцями ікону Богоматері в золотому окладі. За ним ступали інші священнослужителі й монахи в чорному — зі свічками й кадилами. Кудлатий диякон над високими грудьми, тugo обтягнутими чорною шовковою рясою, підносив важкий хрест. Погойдувалися корогви.

Сонячні промені пронизували літнє повітря, відбивалися й відскакували від золота й срібла риз, сліпили очі нестерпним блиском.

— Нині прославишся, сину людський...

Святополк помітив, що, наспівуючи упівголосу, Анастас ні-ні та й зазирне крадькома в очі польського князя.

А Святополка для нього ніби й не було поряд. Противно заскімлило серце. Святополк ледве стримав злі слова, що вже рвалися з горла. Зажди ж, попе! Дивися, не помиились у виборі! Чи не зарано господаря вирішив змінити? Не зарано переметнутися задумав?

Але Анастас нічого не помічав, мекав натхненно:

— Болеслав — ім'я твоє, переможцю. Воїстину, ніхто більше тебе слави не здобув, і слава про тебе і твоїх непереможних рицарів громить, далеко лунає по всіх землях. Недарма вихваляють тебе, Болеславе, многі народи і язики. Боти — надія й оплот усіх християн.

Болеслав недбало оперся на передню луку сідла й, злегка нахиливши голову, прихильно й милостиво вислуховував вихваляння. Задоволений, він з ідкою посмішечкою поглядав на свого зятя. А у Святополка очі повільно мертвіли, а обличчя наливалося лихою кров'ю.

Лише тепер Анастас ніби згадав про великого князя київського і, обернувшись до Святополка, скоромовкою проторохтів:

— І тобі, світому й ласкавому князю землі нашої, слава! Хвала тобі! Честь і слава твоєму хороброму війську, котре з надійною допомогою Болеслава вигнало зрадника Ярослава. І відновилися спокій і закон у всій державі нашій.

Святополк слухав пресвітера, а рука сама судомно стискала канчук. Ох, як же йому кортіло навідліг щмагонути по цьому пещеному, безсоромному обличчю, вдарити так, щоб тріснула шкіра й криваве тавро затаврувало лукавого Корсуняніна! Але стримав себе й відвів помертвілий поглядубік.

Святополк більше не слухав славослів'я. Він дивився на Київ, і несподівано до його свідомості дійшло, яких руйнувань завдали місту війна і смута. Він бачив поруйновані стіни міста, обгорілі балки церков, комини жител, спалених печенігами, і лише тепер помітив зачаєну тугу в очах киян. Сліди війни й народного горя були явними й безсоромними.

«Це все ти! Твоя вина! — катувався Святополк. — Але я залікую ці рани. Побудую нові стіни, насиплю вали, зведу небачені будівлі. Прикрашу Київ так, що й помислити ніколи не могли люди, і порадіють вони. Я зітру сліди горя, на-

віть якщо для цього мені доведеться віддати всю свою казну. Я зроблю, зроблю це...» — виправдовувалася думка добра. А зла продовжувала глумитися: «Нічого ти не сотвориш, Святополче! Нічого ти не зробиш! Ти не творець. Ти — руйнівник! І все, до чого ти доторкуєшся, позначається тавром тліну — і рано чи пізно гине...» — «Hi! Hi! Hi! — кричала добра думка. — Я все звершу для людей. Все, що тільки буде в моїх силах...» — «Які там твої сили! — сміялася зла думка. — Безплідний ти, як пустеля. Не дано тобі творити добро. Твоє призначення — зло!»

Болеслав неквапом спрямував коня до міської брами, повільно, надто повільно видобув із золочених піхов улюблений меч, ще трохи вичекав, але не сумнівався у правильності того, що мав намір зараз зробити, ні, просто умлівав від насолоди.

Святополку було достатньо простягти руку — тільки простягти! — і зупинити Болеслава, але він не зробив цього.

Болеслав оглянув один бік меча, потім другий, помилувався іскорками, що пробігали гладенькою поверхнею білої криці, ліниво розмахнувся й ударив з плеча в ковані міддю ворота.

— Га-а-ах!

Усі, хто був там, ніби заціпеніли — настільки несподіваним і брутальним був цей немилосердний удар. Ніколи — ні до, ні після того — Святополк не відчував більшого сорому. Йому на мить здалося, що Болеслав ударив не у ворота, а руbonув його самого — так було боляче! Кров у виски, серце — в горло. Як стримав стогін — сам досі не знає.

Меч ляха глибоко застряг у мідь і дерево брами. Болеслав сникнув за руків'я, намагаючись висникнути лезо. Марно! Обличчя польського князя взялося червоними плямами. Закусив вус, напружився і з усієї сили знів сникнув меч на себе. Сталь дзвінко хруснула і... зламалася. В руках у Болеслава залишився зубчастий уламок леза. Він деякий час спантеличено дивився на нього, ніби не розуміючи, що сталося і як таке могло статися? Потім відкинув уламок металу в дорожню пилюку, спробував посміхнутися, але щока смикалася, і замість усмішки на обличчі танцювала гримаса.

І цей випадок було розцінено всіма як погана прикмета. Це добре розумів і сам Болеслав, спробував перевести все на жарт і тому сказав, скрививши губи:

— Милосердний польський меч — пошкодував руську мідь.

Але ніхто не відгукнувся, і тиша загрозливо застигла над натовпом і гадюкою впovзала в серця.

Болеслав мимовільно зіщулився і, не дивлячись по боках, поквапливо спрямував коня у браму.

Святополк не пропустив нагоди поставити Болеславу в'їдливе запитаннячко:

— Так це був той самий меч, котрий тобі, як подейкують, подарували ангели?

Болеслав по-вовчому зиркнув з-під лоба й промовчав...

От як виглядала картина виповнення бажань Святополка, його торжества, будь воно все прокляте!..

Святополк довго думав після того випадку. Треба було щось робити. Зважуватися нарешті! Коли гундосив Анастас, ревли диякони й куріли кадильниці, кричали дружинники й низько кланялися київські бояри, простий люд вичікувально поглядав на Святополка, чогось сподівався. Чого? Чого-о-о? А він нічого не зробив Ні-чо-го! І одразу минув радісний чад, ніби й не було його. Залишилася в душі чорна порожнеча перетлілого жару.

А він весь час нічого не робив під пильним наглядом Болеслава, який спритно, плічком, відсторонював Святополка від усіх справ. Бути забавкою в чужих руках? Ну, ні! Варто було роздмухувати бурю, котра так нищівно прокотилася над Руською землею! І тут перед Святополком розкрилося те, що досі ховалося за його почуваннями й думками, і вперше за час перебування в Києві запраглося діяти. Але як діяти, він ще не знов. Приниження, якого він зазнав з власної волі від польського князя, гнітило Святополка і водночас спонукало згадати про власну князівську гідність. Вимагало рішенъ і зусиль, для відновлення поруганої честі й слави — головного в житті войовника і воїна. Усвідомлення того, що Болеслав поводить себе в Києві як повновладний господар, приймає рішення сам, не вважаючи за потрібне навіть ради-тися, і віддає накази — усе це доводило Святополка до ша-

ленства, і жахливі думки розривали череп. А коли збивало його з ніг чорне безпам'ятство сну і падав він на ложе, йому завждиявлявся один і той самий сон.

З ночі в ніч...

Перед ним росте височенне горбкувате дерево, таке високе, що густа корона заплуталася в хмарах. Дивні багатоокі звірі насторожено визирали з-за кожної кряжистої гілляки. Чудернацькі птахи співали ніжними і водночас скорботними голосами. Святополк розумів, що перед ним височіє Дерево Всього Насіння, однак хапав важку сокиру й заходжувався рубати. Він не хотів цього робити, але якась нетутешня, невідома сила примушувала його знову й знову всупереч власній волі підносити сокиру. Птахи злякано злітали в повітря, дзвеніли важкими крильми. І з барвистих лагідних птах перетворювалися на чорних зловісних воронів з гачкуватими залізними дзьобами, і скидали гострі пір'їни, які зі скреготом застрягали глибоко в землю. Звірі зо страху заплющували численні свої очі, починали безладно сновигати вгору-вниз, зіштовхувались і з моторошним шипінням падали на землю і там кам'яніли. А Святополк рубав і рубав, як заклятий. Тремтіло, трепетало Дерево Всього Насіння. На всі боки летіли тріски, а з-під кори проступав не сік, а сочилася густа червона кров, і там, куди потрапляла крапля, спалахувало полум'я і розбурхувалася пожежа — спочатку на землі, а потім і на небі. Дим ставав усе густішим, задушливішим і давив Святополка, він починав задихатися, легені розривалися в надсадному кашлі... і він прокидався.

Сон повільно відходив, але ще довго над головою князячувся сухий шелест крил і гортанний клекіт залізних птахів. І вітер, здійнятий різкими помахами крил, обвівав розпашіле обличчя...

Святополк розумів, що йому необхідно повернути собі гідність вождя і князя, йому потрібні честь, повага, пошана й почесті. Але цьому перешкоджав Болеслав і його ляхи, які, почуваючи себе безкарними, з кожним днем усе більше нахабніли і проводилися не як союзники, а як вороги, що підкорили київську землю.

Приховано почали буркотіти ближчі бояри, і навіть Спірк якось глумливо процідив крізь зуби:

— А що, світливий князю, ти поглянь, як уміло данину збиряють ляхи з наших людей. От у кого треба вчитися!..

І не договорив мечник, замовк і позадкував під шаленим натиском розширених зіниць князя...

— А твій Київ більший за моє Гнезно буде. Але в моєму гнізді ростуть орли, а в твоєму ворони. Поглянь, як з-під лобів зиркають! — Болеслав показав нагаєм на похмурих киян, які неохоче відступалися з дороги княжому виїзду.

— Княжий родовий знак Рюриковичів — сокіл, що падає на здобич, — заперечив Святополк, зробивши вигляд, ніби не зрозумів натяку тестя.

— Усе ж, як ти міг помітити, білий орел побиває будь-яку птицю! — реготнув Болеслав і поклав руку на плече Святополку. — Жартую я.

Над головою Болеслава майорів білий прapor з гостроперим білим орлом. Рвав вітер стяг з рук прапороносця, і збоку здавалося, що білий птах силкується змахнути крильми.

Святополка пересмикнуло від жарту польського князя, але руку тестя він так і не скинув зі свого плеча. Так і їхали поряд.

Смачно харкнув Потаня, не відриваючи погляду від Святополка.

— Ич, перед усім Києвом обіймаються. Як же — родичі! І ока один одному не виклюють. Туркотять, як голуби. Приязнь свою являють. І то: потоваришував вовк із собакою — заплакали вівці! — І, обернувшись до тих, що стояли поряд з ним на узбіччі, скоморох насмішкувато запитав:

— Чи добре ж вам тепер, вівці, під владою ось таких ласкавих пастухів?

— Ти, дядьку, говори, та не заговорюйся! — сердито відповів похмурий купець.

— А я що? Такий же баран, як і всі. Мекаю собі потихеньку і дивлюся зачудовано на нові ворота. — І Потаня багатозначно кивнув у бік брами, сплюндрованої польським мечем.

Зітхнув скрущно купець. Усім городянам пам'ятний день ганьби, коли без бою були впущені в Київ Святополкові гридні й дружина Болеслава Польського.

Князі-родичі їхали повз поруйнований оборонний вал, порослий кудлатими кущами бузини.

— Гадаю я, що не завадило б тобі, зятю дорогий, укріпити свою столицю. Повищі вали насипати, рови поглибити, стіни, ворота міцні з вежами поставити. Чув я: новгородські бояри на чолі з посадником Коснятином нашіпують Ярославу зле, під'юджують брата твого до нової війни. Та я й сам думаю, що не примирився Ярослав зі своєю долею. Ні, не примирився.

Святополк під'їхав до зруйнованої стіни. Низько схилився із сідла, дістав грудочку засохлої землі, змішаної з попелом. Розтер долонями, потім здмухнув пил:

— У цьому місці завжди, скільки пам'ятаю, стіна обсиਪається. Як батько мій не укріпляв її, завжди одне й те ж — пройдуть рясні дощі і осідає стіна, руйнується — і все! Напевне, місце тут закляте.

Болеслав скинув хвостатий шолом, підставив голову вітрові, відсалувався:

— Хух-х! Спекотно сьогодні. Так і пряжить. Поглянь, як Дніпро змілів, аж нутро річкове просвічується.

Звідси, з гори, добре видно, як відчутно спала в Славуті вода, і крізь темно-сині брижі зримо проступають іржаві плями відмілин. Низько, над самою водою, літали чайки. Пливли струги, гнані вітром, оминаючи мілинни.

— Сонце цього року немилосердне. Посуха. Хліб на полях горить на пні, — сказав Святополк.

Болеслав зірвав зелену гіллячку, почав обмахуватися:

— От ти й накажи своїм тивунам та ключникам притримати хліб, — порадив Болеслав. — Нешли поки що гостей у Царгород з житом. Зачекай, а там ціни й піднімуться. Зайві гривні тобі не завадять. Червоне золото не іржавіє. Війна куни рахувати любить. Хто сильний і багатий, тому добре й воювати. За кров і вірність тепер багато платити доводиться. Минулися ті благодатні часи, коли бояри й дружина служили за почесті й славу. Тепер дай їм гривні повновагі, маєтки ба-

гаті, інакше й за холодну воду не візьмуться. А хто більше дастъ, тому й служать. Не воїни стали, а купці-спритники.

— Отож-бо й воно! — Святополк повернув коня і знову поїхав уздовж поруйнованої ділянки кріпосної стіни.

Болеслав задумливо промовив:

— Кажеш, місце закляте тут? Може, так воно і є. Тоді допоможе лиш один засіб: на давніше закляття накласти нове, ще сильніше закляття. Нічого іншого не лишається.

Святополк притримав коня.

— І ти знаєш яке?

— Знаю. Сам випробував — засіб надійний. — Болеслав продовжував обмахуватися гіллячкою.

— Який же? — з недовірою запитав Святополк.

— А будівельна жертва, — байдуже відповів Болеслав.

— Жертва кров'ю? — перепитав Святополк.

— Прашури наші так робили, а вони не дурніші за нас із тобою були.

— Що ж, напевне, ти правий, і треба буде на цьому місці забити вола.

— Ні, Святополку, тут скотина не допоможе. Тут кров інша потрібна. Не хату будуєш — кріость! — Болеслав переломив гіллячку, кинув її в пілюку. — Живу людину треба вмурувати в підвалину брами.

— Що-о? — Святополк із силою стиснув колінами боки свого коня.

— Хіба тобі те, що я сказав, новина? — гмуknув Болеслав. — А чому кріость дитинцем називають, ніколи не задумувався?

— Чув я, що в старовину люди чинили так, щоб заручитися допомогою духа-заступника. Але звичай той давно забутий. На своєму віку я не пам'ятаю подібного.

— Не такий-то вже й великий твій вік, і довгим не стане він, якщо не вчиниш так, як раджу тобі.

— Як подивиться на це народ мій? А церква?

— Що народ? Бидло нерозумне. Скажеш, що не для себе, а для блага всіх жертуви приносиш, так чернь ще дякувати тобі буде від чистого серця за милість твою велику. Прославлять тебе будуть за мудрість. Церква? Твій пресвітер Анастас здається мені вельми тямущою людиною. Гадаю, тут ускладнень

суттєвих і поготів не буде. Благословить церква все, що ти ви-
рішиш зробити. А інакше навіщо й потрібні попи?

Святополк похитав у сумніві головою.

— Не знаю, як і бути.

— Я про благо твоє дбаю, родичу. Думай! Тільки
пам'ятай: жертвою має бути безневинна людина — дитя ма-
ле чи жінка слабка, беззахисна, щоб у них після заклання
сили не було мститися. Відкинь сумніви! Не про дрібничку
йдеться, а про твою могутність і спокій. Будуть стіни града
твого міцні, і воля твоя твердішою стане. Заодно побачиш,
як далеко за тобою народ піде. Перевіриш віданість киян.
Знадобиться — хе-хе — на майбутнє. А майбутнє, ось во-
но — поряд, недалечко.

Дізнавшись про те, що надумали князі, єпископ Анастас
швиденько перевів погляд з Болеслава на Святополка, по-
тім із Святополка на Болеслава, задумався на мить, ніби на-
магався проникнути в думки польського князя, зітхнув і без
запинки, скоромовкою виголосив:

— Передвічний отець наш поклав свого власного сина
на ріжним каменем усієї світобудови, щоб урятувати світ від
тліну і через смерть невинного зупинити шалений натиск
пекельних сил. Також і смерть однієї людини заради життя
всіх... Жертва людська все ж є гріх тяжкий... А отже: той, хто
буде замуровувати жертву, повинен покаятися в церкві.

— Красно дякуємо, святий отче! — Болеслав ляпнув Ана-
стаса по плечу, і єпископ аж присів від несподіванки. — Ба-
чимо тепер ясно — ти свою справу знаєш. Не забудемо цьо-
го. Як нам сказав, так усе й городянам скажеш. Амінь! —
насмішкувато завершив Болеслав.

Анастас скромно опустив очі долу...

Жила на Подолі одна жінка. Звали її Деїця. Життя нема-
ло пошмагало її. Існувала вона, як трава при дорозі — хто
йде, той і мне. Зім'яли Деїцю назавжди люди, а самі про-
йшли мимо. І втратила жінка сором. Раз не потрібна вона
людям, то навіщо їй соромитися? Кому потрібна її соромли-
вість? Хіба вона її нагодує-напоїть, чи що?

Напідпитку тинялася по торжищу. Очі насурмлені, щоки нарум'янені. Усміхалася заждужим гостям, похитувала широкими стегнами. Потім, п'яна, в корчмі трясла в безсоромному танку великими голими грудьми й хихотіла. Голота ляпала в долоні. Масними від сала руками лапали молодицю гуляки-купці й кусали хтивими ротами нафарбовані губи.

— Пий, хвойдо!

Не ображалася Деїця.

— П'ємо!

І все життя — свято. Весело!

У голові — туман. Що було вчора — не пригадує. Що завтра буде? Чи не все одно?

— Наливай, соколе.

— Куди хапаєш, стерво? Ось тобі!

— А-а-а-а! — пальцями в очі.

Бійка.

•
Корчмар кивнув служкам. Похапали бешкетників за коміри, витурили надвір.

— Прочумайтесь, голубчики.

Смеркло. В черепочку тріпоче вогник.

— Ох, життя немає! Ну ж бо, корчмарю, хлюпни браги.

— Платити чим будеш?

— Бери шапку! — горлає пияк. — Хрест бери!

Хлепчуть пійло.

Загрібають долонями затхле повітря.

— На, закуси калачем!

— В горлянку хліб не лізе. Пи-ити!

— Досить! Потім наллю!

Руками за пазуху. Хекає в обличчя часником і перегаром.

— Звабне в тебе тіло. Вийдемо у двір.

Встала похитуючись.

— А ось сюди... ось сюди, любко.

— Хвойдо! Не йди з ним. Зі мною підемо. Я більше дам.

— Що-о? Я пою її цілий вечір. Ходімо вже!

Метляла головою, хихкала. І здавалося їй — потрібна комусь...

Уранці хистко, моторошно. Голова тріщить. Перед очима зелені кола. Нудота підкочує. У роті мерзотно. Губи вивернуті, розпухли. Тіло ние. Лихоманить. Трясе.

— Матінко, їсти хочу! — канючить донька.

— Не до тебе. Ой, погано ж як! Неждано, води-и!

Тремтять руки. Розхлюпується вода з надщербленого кухля.

— Здорова була, жіночко!

Тяжко підвела запухлі очі, намагалася не робити різких рухів, щоб не розбуркати в голові нестерпного болю.

— Ох, здоров будь і ти, Тадуй.

— Похмелишся? — В руках тивуна чорна баклажка.

— Невже наллеш? — радість з недовірою в голосі Деїці.

— Не треба, матінко! — плаче донька.

— Ану, пішла геть із хати! Не плутайся тут! Бо щас мотузку візьму!

Дочка вискочила за поріг. Знала — у матері рука на розправу скора.

Тадуй не квапився наливати.

— Налий! Налий, не муч, голубе!

Грався баклажкою Тадуй, тримаючи її у висячому положенні. Пузатенький шкіряний бочок звабливо полискував.

Нудота підкотила під горло. Силою стримала напад блювоти. Благально попросила:

— Будь ласка!

— Пий — не шкода! Хе-хе!

Бридливо скривилися губи в Тадуя, коли він побачив, як жадібно вхопила жінка простягнути їй повний кухоль. «Пропаща душа!» — подумав він.

А Деїця цідила крізь зуби пекучу рідину, намагаючись з усієї сили втримати випите всередині, а воно рвалося назовні.

Потім розслабилася, обм'якла. Зникла напруга. Хороше стало. Солодко. Усміхнулася, вдоволена.

Тадуй старанно заткнув пробкою баклажку й поклав на край столу поряд із собою. Озирнувся.

— Брудно в тебе.

Байдужо махнула рукою.

— А ну його! Будь воно все прокляте!

— Безтурботно живеш, Деїце!

— Як люди навчили.

— Цураються тебе люди.

— А мені плювати на них. Нема безгрішних у цьому грішному світі.

— Так то воно так. — Тадуй постукав кісточками пальців по зашмұльганому столу. — Бачу, донька для тебе — тягар.

— Куди ж подінешся? Породила виродка на свою голову. Хоч би Господь прибрав її. В ірїї Неждані було б добре, на-багато краще, ніж тут, бо тут буде весь свій вік поневірятися, як я, мати її.

— Та-ак! — протяг Тадуй і повторив: Морока тобі з нею. — І ще раз озирнувся: — Бідно живеш.

— А з чого багатіти?

— І справді — ні з чого, — погодився Тадуй і раптом як обухом по голові: — А ти продай дочку!

— Та ти що? Дитя рідне?

— А навіщо воно тобі? Хто батько хоч знаєш? Отож-бо! Він собі, певне, п'є-гуляє, а тобі — клопіт лише: годуй, зодя-гай дівча... Ще вип'єш?

Випила, захмеліла. Зовсім легко стало. Силу відчула, і дрижаки перестали бити. А слова Тадуя облягали, обв'язували. А їй справді, навіщо їй донька? У чужих людей їй, може, краще буде, не доведеться думати про хліб гіркий щоден-ний. Тадуй говорив, говорив, говорив. Слова його, як і хміль, оглушали, і Деїця в'яло промовила, в глибині душі уже здав-шишь на умовляння:

— А кому потрібне воно, таке хирляве?

— Напевне ж, є такі люди... Випий ще!

Каламутним оком недовірливо огледіла Тадуя, помахала пальцем перед його носом:

— Жартуєш? Обманюєш бідну Деїцю, так? Ти — хитрий! — З глухим стуком зісковзнув лікоть зі стола, безвільно сми-нулася голова.

— Навіщо мені тебе обманювати? Що мені з того? — А паль-ци продовжують вибивати дріб по дереву.

Вилізло волосся з-під намітки. Упало пасмо на обличчя, як шрам. Деїця відкинулася назад.

— А що? Віддам, якщо її візьмуть добрі люди.

Сама взяла баклажку, вилила в кухоль усе до краплини.

Тадуй забрав з рук Деїці порожню баклажку і заховав:

- Знадобиться ще... Отже, домовилися?
- Скільки даси? Мало мені не треба.
- От оце вже розмова...

Накидані купою рівні камені біля неглибокої ніші у воротах. У кориті замішане на бичачій крові вапно. Бородатий муляр тримає на широкій долоні камінь і час від часу підкидає його, ніби перевіряє на вагу.

Трохи oddalіk юрмляться люди. Нерівний гомін над головами. Попереду півколом — дружинники. Наконечники довгих списів світяться, ловлять, дроблять сонячні промені і розсівають їх довкола.

Пресвітер Анастас уже обкадив ладаном ворота й окропив святою водою. Тепер він завмер нерухомий, чілко стискаючи хрест...

Тадуй вів за руку дівчинку років восьми. На ній біла сорочина. Віночок з васильків на русявій голівці. Дивиться ясно дитина на Тадуя, на Анастаса, на блакитне небо й зелені липи, на принишкливих людей.

Тадуй підвів дівчинку до ніші в стіні:

— Лізь туди, Нежданко.

Погладив м'якеньке волоссячко, прикрашене віночком.

— Яке волоссячко в тебе гарне... і віночок. На тобі, дитинко, яблучко рум'яненьке. З'їж, воно смачне.

Відкусила червоний бочок.

— Яке солодке! Спасибі, дядечку.

— Розумниця! А ось тобі лялька. Хочеш ляльку? Бачиш, яка вона гарна?

Задихнулася від щастя Неждана, запитала недовірливо:

— Це мені? — променилися ясні оченята. — У мене ніколи такої не було! Я сама собі їх робила... із соломи. — І тут в голосі дзвіночком задзвеніла тривога: — А вона назовсім моя?

— Назовсім, назовсім! Ну лізь, лізь, моя мила! — Тадуй легенько підштовхував дівча до ніші.

Нежданка бережно притиснула рученятами ляльку до грудей.

— Не штовхайся, дядечку. — І поцілуvala ляльку. — Вона мені буде дочкою. І я ніколи не буду її зобижати. Я голубити її

буду, годувати. Казки нестрашні розповідати буду. Платтячко їй гарне пошию, добре? Лиш кlapтичків барвистих у мене нема.

— Добрењко, гаразд, рідненька. Усе в тебе буде! — в голосі Тадуя дражливість. — Залазь скоренъко! Ось так... ніжками, ніжками. Розумничка яка дівчинка!

Нежданка зайшла в нішу.

— Це ми з тобою так граємося?

— Ато ж, граємося.

І тивун, обернувшись до муляра, прошипів:

— Зачинай!

Стоячи в неширокій ніші, Нежданка помітила матір, піднесла ляльку над головою:

— Матінко, подивися, яка в мене лялька красива! Така, як ти наче!

Деїця метляла п'яною головою, тупо й байдуже дивилася перед собою, не розуміючи затуманеним розумом, що відбувається. Навіщо привели її сюди з корчми? Їй хотілося подрімати, а не стояти тут.

— Зачинай!

Муляр глибоко зітхнув, перехрестився зашкарублими пучками, ляпнув вапном, поклав перший камінь. Зняв зайвину вапна залізною кельмою.

Нежданка не звертала на нього уваги, гладила ляльку. Лагідно шепотіла:

— Хороша моя... слухняна... донечка.

Тихенько гомоніли в натовпі.

— Ми ж у молитвах своїх її не забудемо.

— Краще одній загинути, ніж багатьом.

— Кому що судилося. Видно, їй так на роду написано.

— Вона — дитя чисте. Їй дорога одна — прямо в рай. А ми тут будемо біду свою бідувати.

— Звичай — не дурниця. Віднині стіна вічно стоятиме.

— Нема нічого вічного на землі.

— А шкодити вона після смерті не значе? Закладні мерці — злостиві.

— Живі ще злостивіші бувають.

— Куди там! Яка така в неї сила. Зла вона ще не знає, а отже, їй не завдасть нікому шкоди.

— Хіба що потерчам стане ночами турбувати. Причепли-
ві, чуєш, вони, потерчата. А так — нічого. Шкодити? Ні-і-і!

Говорили, а самі не вірили в слова свої, а сумніви наростиали.

Росли сумніви...

На перший камінь ліг другий; на другий — третій...

— Матінко, матінко, ку-ку.. А я тебе бачу, рідненька. Ку-ку! — весело щебетала й сміялася Нежданка, присівши навпочіпки.

У натовпі заголосили. Чоловіки відверталися й сякалися в рукави. Хтось закричав:

— Дитя ж воно невинне!

А стіна кам'яна росла.

— Матінко, а я бачу тебе. Ку-ку! Ку-ку! — тоненький голосочек безтурботно дзвенів, сміявся.

З-поза кам'яного муру уже визирали лише тоненька, переплетена червоною стрічкою кіска й віnochок із синіх вальськів.

Ще камінь... Ще...

Залишилося в'єсти останній камінь.

— Матінко, а я тебе більше не бачу. Зовсім не бачу! — І Нежданка раптом заплакала тоненько-тоненько: — Дядечку, миленький, залиш мені маленьку щілинку! Хоч манюсіньку-манюсіньку щілинку залиш, щоб я могла дивитися крізь неї!

— Не можу я більше! — раптом застогнав муляр і з ненавистю відкинув кельму. Сльози текли по його зморшкуватому обличчю. — Не можу-у-у! Що хочете зі мною робіть!.. Що я — скотина бездушна? Чи упир який? І я — жива людина, а не нав'я! — Старий муляр трясся: — Та нехай я вічно буду вороном кружляти над цими ось воротами, коли я ще хоч щось зроблю!

Муляр рвонувся, розштовхуючи людей, до Деїші, що стояла, мов дерев'яна. Зірвав з її голови хустку, із силою хльоснув по одутловому обличчю:

— Було б краще, якби ти, хвойдо, з оцим дитям пішла по дворах милостиню збирати. Су-у-учка-а!

Лиш тепер отямилася Деїша. Дійшов до неї страшний зміст того, що відбувалося. Охнула вона, закричала пронизливо:

— Донечко-о-о-о! — і впала обличчям донизу, загрібаючи руками пилоку. Та так і застигла назавжди.

Натовп розітнула Яра.

— Люди-и-и! Що ж ви робите, люди-и-и?! Де совість ваша? Де сором? Правда ваша де? Люди-и-и-и!!! — більше говорити не могла, кричала без слів і голими руками виривала із сирого вапна каміння.

Побачивши, якого повороту набуває справа, пресвітер Анастас поквапом відступив за спини дружинників. Клав на себе рятівне хресне знамення.

— Доки ж мовчати будете, городяни? — волав блідий від ненависті скоморох Потаня. — Доки наругу й глум терпіти будете? Доки?

— Доки?! — заревів натовп.

— Кінець терпінню нашему! — кричав Потаня.

— Кінець! Кінець!!! — грізно відгукнулося багатоголосе суворе відлуння.

Тадуй налаштувався тікати.

— Стій! — Потаня схопив переляканого тивуна за комір, струснув. — Куди??!

Тадуй мимрив щось незрозуміле, виправдовувався, благав і молився, тоненько просив змилосердитись і розмазував сльози.

Потаня штурхонув Тадуя в гушу натовпу й бридливо обтер долоню.

Страшно заволав тивун, але крик його одразу ж увірвався на високому зойку.

Ревів натовп, і моторошним був цей перепад від покірного тваринного мовчання до несамовитої люті.

Натовп покотився вулицями, перекидаючи паркани, заполонив майдани.

— Де Анастас? — летів над головами надривний крик Потані. — Де чорний піп? Утік, собака!

— До Десятинної! Там його дістанемо. Не втече!

Бігли, збиваючи одне одного, до кам'яної церкви.

Гудів над містом сполосливий дзвін.

— Бам-м! Бам-м! Бам-м! — гухкало било.

І тримтячу рукою заніс переляканий заколотом монахочевидець у літописну книгу:

«У цьому граді, за гріхи наші, відкрилося щонайхали-
віше й сліз гідне криваве дійство, бунтом від злій черні, куп-
ців та свавільних людей вчинене...»

— Бам-м! Бам-м! Бам-м!

Від мідного гулу пішла тривога по всьому Києву.

Сокири, кілки, каміння, обушки — все пішло в хід; для всього робота знайшлася. Збаламутилася дрібна чадь — піди зупини її, спробуй! Велике буйство охопило киян.

— Бий бояр і ляхів!

— Анастаса! Анастаса! Де чорний піп? Де-е-е?

Крик невгаваючий линув над Києвом.

Метушатися ошелешені галки над дахами.

Прибігли до церкви Святої Богородиці.

Вирвали ворота. Розтеклися по мармурових плитах храму. Від людського напливу похитнулися усі шість стовпів кам'яних, на яких трималося високе склепіння. Зривали ікони. Хрумтіли під ногами лампади. Блищали калюжі оливкової та конопляної лампадної олії.

Витягли на середину товстого диякона, котрий зачайвся був за вівтарем:

— Де Анастас?

— Нема його тут, — плакав басом диякон, повзав на колінах. — Помилуйте, браття, помилуйтс. У чому провина моя?

Частина людей, очолювана Потанею, кинулася геть із храму шукати Анастаса в боярських хоромах. І багато хто із знатних мужів у пошуку рятунку повтікали в дитинець.

— Жирно живуть бояри! — волали люди, викидаючи а вулицю боярське добро. Вітер підхоплював пух із розпоротих перин, і здійнялася біла завірюха посеред спекотного літа...

У церкві розметали все. Полетіли на підлогу жовтого пергаменту книги, срібне й золоте начиння, оклади з образів, коштовні, хитромудро прикрашені самоцвітами панагії, священні запинала, парчеві ризи. Попелом понесло ромейські дари, привезені ще Володимиром із пам'ятного походу на Корсунь.

— Круши-и!

І не було кому їм перешкоджати — дружина виїхала з Києва: Святополк разом з Болеславом розташовував ляхів по навколоишніх поселеннях на кормління.

Боярин Ратша, воїн мужній, зібрав навколо себе десятка півтора домочадців і рушив кіньми до Десятинної церкви, сподіваючись утихомирити бунтівників улесливими словами й щедрими обіцянками. І покладався боярин на милість Господню. Але немилосердними були знавісні люди.

У Ратшиних челядників полетіло каміння й дрючки, і воїни відкотилися. Ратша намагався оборонятися мечем, але, побачивши перед собою великий натовп бунтівників, хотів утекти, убив при цьому кількох нападників, але був вибитий із сідла, упав, і йому не дали більше піднятися, розтоптали.

У церкві налягли дружно плечима, видавили південні вівтарні ворота. Побачили там служку, який стояв на колінах і ревно хрестився. Звели на ноги, запитували:

— Де настоятель? Де Анастас? Хто тут є ще з чорноризців? Говори!

Щось нескладне белькотав служка, чекаючи загибелі.

Кинули його, а служка відповз убік і гаряче дякував Богові за чудесне спасіння.

Отець Єпіфаній, другий після Анастаса преосвящений у церкві, як тільки під важкими ударами затріщали ворота, швидко виголосив покаянну молитву, причастився святих таїн, віddав свою душу на волю Божу, і зійшов на хори, і там зачайвся, завмер, беззвучно шепчуши синіми губами молитви.

Бунтівники шастали у вівтарі, шукали під престолом.

— Ось двері, що ведуть нагору!

— Поглянь, замкнено!

— Де служка? Хай віддасть ключі від хорів!

— Та ну його! Самі впораємося.

Обухом збили замок. Жалібно дзенькнув засув.

Побігли крутими східцями. Якийсь хлопчина спіткнувся об щось велике й тепле.

— Тут він! Тут!

— Хто-о?

— Анастас, хто ж іще? Заховався, гад. Думав, не знайдемо! Дідька лисого!

— Єпіфаній я, люди добрі, Єпіфаній.

— Раніше були добрі, а тепер ми злі. І такими ви нас зробили, попи та бояри-шкуродери!

Стягли Єпіфанія сходами вниз.

— Допустіть хоч до образу Богородиці прикладтися! — благав Єпіфаній.

— Ще чого!

— Нехай прикладеться! Хіба нам шкода?

Сльозами обливав Єпіфаній ікону Пречистої Богоматері.

— Вистачить з тебе! Відмолився! Пізно тепер плакати!

За волосся потягли попа з церкви.

На паперті — яскраве світло в очі, синє небо. Єпіфанія хтось ударив у висок.

— Не бий тут, зачекай!

І запитували Єпіфанія:

— Добре тобі, попе?

І белькотав щось у відповідь Єпіфаній, але слів розібрati не можна було.

— Для вас, чорноризців, живі люди — нішо, прах. Смерть більше за життя пошановуєте. І для нас ви не люди більше. Полюбили смерть, так і йдіть до неї.

І лихословили люди, і велику хулу вивергали на Ісуса Христа та його прислужників...

Єпіфаній лежав на спині, ліва рука його стискалася й розтискалася. Якийсь купчик примірився й косо вдарив кілком...

І, ронячи слізы на пергамент, записав чернець:

«...Виволікши ж його, святого мученика Єпіфанія, сажнів десять чи більше того від воріт, знавісніли на служителя Христового і свого отця духовного, били смертно з наругою близько двох годин. Убивши, відступили трохи, поганячи язиками своїми повітря...»

Усю ніч клекотіло місто й гудів сполошний дзвін, але не міг заглушити криків, а на ранок прийшли у Київ Свято-полкові гридні й ляхи, і почалася розправа. Бунтівники дійшли до такого шаленства, що пощади ніхто не просив...

Потім Святополк довго сидів у порожній гридниці сам і дивився на свої руки...

Дивувався Болеслав: справляли язичницький обряд, а чернь на християн повстала. Ніколи не можна вгадати наперед вчинки натовпу...

Скомороху Потані вдалося уплав утекти за Дніпро. Він стояв по коліна у воді й дивився вбік мертвого, без вогнів міста.

— Так усе добре почалося, — зітхнув Потаня, — і так за-кінчилося. Нічого те! Заарано ще підсумок підбивати, Свято-полче! Заарано! Росте в народі ненависть. Велика ненависть визріває...

Бистронь увів Предславу в порожній покой, нахабно по-сміхнувся й вийшов.

Озирнулася довкола себе княжна — нікого. Чого ж так сполошно б'ється, рветься серце? І що все це означає? Навіщо її привели сюди? Предслава, знеможена, присіла на краєчок лави, вкритої ведмежою шкурою. За вікном згасав день. Сонце мигнуло багряним оком і щезло. Нечутно вповзла ніч, вляглась біля ніг і зачайлася. Ніхто не приходив. Може, забули про неї?

Грюкнули двері.

Предслава здригнулася, побачивши на порозі Болеслава.

Польський князь стояв і важко, незмігно дивився на неї, і було в його холодному погляді щось таке, що змусило Предславу затремтіти. І бридке тремтіння пробігло по всьому тілу.

Болеслав усім важким своїм тулубом ступнув до княжни. Зі скрипом охнула дошками підлога. Наблизився впритул, обмацав Предславу всю поглядом. Дихнув пивом, хрипко сказав:

— Ладна ти дівиця. — І повторив: — Ладна. Хороша з тебе дружина могла б вийти якомусь князеві.

Предслава виразно побачила червоні прожилки довкола бляклой райдужниці ока, волосату бородавку на жирній щоці, обвислу, погано поголену важку щелепу. Тремтіння посилилося.

— Пам'ятаєш, я сватав тебе? Ні ти, ні твій батько не хотіли мене. Напевне, рилом я не припав до душі таким знатним і славним особам, як ви. Що?

Болеслав стояв, широко розставивши ноги. Товстий живіт того підперезаний широким поясом.

— Образили ви мене. Дуже образили. Принизили не лише Болеслава, весь народ мій принизили, бо я князь і людям моїм володар.

Болеслав солодко потягнувся. Хруснули хребці.

— Не схотіла мене добром, візьму тебе силою. — І скинув на підлогу ведмежу шкуру.

— Ні... ні... ні-і-і!

У Предславиному крикові принижене благання про пощаду.

— Так, голубонько, так! — насмішкувато сказав Болеслав. — Не побажала поєднатися зі мною законним шлюбом, освяченим церквою, тепер поєднаєшся лише один раз як наложниця.

— Ні-і-і!

— А для русів це хай буде ганьбою й безчестям. Нехай знають, як уміє мститися Болеслав за образу!

Болеслав із силою вхопив правою рукою Предславу за волосся, відкинув назад і догори голову, вп'явся жадібно в м'які дівочі губи.

Рвонув комір Предславині сорочки. Оголилися повні груди.

Болеслав однією рукою міцно тримав за волосся задерту голову дівчини, а другою гладив груди, з насолодою прислушаючись до щесамовитого стукоту її серця, і солодко було йому.

Князеві почало перехоплювати подих. Запах свіжого дівочого тіла розбурхав його. Зірвав з Предслави одіж. Кинув її на підлогу і довго, до цілковитої знемоги глумився над молодим тілом, кусаючи його від насолоди... Потім тут же, на підлозі, повалився спати.

Предслава заповзла в куток і тихо стогнала.

Болеслав прокинувся, схопив чашу, що стояла на столі, жадібно випив, не відриваючи очей від згвалтованої ним діви.

— Іди до мене! — наказав.

— Ні-і-і!

— Я сказав: підійди до мене!

Підкорилася княжна, не в змозі опиратися владному окрикові. Підійшла, намагаючись прикриватися руками.

— Прибери руки! Бажаю бачити тебе всю!

— Не треба-а! — стогнала Предслава.

— Я що звелів?

Опустила безвільно руки й заглушила очі, щоб не бачити жирні щоки і хтиво тремтячі мокрі губи. Волі більше не було. Зломив Болеслав горду княжну, рабою покірливою зробив.

— Чоботи стягни!

Стягла.

— Руку цілуй володареві!

Поцілуvalа. Їй тепер усе одно — не залишилося ні честі, ні гордості, нічого не залишилося, лише тваринний страх, який з цього дня вже ніколи не полишить її, жити буде розчавлена жахом страшної ночі.

— Завжди покірливою такою будь, і тобі милість від мене буде... А зараз у постіль іди. Чекай, коли прийду до тебе.

Ляпнув ласково по щоці — раз, ще раз...

«Хроніка і діяння князів, або правителів польських», написана Галлом Анонімом (XI ст.):

«...О велике благородство й досконалість Болеслава, який у правосудді був неупереджений, який правив народом так справедливо, який повагу церкви і становище держави ставив понад усе! Усемогутній Господь нагородив короля Болеслава такою великою доблестю, могутністю і переможністю, яку побачив у ньому доброту й справедливість стосовно себе самого й людей...»

...Весело бенкетують родичі — польський і руський князі. Галас, гамір, як завжди це буває там, де збираються мужі на веселе частвуання.

Коли вже було випито немало, Болеслав наказав своєму стольникові Бистроню привести Предславу.

Святополк здивовано подивився на тестя. Це ще навіщо?

Болеслав жартував і не звертав уваги на здивування родича.

Тихо увійшла пригасла Предслава. Тендітні руки безвільно звисають долу.

— А ну налий-но мені, княжно, повну чашу, — наказав Болеслав і з викликом подивився на Святополка.

Ураз затих гамір, ніби грім раптовий ударив серед ясного дня.

І тут зрозумів усе Святополк. Кров відлила від обличчя. Скрготнули зуби, але стримав себе князь, лише побіліли суглоби пальців.

Предслава піднесла Болеславу чашу й по-собачому зазирала йому в очі.

Болеслав пригубив чашу, неквапом відставив убік і не-дбало махнув рукою:

— Іди собі, дівко.

Святополк відвернувся вбік, відчуваючи, що ще трохи і він вчинить щось жахливе; до судом у м'язах змусив себе стриматися, не дозволяючи тілу зметнутися в шаленстві, розуміючи, що це поховало б одразу все задумане ним. Він здогадувався, що Болеслав умисне підбивав його на якийсь необачний крок.

Спірк, переповнившись люттю, простогнав:

— Не можу більше. Зарубаю скотину!

— Сиди! — Святополк владно поклав руку на коліно мечника. — Сиди! Я терплю, і ти терпи. Настане час, за все порахуємося з Болеславом, а зараз чекати треба.

Болеслав підсміювався, тряс пузом, ніби нічого й не сталося. Хитро поглядали на русичів ляхи. Кривили роти, підморгували один одному, кивали головами.

— Нема більше сили терпіти цей глум! — гнівно витиснув із себе Спірк, поглядом обвів ляхів, що сміялися, зупинився на Бистроні й почав невідривно їсти його очима.

Болеславів стольник весело підливав мед своєму панові. Спритний і зухвалий, як біс, був улюбленицем польського князя. Широкий у плечах, гнучкий у попереку. Догідливий і меткий на слово.

«Верткий, гад, як вугор, — думав Спірк, шукаючи привід для сварки. — Не вхопиш його ніяк».

Стольник легко метався довкруж, догоджаючи своєму володареві, підганяв прислужників, указуючи їм, кого та як належиться пригощати, стежив за тим, щоб усім вистачало найдків і хмільного.

Пішли чаші по колу. Усе здавалося звичайним, але русичі пили мало. Усі відчували, що за бенкетним столом щось визріває, але що саме — ніхто не знав.

Спірк непомітно виставив ногу, і Бистронь з усього размаху спіткнувся об неї, ледве не впав, але підвів красиву голову і весело сказав:

— Вибач, ясновельможний пане, я зробив це ненаро ком.

Так само весело відповів йому Спірк:

— Бог простити! — I він, щоб остаточно розвіяти будь-які сумніви стосовно своїх намірів, хлюпнув з чаші в обличчя стольникові.

Бистронь не втерся, якось радісно облизав язиком мокрого вуса і сказав:

— Міцний мед київський, — i, все так же весело дивлячись на Спірка, додав: — Чи такі ж міцні й київські мужі у герці? Які дівки в Києві, ми вже добре знаємо.

Бистронь виразно кивнув убік Болеслава й підморгнув. Польський князь і його люди зайшлися зухвалим реготом.

— Які мужі в Києві, ти також скоро дізнаєшся сам. — Спірк устав із-за стола й підійшов упритул до польського стольника й прошепотів: — Це вам не дівок безчестити.

Бистронь озорнувся на Болеслава:

— Дозволиш, володарю?

Болеслав схвално кивнув, заохочуючи свого стольника:

— I то правда, досить мед-пиво хлептати без упину, киснути за столом. Час і кісточки розім'яти. Випробуй його відвагу в поєдинку, Бистроню. Дізнайся — чи такий же гострий меч русича, як його язик?

Спірк буркнув собі під ніс:

— Краще, ніж зичити мені зла, побажай собі добра, князю.

Болеслав перепитав:

— Що ти сказав, мечнику?

— Те, що здалося мені доречним, — з викликом повторив Спірк: — Щоб ти не бажав мені зла, а бажав би собі самому чогось доброго.

— Чого ж саме? — Болеслав почав пройматися гнівом.

Спірк сказав:

— Думай про майбутнє, князю. Гляди, як би чогось недоброго для тебе не сталося.

— Ти що таке мелеш? — різко осадив мечника Свято-полк. — Забув, з ким говориш?

— Це в нього, напевне, зі страху, — глумився Бистронь, любовно погладжуючи випущені вуса. — Коли ж бути двобою між нами? Я так зрозумів, що ти хочеш перевірити міцність моєї зброї.

— Хорошу справу негоже відкладати, — спокійно відповів Спірк. — Зараз і почнемо. У Бога недовго, а в нас ураз.

Усі висипали у двір. Розмітили місце для двобою, розвели бійців у різні боки.

Синіло небо. Щебетало птаство.

Спірк неквапом надяг шолом. Поправив на плечі кольчугу. Підкинув на руці списа, відчувши його надійну важкість. Довгий, уже оголений меч звисав на шкіряній петлі із зап'ястя, щоб легко було скористатися ним у разі потреби. У лівій руці затиснутий великий червоний щит.

. Бистронь так само був озброєний, лише щит у нього був з білим орлом.

Бійці приготувалися до двобою.

Святополк багато віддав би за те, щоб бути зараз на місці свого друга-мечника, та тільки неможливо це, не можна.

Болеслав дужо крикнув:

— Зачинай!

Спірк і Бистронь зірвалися з місця й побігли назустріч один одному.

Першим метнув списа лях. Спірк підскочив. Спис пролетів мимо й глибоко застряг в землі.

У свою чергу так само спрітно ухилився від летючої смерті й Бистронь. І всі зрозуміли, що зустрілися досвідчені ратники і двобій буде запеклий.

Суперники взялися за мечі й зблизилися на відстань витягнутої руки. Обережно, не дивлячись униз, мацали ногами землю, обходячи один одного.

Очі в очі.

Меч у меч.

Життя на життя.

— Бий першим! — не витримавши гнітючого вичікування, хрипко сказав Бистронь, легко прокресливши лінію в повітрі, наснаженому сонцем.

— Ні, бий ти! — видихнув Спірк, а сам дивився гостро й злостиво з-під насуплених брів, і погляд його не обіцяв ляхові нічого хорошого.

— Умовляти тобі мене довго не доведеться. Я не дівка, щоб мене умовляти, — усе так же весело, як і раніше, мовив Бистронь. — Раз ти мене так просиш!

Ніхто не встиг помітити, як Бистронь стрімко й невловимо спрямував свій меч прямо в обличчя Спіркові. Той ледве встиг відсахнутися, піdnяти ліву руку і, пом'якшуючи удар, відхилити щит на себе і вбік.

Відбивши удар, Спірк перейшов у наступ. Ненависть вела його руку, і більший блиск криші замигтів, засліплюючи Бистрона несподіваністю випадів. Столъник заледве встигав відбивати удари, але не відступав ні на крок.

Чулися схвальні вигуки співвітчизників обох вояків.

Невдовзі щити в обох були порубані й відкинуті через непотрібність. Кожен із поєдинників узяв меч в обидві руки, і кожен розумів, що настало вирішальна мить бою, коли повинен хтось із них упасти, а хтось перемогти.

Спірк уже в декількох місцях прорубав панцир супротивника, а сам ще жодного разу не був поранений. Бистронь став помітно здавати. Рубав наосліп, уже не стежачи за польотом меча. Глузлива усмішка вже корчилася на устах гримасою болю, а в очах зник колишній веселий блиск, його вже заступила тужлива приреченість, але Бистронь і не думав поступатися. Краще зі славою скласти голову, ніж втекти заради порятунку. Він перехопив зручніше шерехате руків'я меча і несподівано ударив зверху, вкладаючи в цей шалений удар весь залишок сил, розраховуючи таким чи-

ном переломити хід поєдинку і вирвати перемогу. Але хрюнув меч і переломився надвоє трохи нижче руків'я, як тоді у Болеслава біля київських воріт. Лезо меча відскочило від зустрічного металу, потрапило в щоку Спіркові й злегка поранило його. Сам же Бистронь утратив рівновагу й упав на землю до ніг Спірка.

Болеслав, побачивши безнадійне становище свого улюблена, прохрипів Спіркові:

— Пошади його! Я дам тобі стільки золота, скільки ти схочеш.

Але Спірк хижо вискалив зуби:

— За образу нашу нема милості! — і з розмаху вгородив меч глибоко в груди подоланого ворога і обернув його в рані.

Болеслав різко відвернувся й напівголосно промовив, і ті, хто стояв поряд з ним, почули:

— Якби я міг урятувати від смерті свого хороброго рицаря своїм багатством, я б цю зажерливу смерть задарував чим завгодно, щоб зберегти у воїнстві такого сміливця, яким був Бистронь...

ВІДОМШЕННЯ

Саксонці-найманці ходили по Києву й дивувалися красі й величі столиці русів, багатству її товарів, гамірним майданам і вулицям. Святополк нагородив німців за їхню службу великим багатством. Вони залишили Київ і, задоволені, виrushili dodomu, de захоплено розповідали потім про бачене ними в державі русів.

Дитмар, єпископ Мерзебурзький, приятель і співучень Бруно Кверфуртського, записав у свою «Хроніку» з їхніх слів:

«...У цьому місті Києві, яке є главою цієї держави, є понад чотириста церков, вісім торговищ, а народу незліченна кількість. Це місто відважно чинить опір печенігам та іншим ворогам...»

Болеслав ще до заколоту, викликаного будівельною жертвою, приходив у Десятинну церкву поклонятися мощам

четвертого єпископа римського Клементія, які вивіз великий князь Володимир Святославович з достопам'ятного корсунського походу. Болеслав довго розмовляв з настоятелем храму єпископом Анастасом, а той більш ніж охоче відповідав на всі запитання польського володаря, і про багато чого, прихованого для інших, дізнався Болеслав від велеречивого попа.

Церква Святої Богородиці поступово заліковувала ушкодження, завдані минулорічною лютовою пожежею. Штукартура на стінах ще відгонила свіжою сирістю, і запахів свіжотесаного дерева не міг заглушити навіть дим ладану з кадильниць й аромат білого прозорого воску.

Анастас ніби мимоходом шепнув Болеславу важливу новину, не відому ще Святополкові. Болеслав подумав, що єпископ саме та людина, котра може йому знадобитися. Король пріязно поляпав Анастаса по плечі й сказав, що ніхто ще з вірних людей не скаржився на його невдячність. І єпископ ще раз переконався, як це важливо — уміти вчасно догодити сильним світу цього, роблячи їм невеличкі послуги.

Звістка, передана Анастасом володареві ляхів, справді була важливою. Мова йшла про скорий приїзд до Києва архієпископа Охридської церкви Іоанна.

Рівно три роки тому візантійський василевс Василій здолав військо болгарського царя Самуїла. Чотирнадцять тисяч болгар, узятих у полон, були осліплені за наказом Василія, за що патерики нагородили його прізвищем Болгаробійця. Горде серце царя Самуїла не змогло витримати ганьби — біль і горе перервали його биття. І смерть царя стала початком падіння Болгарського царства.

Василій Болгаробійця зруйнував усі кріпості, увів у Болгарію свої війська й призначив у цю країну своїх василиків — управителів. І поглинула держава ромеїв болгарську державу.

Василій дійшов до Струмитці, де йому назустріч з іконаами і святыми корогвами вийшов патріарх Іоанн у супроводі багатьох священнослужителів. Іоанн склав до ніг василевса переможця листи Марії, вдови останнього болгарського царя, з викладом умов передачі Болгарського царства ромеям.

Так стала Болгарія окремим катепанатом Візантійської імперії зі столицею в місті Скопле.

Василевс урочисто оголосив христовул, яким Охридській церкві дарувалася видимість незалежності, але у її представника відбирався патріарший сан. Так опустився глава болгарської церкви ступенем нижче в ієпархії священнослужителів і став іменуватися відтепер не патріархом, а архієпископом, але помислів про повернення колишньої величини не полішив. Однак для того, щоб мрія стала дійсністю, Іоаннові необхідно було ще довести свою вірність Новому Римові.

Великий володар русів Володимир, хоча й прийняв хрещення, однак у питаннях церковних вважав за краще мати справу з більш поступливими болгарськими ієреями, ніж із грецькими ієпархами. Із близькомовної Болгарії ішли на Русь священні книги, і несли ці книги болгарські попи й монахи, яких Володимир брав під свою опіку і надавав своє покровительство. Так, завдяки передбачливості світлого князя, руська церква вислизнула з чіпких лап царгородського патріарха, що перебував під п'ятою василевса. А Охридська церква стала посередником між Царгородом і Києвом.

Дії руського архонта Володимира були розцінені в Константинополі як прояв дикої й незлагідної вдачі, одвічно притаманної варварам.

Візантійський царедворець й історик XI століття Михайло Пселл печалився з приводу неприязні русів щодо візантійської гегемонії:

«...Це варварське плем'я русів весь час нуртує злою й ненавистю й безперервно придумує то одне, то інше, вишукує приводу для війни з нами...»

Але Візантію не поліщала думка підім'яти під себе Русь. Головне ж для Василева було не спокохати передчасно Київ, а непомітно, терпляче, потихеньку, як досвідчений ловець, підвести слов'янську державу під руку імперії та царгородських патріархів. От чому Василій Болгаробійця і залишив примарну видимість незалежності Охридській церкві — потрібно було зберегти за всяку ціну міжні церковні зв'язки між

північними варварами й болгарською церквою. Угоду Василія з главою Охриди було укладено в місяці березолі. Про що вони говорили між собою, ніхто не знав, але на початку осені Іоанн опинився вже в Києві для того, щоб сприяти, за його словами, зміщенню віри Христової в часи великої усобиці, що нещадно обпала Руську землю.

Розважливий Анастас з тривогою споглядав урочисту зустріч, влаштовану князями архієпископу Іоаннові. Він ясно розумів, що прибуття такого високого церковного ієарха похитне його, єпископа, вплив, і не бути йому, Анастасу, в колишній славі, тому що властиво людям швидко забувати минулі заслуги інших, вимагають вони нових подвигів і звершень. А на подвіжництво в єпископа не залишилося ні сили, ні бажання, і почував він себе висохлою смоквою, яка не радує ока благоліпністю, плоди якої гіркі, як полин-трава. І не міг він уже пасти Господа Христу овець його з колишньою наполегливістю.

Іоанн, архієпископ Охридський, високий, дуже ставний старець з ясними очима праведника. Старанно розчесані красиві білі пасма волосся, що спадали з-під високого клобука. Випещена довга борода. Тонкі доглянуті пальці з підстриженими рівними нігтями.

Чорне з білим.

Низьким, переливчастим, обволікаючим голосом Іоанн сказав, що прибув до Києва, щоб донести до християн по-клік апостольської труби, тож хай гримить євангельський грім по всіх містах і освячується повітря в Русі фіміамом Господові.

Болеслав смиренно вислухав солодку промову, поцілував унизану перснями тонку руку архієпископа й сказав:

— Святий отче, ти своєчасно прибув до цього міста. Скаламучені тут джерела чистої віри, не вгомоняється диявол, гордіня паморочить голови людей, і не скоряються язичники. І я, смиренний слуга Господа, і великий князь Святополк безмірно раді бачити тебе перед своїми очима. Велике щастя для нас обох отримати благословення з твоєї руки.

Іоанн спантеличено й насторожено поглядав на цього латинянина, який зумів скористатися смutoю й міцно при-

брав до рук руського володаря, і той стойть зараз мовчки й у всьому згоджується з Болеславом і не сміє кроку ступити самостійно без відома ляха. І думав архієпископ, куди ж' усетаки хилить цей, судячи з усього, розумний і лукавий правитель, який кланяється з таким улесливим і покірливим виглядом, що кожної миті можна чекати від нього якоїсь підлости. Архієпископ пошулився. А Болеслав, із задоволенням відзначивши помітну розгубленість Іоанна, незворушно продовжив:

— Ти, святий отче, зволив спуститися до нас, подібно до ангела небесного, з пальмовою гілкою в руках і розкрив істинно Христову любов до миру. І ми разом з великим князем Святополком повинні сказати тобі, що давно прагнемо довгожданого миру, і нам остогидла війна, і готові ми вклести меч у піхви. Але не на нас лежить провина за продовження кривавої усобиці, а на Ярославові, котрий, будучи охоплений честолюбством, зневажив закони і відмовляється визнати над собою владу старшого брата.

Святополк на знак схвалення сказаного кивнув головою, а Болеслав, перехрестившись по-православному, як відзначив собі архієпископ, а не католицькому звичаю, промовив:

— Ярослав не лише не підкорився своєму братові, але, як тобі, святий отче, добре відомо, обманом і зрадництвом оволодів київським столом і навіть осквернив узи кровного родства — забрав у полон жону великого князя, а мою дочку і завіз її від чоловіка далеко на північ. Але Бог справедливий і кожному віддає по справах його: і ось Ярослав розгромлений і, gnаний своєю совістю та нашими воїнами, утік у Новгород, а Святополк по праву повернув собі дідівський і батьківський престол.

Архієпископ Іоанн наморщив чисте чоло в болісному роздумі. Він ніяк не міг утямити, чого ж хоче від нього ця небезпечна людина, яка сповідується за католицьким обрядом, а хреститься як православний.

Болеслав же перейшов до головного:

— Як ми просвітилися твоєю мудрістю, отче Іоанне, так тепер ти мусиш відкрити очі Ярославові на неправедність його вчинків і гріховність діянь. І ми уклінно просимо тебе,

патріарха Охридського, — Болеслав спритно вставив колишній титул Іоанна, і тому це явно припало до вподоби, — ми просимо тебе, щоб вирушив ти до Ярослава, і напоумив його, і передав йому, що ми не злопам'ятні і що прощає йому Святополк і залишає при колишній владі й володіннях, якщо Ярослав погодиться виплачувати Києву колишню данину, як платив Володимирові. Ні, він буде сплачувати навіть меншу данину: не дві тисячі гривень срібла, як раніше, а півтори. Крім того, він повинен визнати зверхництво старшого брата і повернути мені доньку, а чоловікові дружину. Ми ж зі свого боку без зволікань відпровадимо Ярославові його сестер і полонених нами вельмож. І ми вважаємо, що все це — справедливо. І якщо все буде так, як ми пропонуємо, знову постане в землі Руській щира любов і міцний мир між нами.

Архієпископ Охридський зрозумів, що від нього ненав'язливо позбуваються і намагаються спровадити якомога далі від Києва. Іоанн не міг відмовитися від цієї пропозиції з багатьох причин, і передусім тому, що в разі відмови йому довелося б поставити хрест на можливості втручання в руські справи, а це, у свою чергу, викликало б невдоволення в Царгороді, що не могло б не позначитися на становищі Охридської церкви і його самого. Крім того, смута серед таврискіфів, як називали русів у Візантії, тривала далі, і неясно було, яка зі сторін вийде з неї переможцем. Тому було не зайвим і справді самому поїхати до Новгорода, щоб пізнати близче Ярослава, визначити, які сили він має і чи слід його сприймати всерйоз. І цей лукавий поляк говорить, як православний... А раптом удастся відвернути його від римського хибного віровчення? А чому б і ні? Адже ж зумів Адальберт перетягти угорського короля Стефана з православ'я у католицтво. То чому ж не можна зробити навпаки: осоромити католиків і допомогти Болеславу Польському піznати переваги чистої православної віри? Здається, Болеслав не дуже дорожить доктринами латинської віри і за сприятливих обставин, якщо він відчує більшу вигоду для себе, з легкістю може звернутися до православ'я. Або, — тут Іоанна обпекла несподівана думка, — або попалить усі святі церкви, стратити чорноризців і повернеться до язичництва! Від такої лю-

дини, як Болеслав, можна чекати чого завгодно, непередбачуваний він.

І архієпископ Охридський дав згоду на поїздку до Новгорода. Додавши, що вважає її богоугодною і мирорятівною справою.

— Ми захоплені твоєю мудрістю, — сказав Болеслав. — І сподіваємося, що поїздка твоя принесе велику користь християнській вірі і всім християнам.

Болеслав і Святополк провели архієпископа Іоанна з великими почестями, і той, цілком задоволений собою, зійшов на корабель. Ударили об воду весла, і судно повільно попливло проти течії...

Болеслав задоволено потер долоні:

— Випровадили старого дурня до Ярослава. Хай тепер піп набридає твоєму братові своїми нікому не потрібними проповідями, а нам тепер нема часу: є справи важливіші, ніж каятися, поклони бити та покладатися на милість Божу. Ярослав уперто намагається змовитися з імператором німців проти нас. Якщо йому це вдасться, то вони нас візьмуть у кліщі з двох боків. Союз мій з Генріхом нетривкий: якщо станеться яка невдача, імператор без коливань ударить у спину. Треба скріпити наш із ним союз чимось вагомим. Але що може бути вірнішим за золото, яке само по собі є найнадійнішим засобом для підтримання вірності в любові й дружбі? Що? Я вже послав саксонців до імператора з великими дарунками, Генріх буде задоволений.

Святополка пересмікнуло:

— Чому ж ти не сповістив мені про це? Чи мені вже й знати не можна, що тут діється моїм іменем?

Болеслав заусміхався:

— Та я просто не хотів тебе турбувати по дрібницях. Хіба мало в тебе своїх турбот, щоб додавати ще й мої?

— Приязнь з німцями — це не лише твоя турбота, — сердито заперечив Святополк.

— Не бери до серця дріб'язку! — безтурботно махнув рукою Болеслав. — Забудь! Я, справді, не хотів тебе тривожити, і не було в цьому ніякого таємного наміру, повір. — Обійняв Святополка за плече, повів за собою в гридницю: — Як ся-

демо ми зараз з тобою бенкет бенкетувати — го-го-го! — мед-пиво пити. Усі клопоти геть! Веселися серце слов'янське!

Похмурий сидів на бенкеті Святополк, і недобрі думи роїлися в нього в голові. А Болеслав присъорбував з чаші і був безтурботний з виду, лише сірі уважні очі шастали допитливо в усі боки, час від часу затримуючись на Святополкові.

Після бенкетування Болеслав не ліг, як звичайно, почивати, а прикладав до себе Анастаса Й довго розпитував про те, що він знає про василевса Василія Болгаробійця, про його вдачу і звички. Корсунянин добросовісно розповів про все, що йому було відомо, а сам собі думав, навіщо ці відомості знадобилися польському князеві?

Вислухавши єпископа, Болеслав відпровадив його легким поруком руки, позіхнув і пішов до опочивальні, де ціпеніла Предслава в очікуванні грубих любощів свого пана, таких тривалих і обтяжливих, що ранок приходив ніби через тисячу стидких життів...

І знову той клятий сон. Дерево... сокира... залізні птахи... багатоокі звірі... кров... кров...

Кров!

— Не можу більше. Не мо-ожу!

Святополк зірвався з постелі. Він тепер знов, що треба робити. Рішення прийшло не одразу, воно накопичувалося в ньому, як накопичується волога в хмарі, щоб ринути, коли настане час, шаленою зливою з громом і блискавками. Образа, приниження, ганьба нашаровувалися не серці, породжували великий біль, і не було в нього більше сили терпіти його.

Учора його люди напали на посольство, яке відрядив без його відома Болеслав, і перехопили лист до візантійського василевса, в якому польський князь говорив від імені всієї Русі, а його, Святополка, ніби й не було на світі.

Святополк остаточно переконався, що Болеслав переступив ту межу, якої він мав остерігатися, бо зазіхнув лях на виключне право руського великого князя вступати в перемовини з іншими державами. І говорив Болеслав так, ніби це він, а не Святополк сидить на золотому столі київському і володіє всією державою Руською. «Що ж ти дивуєшся? Хі-

ба тобі ніколи не спадало на думку, що саме до цієї мети йде Болеслав, відсугаючи тебе вбік? І виходить, що, проливаючи кров братів, ти, Святополку, лише розчищав шлях Болеславу». Лист тестя до володаря ромеїв розвіяв останні сумніви. Це був виклик. Багато що міг стерпіти Святополк, навіть зганьблення рідної сестри, та тільки не зазіхання на свою владу: надто дорогою ціною дісталася вона Йому.

Усьому є межа. Настав кінець довгому терпінню Святополка. Він ще підведеться, розправить плечі. Він знову стане турботливим і люблячим батьком народові своєму. Він стане на шлях правди, і ніхто — чуєте ви? — ніхто й ніколи більше не змусить його звернути з цього шляху. Він усім доведе, що, незважаючи на помилки, обумовлені його злощасною долею, залишився вірним своїм юнацьким мріям про возвеличення імені русичів. І ніхто більше не зможе дорікнути йому за віроломство чи зрадництво. Він змусить людей забути те зло, яке вчинив їм. Він ще не старий. Як багато доброго він ще встигне, зуміє зробити!

Спокійно! Спокійно! Спочатку розсудливо зваж усі обставини. Ти ж пам'ятаєш, скільки непростимих помилок і промашок зроблено тобою через нестерпну пристрасть до владарювання? Тепер все буде по-іншому. Він обміркує кожний свій крок, і віднині кожне його рішення буде стаєнно виважене на терезах совісті, перш ніж стати вчинком. І не треба буде більше соромитися самого себе. І тоді Святополк зможе прямо дивитися в очі світові, тому що помисли й руки його будуть чисті. Тож хай буде так!..

Уранці, коли прийшов Спірк, Святополк підвів стомлену голову й коротко кинув:

— Скільки є ляхів по містах, бийте їх!

З великим полегшенням видихнув мечник:

— Давно пора! Знемоглися люди під польським гнобленням, нарікають на тебе за те, що привів у Київ чужинців. Земля вже горить у ляхів під ногами. Смерди із сокирами та косами по всій волості на панів підіймаються. Ще трохи — і запалає земля, і пожере полум'я неправих і правих. На часі твоє рішення, світлий князю.

Святополк продовжив:

— У церквах нехай попи народ будять. По торжищах треба народ підіймати.

— Ударимо несподівано! Як сіткою, накриємо ляхів нашою помстою, щоб жоден не втік. А попи, хіба вони тут поміч? Не треба чорноризців!

— Великого впливу попи набули, не можна з ними не рахуватися.

— А що робити з жирним кабанюкою? — у голосі Спірка клекотіла погроза.

— Болеслава поки що не чіпати. Він міцно, наче ведміль в барлозі, засів у дитинці, важко буде його звідти викурити. Почекаємо. Поки сам звідти не вилізе. А спочатку підрубаємо йому коріння. По частинах битимемо ляхів. І нині це буде зробити зручно: розпорощені вони по містах і селах на покорм, жеруть і п'ють досхочу й біди над собою не відчувають. Тут на них і вдаримо! Знекровимо військо Болеславове, а там і його черга настане.

— Як скажеш! — погодився Спірк. — Тобі видніше, світлий князю... Так я пішов?

— Іди! Розішли вірних людей по навколишніх поселеннях. Там повинні дізнатися про мою волю.

— Чого там! Та я сам піду!

— Ти залишишся, можеш знадобитися мені тут, у Києві. Не турбуйся — твоє від тебе нікуди не втече...

Розтривожили вулик. Роєм вилетіли бджоли. Не все мед, є й жало...

Болеслав ще раз зміряв поглядом Анастаса:

— Гляди, попе, якщо збрехав. Гляди-и!

— Істинний хрест, правду речу: Святополк наказав перебити всіх поляків, котрі розселені на покорм по містечках.

— Якщо сказав правду, — Болеслав почухав колюче підборіддя, — багато хорошого від мене матимеш. Не одного вже я з вашої чорної братії у святі вивів. Ну тобі до святого далеко. Рилом ти у святі не вдався. Інше тобі дам. Як буду вивозити скарбницю з Києва, тебе настановлю наглядати за нею. Та й тобі це буде набагато миліше. Що? Чи й тобі святість потрібна й терновий вінок, як Бруно й Рейнберну?

«От і знайшов я нового господаря, — полегшено подумав єпископ. — До ладу все як склалося». І сумніви не терзали його: чи не все одно, кому служити? Православ'я грецьке? Латинська віра? Нехай Господь сам розбирається в цьому.

Уголос же Анастас сказав:

— Коли будеш багатство вивозити, візьми з собою, володарю, і дочок Володимирових, не забудь і бояр київських: кого — я сам тобі покажу. Тоді як не Святополка, то Ярослава примусиш себе слухатися, це вже, як Бог свят, точно.

Болеслав слухав його упіввуха:

— Я знаю, що мені робити. Я все знаю сам. Ну й зятьок, ну й молодчага! Ох і відплатив мені за мою поміч! Тільки він ще шмаркач супроти мене. Та я, як по воді, усі думки його знов, і, поки він переживав і сумнівався, що правильно, а що неправильно, де правда, а де кривда, — у мене вже все було напоготові. Аякже! Без цього не можна. І люди мої зуміють дати йому відсіч. Ну піду я з Києва, що ж він, сердечний, сам буде робити? Раніше проти нього, дурня, лише Ярослав був, а нічі якщо не весь народ, то вельми багато хто повстане. Та він і місяця спокоєм не потішиться після моого відходу! Місяця! Що? У кого тоді допомоги шукати буде? До дикого печеніга Джигалі на поклон піде? Нехай іде! Тоді й останні з його народу відвернуться від такого князя...

До міських воріт тихо під'їджали якісь вершники.

— Хто? — владно й насторожено запитували стражники й погрозливо нахиляли списи.

— По слову Святополковому і в його справі — відповідали вершники.

— І носить їх ночами нечиста сила! — буркотіли стражники, знімаючи прибрамний ланцюг і відсугаючи важкі засуви.

Вийшовши з міста, вершники погнали коней. Коні грудьми рвали вологу ніч і помчали в різні боки...

Польські дружинники, розташовані по поселеннях на прокорм, геть забули про Болеславові застереження бути пильними й тримати завжди зброю напоготові. Бездіяльність заколисує. Рицарям сито і тепло, їжі, питва, молодиць і дівок вистачало. Чого ще від цього життя потрібно таким молодцям, для котрих є лише теперішнє, а яким буде майбутнє, про те краще й не думати. Що там Болеслав говорив про небезпеку? Від кого та небезпека могла прийти? Пся крев! Гуляй, панове!

Гуляли шумно й весело...

Серед ночі в покої нечутно увійшли мужики.

Здавлені скрики — і все!

Багатьох польських рицарів перебили тієї ночі.

— Досить! Попанували! Відгуляли своє пани! — говорили похмурі смерди. — Нині ж нам утіха. Тепер ми погуляємо:

Небагатьом ляхам удалося втекти у Київ до Болеслава...

Певний час польський князь робив вигляд, що йому не відомо про вчинені погроми: знати нічого не знаю! А в самого жирні щоки обвисли, лицем змарнів, пожух Болеслав.

Київ жив дивним подвійним життям. Удень усе начеб покірливо, лише погляди спідлоба, а в тих поглядах не ненависть, а впертість і байдужість. Небезпечні погляди, ох небезпечні! Під вечір, ще сонце не встигло впасти за край землі, ляхи зачиняли ворота дитинця й розставляли на високих, з міцних колод пильну, невсипушу варту.

Зовні у стосунках між Болеславом і Святополком нічого не змінилося. Як завжди, галасливий був Болеслав, гоготав і ляпав себе по товстих стегнах:

— До чого ж я люблю тебе, зятику дорогенький! Нікого в мене нема близчого, ніж ти!

Святополк, як завше, був небагатослівним, нічим не виказував своїх думок, але обличчям також злегка осунувся.

На бенкетах князі, як і раніше, проголошували здравиці. Але бенкети збиралися все рідше.

Одного разу, випивши надміру багато старого духмяного меду, Болеслав підняв повну чашу і, дещо заплітаючись язиком, промовив:

— Давай вип'ємо за ненависть, Святополку. За любов ми вже не раз пили. А ненависть така ж свята, як і любов. А можливо, ще й більше, бо ненавистю світ живе. Брат брата ненавидить. Холоп — пана. Пан — холопа. Безпомічні й нещасні всі люди — звідси й ненависть. Усі, всі одне одного ненавидять, тому що всі хочуть жерти. От і пожирають одне одного... А перемагає той, хто вміє ненавидіти дужче. — І, похитуючись, Болеслав обійняв Святополка: — А ти, світлий князю, умієш ненавидіти? До кінця, до рештку?

Дивлячись просто в очі Болеславу, Святополк відповів твердо:

— Так, умію.

— Он як?! — протяг Болеслав. — Випиймо ж за святу ненависть, Святополку, а попи хай розповідають нам байки про всезагальну любов!

Дзвінко зімкнулися краї чаш. Перехлюпнувся мед із Святополкової чашу в тестеву.

Болеслав сказав:

— Якщо в тобі стільки ж ненависті, скільки меду в чаші, не хотів би я опинитися на місці твоїх ворогів

— Ти можеш бути впевнений, ненависті в мені ще більше, — відповів Святополк.

При цьому Святополк подумав, що скоро з таким же дзенькотом зімкнутися їхні мечі.

Болеслав, ніби вгадавши його думки, запитав:

— Що ти скажеш про насильства, які чиняться над моїми людьми у твоїх володіннях? Чернь голову підняла, пора б її приборкати! Як гадаєш, світлий князю?

— Ти ж знаєш, як важко буває уговорити збунтовану чернь, — спокійно відповів Святополк. — Однаке, я гадаю, твоїй воїни багато в чому самі винні. Надто вже, я чув, велику наругу вони людям чинили. Ну, а ненависть, якщо продовжити твою здравицю, Болеславе, завжди породжує ненависть, чи не так?

— Ох, і хитрий ти, зятику, — примружився Болеслав й помахав товстим пальцем. — Здається мені, що ти не те говориш, приховуєш щось від мене. Що?

— Нема чого мені від тебе приховувати.

— Добре, якщо так...

Наступного дня Святополк сказав Болеславу, що вирушає у волость, щоб на місці дізнатися, що там відбувається і чи велика небезпека, як про те говорять поляки, котрі прибігли в Київ, адже у страху очі великі, і не завжди можна вірити переляканим.

— Іль, синку, довідайся, що там і як. Може, й справді щось не так розказали мої рицарі, а ти розберися. А я постаречому буду чекати твого повернення, може, й проясниться щось...

Тричі поцілувалися на прощання.

Святополк разом зі Спірком залишили Київ...

Болеслав квапливо зібрав раду з дванадцяти найзначніших своїх мужів і сказав:

— Не лякайтесь — ми в пастці! Багато воїнів наших загинули чи втекли. Тих, що залишилися й вірні, лише жменя. Нема потреби довго переконувати хоробрих і випробуваних у битвах мужів, але хочу сказати вам, що настав час виявити силу нашого тіла й мужність духу. Адже яка користь від стількох перемог, здобутих нами, чи яка користь від того, що ми підкорили таку державу й відібрали такі велики багатства інших, якщо тепер ми, розбиті випадково, втратимо набуте й власне майно? Про життя не кажу, воно нічого не коштує чи коштує надто дорого. Але я покладаюся на милосердя Бога і на вашу випробувану мужність, бо якщо ви стійко протистоятимете недругам нашим у випробуваннях, якщо ви, як зазвичай, хоробро нападете, якщо ви згадаєте всі свої запевнення й обіцянки, дані мені під час розподілу

здобичі і під час спільніх бенкетів, то ви сьогодні хоробро продовжите великі справи, щоб похід наш як розпочався переможною славою, так нею і завершився. Якщо ж ви, чому я не вірю, будете подолані, то ви, ясновельможні, і сини ваші станете рабами русів і на додачу до того ганебно зазнаєте кари за образи, завдані вами.

Усі рицарі як один відповіли, брязкаючи зброєю, що вони вважають за краще повернутися додому зі славою, ніж із соромом.

Тоді Болеслав сказав:

— Якщо будете хоробрі й вірні, то повернетесь і в славі, і в золоті. Усе буде залежати від вас.

— А як бути з тими нашими вояками, які перебувають зараз поза межами Києва? — невпевнено запитав хтось.

— Нехай вибираються з ями самі як зуміють. Я — не Господь Бог і нічим допомогти їм не можу.

І Болеслав, тут же забувши про зраджених ним воїнів, гукнув:

— Анастас!

— Я тут, володарю, — низько схилився єпископ.

Рицарі спантelично перезирнулися.

— Чи все ти зробив, як я наказав?

— Так, володарю, — відповів Анастас. — Скарбниця повантажена на вози. Челядь лише чекає твого наказу.

— Гаразд! — І князь звернувся знову до рицарів: — Ми всі повинні стати єдиним стиснутим кулаком. Ось так! — Болеслав підняв над головою руку в залізній рукавиці. — І якомога швидше ми повинні рухатися на захід. У швидкості — порятунок. Ніякої сваволі в дорозі я не потерплю. За невиконання моїх наказів, хоч би якими вони були, тому, хто завинив, одна кара — зашморг. Вам усе ясно, ясновельможні?

— Нам усе ясно, володарю. Наказуй, — відповіли рицарі.

— Сідлайте ж коней!..

«Повість минулих літ»:

«...Болеслав утік із Києва, узявши майно, і бояр Ярославовичі, і дві сестри його [Предславу та Премиславу], а Анастаса, попа десятинного, він приставив до майна, бо той увійшов у

довіру лестощами, і безліч людей він повів із собою. І городи Червенські зайняв собі. І повернувся він у землю свою...»

Анастас трясся в обозі, закутаний у лисячу шубу. Єпископ задоволено посміхався: от і знайшов він собі нового пана.

Похитувались на вибінах тяжкі вози. Стогнали полонені -ники-кияни, котрих гнали на чужину, де доведеться їм за-знати великоого приниження в рабстві.

Тихо плакала Предслава, прощаючись із дніпровськими кручами. Попереду на неї чекала ще більша неслава. І не було такого бога, котрий би порятував її і оберіг від зла.

— Брати мої! Брати! Що ж ви зрадили мене?..

Ясноокий отрок Мойсей Угрин, рідний брат Георгія, убієнного разом із князем Борисом, намагався втішити княжну ласкавим, незлобивим словом і скорбів душою, дивлячись на приниження дочки князя Володимира, але нічим не міг їй допомогти.

Мимо проторохкотів візок, що на ньому розлігся Анастас Корсунянин, котрого ще донедавна Мойсей називав своїм святым учителем.

Мойсей побіг слідом, простягаючи вперед тонкі руки. Анастас упізняв отрока і ласково запитав:

— Чого ти хочеш, Мойсею?

Отрок видихнув лише чотири коротких слова:

— Ти не знаєш Бога.

Анастас підвівся на лікті.

— Що ти таке речеш? І ти це говориш мені, своєму духовному отцеві?

— Ти все брехав. Нема для тебе Бога, — вперто повторював Мойсей, і кожне його слово було як плювок в обличчя пресвітера. — Анастасе, твій справжній Бог — ось в оцих скринях, берегти які довірив тобі кривавий Болеслав.

Анастас зіщулився й огледівся довкруж себе, помітив щитника з довгим щитом і наказав йому іменем польського князя:

— Зв'яжи цього біснуватого, щоб не було від нього нікому чогось лихого.

Мойсей борсався в руках стражника й повторював одне й те саме:

— Ти не знаєш Бога, Анастасе! Ти не знаєш Бога!
І так він кричав, поки йому не заткнула рота кляпом.
А Предслава голосила в обозі:
— Брати мої, що ж ви полишили мене?..

ВИХІД

— Аралго померла, — просто сказав Джигалі. І очі його були порожніми, як викошене поле.

Святополк спочатку не зрозумів змісту слів печеніга і продовжував посміхатися. Тоді Джигалі повторив:

— Померла Аралго.

Усі ці роки, заглиблений сам у себе, як у поруб, Святополк не думав про печеніжку, і зелений камінь — дарунок на гірку пам'ять — давно не обпікав його, а зараз дивне відчуття туги раптом виловнило його груди.

— Як? Не може бути! — лише Й видушив із себе князь.

— Усі ми смертні, — відповів печеніг, дивлячись повз Святополка. — Вона легко померла. Увечері звеліла принести їй вишневу хустку, яку вона ніколи не виймала на людях. Аралго схилилася обличчям у хустку і так надовго затихла. Ми всі вийшли, щоб не заважати їй. Коли повернулися — вона була вже мертвою. Їй було легко помирати. У смерті вона посміхалася.

На мить у душу Святополкові зазирнули довгі, зеленіші від тирлич-трави очі печеніжки. І не було в них ненависті й докору. Святополк здригнувся:

— Дай Бог і нам такої легкої кончини!

— Дай Бог! — погодився печеніг і підвівся.

— Як її син? — зупинив Святополк печеніга запитанням.

Джигалі криво осміхнувся:

— Синьоокий Сокіл виріс гідним воїном. Ним будуть пишатися люди нашого племені. І його будуть боятися вороги, він не посorомить печенігів. І не раз його ім'я проклянутъ люди, що живуть за стінами міст. Сокіл ненавидить осілих, вони бридкі йому.

Святополк перевів погляд на вогняно-рудого жеребця, котрий тремтів від нетерпіння під печенізьким сідлом. Джигалі

галі заспокоював його легким поляпуванням по розумній морді. Знову збурилася зотліла минувшина, і Святополк дещо тремким голосом запитав, заздалегідь знаючи, що цього не може бути:

— Джигалі, невже це твій Алгару?

Печеніг здивовано подивився на Святополка, очі його звузилися, він відвернувся й злостиво відповів:

— Алгару давно немає. Доші облизали його білі кости. Короткий, як наша юність, вік бойового коня. Не можна повернути тих, хто відійшов у пітьму. Ні, це не Алгару, — повторив Джигалі. — Такий кінь, як Алгару, народжується в степу раз на тисячу років. Але це, — печеніг любовно поплескав вогняно-рудого жеребця по холці, і той у відповідь лагідно заіржав, — це його кров, хоча йому й далеко до моого Алгару.

Нічого більш не сказав Джигалі. Скочив у сідло, легко торкнув п'ятами жеребця й поскакав уперед.

Святополк провів його довгим поглядом, і горло перехопив забутій і, здавалося, давно загоєний біль. Чому? Князь сильно потер шорсткою долонею кругий лоб, проганяючи спогади, що так недоречно облягли його. Минулого нема. Нема! Є лише теперішнє. А чи буде майбутнє?

Довкола Святополка гуло юрмище різномовних вояків, але він залишався самотній, один, як у пустелі.

Коні пили воду, форкали, обтрушувалися, підносячи до гори вузькі, запінені морди й радісно іржали, втамувавши спрагу. Холодні краплі скочувалися вниз, барвисто мінявшись у сонячних променях, і падали в тиху воду.

Річка Альта дрімотно струменіла між пологими берегами, порослими густою осокою і шумливим очеретом. Над жовтими купавками, над густим зеленим листям, над переплетеними водоростями тріскотіли прозорими крилами бабки, низько шугали стрижі. Інколи спліскувала вода — і на мить викидався широкий срібний бік рибини. Розбігалися широкі кола, дробилися об зелені стебла, потім брижі зникали, і знову гладеньким склом лежало річкове плесо у звичайній ранковій дрімоті...

Року 6527 від створення світу прийшов сюди, до Альти, де колись був убитий князь Борис, Святополк з печенігами при силі грізній і великий. І Ярослав, брат його, зібрав чи-сленне воїнство і вийшов супроти нього.

Ярослав став на місце, де вбили Бориса, і, здійнявши руки до неба, так, щоб усі воїни добре його бачили, голосно мовив:

— Кров брата моого гукає до тебе, владико небесний! Ві-домсти за кров праведника, як відомстив ти за кров смирен-ного Авеля, наклавши на Каїна тяжку покуту; так наклади й на Святополка.

Ярослав опустився на коліна, схилив голову й довго молився, беззвучно ворушачи губами, і люди бачили, яке бліде в нього обличчя і як дрібно тримтять руки, коли він складав пальці, щоб перехреститися.

Помолившись, Ярослав струснув головою, ніби відкидаючи від себе рештки сумнівів і вагань, різко підхопився на ноги і, накульгуючи дужче, ніж зазвичай, швидко побіг вздовж лав воїнів, які стояли в мовчазному очікуванні. Воїни чекали, що ще скаже їм князь. Ярослав кричав, і крик його розкочувався далеко навкруги, і навіть Святополк міг чути ці слова. Ярослав закликав на поміч усіх убитих і погублених, і в першу чергу Бориса й Гліба.

— Брати мої! Хоч і відійшли ви духом звідси і перебуваєте поза справами людськими, але молитвою допоможіть мені проти ворога цього, проти вбивці й гордівника — Святополка!

І військо підхопило заклик свого проводиря. Правда була на боці Ярослава, стародавня правда, коли кров не лише закликає до помсти, але й допомагає в боротьбі з несправедливістю. Ярослав був месником, а помста за убієнного родича завжди священна, і в цьому вища справедливість життя: жодне злодіяння не повинне залишатися на землі не відомщеним, усякий злочин має бути покараний. Цього вимагають предки. Знайшов Ярослав потрібне слово для своїх воїнів, і відгукнулося воно ненавистю до неправедного убивці і вірою в справедливість, яка, всупереч усьому, завжди — рано чи пізно — торжується. І йшли на рать воїни з відкритими серцями й не мали сумнівів, бо на їхньому боці була правда...

Святополк виразно чув крики, що долинали з ворожого стану, й думав, як уміло використав Ярослав усі обставини: чутки, брехню, наклепи, правду, віру стару й нову, й зумів привернути людей на свій бік, і в цьому була його головна перевага. Для Ярослава не було в боротьбі з братом-ворогом дрібниць, усьому він надавав значення. І от тепер Святополк зрозумів, що все, чим зневажив він через погорду свою, стало Ярославовою силою, і втраченого вже не повернеш. Треба розраховувати лише на самого себе, і пізно щось змінювати.

Святополк ще раз оглянув поле, що лежало під ногами його коня: зручне місце для бойовища, для кривавого змагання — є де розгулятися мечам. Але про очікувану битву Святополк думав якось надто байдуже. Надто спокійно, не було в ньому пристрасті, необхідної для перемоги, ніби чекав він, що достатньо йому рушити дружину й союзних печенігів на військо брата — і побіжить Ярослав, тремтячи від жаху, рятуючи своє життя, настрашений самим виглядом супротивної раті, і не зможуть допомогти Ярославу ні хоробрі новгородці, ні випробувані в битвах варяги-найманці. Після звістки про смерть Арапго щось зламалося в Святополку: він стомився від нескінчених невдач, від перемог, які неминуче перетворювалися на поразки, від зрадництва найближчих сподвижників, у яких вірив, здавалося, як в самого себе, і все явніше, все виразніше Святополк відчував, як утворюється навколо нього порожнеча, і оминають його люди, і проклинають за біди й горе, що обпали народ, називаючи його одного винуватцем усіх злигоднів. Чому так сталося? Чому всі відвернулися від нього? І сам собі відповів, що боги карають його за всі злочинства, які він вільно чи мимовільно вчинив, скоряючись невмолимій долі...

Настав день гніву, останній день, коли остаточно мало вирішитися, кому владарювати безроздільно в державі, і Святополк, хоча й думав безперервно про цей час, виявився не готовим до нього. Думка про очікувану битву не збуджувала його, і він не відчував звичного піднесення духу, котре раніше було притаманне йому під час небезпеки й вселяло переконаність у неминучу перемогу своїх полків.

Святополк подивився на Спірка, який, як завше, був поряд, і раптом помітив, як постарів, змінився вірний друг, обличчя прокреслили зморшки, сивина перефарбуvalа волосся, згасли очі. Відійшли назавше їхні веселі літа, дотліває душа, і нема такого вітру, котрий роздмухав би з пригаслих жарин новий вогонь. Що ж, видно, стомився від невдач і Спірк.

Помітивши, що на нього дивиться Святополк, Спірк глухо мовив:

— Дозволь, княже, піти з головним полком.

— Ні... Я сам там буду... Тобі ж іти з полком правої руки.

Будь пильний, дивися, щоб не загнали тебе новгородці в річку: береги грузькі, застрягнете — намарне загинете всі. Зрозумів?

І Святополк обернувся до ватажка печенігів:

— Ти, Джигалі, станеш ліворуч від мене і своїми комонниками спробуєш обхопити праве крило Ярослава й зайти йому за спину... Головне: порушити стрій новгородців і не дати простору варягам, котрих Ярослав, як завжди, поставить попереду свого війська.

Святополк говорив, а сам думав: до чого все це? Однак звичка до дій примушували його чинити саме так.

Джигалі хижо вискалив зуби, й не можна було розібрati, сміється він чи злоститься.

— Зроблю так, брате... Тільки ю ти пам'ятай свою обіцянку: здобич — навпіл.

— Хіба ти мене, Джигалі, перший день знаєш? Від свого слова не відступлюся.

На диво лагідний був день. І небо ясне, без хмаринки. Святополк озирнувся: воїни його були спокійні, наче не на рать, а на лови вийшли; і раптом ненависть знову завирувала в ньому.

— Ярослава взяти живим! Неодмінно живим!.. Я сам його судити буду... За все відповість... — скреготнув зубами і рвонув коня вперед, помчав уздовж лави ратників, що виблискували білим металом.

Воїни стукотіли зброєю в черлені щити, вітаючи вождя. Ритмічний гул ударів підносив дух. Печеніги зустріли Святополка звичним пронизливим вереском і свистом.

У цей день Святополк відкинув від себе християнського Бога, бо остаточно втратив віру в його силу й спроможність і покладався лише на поміч давніх слов'янських богів, і не лишилося в нього іншої надії.

— Витязі! — закричав Святополк, високо звівшись у стременах. — Сьогодні особливий день... День вашої перемоги, вашої слави... Нині тут, на берегах Альти, вирішується доля Руської землі... ваша й моя доля вирішується... Вірю: тут переможемо! Інакше бути не може, якщо тільки є на світі справедливість. Удачливий Ярослав, але настав кінець і його удачі. Не страшіться, браття, — попереду вас будуть битися наші стародавні боги, і нема такої сили, котра могла б вистояти перед їхньою силою й могутністю. Нехай Ярослав сподівається на свого боягузливого Христа! — І тут ненависть знову ударила в голову й змусила Святополка виголосити страшні слова, від яких здригнулися навіть найвірніші й віddані воїни його: — Я розіпну Ярослава, як розп'яли колись його бога!.. У золото й паволоки зодягну вас, дружино моя хоробра... Вам же, друзі мої й союзники, — звернувшись князь до печенігів, — половина всього, що знайдемо в таборі Ярослава, і полон без ліку.

Останні слова заглушило радісне виття печенігів.

Дзвеніли щити...

Удалині загойдалися корогви й стяги. Це йшов із військом Ярослав.

Зітхання прокотилося над полем. Чи то був раптовий подув вітру?

Гула земля під ногами ратників. Від краю до краю заchorніло поле. Багато воїв зібрав Ярослав! Рухалася рать неквально, але невідвортно.

Святополк хапав губами гаряче повітря й відчув терпкий і солодкий запах стиглих трав. Спробував ненавистю збунтувати себе, але одразу ж зрозумів, що нічого не вийшло, він нічого не відчував: ні страху, ні радості. Гіркіше полину смак влади, але все ж притягує вона, гірка й солодка, і не можна тому, хто хоч раз її скуштував, уже відступитися, відмовитися від неї... Краще вже смерть... Він говорив своїм воїнам про перемогу, а чи вірив сам своїм словам?.. Навряд чи...

Святополк голою рукою лагідно покуював гриву коневі і дав знак війську рушати назустріч братові...

Одразу ж ревонули бойові роги. Військо розпочало рух — уже не спинити! Брат ізнов ішов на брата, і кожен з них прагнув погибелі другому, і кожен знов, що ця битва буде останньою, і не було, не могло бути вибору, усе давно вирішено й наперед визначено, і не можна повернути назад, закричавши: «Братику, рідненький, та що ж це ми з тобою робимо? Хіба не одна кров рве наші серця на частини? Хіба не одного батька ми діти?» Ale вже нічого не можна було зробити, закрутилися, завертілися жорна долі, і не було дороги назад, і радісно поглядало лихоманко на те, як брат губить брата... Так у стріли, пущеної з тятиви, є лише одна путь...

Святополк розраховував в один несамовитий удар зосередити всю силу свою, зім'яти супротивника, ошелешити його натиском, не дати оговтатись, роззирнутися і вже тоді... знищити!..

Ярослав бачив усе й передбачав, що відчай вимусить Святополка діяти безоглядно, а значить, необачно. Іншого виходу в того не було. Дружина Святополкова хоча й хоробра, але нечисленна, а печеніги, як і всі кочовики, звикли діяти насоком, навалою, у тривалому бою вони нестійкі і, якщо битва затягнеться, вони не витримають і побіжать, а тоді головне — не прогавити мить і разити без передиху. Ярослав вирішив не квапитися, діяти напевне, ніякого ризику — надто багато поставлено на кін. Найважливіше — вистояти, витримати за всяку ціну перший страшний удар і не поспішати... Чекати, терпляче вичікувати, коли вичерпається войовничий запал степовиків, ждати, а потім, коли настане жаданий перелом у бою, ударити, у самісіньке серце вразити сильно й точно, непомильно, щоб ворог не зміг більше ніколи підвести. Отже, зберегти сили для цього удару, хоч би як би це складно й тяжко було, але зберегти. Марно ризикувати не можна, всі стомилися від цієї проклятої безкінечної війни. Чи ж буде їй кінець? Не видко? А сьогоднішня битва? Так, сьогодні вирішиться все... Нехай же Святополк ризикує, у нього нема вибору, а ти чекай, зціпивши зуби, чекай. Ярослав розумів, як і Святополк, що поразка буде останньою, тому, хто про-

грає, більш ніколи не підвєстись, сили у всіх виснажені до краю. Від переможеної відвернуться й найвірніші... Недалекоглядним виявився Святополк. У його руках була сила, були люди, коли він володів великою столом, і що ж? Не зумів Святополк розпорядитися своєю величезною владою, ніяк не міг зважитися, на кого йому спергтися, не знав, з ким іти, метався між язичництвом і християнством, давав чорному людові нечувані пільги й відштовхнув від себе знатних та маєтних, а потім сам же відібрав надану ним волю, і відвернулися від нього смерди, як раніше відвернулися багаті, й опинився Святополк без опори, повис над безоднею, і довкола нього була порожнеча, а він не відчував цього, засліплений однією думкою: будь-якою ціною утримати владу, і ненаситним було його честолюбство, невтримною гордіння. Але за все в цьому житті треба платити, за владу ж особливо, а Святополк не уявляв, чим доведеться йому за все це платити, хіба що власним життям. Дурник! Він так і не навчився владарювати ні над собою, ні над іншими, так і не злагув головних основ влади. Що ж, нехай же вчинене Святополком впаде на його ж голову! Він досяг того, чого прагнув. Ось уже тепер називають Святополка Окаянним. Окаянний — страшне слово; як тавро, воно пече, не втекти від нього, не сковатися, не стерти; вічно таврувати його буде, живого і мертвого. А його; Ярослава, люди нарекли Мудрим. І в двох цих словах — Окаянний і Мудрий — зосереджено вельми багато чого або й усе: і людський осуд Святополка, і визнання правоти діянь Ярославових. Той, хто має владу, повинен уміти розпоряджатися нею для свого ж блага, інакше — загибель, обвалиться влада й поховає під своїми руїнами колишнього владаря. Так було в усі часи, і це справедливо. Влада повинна бути в того, хто її більше любить і хто краще знає, що вона приносить. Владою треба жити, дихати нею — лише тоді, пройнявшись величчю сили, князь і стає справжнім владарем... Лише тоді!..

Печеніги мчали, розмахуючи бойовими сокирами й шаблями над головами. Оглушливий свист летів разом з ними й подібний був до страшного зміїного шипіння, але не лякав Ярославових воїнів, добре знали вже його. Щит у шит сто-

яли рядами воїни. Далеко вперед виставлені гострі списи з окованими залізом держалнами — залізний частокіл, просто так подолати який не вдається нікому. Самі воїни були впевнені в цьому, а якщо ратник впевнений у своїй силі, хто може зломити його?

Ярослав перебував позаду війська. Він не збирався лізти на рожен. Нехай Святополк втрачає голову в безумстві й засліплений своєму і виявляє свою нікому не потрібну відвагу, гадаючи, що надихає свої полки, якщо б'ється у перших лавах. «Дурник!», — знову повторив Ярослав і криво усміхнувся. Мудрість полководця полягає не в тому, щоб уподобнюватися до молодшого дружинника, який шукає честі і слави, а в тому, щоб ні на мить не випускати з уваги руху війська, пильно стежити за всім, що відбувається на полі битви, знанти свої слабкі місця й помічати їх у супротивника, і тоді спрямувати воїнів саме в те найуразливіше, найважливіше для захисту чи нападу місце.

Усе більше й більше ворог. Іде брат на брата, і не бути живим одному з них. Підбивають підсумки. Настав час стражденних ратних жнiv...

Суворий гриденъ твердо тримавъ у руці княжий стяг. Знамено шелестіло над головою Ярослава и нашпітувало про майбутню перемогу. Ярослава оточувало дві сотні найбільш

випробуваних дружинників. Ці будуть вірними до кінця, до останку: усе, що мають — челядь, багаті маєтки, борті й перевісила, — дав їм Ярослав. У разі поразки вони втрачали все, і саме ця обставина була — Ярослав твердо це знов — найбільш надійною запорукою їх стійкості й непохитної мужності. Нерозривно прив'язав Ярослав старшу дружину щедрими дарунками й новим обіцянками. Ще до початку битви Ярослав вирішив, що введе старших дружинників у бій лише тоді, коли це буде необхідно, в найвиришальнішу мить битви, лише тоді і ніяк не раніше.

У голові війська Ярослав поставив найманіх варягів Еймунда, котрі досконало опанували чорне мистецтво вбивства. За це мистецтво їм щедро платив Ярослав і завжди ставив у найнебезпечніші місця. От і тепер варяги повинні були прийняти на себе перший, найшаленіший удар. Та нехай, зрештою, їх хоч і всіх переб'ють — казні полегшення!

Вельми сподівався Ярослав на новгородців, знов, що не підведуть його, тому що ніхто з київських князів не дасть їм таких пільг і прав, які вже дав їм він, Ярослав, а після битви отримають ще зверх того. Завжди він пам'ятав, що новгородці передусім торгові люди, знають, де їхня вигода. Напередодні битви обіцяв Ярослав примножити їхнє добро за рахунок переможених. Бо знов Ярослав, що бажання перемоги належиться підтримувати чимось земним і вагомим, щоб люди знали, за що б'ються, що їм дасть перемога, і прагнули б від усього серця погибелі ворогові.

Печеніги на скаку пускали стріли. Бриніли прожилини. Сухо стукотіли стріли по щитах, але особливої шкоди не заподіювали. Густо стояли Ярославові воїни, а втрат майже не зазнавали — знали способи печенізького бою, готові були до залізного граду. Ламалися стріли й скошеною травою стелилися під ноги.

Ярослав виразно бачив, як мчить назустріч, б'ється в прохолодних струменях вітру стяг Святополка. Уже міг він вирізнати й суворе обличчя брата, що скакав, трохи схилившись набік, попереду своєї дружини. Виблискували на сонці дорогі обладунки, стукотіли підкови. Небагато ж у нього людей залишилося, зловтішно подумав Ярослав. Дружина любить

удачливого вождя. Лиш удача — як та жінка гуляща: не знає вона відданості, сьогодні вона з тобою, а завтра, дивись, до іншого пішла. А з удачею відходять і ті, хто у війні вбачав передусім засіб наживи. Гірка доля дісталася Святополкові, але володар, якщо він мудрий і обачливий, повинен бути готовий і до такого випадку й своєчасно потурбуватися про те, щоб не допустити розвалу війська. Нічого не зробив Святополк для цього, не зумів ні дарунками, ні страхом прив'язати до себе воїнів. Ось і виявився самотнім. Одна надія у брата — на печенігів. Тільки благенька ця надія... Зле тобі, брате...

Ніби на підтвердження його думок ударилася печенізька кіннота об незрушу стіну новгородських ратників. Не змогла з нальоту наскрізь проломити стрій новгородців і розсипалася. На мить розімкнулися щити. В утворені вузькі проходи ринули воїни з довгими рогатинами й гаками. Ратники діяли вправно: чимало вершників силою були вирвані й кинуті під копита власних коней. Сутичка тривала недовго: завдавши втрат печенігам, новгородці швидко повернулися назад, і щити знову щільно зімкнулися й замерли, як застигає краплина свинцю, що зірвалася з краю ковша.

Святополк бачив невдачу печенігів, але не стримав бігу свого коня, а, навпаки, відпустив повід і пустив галопом беззглядно. Обличчя його загострилося, в очах блукала відчушеність, так ніби довкола не січа виравала, а гуляла весела масляна. Святополк дивився поверх голів ворожих воїнів. шукав Ярослава і не знаходив його.

Спірк кивнув Голованеві, і п'ятеро вірних гриднів оточили Святополка, виринули перед ним і притримали коней, Святополк змушений був осадити й свого скакуна. Решта дружини тим часом обігнала їх і почала врубуватися в стрій Ярославового воїнства.

— Геть! — гарчав Святополк, шаленіючи від люті. — Дорогу! Уб'ю! — I він в оскаженінні високо піdnіс меч над головою.

Спірк схопив Святополкового коня за уздечку:

— Hi! — рішуче зупинив коня мечник. — Негоже вождеві кидатися в бій подібно до отрока. Заспокойся! Якщо з то-

бою щось трапиться, усій справі — погибель. Ти — всьому голова, повинен бути стриманим у пориваннях своїх. На тебе все військо дивиться. — І обернувшись до Голована, Спірк наказав: — Не відходить від князя ні на крок. Головою відповідаєш.

Каламутна запона перед очима Святополка поступово спадала.. Відчуття було таке, ніби виринав з глибокого виру, куди його вкинула несамовита лють. Він розумів, що Спірк говорить правду, але все одно хотілося діяти всупереч очевидності й здоровому глузду, хотілося кинутись у гущу бойовища і, не відчуваючи себе, не задумуючись про наслідки, рубати, рубати, набуваючи в безумстві битви впевненість і силу.

Важко дихаючи, Святополк почав укладати меч, але рука тремтіла від збудження, і меч ніяк не міг знайти входу в піхви. Нарешті Святополк із силою ввігнав його на місце й розгледівся.

А битва розгорялася...

Над Ярославовим полчищем зміїлися стяги. Над головами воїнів вивищувався лик Спаса, що суворо вдивлявся у вирування мечів і намагався збегнути пристрасті людські.

— В ім'я Христа й справедливості сміливіш ударяйте, витязі!

Голос Ярослава пролунав високо над ревучим полем.

Несхитно стояли варяги Еймунда. Смерть не лякала їх. Усе визначає доля: кому зі славою лягти, кому вижити й перемогти з честю й жити в радощах і задоволенні. Вивірені важкі удари. Зіркі очі. Могутні плечі. Битва в радість. Бій в утіху. Смерть — лише коротка мить. Тільки боягуз тремтить в її очікуванні. Відважний іде назустріч смерті.

Але Святополк змагається з долею. Він вирішив зламати їй хребет тут, на Альтовому полі, хоча розумів, що доля все одно вийде переможцем. Та не гоже мужеві покірливо склонитися перед нею. Невдачі зваливалися на нього, намагалися підім'яти його під себе, зломити його непогамовний дух.

Святополком рухала одна думка: скоріш померти мужньо, якщо не вдасться йому добитися перемоги, ніж терпіти ганьбу й приниження від брата свого.

Уже двічі відбивав Ярослав натиск Святославового війська...

Тоді зібрал Святополк близьких бояр і сказав їм, що не піде з поля живим, якщо не судилося йому перемогти, і запитав своїх людей, що вони вибирають: життя чи смерть, ганьбу чи славу?

Мовчали, понуро склонивши буйні голови, думці. Похмури були їхні обличчя. Тоді, трохи вичекавши, Спірк спокійно сказав:

— Скоріше кожен з нас упаде мертвим, ніж побіжить і залишить тебе самого, Святополку, з твоїми ворогами. Були з тобою в радості, залишаємося з тобою і в біді. Інакше вічною ганьбою вкриємо свої імена.

Святополк із вдячністю поглянув на свого друга:

— Нелегкий ратний труд чекає на нас сьогодні. Але скажіть мені: коли й кому діставалася без зусиль і тяжких втрат перемога? Потрудимося ж іще раз на полі бранному, і якщо переможемо — просіть у мене всього, чого побажаєте, і нічого вам мало не буде, заслужили ви віданістю своєю й мужністю мою і всього народу нашого вдячність. Вірю вам і вашій честі. Нема нам куди відступати.

Веселим був перед останньою сутичкою Святополк, дуже веселий і, мружачись від сонця, що било просто в очі, радісно сказав Спірку:

— Не тримай мене на шлейках, друже. Я піду попереду свого війська. Не годиться мені ховатися за спиною друзини моєї: я — не Ярослав.

Спірк зрозумів, що цього разу не втримати йому Святополка, тільки й мовив:

— Що ж... Поряд будемо. — А собі подумав, що сьогодні у Святополка зовсім хворі очі, ніби лихоманка його трясе.

Святополк поклав долоню на плече друга, але Спірк з несподіваною злістю скинув її і якось особливо уважно почав оглядати збороу.

Печеніги під проводом невтомного Джигалі знову й знову, як собаки на ведмедя, накидалися на Ярославову рать. Новгородці успішно кожного разу їх відбивали, і бойовий запал степовиків почав охолоняти. Джигалі, бачачи це, ки-

нувся назустріч небезпеці у сподіванні ще одним відчайдушним ударом прорвати незламний стрій.

Хтось із новгородців влучно стрілив. Важка стріла пробила вождеві печенігів шию й пройшла наскрізь. Джигалі схопив стрілу переломив біля самого оперення, але захлинувся кров'ю і впав під копита. Печеніги, побачивши загибель свого проводиря, одразу ж розвернули коней і розсипалися по полю. Вони вже не думали про перемогу.

Іх гнав безмірний жах, і кожен зі степовиків думав лише про своє спасіння.

Святополк кинувся навпереди:

— Стійте! Зупиніться! Адже ви клятву мені дали! Ще трохи — і побіжить Ярослав.

Печеніги обтікали Святополка з обох боків, як вода обтікає камінь, проскакували мимо й утікали в степ. Опецькуватий печеніг у кудлатій овчині, накинутій на плечі, люто зблиснув очима, пронизливо заверещав і змахнув довгою кривою шаблюкою. Святополк зaledве встиг прикритися щитом. Криця ковзнула вбік, а печеніг, пригнувшись до кудлатої гриви коня, поскакав, весь час озираючись назад і проклинаючи руського князя, який обіцяв дати їм так багато, а дарував погибель.

Святополк подивився вслід печенігам:

— Усе! Кінець!

Поруч із ним залишилося мале число воїнів — жменя, не більше. От і вирішилося все — кому великокняжим столом володіти, кому славу співатимуть. Ураз обвалилися надії, і нічого не залишилося, самий попіл. Здійнявся вітер і розметав той попіл. Скінчилось! Тепер треба якомога дорожче продати своє життя, щоб ніхто не зміг дорікнути окаянному князеві Святополку за брак мужності, щоб запам'ятали люди, як помер Святополк, не скорившись, не схиливши голови перед долею. «Мертві сорому не мають», — зринули до стопам'ятні слова діда Святослава. І справді, не мають... Що ж! Святополк рішуче спрямував коня в гущу ворожого війська, що прийшло в рух і швидким кроком просувалося на дружинників, які залишилися із Святополком, намагаючись затиснути їх у кільце.

Святополк кинувся просто на Еймунда, рогатий шолом якого на цілу голову вивищувався над натовпом.

Слідом за князем ударили воїни, щоб розділити його долю. Хтось кинув на льоту:

— Що ж, князь — задля слави, а не задля життя на многі літа.

Святополк хотів розгледіти того, хто сказав ці слова, та хіба можна розібрati щось у цьому стрімкому залізному смерчі?

Рубалися пекельно. Кров струмками стікала в тиху Альту. Хропли коні. Брязкіт мечів. Стогони. Переможні вигуки. Рвали один одного руками, зубами. Смертельно поранені думали лиш про одне: добрatisя до горлянки ворога і, якщо це їм удавалося, помирали щасливими. Шаленство людей передавалося тваринам. Коні ставали дибки, билися копитами, кусалися, як собаки. Де друг? Де брат? Де ворог? Де свій? Де чужий? Ненависть засліплює — кривава імла перед очима: очі дивляться, але не бачать...

Чийсь крик:

— Люди руські, доки братню кров лити будемо?

Ніхто не почув!

На руській землі смертельно рубалися русичі, і стогнала рідна земля від непогамового болю й від любові до тих, хто гинув, і тих, хто перемагав — усі вони її діти, засліплени й знавіснілі з вини можновладних, і тому в стократ нещадніші, бо не дали їм вибору і ніхто не зупинив братовбивчу руку.

Страшна січа була на Альті. Пощади ніхто не просив. Пощади ніхто не давав. Люта й немилосердна битва брата з братом.

Схаменітесь, люди! Пам'ятайте не про день нинішній, а про грядущий! Що скажуть про вас нащадки? Нема слави від загибелі родичів. Нема честі в братовбивчій війні, а лише ганьба й прокляття у віках...

Святополк глибоко врубався в лави новгородців. Ішов попереду без оглядки. Не розум вів його, а меч, намертво затиснутий у правій руці, і Святополк підкорявся невтримному рухові меча. Парувала кров, стікаючи з гладенької поверхні сталі, і, здавалося, забарвлювала не лише тихі води Аль-

ти, але й далеке небо, по якому від краю до краю виднокола посунули важкі багряні згустки хмар.

Помітивши, що Святополк далеко відірвався від своїх воїнів, Едмунд мовчки кивнув Гуннару й Егілю, берсеркерам, які не знали страху. Покірні наказові ватажка, вони негайно розійшлися в різні боки, розраховуючи зайти Святополку за спину. Варяги діяли рішуче й вправно. У їхніх руках були впевненість і спокій, які приходять з роками безперервних битв. Варяги — діти війни: нема для них таємниць у високому воїнському ремеслі; звикли вони платити кров'ю і кров'ю брати данину.

Гуннару й Егілю вдалося відсісти Святополка від решток його полку, які вже з трудом відбивали нещадні удари Ярославових ратників, але підійти впритул до князя для того, щоб його дістати зброяю, не було ніякої можливості. Вістрям меча провів Святополк круг себе незриме коло, і горе тому, хто наслідовався перетнути цю незриму межу, що відділяла життя від смерті. Немало сміливців заплатило головою за свою відвагу.

Егіль не відривав очей від Святополка, пильно стежив за кожним рухом князя, вичікуючи зручний момент для нападу. Святополк не думав про захист; для нього зараз головним було не ухилитися від удару, а завдати удару. Варяг приловчився й метнув важкого списа, вклавши в кидок усю міць свого могутнього плеча. Спис наскрізь пробив черепний щит, яким скоріше за звичкою, ніж з необхідності, недбало прикривався Святополк. Ліва рука князя безсило обвисла вздовж тулуба. Щит упав і зі стуком поскаяв по горбкуватій землі. Егіль засміявся, вискаливши свої чорні зіпсовані зуби: дістав його удар невразливого досі русича. І був цей сміх останнім у його житті, і застриг сміх назавжди в горлянці варяга. Так і впав Егіль на землю, сміючись, зарубаний шаленим мечем князя.

Гуннара зітнув Спірк, який підспів на поміч князеві.

Глибоку рану завдав Святополкові лютий список Егіля. Князь стікав кров'ю. Обличчя почорніло й перекосилося від болю й ненависті. Вуста запеклися. Лише очі виблискували з-під брів усе з тим же натиском, до якого домі-

шувалося помітне безумство й відчай гинучого, відчай, який дає силу й подесятеряє її. Поранена рука заважала Святополку битися, а десниця за звичкою продовжувала здійматися й з шаленою силою невблаганно опускалася. Трупом вистеляв собі дорогу в ірій уже переможений, але ще не повергнутий князь. Він уже не думав ні про перемогу, ні про поразку. А лише про одне: убити ще одного ворога, ще хоч одного...

Еймунд повільно й спокійно пішов на князя: обмащував його очима, шукав найбільш вразливе місце. Еймунд розумів: якщо він здолає в поєдинку Святополка зараз, на очах усього війська, то здобуде велику честь і бессмертну славу. А Еймунд був честолюбний. Він знов: якщо йому вдасться звершити цей подвиг, то мудрі скальди складуть про нього пісні, і вихором пролетить його ім'я через віки і ніколи не вмре в пам'яті нащадків.

Крок... ще крок... Еймунд ішов як по тонкому льоду, обережно намацуючи ногою ґрунт, уміло переносячи вагу тіла з однієї ноги на другу, щоб ні на мить не втрачати рівноваги. Груди спокійно дихали під тонкою кольчутого, і варяг чув рівний стукіт свого серця. І йому приємно було відчувати, що серце не металося, не рвалося в натузі, а звично й надійно слугувало йому...

Відстань між варягом, що підкрадався, й Святополком скорочувалася. Ось уже нікого не лишилося між ним і князем, і Еймунд, набравши в легені гарячого повітря, просякнутого запахом крові, поту й здійняти пилом, гучно закричав:

— Я чекаю на тебе, князю! Зітнися зі мною, якщо можеш!

Святополк стрепенувся, обвів поглядом бойовище і не одразу помітив варяга, що стояв перед ним у викличній позі.

Еймунд стояв, широко розставивши ноги, надійно прикрившись великим синім щитом, окованим по краях залізом. Бойова сокира тонко висвистувала в повітрі, виписуючи плавні кола над головою. Сонце сріблило широкий плоский бік сокири й розсівало яскраві зблиски свого вогню, на мить спіймані смертоносною крицею.

Нарешті Святополк помітив Еймунда. Слизька судома, схожа на посмішку, пересмикнула вуста, і князь кинув коня вперед. Але Еймунд устиг відскочити вбік, присів, швидко, дзигою обкрутнувся на одній нозі і махнув сокирою. Удар припав на передню ногу коня. Кінь похитнувся й важко впав на коліна.

Святополка із силою підкинуло в повітря. Світ перекинувся й поплив кудись убік. Сонце сліпучо спалахнуло й чомусь опинилося внизу під ним. Потім сонце стало на місце, а трава наблизилася впритул, жорстко подряпавши шоку, і Святополк ясно, до різі в очах, побачив зламану стеблину: пролунав дивний наростаючий дзвін. Він заполонив усе його єство болем, що рвався назовні, і Святополка понесло кудись у чорну безодню, а потім охопила важка пітьма, і все разом пощезло...

Спірк бачив, як тяжко повалився разом з конем Святополк, бачив торжество варяга з уже здійнятою для останнього удару сокирою, бачив ошелешені й розгублені обличчя соратників. Усе ніби спинилося й завмерло. Сум'яття й безнадія. Що попереду? Неслава й ганьба.

Спірк рвонувся на допомогу Святополку, не знаючи, живий той чи вбитий. Якщо вбитий, головне — не віддати на наругу тіло князя, винести його з битви й поховати з належними почестями.

Кінь грудьми з розгону збив варяга, який не сподівався нападу, й затанцював над поваленим ворогом. Еймунд старвся відкотитися вбік і звестися на ноги. Йому майже вдалося це зробити, і він звівся на коліна, але Спірк ударив його списом із сідла й пришиплив варяга до землі.

Еймунд ще силкувався махнути сокирою, але зброя випала з його ослаблих рук, і найманець обм'як і повалився на спину. І загибель Еймунда бачили всі варяги, котрі загарчали з безсилия й залізним клином кинулися на ворога для помсти.

Спірк відчував у собі силу незмірну, нелюдську. Напевне, якби на нього накинулася зараз уся ворожа зграя, то він, скільки б їх не було, розметав би всіх. Варяги зупинилися, ошелешені несхитною мужністю русича. Скориставшись замінкою, Спірк підхопив за плечі тіло Святополка, що

стало одразу важенним, з натугою відірвав його від землі й, обережно притримуючи лівою рукою, прилаштував перед собою на передній луці сідла. Завдаючи удари праворуч і ліворуч, Спірк почав прорубувати просіку в густій лаві варягів, пробиваючись у відкритий степ, де був порятунок. Наснажені відвагою свого воєводи, ударили по ворогу й нечисленні вцілілі воїни Святополкові.

Разом зі Спірком вирвалися зі смертельного вирування мечів кілька дружинників і помчали в степ за стомленим призахідним сонцем.

Коли брата було повергнуто на землю, завмерло на мить Ярославове серце, здригнулося гострим болем, але біль одразу ж пощез, і величезна, давно зачаєна радість збурилася в ньому, і ще не до кінця усвідомлене відчуття щастя й визволення від гнітючої невпевненості в майбутньому наповнили його тіло дзвінкою силою. Перемога! Перемога-а-а! Як довго він ішов до неї, і ось, нарешті, він — переможець, який по праву може гордитися своєю перемогою. Звершилося! Київ тепер його віднині й назавжди. І безроздільна, така жадана влада належить лише Йому, пресвітлому князеві київському Ярославу Володимировичу... Коли ж Спірк підхопив Святополка в сідло й поскакав у степ, раптовий страх, що не все ще закінчено і що знову все доведеться починати спочатку, перехопив горло зненавистю. І Ярослав, задихаючись від люті, закричав пронизливо:

— Наздогнати втікачів! Взяти Святополка! Не дати втекти! Наздогнати! — І, забувши, що ватажок варягів поліг, Ярослав кликав його: — Еймунде! Наздогнати! Озолочу! Нічого не пошкодую! Золото, хутра, челядь — усе твоїм буде, лише дожени!

Варяги кинулися в погоню...

Скінчився день. Сховалося сонце. Святополкове військо було розбите. Переможці перев'язували рані, ходили по пољу й збирали здобич.

«Повість минулих літ»:

Року 6527 (1019) «...Була ж тоді п'ятниця, і сходило сонце. І зійшлися оба полки, і сталася січа лютя, якої ото не бу-

ло на Русі, — і за руки беручись, рубалися, і зіступалися тричі, так що по долинах кров текла, — і над вечір подолав Ярослав, а Святополк утік.

Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабилися кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в ногах.

ЗАЧИН НОВОГО ДНЯ

Чорнів степ. Свистів вітер. Лунко били копита в холонучу землю. Погоня йшло по сліду втікачів. Виснажені були коні й люди, але припинити біг ніхто не міг; нікому не можна було зупинитися й передихнути. Широкий степ, та сковатися ніде. Усьому є межа: і любові людській, і горю, й життю, багатству й радості; нема межі лише ненависті.

Погоня й втеча над травами, над землею. Одних гнав біль утрати, інших прагнення помсти.

Земля грузла під копитами, і падали, стікаючи життєвою силою, загнані коні. І тоді Спірк зрозумів, що вони не можуть втекти від погоні, настає кінець їхнім великим трудам і настає межа бажань і життя.

Дерево затріщало зсередини, схлипнуло й різко нахилилося вперед і вниз. Червона кров, булькаючи, поштовхами потекла з-під спухлої товстої кори, скатованої залізом. Сокира з глухим стуком вислизнула з вологих долонь Святополка. Дерево похитувалося, стогнало й плакало, а потім скрикнуло людським голосом і, обlamуючи гілля, важко повалилося, здибилося на мить і затихло, випроставшись, як покійник. Гул, наростаючи, хвилями пішов під землею. Земля здригнулася й вигнулася під ногами. З неба падали зірки й згоряли, не долітаючи до землі, й давкий запах горілого навис над головою. Здійнявся лютий вітер, зриваючи велике гостроконечне листя з розпластаних гілок. Зметнулися сонмища чорних птахів із заліznimi дзьобами й крильми. Пір'я дзвеніло під натиском пружних струменів холодного повітря. З-під обланого гілля виповзalo отруйне гаддя з непорушними очима. Багатоокі звірі обтрушувалися, скидаючи опале листя, що заплуталося в колючій шерсті, збиралися в зловісно мовчазні зграї й повільно, крок за кроком,

насувалися на Святополка, свердлячи його своїми численними очима, і погляди ці не обіцяли йому нічого доброго. Князеві раптом зробилося страшно, як ніколи ще в житті. Він кинувся бігти, рятуючись від жаху безумства, що насувалося, а зграя звірів також зірвалася з місця й з протяжним виттям, від якого мороз поза шкірою пробіг, помчали за ним навздогін. Святополк чув наростаючий тупіт безлічі ніг, і гаряче, чуже, смердюче дихання з роззвялених пащ обпекло йому спину. Не в змозі більше опиратися крилатому жахові, що наздоганяв його, Святополк закричав відчайдушно й безнадійно:

— Утікайте зі мною, женутсья за нами!

Старий Варга нахилявся з сідла й намагався заспокоїти князя, що приречено метався в чорному маренні.

— Що ти, що ти, синку, — ласково говорив Варга, витираючи холодний піт, що виступав великими краплями на крутому лобі Святополка. — Все гаразд буде. Не бійся, не доженуть вони нас. — А сам озирався назад — чи не видно погоні Ярославової.

А Святополк вислизав з нош, закріплених між двома кінними, підводився на лікті, вдивлявся широко розплющеними, але невидющими очима кудись назад і кричав, задихаючись:

— Ось уже женутсья, ой женутсья, втікайте!

Воїни спантеличено озиралися й нічого не бачили. І дивна холонеча сковувала серця.

І день, і два тривала погоня. День змінявся ніччю, а потім наставав важкий ранок — ранок без надії і майбутнього.

Весь час старий Варга перебував біля Святополка, турботливо притримуючи його за пониклі плечі. Варга крадькома поглядав на почорніле обличчя вихованця й сам чорнів від свого безсиля проклятого. Нічого вже не можна було змінити! Замкнулося коло долі, не прорвати його, не вирватись...

Уночі давали собі короткий перепочинок. Стараючись не спричинити ненароком болю, Варга, обережно знімав Святополка з нош і якомога зручніше вкладав його на землю.

Інколи Святополк приходив до тями: рука гарячково ма-
цала біля боку в пошуку зброй: потріскані губи здивовано й
зі злістю шепотіли:

— Я живий?.. Я ще живий... живий... Навіщо? Наві-і-
шо? — зі стогоном.

Варга мовчки зітхав. Довкруж них стояли, понуро схи-
ливши чубаті голови, останні воїни з хороброї дружини
князя Святополка.

Потім на Святополка знову накочувало безпам'ятство —
чорне, як його майбутнє. І видно було, як корчив біль бога-
тирське тіло, відлунював нещадною судомою в ньому усьо-
му, і стримати цю муку не було сил, тому що поза нею вже
нічого не залишалося, і вона заполоняла його до краю, до
денця все його ество...

І настав день третій.

Ударило завзяте сонце, розігнало сум'ятливі хмари, і над
усіє землею руською настав ясний ранок.

І прокинувся світ до життя...

На сході здійнялася сіра курява й швидко відлітала нав-
скоси вбік.

Погоня наздоганяла втікачів.

Спірк крякнув, поглянув на Голована, зазирнув у його
стомлені очі, в яких не було надії, й остаточно дійшов вис-
новку, що не можна віддавати живим Святополка перемож-
цям на наругу. Не можна!

І тоді Спірк зважився, поклавши руку на руків'я меча,
наблизився до розпростертого на землі Святополка.

Святополк силкувався звестися на лікті, намагався щось
сказати, про щось попросити, але на губах пузирилася крива-
ва піна й не давала вимовити слово, останнє слово... Але
Спірк і без слів розумів благання Святополка. Він зінав, про
що німо просив його князь... Що ж, видно, йому, Спіркові,
судилося надати останню послугу своєму володареві й побра-
тиму. Не було випадку, щоб Спірк не виконав княжого нака-
зу. Тож чи має право він відмовити Святополкові в останньо-
му проханні? І Спірк почав повільно видобувати меч із піхов.

— Hi! — несподівано між Спірком та Святополком по-
став Варга. — Hi!

Святополк з ненавистю зиркнув на старого воїна, махнув рукою, кинув тіло вперед... і впав на спину, знову знепритомнівши, оглушений власним зусиллям, яке відібрало в нього рештки сил.

— Жив він князем, — рішуче, наче відрубав, сказав Варга, — має і померти князем, а не як зацькований вовк... Нехай — поки лишається хоч крихітка надії — живе, нехай бореться.

— Нема надії! — голос Спірка прозвучав глухо.

— Все одно, — заперечив Варга, — хай помре чесною смертю. Уже небагато лішилося.

Не змовляючись, одночасно Варга і Спірк подивилися вбік погоні. Курява летіла з-під копит, косим клином летіла за вітром.

Летіла курява...

Варга раптом наблизив своє лице до Спірка, жадібно залихав, по-собачому — тоскно й віддано — подивився знизу вгору й несподівано уривчасто, зі скавучанням у голосі попросив:

— Протримайтесь, браття! Га?! Протримайтесь, рідненькі! А я його тим часом сковаю, склоню в травах. Ніхто не знайде. Раптом чудо Господь явить... Протримаєтесь?

Спірк гірко посміхнувся:

— І ти, старий язичнику, також Господа згадав! Напевне, й справді настала остання година.

Винувато закусив Варга свого довгого сивого вуса, а Спірк, ніби остаточно відкидаючи сумніви, струснув кучерями, підставив гарячу щоку вітрові:

— Із усіх заповідей Господніх мені завжди люба була лиш одна, найвища: нема більшої любові, ніж якщо хто покладе життя за други своя... Ми затримаємо погоню. Прощавай, Варго.

Спірк нахилився над Святополком, поцілував у холонучий лоб, швидко випростався, легко скочив у сідло. За його прикладом те ж саме зробили решта воїнів.

Спірк спочатку повільно, а потім усе швидше погнав коня й жодного разу не обернувся. У нього вже не було минулого. Але не було для нього й майбутнього.

— Гайда!
— Гайда-а-а-а!

Затуляючись долонею, Варга дивився услід тим, що помчали назустріч ранковому сонцю. Сльози стікали по щоках старого воїна, але Йому не було від кого ховати їх.

Ось відходять вони, відходять назавжди: Спірк, Голован і останні п'ятеро дружинників із колись грізної дружини Святополкової. Ось відходять вони. І шириться незрима прірва між тими, що пішли, і тими, хто залишився: не прірва — Забудь-ріка, і вброд її не перейти. Ні, не перейти...

Сіра хмарина куряви відірвалася й розтанула над полем.
Погоня зупинилася.
Чекають...

І пощезли, відчепилися, зникли всі страшні звірі, птиці чудні, гади, виповнені отрутою, чудовиська земні, небесні, водяні й підводні, тварі незбагненні. Змовкли і залишилися далеко позаду їхні рик, і стогін, і виття, і крик, і клекіт, і грай затих, і залишилося, і проковтнуло його безгоміння. І впала пітьма, і потім знову воскресло сонце й покотилося небосхилом до неминучого заходу.

І п'ять гір здійнялося над Святополком. П'ять гір, п'ять гір високих.

А перша гора дзвеніла джерелами гіркими, струменіла.

Друга гора дихала живим вогнем, гrimіла, палахкотіла, огорталася сірим попелом і багряною лавою.

Третя гора зеленіла: жива вона, жива.

А четверта гора чорна-чорнісінька, мертвa, чужа, бездиханна.

А остання, п'ята гора — Божа, Господня гора, вишняя.

На горах на високих, на крутих, на осяйних, вічні вогні-багаття горять від зорі вечірньої до зорі ранкової, від утрені до вечерні. Багаття горять незгасно, жаром пушать, іскри мечуть. Багаття горять на високій горі від трав'яного долу до самого вершечка — вишнього, засніженого.

Довкруж багать волхви кружки ходять, чародіють, жертві приносять, богів хвалять, молитви-закляття творять, провіщують майбутнє, пильнують невсипуще, невтомно

видивляються, про все відають, знають минуле, прозирають прийдешнє.

І почав Святополк, забувши про свої рани смертельні, кровоточиві, повзти, чіплятися за нерівні виступи кам'яні, спинатися на ту гору Божу: зривався і падав, і знову тягнувся до вершини, поки не досяг її.

А на вершині гори Божої немає нічого, само тільки небо синє-синє та вітер гомінливий. Саме тільки глибочене небо, вічне, вічне. І вітер опівнічний, лункий, безперестанний, незмовкний.

І довго дивився Святополк у синяву ту високу, надивитися не міг.

Підійшли до поверженого Святополка старці в білих ризах.

А Святополк був розпростертий біля їхніх ніг, і сили в нього не було, щоб звестися. Схилилися старці над обличчям князя, і не було в їхніх поглядах ні любові, ні ненависті, ні радості, ні жалю. Нічого не було в прозорих очах старців отих — ні туги, ні захвату, ні печалі, ні веселощів, ні турботи, ні святковості, ні страждання — саме лише світло прозоре.

І запитали старці в білих ризах:

— Навіщо ти жив, Святополче?

Замкнені, німотні запечені вуста.

— Для чого? Для кого ти жив, Святополче? — знову запитали старці у білих ризах.

І знову нічого не відповів їм Святополк, тому що хотів запитати сам.

— Скажіть мені, добре люди, хто я?

Довго думали старці. Сонце спалахнуло зеленим і погасло. І почув тоді Святополк їхню відповідь:

— Що ж, Святополче, і ти був усього лиш людиною.

І легко стало Святополку нарешті, спокійно...

Святополк помер серед ночі беззоряної. Варга своєю рукою закрив йому очі.

Поряд завив, заскиглив самотній вовк, але Варга не чув його, тому що й сам вив, розгрібаючи землю для могили своєму вихованцеві — сум'ятливому князеві Святополку...

Пройдуть доші, висвітляться й відпливуть спорожненими хмари, впаде й розтане сніг, виросте нова трава, налеться буйним весняним соком. Зашумить, заколоситься над старими, забутими могилами; продзвенять сонячні промені над безміром землі, що поволі загоює рани, заподіяні людиною, і ніхто ніколи не дізнається, де знаходиться місце останнього пристанища заблуканого князя Святополка Володимировича. І прокляття буде піддано ім'я його. Бо ж не знов він, куди йти в житті своєму, і метався на перехрестях поміж різних доріг, не зумівши зробити вибору, і вів за собою багатьох, сам не відаючи, куди веде їх...

Мир прахові його, бо не знову миру в житті своєму.

Упокій душу його, Господи, бо не знала вона ніколи спокою. Приділи йому маленьку часточку доброти своєї, бо на ній тримається світобудова, і йому, Святополкові Окаянному, так її не вистачало.

Господи, як би тебе не називали — Перуном чи Ісусом, — допоможи йому, тому що нічий рабом він не був, а був лише рабом пристрастей людських, і не зміг здолати їх, і сам був повергнутий у прах...

Однак завжди німі боги до людини. Людина волає до них з надією у відчай своєму, а боги безмовні. І відбивається відлуння людського голосу від дальньої тверді небесної, і слухає людина відлуння власного голосу, а вірує, що то промовляють до неї боги...

Ішов стариган у глибину широкого поля, гнувся до землі. Небо густіло, опускалося все нижче й нижче, поки й не склонило того блукальця...

«Повість минулих літ»:

«...Року 6527 (1019)... Ярослав же прийшов і сів у Києві, утерпі піт з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий».

Святополк був відданий анафемі за злісне своє відступництво від Бога живого і за складання жертв диявольським бовванам і названий був від Ярослава Окаянним віднині й навіки-віків...

Ненависть до Святополка лилася, здавалося, навіть з розжарених від калатання дзвонів Десятинної церкви.

— О-о-о-ока-а-ян-ни-и-й! О-о-о-ока-а-ян-ни-и-й! — ревла й плющилася від зlostі мідь.

Священнослужителі обкурювали ладаном і заново освячували київські храми, сплюндровані Святополком Окаянним. І проклиналося його кромішне ім'я, бо не можна жити одразу двома вірами — язичницькою і християнською, і погибель — доля слабкішої з них, тієї, час якої скінчився, і настав час нової, сильної, переможної віри.

І ще говорили декотрі з приводу чвар між братами:

— Скінчилася Руська земля. Розкришилися віра людей.

І заперечували їм мудрі:

— Земля Руська тільки-но зачинається.

І ще казали мудрі:

— Усе мине, сама лиш правда залишиться...

Київ, 1986

ЗМІСТ

Частина перша **ЗОРЯНИЦЯ**

Брати єдинокровні	5
Прощальний бенкет	12
Анастас Корсунянин, настоятель церкви Святої	
Богородиці	17
Горде ім'я — Рогніда	29
Туров	37
Несамовитиці	46
Король і єпископ	57
Чорний піл	66
Святі заступники	73
Нескінчена пісня Дикого поля	81
Степовий кінь Алгару	97
Побрратимство	105
Біла юрта	114
Зелень очей печенізьких	122

Частина друга
ЛЮТЬ

Шаленство	130
Заклинання граду.	138
Студена вода в річці	144
Еймунд, варязький конунг	156
Гонець	165
Змовники	172
Щедрий вечір	181
Якщо від помислів	190
Нічні ворони на верховіттях чатують	199
Аралго	209
Сонце грає	213
Думна рада	218
Одержима	225
Заколот	233
Пором'янів двір	238

Частина третя
ІМЛА

Успіння світлого князя Володимира	
Святославовича	249
Тризна	255
Веселі люди — кияни	269
Убієння братів Бориса та Гліба	283
Розбудова	291
Перша помста Ярославова	298
Що є совість	307
Січа на Дніпрі	312

Любов, вишої за яку немає	323
Князь-звір	333
Майбутнє поряд	342
Відомщення	370
Вихід	386
Зачин нового дня	405

Літературно-художнє видання

**Серія «Україна крізь віки»
заснована 2004 року**

**Джелкула Юрій Андрійович
СВЯТОПОЛК ОКАЯННИЙ
Історичний роман**

**З російської переклав
Ілляш Микола Максимович**

**Обкладинка
Грінька Володимира Івановича**

**Ілюстрації
Колесніченка Миколи Миколайовича**

**Редактор І. М. Андрусяк
Художній редактор С. М. Железняк
Технічний редактор Н. Ю. Якушко
Коректор С. П. Залозна
Комп'ютерна верстка К. А. Кобзар**

**Підписано до друку 16.01.05. Формат 84×108 1/16. Папір газетний.
Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,84.
Обл.-вид. арк. 21,973. Тираж 5000 прим. Зам. № 6-97.**

**Видавництво ТОВ «Школя», 03680, м. Київ, вул. Сім'ї Сосніних, 3.
Свідоцтво про внесення суб'єктів до Державного реєстру
видавничої справи ДК № 6 від 15.02.2000.**

Видано за участю ЗАТ «Національний книжковий проект»

**Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11**

Історію не можна переробити.

А переписують сотні разів.

Одні — з метою підігнати під певні догми чи «віяння»,
інші ж — з метою наблизитись до істини.

У романі Юрія Джеджули «Святополк Окаянний»
(уперше виданий російською мовою 1996 року)
ставиться саме ця мета — осягнути істинні рушійні сили
і побудники драматичних і трагічних подій,
які зумовлювали злети й падіння Давньої Русі X—XI ст.,
подається широка панорама життя, побуту,
звичаїв наших предків і сусідніх народів.

Тут органічно поєдналися глибокі знання вченого-
історика й багата уява талановитого літератора:
твір вийшов яскравий, динамічний,
«багатошаровий», пізнавальний.

Юрій Джеджула народився 1946 року.
Як літератор яскраво заявив про себе
історичним романом «Новое небо» (1989)
та історико-документальною книжкою
«Таємна війна Богдана Хмельницького» (1995).
На жаль, його життя трагічно обірвалося 1995 року.

ISBN 966-661-547-9

A standard linear barcode representing the ISBN number 966-661-547-9.

9 789666 615476